

İradə Hüseynova

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ QAFQAZDA SÜLH PROSESİ

Ali məktəblər üçün dərslik

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi-Metodik Şurası "Tarix" bölməsinin
3.10.2007-ci il tarixli (protokol № 6)
qərarı, Təhsil nazirinin 22.10.2007-ci il
tarixli 1066 №-li əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

BAKİ
2008

Elmi redaktor:

professor Ə. Həsənov

Rəyçilər:

akademik Z. Səmədzadə

akademik X. Yusifzadə

H 98 Hüseynova İradə. Heydər Əliyev və Qafqazda
sülh prosesi. Bakı, Çapaşoğlu, 2008, 672 s.

Təqdim olunan dərslikdə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Heydər Əliyevin Qafqaz regionunda sülhün, təhlükəsizliyin və əmin-amanlığın təmin olunmasında həyata keçirdiyi çoxşaxəli fəaliyyəti elmi cəhətdən sistemli və kompleks şəkildə təhlil olunur.

Müəllif zəngin tarixi, mədəni, siyasi və iqtisadi irsə və biliklərə əsaslanmaqla, Qafqazda mövcud olan milli münəqişələrin sülh yolu ilə nizamlanması və ümumilikdə regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində ümummilli lider Heydər Əliyevin misilsiz rolunu fundamental şəkildə araşdıraraq ümumiləşdirilmiş və əsaslandırılmış halda oxucuya təqdim edir.

Kompleks yanaşma metodundan istifadə edilməsi, SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqazda baş verən mühüm tarixi hadisələrə, xüsusilə regionda sülhün təmin olunmasında Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə ətraflı tanış olmağa imkan verir.

Dərslik ali təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlər, alimlər, politoloqlar, həmçinin geosiyasi və beynəlxalq problemlərlə məşğul olan mütəxəssislər, magistratura pilləsində təhsil alan magistrilər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Diqqət!

Müəllif hüququ toxunulmazdır. Müəllif hüququ haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə qorunur. Kitabı və onun bölmələrini müəllifin razılığı olmadan nəşr etmək qadağandır.

ISBN 978-9952-27-150-8

H 4310000000 - 498
082 - 08

© İradə Hüseynova, 2008

Elmi redaktordan

ƏLİYEVŞÜNASLIĞA VƏ QAFQAZŞÜNASLIĞA QIYMƏTLİ TÖHFƏ

Mövcudluğu dövründə beynəlxalq münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərmiş SSRİ-nin süqutu dünyanın milli baxımdan özünəməxsus bölgələrindən sayılan Qafqazda etnik separatizm üzərində köklənmiş ciddi münəqişə ocaqları yaratdı. Bu münəqişələr təkə region dövlətləri üçün deyil, dünya ölkələri üçün də ciddi təhlükə kəsb etməyə başladı.

Zəmanəmizin gerçəkliklərini, çağdaş dünyada və regionda baş verən hadisələri, tarixi reallıqları düzgün qiymətləndirən Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra Qafqazda sülhyaratma prosesinə ciddi təkan verildi. Heydər Əliyevin xarici siyasət kursunda önəmli əhəmiyyət kəsb edən sülh konsepsiyası isə bu istiqamətdə mühüm yer tutdu. Belə ki, Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi qlobal tədbirlər sayəsində regionda sülh və əmin-amanlığın təmin edilməsi yolunda «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının təməli qoyuldu. Bu baxımdan tarix elmləri doktoru, professor İradə Hüseynovanın Prezident Heydər Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyəti, onun Qafqaz xalqları qarşısında göstərdiyi misilsiz xidmətlərinin tədqiqinə həsr edilmiş «Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» adlı dərsliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllif zəngin tarixi, mədəni, iqtisadi və siyasi biliklərə əsaslanmaqla Qafqazda sülh və əmin-amanlığın təminatı istiqamətində 1993-cü ildən başlayaraq, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ardıcıl şəkildə həyata keçirilmiş tədbirləri diqqətlə araşdıraraq ümumiləşdirilmiş və əsaslandırılmış halda oxucuya təqdim edir. Prezident Heydər Əliyevin sülh konsepsiyası əsasında həyata keçirdiyi tədbirlərin, tarixi hadisələrin geniş təhlili müasir dövrün geosiyasi problemləri baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dərslikdə Qafqazda və dünyada sülhün alovlu təbliğatçısı olan Prezident Heydər Əliyevin bu istiqamətdəki fəaliyyətinin araşdırılması mühüm yer tutur.

İradə Hüseynovanın dərsliyi bölgə xalqlarının normal həyatını pozan və ümumi regional sabitlik üçün ciddi təhlükə yaradan separatizm meyillərinin, etnik, siyasi və dini ekstremizmin aradan qaldırılması yolunda Heydər Əliyevin misilsiz tarixi fəaliyyətinin və xidmətlərinin tədqiqi və tədrisi sahəsində mövcud olan boşluğu doldurmaq baxımından olduqca qiymətlidir. Bu kitab Qafqazda sülh və integrasiya proseslərində Azərbaycanın yeri və rolunu özündə təcəssüm etdirən, göstərilən xronoloji çərçivədə regionda cərəyan edən hadisələrin obyektiv, hərtərəfli və ümumiləşdirilmiş şəkildə təhlilini verən ilk dərslikdir.

Heydər Əliyev dünyanın çox mühüm geostrateji, tarixi-mədəni və etnoqrafik areallarından biri olan Qafqazda sülhün ən davamlı və qətiyyətli təşəbbüskarı kimi

tarixə düşmüşdür. Dərslikdəki materiallar oxucunu onun bu istiqamətdə həyata keçirdiyi bütün mühüm tədbirlərlə tanış edir. SSRİ-nin dağılması ərafəsində Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət, Qafqaz xalqlarına qarşı Sovet imperiyasının repressiv tədbirləri və Heydər Əliyevin bu məsələyə münasibəti, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələr, Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Müstəqil Dövlətlər Birliyi ilə əlaqələri haqqında gərəqli məlumatlar da kitabda öz əksini tapmışdır.

Bundan başqa, Qafqazda mövcud olan etnik münaqişələrin səbəb və xüsusiyyətləri, bu münaqişələrin həlli istiqamətində, bölgədə daxili dialoqun yaranması və «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının inkişafında Heydər Əliyevin fəaliyyəti və rolu barədə də müəllif ətraflı şərh vermişdir. Kitabda, həmçinin Azərbaycan–Gürcüstan münasibətlərinin möhkəmlənməsində, Qafqazda davamlı sülh və əməkdaşlığın inkişafında, Böyük İpək Yolunun bərpasında, ölkəmizdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında Heydər Əliyevin titanik fəaliyyəti öz əksini tapmışdır.

Heydər Əliyev tərəfindən Cənubi Qafqazın ən önəmli və lider dövləti olan Azərbaycanda 1990–1993-cü illərdə vətəndaş müharibəsi alovunun söndürülməsi, ölkədə baş alıb gedən qanunsuz silahlı dəstələrin zərərsizləşdirilməsi, ictimai-siyasi sabitliyin tam bərpa edilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi,

cəbhə bölgəsində «atəşkəs» rejiminə nail olunması, habelə demokratik inkişaf kursu ilə uzlaşan sosial-iqtisadi siyasət strategiyasının irəli sürülməsi məsələləri də dərslərin tədqiqat obyektinə cəlb edilmişdir.

Kitabda SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqazda mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyətin, millətlərarası qarşıdurmaların, bölgənin Ermənistan–Azərbaycan, abxaz–gürcü, osetin–gürcü, erməni–gürcü, çeçen–rus, osetin–inquş və s. etnik münaqişələrinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində Heydər Əliyevin təşəbbüsləri, Qafqazda etnik münaqişələr və dövlətlərin ərazi bütövlüyü, «milli müqəddəratı təyin etmə» prinsiplərinin uzlaşdırılması, milli münaqişələrin həlli məsələsində Qafqaz dördlüyü çərçivəsində (Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan) prezidentlərin söyləri geniş faktiki materiallar əsasında tədqiq edilmişdir.

Professor İradə Hüseynovanın on iki fəsildən ibarət olan bu kitabında Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının məzmun və mahiyyəti geniş şəkildə öz dərin elmi təhlilini tapmışdır. Qafqazda sülhün, sabitliyin qorunmasını şərtləndirən amillər, iqtisadi, mədəni inteqrasiya, «Əsrin müqaviləsi» və burada sülh problemi, Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihələri bölgədə təhlükəsizliyin, sülhün, sabitliyin təminatı kimi qiymətləndirilmişdir.

Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın təmin edilməsi sahəsində Prezident Heydər Əliyevin gördüyü işlər əvəzsizdir. «Heydər Əliyev və Qafqazda sülh

prosesi» adlı bu dəyərli elmi tədqiqat əsəri onun bütün Qafqaz xalqları qarşısında göstərdiyi misilsiz xidmətləri haqqında oxucuda geniş təəvvür yaradır, Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində Heydər Əliyevin apardığı mübarizənin tarixinə, fəlsəfi, siyasi və sosioloji aspektlərinə kompleks baxış nümayiş etdirir.

Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində «Tarix», «Regionşünaslıq» ixtisasları üzrə magistratura pilləsində təhsil alan magistrlər üçün hazırlanmış bu dərslik, eyni zamanda müəllimlər, alimlər, politoloqlar, geosiyasi problemlərlə məşğul olan mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Əli Həsənov,
tarix elmləri doktoru, professor.

MÜƏLLİFDƏN

Hörmətli oxucu!

Sizin mühakimənizə təqdim olunan bu dərslik Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, milli dövlətçiliyimizin memarı və qurucusu Heydər Əliyevin siyasi və dövlətçilik fəaliyyətində önəmli yer tutan bir problemin – Şərqlə Qərb, Şimalla Cənub arasında geosiyasi və geostrateji mövqeyi ilə seçilən, dünyanın unikal bölgəsi olan Qafqazda sülh və əmin-amanlığın bərqərar olması istiqamətində apardığı siyasətin, həyata keçirdiyi tədbirlərin, müəllifi olduğu «Qafqaz evi» sülh strategiyasının sistemli elmi təhlilinə və dəyərləndirilməsinə, nəhayət, «Vətəndə sülh, regionda sülh» siyasətinin müasir mərhələdə uğurla davam və inkişaf etdirilməsi məsələlərinə həsr edilmişdir.

Qafqazşünaslıqda və Vətən tarixşünaslığında ilk təcrübə sayılan «Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» adlı dərslik bu səhifələrin müəllifinin ümummilli liderin zəngin siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin kompleks araşdırılması istiqamətində apardığı tədqiqatların davamı və ayrılmaz tərkib hissəsi kimi elmi və tədris ictimaiyyətinə təqdim olunur.

Monoqrafik xarakterli bu dərslikdə qoyulan problem geopolitika, politologiya, regionşünaslıq və beynəlxalq münasibətlər müstəvisində araşdırılaraq təhlil edilən, regionda sabitliyin, əmin-amanlığın təmin olunması, əslində hazırda bütün dünyanı narahat edən sülh mədəniyyətinin bərqərar olması zərurətindən irəli gəlir. Bu gün sürətlə qloballaşan, iqtisadi fırtınalar məngənəsindən qurtulmaq üçün çıxış yolu arayan narahat dünyamızın münaqişələrlə dolu, bəşəriyyətin qədim və unikal məskənlərindən birində – Qafqazda sülhün bərqərar olması Şərq-Qərb sivilizasiyalarının integrasiya proseslərində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək la-

zımdır ki, XX əsrin ikinci yarısının bütöv bir mərhələsi və XXI əsrin əvvəlləri tarixşünaslığımızda Heydər Əliyev epoxası kimi dərk olunur və qəbul edilir. Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixində rolunun, mövqeyinin öyrənilməsi bir tarixi zərurət kimi qarşıda dururdu. Lakin bu mövzu son vaxtlaradək xüsusi elmi tədqiqat obyektı olmamışdır.

Mən uzun illər Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının çoxsaylı dövlət arxivlərində Heydər Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən nadir və son dərəcə qiymətli sənədləri üzə çıxararaq öz tədqiqatlarım vasitəsilə elmi dövriyyəyə daxil etmişəm və böyük iftixar hissi ilə bildirirəm ki, «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını ilk dəfə mən müdafiə etmişəm. Son illərdə nəşr etdirdiyim və elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilən «Dövlətçilik naminə» (Bakı, 2001), «Müstəqilliyimizin təminatçısı» (Bakı, 2003), «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu» (Bakı, 2004), «Heydər Əliyev: siyasi rəhbərlikdən ümummilli liderədək» (Bakı, 2005, rus dilində) kimi fundamental monoqrafiyalar, eləcə də ali məktəblərin magistr hazırlığı üçün nəzərdə tutulmuş «Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» adlı tədris proqramı (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində, geniş şərhlə) dünya miqyaslı siyasətçi, fenomenal dövlət xadimi Heydər Əliyevin siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinə həsr edilmişdir.

Əziz oxucum!

Mən xoşbəxt taleli insanam ki, həyatımın və elmi fəaliyyətimin böyük bir hissəsini Ulu öndərin əbədiyaşar irsinin tədqiqinə həsr etmişəm. Böyük iftixar hissi keçirirəm ki, mənə hər zaman mənəvi dayaq olmuş bu müdrik insanın, xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin müasiri kimi onunla dəfələrlə ünsiyyətdə olmuş, tövsiyələrini dinləmiş, elmi tədqiqat işimlə

bağlı xeyir-duasını almışam. Mənim bu dahi şəxsiyyətlə təmaslarım hələ ilk gənclik illərimdən, Bakı Dövlət Universitetində oxuduğum dövrdən başlamışdır. Həyatım boyu böyük öndərin gənc nəsə hər zaman qayğı ilə yanaşdığının canlı şahidi olmuşam. Bu qayğıdan mən də bəhrələnmişəm. Mübaligəsiz demək olar ki, mənim bir şəxsiyyət kimi formalaşmağımın valideynlərimlə yanaşı, bu dahi insanın da böyük rolu olmuşdur.

Hər bir azərbaycanlı gəncin və yaradıcı ziyalının qəlbində özünə abidə ucaldan Heydər Əliyev haqqında kitab yazmaq, bu dahi siyasət və dövlət xadiminin fenomenal fəaliyyətini araşdırmaq, onun tarix və zaman qarşısında xidmətlərini görəncə və yetəncə dəyərləndirmək, böyüməkdə olan nəsli Heydər Əliyevin azərbaycançılıq məfkurəsi ruhunda, vətənə, xalqına, dövlətinə sevgi ruhunda tərbiyə etmək, sözsüz, hər bir Azərbaycan aliminin, ziyalısının, pedaqoji ictimaiyyətinin müqəddəs vəzifəsi və borcudur.

Tədqiqatçı alim, pedaqoq olaraq qürur hissi duyuram ki, Heydər Əliyevin sağlığında onun çoxşaxəli fəaliyyətinin elmi cəhətdən araşdırılması, tədqiqi və əsaslandırılması ilk dəfə məhz mənə nəsib olub. Bu problemin üzərində işləyərkən, bir həqiqəti də hasil etdim ki, Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti dəryadır, ucu-bucağı görünməyən bir ümmandır, qiymətli xəzinədir, əbədiyaşar milli dəyərdir, şübhəsiz, gələcək nəsillər üçün tükənməz mənbə, ümumxalq sərvətidir.

Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev haqqında sistemli elmi araşdırmalarımın nəticəsi olan «Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» adlı kitabımla Əliyevşünaslığa yeni bir əsər ərməğan edir və bundan böyük qürur duyuram. İnanıram ki, gərgin araşdırmaların, Bakı Dövlət Universitetində uzun müddət

bu problemlə bağlı oxuduğum mühazirələrin, bir çox beynəlxalq və regional konfranslarda etdiyim məruzə və çıxışların real nəticəsi olaraq hazırladığım bu dərslik gənc nəslin milli və bəşəri dəyərlərə hörmət, azərbaycançılıq ideologiyasına sədaqət ruhunda tərbiyəsinə yardım edəcəkdir.

Bu tarixi həqiqətdir ki, məhz Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı sülh strategiyasının ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası Qafqazın lider dövlətinə çevrilmişdir. Etiraf etmək lazımdır ki, regionda Azərbaycanın iştirakı olmadan hər hansı bir irimiqyaslı beynəlxalq və regional layihələrin gerçəkləşdirilməsi mümkünsüzdür. Bu da bir daha ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin nurlu, işıqlı ideyalarının reallaşdırılması və qalibiyyəti deməkdir!

Ulu öndərin müəyyən etdiyi siyasi və iqtisadi kursun hazırdakı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilməsi, dövlət başçısının balanslaşdırılmış uzaqgörən, pragmatik siyasəti ölkəmizin nəinki Qafqazda, eləcə də bütün dünya birliyində nüfuzunu möhkəmləndirmişdir.

Əminəm ki, elmi və təhsil ictimaiyyətinin diqqətinə təqdim olunan bu dərslik tələbə və magistrlərin, müəllim və alimlərin, politoloqların, diplomatların stolüstü kitabına çevriləcəkdir. Oxucularıma ən xoş arzularımı bildirir, müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsi, inkişafı və çiçəklənməsi naminə uğurlar arzu edirəm.

**Hörmətlə,
İradə Hüseynova,
tarix elmləri doktoru, professor**

GİRİŞ

Heydər Əliyevin bacarıqlı dövlət başçısı, təcrübəli siyasətçi, Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyini möhkəmləndirən və inkişaf etdirən qüdrətli şəxsiyyət kimi həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan tarixində mühüm mərhələ təşkil edir.

Heydər Əliyevin fəaliyyəti bir-birinə zidd olan iki müxtəlif ictimai-siyasi sistemin qovuşuğundan keçmiş və bunların hər ikisindən o, bacarıqla istifadə edib respublikamızın tərəqqisini təmin etmişdir.

1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycanda siyasi rəhbərliyə gələn Heydər Əliyev keçmiş İttifaqın iqtisadiyyatı üçün xammal mənbəyinə çevrilmiş respublikamızın yeni inkişaf strategiyasını hazırlayıb qısa müddətdə həyata keçirdi. Bunun nəticəsində əvvəllər bütün əsas göstəricilər üzrə ölkə miqyasından geri qalan Azərbaycan tezliklə İttifaqın ən inkişaf etmiş respublikalarından birinə çevrildi. 1969 – 1982-ci illər ərzində respublikada milli gəlirin ümumi həcmi 2,5 dəfə, sənaye istehsalı, həmçinin əmək məhsuldarlığı 2 dəfə, kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulun ümumi həcmi 2,7 dəfə, xalq istehlakı mallarının istehsalı isə 3 dəfə artmışdır.

Azərbaycanın iqtisadiyyatında köklü struktur və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində böyük uğurlar qazanılmışdır.

Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində 14 il ərzində respublikada yaranmış güclü sosial, iqtisadi və intellektual potensial Azərbaycanın müstəqilliyi üçün mühüm zəmin yaratmışdır.

Müasir Azərbaycan dövlətinin inkişafı məhz həmin illərdə yaradılmış bünövrə üzərində qurulub və bu gün də uğurla davam edir.

1993-cü ilin iyun ayında Azərbaycanda ictimai-siyasi böhran yaranmışdı, hakimiyyət iflic vəziyyətdə idi. Respublika idarə olunmurdu, parçalanma və məhv olma qarşısında idi. Belə bir vəziyyətdə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı bütün bu təhlükəli proseslərin qarşısını aldı. Prezident Heydər Əliyevin ən böyük xidməti ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan dövlətçiliyini qoruyub saxladı. Dövlətçiliyimizin qorunub saxlanması isə müstəqilliyimizin, azadlığımızın möhkəmlənməsi deməkdir. O vaxtdan keçən müddət ərzində Azərbaycanda həyatın bir sıra sahələrində pozitiv dəyişikliklər, köklü islahatlar aparılmış, ictimai-siyasi sabitlik təmin edilmiş, demokratiyanın inkişafı yolunda mühüm addımlar atılmışdır. Azərbaycan nüfuzlu, etibarlı, perspektiv imkanları olan bir dövlət kimi dünya dövlətləri birliyinə daxil olmuş və layiqli yerini tutmuşdur.

Eyni zamanda Heydər Əliyevin Qafqazda sülhün və sabitliyin bərqərar olmasında, bölgədə əməkdaşlığın, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında rolu müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin adıçəkilən istiqamətdə göstərdiyi çoxşaxəli fəaliyyətinin xüsusi elmi tədqiqat obyekti kimi tədris prosesində də təhlil edilməsi zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində «Tarix», «Regionşünaslıq» ixtisasları üzrə magistratura pilləsində təhsil alan magistrələr üçün nəzərdə tutulmuş «Heydər

Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» kursu ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Qafqazda əməkdaşlıq, əmin-amanlıq və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsindəki müstəsna rolunun öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Kursun mövzusu olduqca əhatəli və genişdir. Dərsləkdə Heydər Əliyev kimi dünya miqyaslı, tanınmış siyasi liderin, görkəmli dövlət xadiminin Qafqazda sülhün təmin olunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirləri, düşünülmüş uzaqgörən strategiyası, həmçinin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üzrə fəaliyyəti hərtərəfli və kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir.

Qafqazda mövcud olan separatizm meyillərini, etnik, siyasi və dini ekstremizmi bölgə xalqlarının fundamental dəyərlərini sarsıdan və ümumi sabitliyə ciddi təhlükə kimi qiymətləndirən Heydər Əliyevin bu istiqamətdə səmərəli fəaliyyəti onun şəxsiyyətini Qafqaz xalqlarının müasir tarixi ilə sıx bağlamışdır. O, Qafqazda strateji tərəfdaşlığın təməlini qoymuş, dostluğun, qarşılıqlı anlaşmanın və sabitliyin təmin edilməsinə böyük siyasi-tarixi və şəxsi töhfə vermişdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normaları əsasında sülh danışıqları vasitəsilə ədalətli həllinə nail olmaq sahəsində onun nümayiş etdirdiyi əzmkarlıq regionda sülh və sabitliyin saxlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Eyni zamanda onun qətiyyətli mövqeyi və göstərdiyi səylər Azərbaycanın və ümumilikdə regionun iqtisadi inkişafını möhkəmləndirən böyük həcmli xarici sərmayələrin cəlb olunmasında əsas rol oynamışdır. Bu baxımdan Qafqazda sülhün ilk böyük təşəb-

büskarı kimi tanınan Heydər Əliyevin «Vətəndə sülh, regionda sülh, dünyada sülh!» modelinin fəlsəfi, sosioloji, tarixi, mədəni, iqtisadi, siyasi məzmun və aspektləri «Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» kursunun predmetini təşkil edir.

«Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» kursunun başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bölgədə sülhün, əmin-amanlığın təmin olunması, Qafqaz xalqlarının və dövlətlərinin integrasiyası yolundakı çoxşaxəli, titanik fəaliyyətinin, zəngin dövlətçilik təcrübəsinin öyrənilməsinə və elmi cəhətdən araşdırılmasına yaxından kömək edir.

«Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» kursunun məqsədi keçmiş SSRİ imperiyasının Qafqaz xalqlarına qarşı həyata keçirdiyi repressiv tədbirlərə Heydər Əliyevin münasibəti və mövqeyinin, Qafqazda mövcud olan konfliktlərin ədalətli həlli üçün tərəflər arasında dialoqun yaranması istiqamətində, Azərbaycan – Gürcüstan strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin möhkəmlənməsində, Qafqazda sülh və əməkdaşlığın, «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının inkişafında, tarixi Böyük İpək Yolunun bərpasında, Qafqazda milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında Heydər Əliyevin fəaliyyəti və rolunun öyrənilməsindən ibarətdir.

«Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» kursunda SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət, etnik proseslərdə baş verən dəyişikliklər, Qafqaz xalqlarının suverenlik meyillərinin güclənməsi və Moskvanın məsələyə aqressiv münasibəti, Qafqazda suveren döv-

lətlərin yaranması. Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Müstəqil Dövlətlər Birliyi ilə münasibətləri, eləcə də bu problemlərlə əlaqədar olan digər mühüm ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni hadisələr də öz əksini tapmışdır.

Başər sivilizasiyasının ən qədim məskənlərindən biri olan Qafqaz dil, din və mədəni baxımdan dünyanın unikal bölgəsidir. Qafqaz geosiyasi mövqeyinə görə də Şərqlə Qərblə, Cənubla Şimal arasında mühüm strateji məkanda yerləşir. Müasir mərhələdə – XXI əsrin başlanğıcında Qafqazın dünya miqyasında geostrateji bölgə kimi əhəmiyyəti daha da artmışdır. Qafqaz tarixən də böyük imperiyaların, aparıcı dövlətlərin maraq və mənafeələrinin toqquşduğu bölgələrdən biri olmuşdur. Zəmanəmizdə də Qafqaz regionu dünyanın aparıcı dövlətlərinin milli maraqlarının, dövlət mənafeələrinin kəsişdiyi coğrafi məkanlar içərisində öncüllərdən sayılır. Çünki Qafqaz regionu Asiya ilə Avropanı iqtisadi və mədəni cəhətdən bir-birinə qovuşduran, integrasiyaya yardım edən körpü rolunu oynayır. Bu mənada Qərb və Şərq sivilizasiyalarının integrasiyasında, qoca Şərqin qədim və zəngin mədəni irsinin Qərbin yeni, müasir texnologiyaları ilə daha da zənginləşməsində Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizi müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən, Xəzər dənizindəki karbohidrogen ehtiyatlarının, Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan xammalının, hazır məhsullarının Qərbbə nəqlində Cənubi Qafqaz bölgəsi, o cümlədən Azərbaycan Respublikası həlledici rola malikdir.

Bütün bunları nəzərə alan ABŞ-ın və Qərb dövlətlərinin Qafqaz siyasətində Cənubi Qafqaz respublikalarının

müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, bu regionda demokratiyanın və sərbəst bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafına, Şimali Qafqazda qeyri-sabitliyin aradan qaldırılmasına, Qafqaz dövlətlərinin Qərbbə integrasiyasına, Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə, nəhayət, Xəzərin enerji ehtiyatlarının Qərbbə təhlükəsiz nəqlinə yardım göstərilməsi əsas yer tutur.

Bu da inkarolunmaz həqiqətdir ki, Qafqaz mürəkkəb etnik münaqişələrin çoxluğu və miqyası baxımından da müasir dünyanın unikal coğrafi məkanlarından biridir. Hazırkı şəraitdə dünyanın ən qaynar nöqtələrindən birinə çevrilən Qafqazda sülh, təhlükəsizlik, sabitlik təkcə region ölkələri üçün deyil, bütövlükdə Asiya və Avropa ölkələri üçün də faydalı və əlverişli olub həyati əhəmiyyət daşıyır. Qafqaz xalqlarının milli varlığının əsas qaranı və bütün dünya üçün faydalı hesab olunan sülh prosesinin təmin edilməsi konsepsiyasının formalaşması isə bir qayda olaraq Heydər Əliyev kimi xarizmatik liderlərin adı ilə bağlıdır. Tarixin müasir, eyni zamanda mürəkkəb mərhələsində geniş fəlsəfi, sosioloji, tarixi, mədəni, iqtisadi, siyasi məzmunu malik olan «Vətəndə sülh, regionda sülh, dünyada sülh!» modelini həyata keçirmək kimi ağır missiyanı üzərinə götürməklə Heydər Əliyev Qafqaz xalqlarının müdhiş bələlərdən qurtuluşu yollarını və gələcək yaşam fəlsəfəsini müəyyən etmişdir. Heydər Əliyevin «Vətəndə sülh, regionda sülh, dünyada sülh!» modelinin fəlsəfi mahiyyəti Qafqaz

regionundan başlayaraq bütün münaqişə bölgələrində sülh və təhlükəsizliyin bərpa edilməsindən ibarətdir. Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycanda sülhün, sabitliyin və əmin-amanlığın təmin edilməsi, heç şübhəsiz, bütövlükdə Qafqazda sülh prosesinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Gələcəkdə Qafqaz regionunda davamlı sülhə nail olunsa, bu, dünyada gedən sülh prosesinə də öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Buna görə «Vətəndə sülh, regionda sülh, dünyada sülh!» modeli lokal səviyyədə qlobal səviyyəyə yönəlmiş geniş fəlsəfi, sosioloji, tarixi, mədəni, iqtisadi, siyasi məzmunla malik olan ideya kimi qəbul olunmaqdadır.

Heydər Əliyev «Vətəndə sülh, regionda sülh, dünyada sülh!» modelini irəli sürməklə nəinki Qafqazda, hətta bütün dünyada mövcud olan münaqişələrin həlli yollarının yalnız onun səbəblərini, ifadə formalarını və təbiətini dərinlən öyrənməklə, xalqların və millətlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarının tədqiqi əsasında mümkün olması məsələsini irəli sürmüş və əsaslandırmışdır.

Təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqaz bölgəsinin çox ağır günlərində yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev yorulmaq bilmədən, qətiyyət və böyük bacarıqla Qafqazda mövcud olan münaqişələrin həlli yolunda mühüm işlər görmüşdür. Belə ki, Heydər Əliyev tərəfindən Cənubi Qafqazın ən önəmli və lider dövləti olan Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi alovunun söndürülməsi, ölkədə baş alıb gedən qanunsuz silahlı dəstələrin zərərsizləşdirilməsi, ictimai-siyasi sabitliyin tam bərpa edilməsi, qa-

nunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi, cəbhə bölgəsində «atəşkəs» rejiminə nail olunması, habelə demokratik inkişaf kursu ilə uzlaşan sosial-iqtisadi siyasət strategiyasının irəli sürülməsi bütün bölgədə təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində əhəmiyyət kəsb etdi. Heydər Əliyev bir ictimai-iqtisadi formasıyadan digərinə keçid dövründə Qafqaz dövlətlərinin qarşısında duran strateji vəzifə və hədəfləri düzgün müəyyənləşdirməklə müəllifi olduğu «Vətəndə sülh, regionda sülh, dünyada sülh!» modelinin praktik surətdə gerçəkləşdirilməsi üçün mühüm addım atmış oldu.

Dərslikdə tutarlı faktlarla Heydər Əliyev tərəfindən «Vətəndə sülh, regionda sülh, dünyada sülh!» modelində Qafqazın zəngin təbii resursları, Şərqlə Qərbi qovuşduran əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyi, geniş tranzit-kommunikasiya imkanları, habelə tarixi təsərrüfatçılıq ənənələri, regionun spesifik xüsusiyyətləri və sosial-iqtisadi gerçəkliklərinin nəzərə alındığı göstərilmişdir. Bununla yanaşı, Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycanın iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, səmərəli sosial-iqtisadi islahatların aparılması, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi bölgədə sülhü təmin edən ümdə şərt kimi qiymətləndirilmişdir.

Dərslikdə qeyd olunmuşdur ki, «Vətəndə sülh, regionda sülh, dünyada sülh!» konsepsiyası əsasında həyata keçirdiyi qlobal tədbirlər sayəsində Heydər Əliyev «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının əsas müəlliflərindən biri və «Ümumi

Qafqaz evi»nin memarı kimi nəinki Qafqazda, eləcə də bütün dünyada tanınmış və şöhrət qazanmışdır. Bu da tarixi realıqdır ki, hazırda Qafqazda sülh, əmin-amanlıq təkcə region ölkələri üçün deyil, bütün dünya dövlətləri üçün də iqtisadi və mədəni integrasiyanın əsas şərtlərindən biridir. Bu baxımdan Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyası hazırda qloballaşan və qloballaşdıqca terrordan əziyyət çəkən narahat dünyamızın ən qaynar nöqtələrindən və strateji cəhətdən ən əhəmiyyətli geosiyasi məkanlarından sayılan Qafqazda sülh mədəniyyətinin qorunması, sülh prosesinin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsi istiqamətində xidmət göstərməsi nəticə etibarilə «Ümumdünya evi»nin təhlükəsizliyi, ölkələrin və dövlətlərin birgəyaşayışı, əmin-amanlığı, əməkdaşlığı üçün böyük imkanlar açır.

Dərslikdə SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət, milli azadlıq mübarizəsinə qalxmış Qafqaz xalqlarına qarşı Sovet imperiyasının repressiv tədbirlər həyata keçirməsi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı açıq hərbi təcavüzü, bölgədə baş qaldırmış digər münaqişələrin səbəb və xüsusiyyətləri, həmçinin bütün bu xoşagəlməz hadisələrə qarşı Heydər Əliyevin qətiyyətli, eyni zamanda sülhpərvər münasibəti, həyata keçirdiyi misilsiz fəaliyyəti geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı, dərslikdə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Müstəqil Dövlətlər Birliyi ilə əlaqə və əməkdaşlığı da öz elmi şərhini tapmışdır. Xüsusilə Rusiya Federasiyasının birtərəfli qaydada MDB üzvü olan Ermənistanı sürətlə silahlandırmasının Azərbaycan və Gürcüstanın milli təhlükəsizliyi üçün təh-

lükə doğurması, MDB-nin siyasi birlik funksiyasının özünü doğrultmaması və iqtisadi təşkilat statusuna keçid cəhdləri, MDB və azad iqtisadi zonalar yaradılması məsələsi, MDB və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin iqtisadi və mədəni integrasiyası problemi işıqlandırılmışdır.

SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqazda millətlərarası qarşıdurmalar, bölgənin əsas etnik münaqişələri: Ermənistan–Azərbaycan, abxaz–gürcü, osetin–gürcü, erməni–gürcü, çeçen–rus, osetin–inquş və s. etnik münaqişələrin sülh yolu ilə həlli istiqamətində Heydər Əliyevin təşəbbüsləri, Qafqazda etnik münaqişələr və dövlətlərin ərazi bütövlüyü «milli müqəddəratı təyin etmə» prinsiplərinin uzlaşdırılması, milli münaqişələrin həlli məsələsində «Qafqaz dördlüyü» çərçivəsində Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan prezidentlərinin söyləri dərslikdə tədqiq edilmişdir.

Heydər Əliyevin 1996-cı ilin martında Gürcüstana rəsmi səfəri zamanı bu dövlətin başçısı Eduard Şevardnadze ilə birlikdə «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Bəyannamə imzalaması Heydər Əliyevin Qafqaz siyasətinin mahiyyətini dərk etməyə imkan verir ki, bu məsələyə də dərslikdə xüsusi fikir verilmişdir. «Tbilisi Bəyannaməsi»ndə «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallaşmasına imkan verən amillər öz əksini tapmışdır. Burada qeyd edilir ki, insan hüquq və azadlıqlarına, dini-etnik mənsubiyyətdən asılı olmayaraq milli azlıqların hüquqlarına, adət-ənənələrinə ehtiramla yanaşmaq, Qafqaz xalqlarının dövlətçilik

ənənələrinə hörmət, region xalqlarının beynəlxalq birlik tərəfindən qəbul edilmiş sərhədlərinin hamı tərəfindən tanınması daxili regional sabitliyin və sülhün təmin olunmasına, həm də buradakı dövlətlərin dünyanın siyasi xəritəsində layiqli yer tutmalarına şərait yaratmış olar.

1996-cı il martın 8-də Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri tərəfindən imzalanmış «Tbilisi Bəyannaməsi» Qafqazda sülh və sabitliyin təmin olunmasının məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirərək regionun bütün ölkələri və xalqları üçün açıq elan olunmuş və əməkdaşlığa çağırılmışdır. Qafqazda sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək məqsədilə 1996-cı il iyunun 3-də Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin prezidentlərinin Şimali Qafqazda görüşlərinin keçirilməsi isə «Tbilisi Bəyannaməsi»nin ilk və ən uğurlu nəticəsi hesab olunmuşdur. «Tbilisi Bəyannaməsi»ndə dünyada mövcud olan separatçı hərəkatların, etnik münaqişələrin ən qaynar nöqtələrindən və strateji baxımdan ən əhəmiyyətli geosiyasi məkanlarından sayılan Qafqazda «Sülh mədəniyyəti»nin qorunması, sülh prosesinin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsi, regionda yerləşən xalqların və dövlətlərin birgəyaşayışı, əmin-amanlığı, qarşılıqlı əməkdaşlığı, iqtisadi və mədəni inteqrasiyası istiqamətində əməkdaşlığın və daxili dialoqun başlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi göstərilmişdir.

On iki fəsildən ibarət olan bu dərslikdə digər mühüm məsələlərlə yanaşı, Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi»

ideyasının məzmunu və mahiyyəti, Qafqazda sülhün, sabitliyin qorunmasını şərtləndirən amillər, iqtisadi, mədəni inteqrasiya, «Əsrin müqaviləsi» və Qafqazda sülh problemi, Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihələrinin Qafqazda təhlükəsizliyin, sülhün, sabitliyin təminatı olması əsaslandırılmışdır. Yeritdiyi militarist siyasətin, terroru və separatizmi dəstəkləməsinin nəticəsi kimi Ermənistanın mühüm regional və beynəlxalq layihələrdən kənarda qalması qeyd edilmişdir. «Ümumi Qafqaz evi»nin yaranması yolunda əsas maneələrdən biri kimi Rusiya Federasiyası tərəfindən Ermənistanın sürətlə silahlandırılması, Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının beynəlxalq səviyyədə dəstəklənməsi və müdafiə olunması, Qafqaz bölgəsində və dünyada sülhün qorunması naminə Azərbaycan və Gürcüstanın beynəlxalq antiterror koalisiyasında iştirakı məsələləri öz əksini tapmışdır.

Dərslikdə Azərbaycan–Gürcüstan münasibətlərinin möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin böyük rolu işıqlandırılmışdır. Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstanın münasibətlərinin strateji müttəfiqlik müstəvisində qurulması, bu iki dövlət arasında sosial, iqtisadi, mədəni, hərbi sahədə əməkdaşlığa dair imzalanmış saziş və müqavilələr, Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze arasında dostluğun və ənənəvi əməkdaşlığın Qafqazda sabitliyin möhkəmləndirilməsi sahəsində rolu geniş təhlil edilmişdir.

Dərslikdə Qafqazda sülh və əməkdaşlığın inkişafında

Heydər Əliyevin böyük xidmətləri geniş şəkildə əks etdirilmişdir. Bu bölmədə Heydər Əliyevin Avropa ilə bir-
ləşdirən Böyük İpək Yolunun bərpa olunması sahəsində
TRASEKA proqramının hazırlanması və reallaşdırılmasında
danılmaz xidmətləri, TRASEKA proqramının həyata keçirilməsinin Qafqaz regionunun iqtisadi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, genişləndirilməsi, dünya iqtisadiyyatına integrasiyası və beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsi ilə yanaşı, davamlı sülhün, əmin-amanlığın və təhlükəsizliyin bərpa edilməsi üçün böyük imkanlar yaratması, ATƏT-in İstanbulda keçirilmiş Zirvə toplantısında Heydər Əliyev tərəfindən «Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması ilə bağlı irəli sürdüyü təşəbbüsün sammit iştirakçıları tərəfindən müdafiə edilməsində, Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında Azərbaycan–Rusiya münasibətlərinin rolu, dövlətlərarası və millətlərarası əməkdaşlığın inkişafında Heydər Əliyevin rolu kimi mühüm məsələlər geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bununla yanaşı, Böyük İpək Yolunun bərpasında Heydər Əliyev amili, TRASEKA proqramı və Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizi, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə 32 dövlət və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakıda beynəlxalq konfransın keçirilməsi və onun qəbul etdiyi əsas sənədlər, Heydər Əliyev və Qafqazda milli-mənəvi dəyərlərin inkişafı, «İslam sivilizasiyası Qafqazda» beynəlxalq simpoziumu adlı bölmədə Qafqazın müxtəlif dini konfessiya-

ların, müxtəlif milli-mənəvi dəyərlərin qovuşduğu unikal region olması, Qafqazda islam təməlciliyi probleminin süni şəkildə yaradılması, Bakıda keçirilən «Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər» mövzusunda beynəlxalq konfransın və Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayının, Bakıda keçirilən Qafqazda islam sivilizasiyasına dair beynəlxalq simpoziumun və Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsinə dair bəyanatının tarixi və praktiki əhəmiyyəti məsələləri də tədqiq edilmişdir.

XXI əsrin başlanğıcında bütün dünyanı ilk növbədə globallaşma və integrasiya prosesləri, eləcə də hər iki müasir inkişaf tendensiyasının normal getməsinə təmin edən, əslində onlar üçün əsas amil olan sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik problemləri narahat edir. Yeni əsr «intellekt əsri»nə çevirməyi qarşısına məqsəd qoyan çağdaş dünya 11 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-da baş verən dəhşətli terror aktından sonra sülhə, əmin-amanlığa, təhlükəsizliyə qarşı yönələn hər cür tədbirlərə qarşı birgə beynəlxalq mübarizəyə qalxmışdır. Bu gün bütün bəşəriyyəti, hər şeydən öncə, xalqların xoşbəxt gələcəyi naminə dinc birgəyaşayış, qarşılıqlı əməkdaşlıq məsələləri düşündürür. Təsadüfi deyildir ki, BMT həm ötən əsrin son ilini «Sülh mədəniyyəti ili» elan etməklə, həm də üçüncü minilliyin ilk on ilini «Sülh mədəniyyəti onilliyi» adlandırmaqla tərəqqipərvər dünyanın sülhə, əmin-amanlığa bu gün həmişəkindən daha çox ehtiyacı olduğunu etiraf etmişdir. Sülh mədəniyyəti mahiyyətə sülh prosesinin mürəkkəb daxili quruluşunu, inkişaf dinamikasını, dra-

matizmini dərk etməklə yanaşı, incə yollarla, düşünülmüş daxili və xarici siyasət yeritməklə qansız-qadasız mübarizə üsullarına yiyələnmək vasitələri ilə ölkədə, bölgədə və bütün dünyada sülh proseslərinə yardım etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan tarixşünaslıq və geopolitika, geosiyasi-iqtisadi siyasət, coğrafi transsiyasət, azad ticarət və iqtisadi məkan uğrunda mübarizə, xalqların, dövlətlərin mədəni və iqtisadi integrasiyası, sözlün geniş mənasında, haqlı olaraq sülh mədəniyyətinin tərkib hissələri, onun komponentləri hesab olunur.

Hazırda terror bəlasına düşər olmuş dünyanın ən gərgin ocaqlarından sayılan Qafqazda sülh mədəniyyətinin qorunması, sülh prosesinin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsi nəticə etibarilə «Ümumdünya evi»nin təhlükəsizliyi və əmin-amanlığı üçün böyük imkanlar açır. Bu baxımdan etnik cəhətdən özünəməxsus bölgələrdən sayılan Qafqazda mövcud olan münafişə ocaqları tək cəmiyyət dövlətləri üçün deyil, bütün dünya ölkələri üçün ciddi təhlükə, sabit, davamlı sülhə, milli təhlükəsizliyə maneçilik törədən amil kimi qiymətləndirilməkdədir.

Çağdaş dünyada baş verən global və regional hadisələri düzgün qiymətləndirən Heydər Əliyev Qafqazda sülh təşəbbüsünü dəstəkləyən ilk dövlət başçısı oldu. «Azərbaycanda, bütün Qafqaz regionunda və bütün dünyada sülhün bərqərar olması bizim ən ümdə arzumuzdur», – deyərək öz xarici siyasət xəttini bütün dünyaya bəyan edən Heydər Əliyevin Qafqazda sülh ideyasının əsasında «Vətəndə sülh,

bölgədə sülh, dünyada sülh!» konseptual modeli dururdu. Bu bir tarixi həqiqətdir ki, Heydər Əliyev bütün Qafqaz bölgəsində sülhün yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmiş, onun təklifi ilə 1996-cı ildə imzalanmış «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Tbilisi Bəyannaməsində «Ümumi Qafqaz evi» ideyası dəstəklənmişdir. O, 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul Zirvə görüşündə «Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması təklifi ilə çıxış etmiş, bu təklif bir çox region dövlətləri tərəfindən müdafiə olunmuşdur. Bütün bu geniş və perspektivli fəaliyyətinə görə Qafqaz xalqları Heydər Əliyevi «Ümum-qafqaz evinin ağsaqqalı» hesab edirlər.

Heydər Əliyevin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi bütün nəhəng tədbirlərin və fəaliyyətinin araşdırılmasının vacibliyi tədqiq etdiyimiz problemin böyük aktuallıq kəsb etdiyini göstərir.

1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş və daha geniş demokratik dəyərlərə qovuşmaq imkanından istifadə edərək, özünün milli dövlətçilik ənənələrinə, tarixi və mədəni irsinə söykənən müasir demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçmiş Azərbaycan xalqı müstəqilliyin ilk illərində Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalmış, daxili qeyri-sabitlik, iqtisadi böhran, keçid dövrünün çətinlikləri və digər ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikası bütün çətinlikləri qısa müddət

də dəf edə bilmiş, düzgün strateji inkişaf yolunu müəyyən edərək, regionda və dünyada öz mövqelərini möhkəmləndirməyə qadir olan, iqtisadi, siyasi və digər baxımdan dinamik inkişaf edən müasir bir ölkəyə çevrilmişdir.

Heydər Əliyevin sayəsində Xəzər-Qafqaz məkanında regional əməkdaşlıq üçün olduqca mühüm, bir çox hallarda isə həlledici dövlət olan Azərbaycan, xüsusən enerji və nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsində əvəzsiz rol oynamağa başladı. Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış və həyata keçirilmiş bu ümumi strategiyanın başlıca məqsədi Azərbaycan Respublikasının çiçəklənməsi, davamlı inkişafı və əhalinin rifahının təmin edilməsi ilə yanaşı, həm də bütün Qafqazda təhlükəsizlik və sabitliyin təmin olunmasına gərəkli töhfə verməkdən ibarətdir. Məhz buna görə Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında təhlükəsizlik mühitini, ərəzi bütövlüyünü, sərhədlərin toxunulmazlığını, milli maraqları, davamlı inkişafı, əhalinin rifah və milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasını təmin etməsi siyasi xadimlər və politoloqlar tərəfindən Qafqazda sülh prosesinə təsir edən ən böyük amil kimi qiymətləndirilmişdir. Heç şübhəsiz, Qafqazda sülhü və sabitliyi təmin etmədən Şərqlə Qərb, Cənubla Şimal arasında, həmçinin region ölkələrinin bir-biri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiyasından söhbət gedə bilməz. Bütün bu tarixi, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni amillər deməyə əsas verir ki, Heydər Əliyevin «Vətəndə sülh, regionda sülh, dünyada sülh!» modeli bu gün beynəlxalq aləmi düşündürən başlıca amillərdən, dünyanı narahat edən global problemlərdəndir. Bütün bunlar bir daha problemin nə qədər böyük aktualıq kəsb etdiyini göstərir.

2008-ci il avqustun 7-dən 8-nə keçən gecə Rusiya ilə Gürcüstan arasında baş vermiş hadisələr – hərbi qarşıdurma Qafqaz regionunda sülhün və sabitliyin bərqərar olunmasının vacibliyini qabarıq surətdə göstərdi. Gürcüstanda baş verən xoşagəlməz hadisələrlə bağlı beynəlxalq təşkilatların və ictimaiyyətin öz narahatlığını bildirməsi və tezliklə yenidən regionda sabitliyin bərpası üçün genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirməsi Heydər Əliyevin bu regionda sülh və təhlükəsizlik probleminin beynəlxalq problemə çevrilməsi üçün həyata keçirdiyi tədbirlərin əhəmiyyətini bir daha sübut etmiş oldu. 1990-cı ilin əvvəllərindən fərqli olaraq hazırda regionda sabitlik və təhlükəsizliyin pozulmasına beynəlxalq aləmin ciddi yanaşması hər şeydən öncə Heydər Əliyevin Qafqazda sülh prosesi istiqamətində həyata keçirdiyi nəhəng tədbirlərin bəhrəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin qorunması yolunda Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlərin layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyev Rusiya ilə Gürcüstan arasında baş vermiş xoşagəlməz hadisələrə öz mövqeyini nümayiş etdirərək tezliklə Gürcüstanda həyatın düzgün məcraya düşməsi, sabitliyin bərqərar edilməsi və qarşıdurmaya son qoyulması istəyində olduğunu bildirmişdir. Gürcüstanda yaşanan son olaylarla bağlı Azərbaycan Respublikasının sülhpərvər mövqeyini Prezident İlham Əliyev bu cür bəyan etmişdir: «Bildiyiniz kimi, Rusiya və Gürcüstan Azərbaycanın qonşularıdır. Hər iki ölkə ilə bizim sərhədlərimiz var. Hər iki ölkə ilə bizim dostluq münasibətlərimiz var və biz çox istəyirik ki, dostlarımız öz aralarında da dost olsunlar».

Prezident İlham Əliyevin bu fikirləri bir daha ona dəlalət edir ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasi kursu məhz öz yaxın və uzaq qonşuları ilə, bütövlükdə dünyada və o cümlədən Qafqaz bölgəsində sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bütün bunlar bir daha mövzunun aktuallığını göstərir.

Dərslərin həsr olunduğu problem ilk dərəcə ki, bu cür geniş şəkildə təhlil olunur. Öncəki dövrdə bu problemə həsr olunmuş xüsusi dərslər və monoqrafiyalar yazılmamışdır. Bununla belə, dərslərin elmi-nəzəri bazasının yaradılmasında böyük öndərimizin siyasi fəaliyyətinə, Qafqaz tarixinə həsr edilmiş monoqrafiyalar, elmi məqalələr geniş surədə nəzərdən keçirilmişdir.

Dərslərdə aparılmış tədqiqatın başlıca elmi məqsədi ümummilli lider Heydər Əliyevin Qafqazda sülh prosesinin inkişafı istiqamətində göstərdiyi ictimai-siyasi fəaliyyətinin, «Vətəndə sülh, regionda sülh, dünyada sülh!» modelinin fəlsəfi, sosioloji, tarixi, mədəni, iqtisadi, siyasi məzmun və mahiyyətinin kompleks şəkildə və obyektiv surətdə öyrənilməsidir. Bu məqsədlə dərslərdə aşağıdakı konkret elmi vəzifələr öz həllini tapmışdır:

– SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyətin təhlili;

– Qafqaz xalqlarına qarşı Sovet imperiyasının repressiv tədbirləri və Heydər Əliyevin bu məsələyə münasibətinin işıqlandırılması;

– Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrin şərh edilməsi;

– Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranmasının və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Müstəqil Dövlətlər Birliyi ilə əlaqələrinin təhlil edilməsi;

– Qafqazda mövcud olan etnik münaqişələrin səbəb və xüsusiyyətlərini müqayisə etmək, bu münaqişələrin həlli istiqamətində Heydər Əliyevin fəaliyyəti və rolunu qiymətləndirmək;

– Heydər Əliyevin Qafqazda daxili dialoqu yaranması və «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının inkişafındakı rolunun konkret faktlarla işıqlandırılması;

– Azərbaycan – Gürcüstan münasibətlərinin möhkəmlənməsində Heydər Əliyev şəxsiyyətinin işıqlandırılması;

– Qafqazda davamlı sülh və əməkdaşlığın inkişafında Heydər Əliyevin xidmətlərinin təhlil edilməsi;

– Böyük İpək Yolunun bərpaasında Heydər Əliyevin titanik fəaliyyətinin araşdırılması;

– Heydər Əliyevin Qafqazda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafındakı xidmətlərinin qiymətləndirilməsi.

Dərslər müqayisəli təhlil və ümumiləşdirilmiş sintez metodları əsasında yazılmışdır. İş prosesində tarixşünaslıq elminin və politologiyanın nəzəri müddəalarına əsaslanaraq konkret ümumiləşdirmələr aparılmış, yeri gəldikcə təsnifat və sistemləşdirmə üsullarından da istifadə olunmuşdur.

Müəllif problemlərin qoyuluşu, həlli və elmi nəticələri ilə Azərbaycan tarixşünaslığında və bütövlükdə qafqazşünaslıqda yeni bir istiqamətin əsasını qoymuşdur.

Dərslikdə Azərbaycan tarixşünaslığında və bütövlükdə qafqazşünaslıqda ilk dəfə olaraq ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən Qafqazda sülh prosesinin inkişaf etdirilməsi məsələsi kompleks şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Dərslikdə Sovet imperiyasında böhranın getdikcə dərinləşməsi, İttifaq və muxtar respublikaların etnosiyasi həyatında gedən proseslər, Qafqaz xalqlarının milli müstəqillik uğrunda mübarizəsi və bu mübarizəyə qarşı münasibətdə imperiya rəhbərliyinin həyata keçirdiyi siyasət, o cümlədən Tbilisi (1989) və Bakı (1990) qırğınları, Moskvanın fəal müdafiəsi əsasında Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə təcavüz edilməsi ilə əlaqədar yaranmış problemlər və onların həlli istiqamətində aparılan işlər nəzərdən keçirilir, Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması, Rusiya Federasiyasının tərkibində Şimali Qafqaz respublikalarının statuslarında edilən dəyişikliklər təhlil olunur.

Kitabda bütövlükdə Qafqazda daxili dialoqun yaranmasında, o cümlədən Cənubi Qafqazda sülhün, sabitliyin təmin olunmasında və etnik münaqişələrin aradan qaldırılmasında, «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının inkişafında Heydər Əliyevin xidmətləri öyrənilmiş və bu sahədə mövcud olan boşluqlar doldurulmuşdur.

Dərslik Azərbaycanın ali məktəblərində, xüsusilə də Bakı Dövlət Universitetinin Qafqaz tarixi fənni üzrə ali təhsilin magistratura pilləsində təhsil alan magistrələr üçün əhəmiyyətli və vacibdir. Onun materialları Qafqaz xalqlarının müasir

tarixində Heydər Əliyevin fəaliyyət istiqamətlərini öyrənmək istəyən geniş oxucu kütləsi üçün də zəruridir.

Hazırda Heydər Əliyevin Qafqazda sülh prosesinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində olan nəhəng fəaliyyətinin, bölgədə mövcud olan münaqişələrin həlli istiqamətində həyata keçirdiyi siyasi tədbirlərin, «Vətəndə sülh, regionda sülh, dünyada sülh!» modelinin geniş fəlsəfi, sosioloji, tarixi, mədəni, iqtisadi, siyasi məzmun və mahiyyətini, Qafqazda davam edən sülh prosesindəki rolunu üzə çıxarmaq və bütün bunların elmi təhlilini vermək Azərbaycan və Qafqaz tarixi elminin qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir. Bu baxımdan Azərbaycan tarixşünaslığında və bütövlükdə qafqazşünaslıqda ilk dəfə hazırlanan bu dərslik Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi probleminin kompleks şəkildə, sistemli tədqiqi, tədrisi və öyrənilməsinə həsr edilir.

İnanırıq ki, kursun tədrisi prosesində bu dərslik magistrlərin milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşmasına, qafqazşünaslığın bir çox problemlərinin dərinlən mənimsənilməsinə, ən başlıcası isə tarixi şəxsiyyət, böyük siyasi və ümummilli lider olan Heydər Əliyevin bölgədə sülhün, əmin-amanlığın təmin olunması və xalqların, dövlətlərin inteqrasiyası yolundakı çoxşaxəli, titanik fəaliyyətinin, zəngin dövlətçilik təcrübəsinin öyrənilməsinə və elmi cəhətdən araşdırılmasına yaxından kömək edəcəkdir.

İrəsil

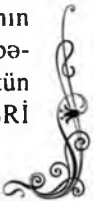
**SSRİ-nin süqutu ərəfəsində
Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət**

**Sovet idarəetmə sistemində böhran
və tənəzzülün başlanması**

SSRİ bəşər tarixində məlum olan çox böyük imperiyalardan biri olmuşdur. Məhz buna görə də SSRİ-nin dağılma prosesi, nəhəng və zahirən əzəmətli görünən imperiyanın qəflətən çökməsi tarixçi və politoloqlar tərəfindən diqqətlə araşdırılmışdır. Sovet imperiyasının süqutu səbəbləri haqqında dünyanın bir sıra görkəmli alimləri müqayisəli təhlil aparmış, müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Lakin hər bir imperiyanın dağılması prosesində oxşar cəhətlər olsa da, özünəməxsus səbəblər də mövcud olmuşdur.

Ümumi götürdükdə sovet idarəetmə sistemində böhran və tənəzzülün başlanmasının səbəbləri sırasına ictimai-siyasi vəziyyətin ağırlaşması, sosialist xalq təsərrüfatı kompleksində vəziyyətin normal istiqamətdə cərəyan etməməsi kimi məsələlər daxildir. Ancaq bununla yanaşı, Sovet imperiyasının idarəetmə sisteminin böhran və tənəzzülə uğramasının digər səbəbləri də kifayət qədər çoxdur.

Bu sahədə elmi tədqiqat və araşdırmalar aparmış E. Batlov, A. Zubov, T. Kamoza, V. Sederbaum, Levski və başqa tanınmış politoloqlar SSRİ hökumətinin yeritdiyi etnik milli siyasətin geosiyasətlə uzlaşmamasını Sovet imperiyasının idarəetmə sisteminin böhran və tənəzzülə uğramasının əsas səbəbi kimi göstərmişlər. Tanınmış politoloq N. Qolovin isə sovet ordusunun zəifləməsini Sovet imperiyasının idarəetmə sisteminin böhran və tənəzzülünün başlıca səbəbinə çevrildiyini qeyd etmişdir. Haqqında bəhs olunan bütün səbəbləri iki başlıca amillə izah etmək mümkündür. SSRİ

imperiyasının öz real çərçivəsindən çıxması (ekstensiv inkişaf) və ölkəni idarə edənlərin o zamana qədər yeridilən daxili və xarici siyasətin dəyişdirilməsinin zəruriliyini (intensifikasiya) qəbul etməmələri son nəticədə Sovet imperiyasının idarəetmə sisteminin böhran və tənəzzülə uğramasına gətirib çıxardı.

Qeyd edək ki, sovet idarəetmə sistemində böhran və tənəzzülün başlanması onunla soyuq müharibə şəraitində yaşayan Qərb dövlətlərinin də maraqlarına tamamilə uyğun idi. Danılmaz faktdır ki, ABŞ başda olmaqla, Qərbin böyük dövlətləri SSRİ imperiyasının süqutunda kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynamışlar. Fəqət əsas səbəb o zamankı sovet liderlərinin səriştəsizliyi ilə bağlı idi. ABŞ və başqa Qərb dövlətləri isə sovet dövlətində yaranmış ağır şəraitdən bacarıqla istifadə edirdilər. Bu xoşagəlməz şəraiti isə qeyd-şərtsiz sovet liderlərinin özləri yaradırdılar.

Sovet idarəetmə sistemi əleyhinə Qərbin dəstəklədiyi qüvvələrdən biri də islamçı hərəkatlarla bağlı olmuşdur. Qərbin düşünən başları imperiyanın tərkibində kifayət qədər islam dininə etiqad edənlərin olmasını və bu dövlət tərəfindən islami dəyərlərin buxovlandırılmasını nəzərə alaraq islam müxalifətini gücləndirirdilər. Ümumdünya antikommunist liqası ilə bərabər, 1968-ci ildə müsəlmanların müqəddəs şəhəri Məkkədə yaranmış Ümumdünya İslam Liqası və 1978-ci ildə təşkil olunmuş İslam İnternasionalı da Sovet imperiyasının əleyhinə mübarizəyə başlamışdır. Məhz Ümumdünya İslam Liqası tərəfindən 1976-cı ildə kommunizmə qarşı cihad elan olunmuşdur. Dünyanın demokratik

qüvvələri hesab olunan Qərb dövlətləri SSRİ-nin hüddulərində fəaliyyət göstərən islamçı hərəkatların vasitəsilə SSRİ-dəki müsəlman antikommunist və antisovet qüvvələri birləşdirməyə cəhd göstərirdi. Bütün bunlar isə idarəetmə sisteminə mövcud olan böhranı genişləndirirdi.

1970-ci ildən başlayaraq yenidən ölkədə hərbişəşdirməyə üstünlük verilməyə başlandı. Hərbi maşınqayırma sənayesinə büdcədən külli miqdarda vəsait xərclənirdi. Mülki sənaye sahələrinə büdcədən ildə təqribən 23%, hərbi sənayeye isə 60% vəsait ayrılırdı. Ölkənin bütün gücünün hərbi sənayeye yönəldilməsi xalq təsərrüfatı sahəsində disproporsiya yaratmış oldu. Bununla kifayətlənməyən sovet liderləri elə həmin ildən başlayaraq bazar iqtisadiyyatı məfhumunun əleyhinə böyük kompaniyalara start vermiş oldular.

Sovet idarəetmə sisteminin ciddi şəkildə laxladığı bir vaxtda, 1985-ci ilin mart ayında M.S. Qorbaçov hakimiyyət başına gəldi. O, ilkin mərhələdə idarəetmə sisteminin böhran və tənəzzüldən çıxarılması istiqamətində ciddi addımların atılacağı və ölkənin bütün sahələrinin yenidən dirçəldiləcəyi xüsusunda enerjili və inandırıcı çıxışlar etməyə başladı.

1985-ci ilin mart ayında Sov. İKP MK-nın Baş katibi vəzifəsini tutan M.S. Qorbaçov sovet idarəetmə sisteminə başlanmış böhran və tənəzzülün səbəblərini köhnə partiya rəhbərlərinin səriştəsizliyi ilə bağlamağa çalışırdı. Məhz bu səbəbə görə özü də səriştəsiz siyasətçilərdən biri olan M.S. Qorbaçov «yenidənqurma» adı altında radikal islahatların keçirilməsinə cəhd göstərirdi. M. S. Qorbaçovun

həyata keçirdiyi «yenidənqurma» islahatlarını üç mərhələyə bölmək olar: 1) 1985–1986; 2) 1987–1988; 3) 1989–1991-ci illər. Şübhəsiz ki, hər üç mərhələ uğursuzluğa məhkum olmuş və ölkənin tənəzzülünü sürətləndirmişdir.

«Yenidənqurma» siyasəti altında həyata keçirilən islahatların iflasa uğramasını şərtləndirən amillərdən biri də həmin dövrdə yəridilən xarici siyasət olmuşdur. Yeni xarici siyasət konsepsiyasının fəaliyyəti üç əsas istiqamətdə müəyyən edilmişdir: 1) Şərq və Qərb arasında konfrontasiyadan yayınaraq beynəlxalq gərginliyi zəiflətmək; 2) regional konfliktlərin sülh yolu ilə həllinə nail olmaq; 3) ideoloji baxımdan mövcud olan ayrı-seçkiliyə son qoyaraq bütün dünya ölkələri ilə sıx əməkdaşlığa nail olmaq. «Yenidənqurma» siyasətinin müəyyən etdiyi xarici siyasət 2 mərhələyə bölünmüşdür. Bu mərhələlər 1985–1988 və 1989–1991-ci illəri əhatə edirdi. İlk mərhələ nümayişkarən şəkildə SSRİ ilə Qərb arasında danışıqların aparılması və beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsi, İkinci mərhələ isə sovet idarəetmə sisteminin tənəzzülü və beynəlxalq gərginliyin neytrallaşdığı mərhələ kimi qiymətləndirilmişdir.

Həmin dövr SSRİ-nin xarici siyasətində baş vermiş əsas hadisə M. S. Qorbaçovun ABŞ prezidenti R. Reyqanla 1985-ci ilin noyabrında Cenevrədə, 1986-cı ilin oktyabrında Reykyavikdə, həmin ilin dekabrında Vaşinqtonda, 1988-ci ilin iyulunda Moskvada və daha sonra prezident C. Buşla keçirdikləri görüşlər hesab olunur. Bu görüşlərdə SSRİ və ABŞ-ın Avropada yerləşdirdiyi uzaq və yaxınmənzilli raketlərin ləğvinə nail olundu. Şübhəsiz ki, SSRİ və ABŞ arasın-

da olan razılaşmalarda birinci tərəf daha çox güzəştlərə getmək məcburiyyətində qalmışdır. Belə ki, əgər ABŞ 869 raket ləğv etmişdirsə, SSRİ-də bu rəqəm 1752-yə yüksəlmişdir. Şübhəsiz ki, həmin dövr SSRİ dövlətinin xarici siyasətində atılmış liberal addımlar bu dövləti idarə edən siyasi sistemdə baş verən müsbət dəyişikliklərlə əlaqəli deyil, əksinə, böhran və tənəzzüldən irəli gəlmişdir. Məhz bu faktı nəzərə alıqda aydın olur ki, «yenidənqurma» siyasəti çərçivəsində bütün sahələrdə başlanmış islahatlar kimi, xarici siyasət sahəsindəki islahatlar da iflasa uğramışdır.

Qafqaz xalqları və suverenlik meyillərinin güclənməsi. Kremlin məsələyə münasibəti

1988-ci ildən ölkə daxilində ideoloji mübarizə daha da kəskinləşməyə başladı. Siyasi dairələrdə baş verən parçalanmadan istifadə edən M.S.Qorbaçov qısa müddət ərzində partiya rəhbərliyində yüksək vəzifələr tutmuş şəxsləri istefaya göndərdi. Lakin M.S.Qorbaçovun həyata keçirmək istədiyi «islahatlar» inzibati amirlik sistemində yeni demokratik təfəkkürlü idarəetməyə keçid əvəzinə, mərkəzdənqaçma meyillərini gücləndirdi. Kommunist Partiyasının sıralarını tərk edənlərin sayı durmadan artdı. 1989-cu ildə partiyanın sıralarını tərk edənlərin sayı 140 min, 1990-cı ildə isə 2,7 mln. nəfər təşkil etdi.

SSRİ-nin inzibati bölgüsünə 15 müttəfiq respublika, 20 muxtar respublika, 8 muxtar vilayət, 10 milli dairə, 129 vi-

layət və diyar daxil idi. Şübhəsiz ki, SSRİ dövləti imperiya olmuş və öz tərkibində cəmləşdirmiş bütün millət və xalqları işğal altında saxlayaraq suverenlik hüquqlarını buxovlamışdı. 1980-ci illərin ortalarından sovet idarəetmə sistemindəki böhranın dərinləşməsi xalqların və millətlərin suverenlik meyillərinin yenidən dirçəlməsinə şərait yaratdı. Kütləvi şüur və siyasi elita səviyyəsində xalqların və millətlərin suverenliyə meyillənməsi prosesi çətinliklərlə və münaqişələrlə müşahidə olundu. Buradakı çətinlikləri və siyasi münaqişələri meydana gətirən əsas amil isə sovet idarəetmə sisteminin suverenlik meyillərini susdurmaq üçün inzibati amirliyi gücləndirməsi idi.

1980-ci illərin ortalarından SSRİ-nin iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatının böhran və tənəzzül vəziyyətinə düşməsi bütün sovet xalqları kimi, Qafqaz xalqlarının da mövcud rejiminin mənəvi dayacağı olan ehkamçı kommunist ideologiyasına inamını zəiflətməmişdir. Artıq imperiya rəhbərlərinin cəlbedici çağırışlarına Qafqaz xalqlarının böyük bir hissəsi şübhə ilə yanaşırdı. Bütün bunlar isə Qafqaz xalqları arasında suverenlik meyillərini daha da gücləndirirdi.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Qafqaz xalqları arasında suverenlik meyillərinin güclənməsi sovet idarəetmə sistemini narahat etməyə başlayır. Məhz buna görə dünyanın geopolitik xəritəsində özünəməxsus əhəmiyyətə malik olan Qafqazı itirməmək üçün Moskva burada onsuz da ağır olan ictimai-siyasi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir və nəyin bahasına olursa-olsun, Qafqaz xalqlarının suverenlik meyillərinin qarşısını almağa cəhdlər göstərir. Öz növbəsində Qaf-

qaz xalqları yüzilliklərlə arzu etdikləri suveren və azad yaşamaqları barədə olan hissələrini qabarıq şəkildə bildirməyə başladılar. Sovet idarəetmə sistemi bu çıxışların istiqamətini dəyişdirmək və ümumilikdə Qafqazda xalqların suverenlik meyillərini susdurmaq üçün, ilk növbədə, erməni amilindən istifadə etdi. Ermənilərin sovet idarəetmə sistemi üçün oyuncaq rolunu ifa etməyinin tarixi əsasları vardır. Belə ki, erməni xalqının tarixçilərindən biri olan Movses Xorenasi özünün «Ermənistanın tarixi» əsərində bu xalqın Şimali Mesopotamiyadan Qafqaza gəlmə olmasını qeyd etmişdi. Digər tərəfdən, ermənilər Qafqazda yerləşdikdən sonra bu ərazidə mütəmadi ağalıq edən imperiyalara qulluq göstərərək burada yaşayan bütün xalqlara kifayət qədər xəyanət etmişlər. E.ə. VI əsrin ortalarından eramızın II əsrinə qədər Əhəməni, Səlevki, Roma və Parfiyaya, orta yüzilliklərdə Sasani, Bizans, Ərəb xilafəti, səlcuq və monqollara xidmət edərək, öz maraqlarını təmin etmək üçün həmişə Qafqazda sabitliyin pozulmasına çalışmışdılar. Rusiya imperiyasına göstərdikləri xidmətlərə görə də mükafatlandırılaraq 1918-ci ildə azərbaycanlıların torpaqları hesabına dövlət qurumuna malik oldular. 29 noyabr 1920-ci ildə isə Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Tarix boyu xəyanətkar kimi tanınan və Qafqazın ümumi marağını öz boş və ağılsız maraqlarına satan ermənilər bu dəfə də sovet idarəetmə sisteminin ən fəal siyasi oyuncağına çevrildilər. Qafqazda ən böyük respublika olan Azərbaycanda suverenlik meyillərinin artmasından təşvişə düşən imperiya sahibləri 1988-ci ildə erməni millətçilərini fəallaşdıraraq Azərbaycana

qarşı torpaq iddiaları ilə çıxışlara təhrik etdilər. Şübhəsiz ki, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən xoşagəlməz hadisələr Qafqazın ümumi ictimai-siyasi ab-havasına öz mənfi təsirini göstərdi.

Digər tərəfdən, Qafqaz xalqlarının suverenlik meyillərinin güclənməsini şərtləndirən amillərdən biri də bu xalqların iki yüz ilə yaxın bir müddət ərzində çar və bolşevik Rusiyası tərəfindən maddi və mənəvi hüquqlarının tapdanmasına qarşı baş verən çıxışlar idi. Qafqazlılar tarix boyu onların üzərinə hərbi yürüş edən, işğal altında saxlayan, mədəni və mənəvi dəyərlərini heçə endirmək istəyən qüvvələrin əleyhinə qəhrəmancasına mübarizələr aparmışlar. Burada yaşayan xalqlar XVIII-XIX əsrlərdən başlayaraq Qafqazı mərhələ-mərhələ ələ keçirən Rusiya imperiyasının zorakı və cəbəcər yollarla həyata keçirdiyi maddi və mənəvi təzyiqlərinə məruz qalmışlar. 1817–1864-cü illəri əhatə edən Qafqaz müharibəsi dövründə Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizə aparan bir sıra Qafqaz xalqları onlara qarşı həyata keçirilən fiziki və mənəvi təqib siyasətinin nəticəsində öz ata-baba yurdlarını tərk etmişlər. Çar Rusiyasının Qafqaz xalqları əleyhinə apardığı repressiv tədbirləri görkəmli qafqazşünas alim E. Veydenbaum belə qiymətləndirmişdir: «Təbiət qafqazlılara yüksək səviyyədə istedad, qabiliyyət, igidlik və mərdlik bəxş etmişdir. Lakin Rusiya imperiyasının yeritdiyi etnik təmizləmə siyasətinin nəticəsində qafqazlılar xalqlar qəbiristanlığında uyumaqdadırlar».

Şübhəsiz ki, sovet dönəmində də Qafqaz xalqları əleyhinə aparılan repressiyalar və deportasiyalar bu imperiyanın

süqutu dövründə suverenlik meyillərinin artmasına ciddi təsir göstərdi. Milli mənlərlərinə təcavüz edilmiş Qafqaz xalqları artıq öz tapdanmış hüquqlarının bərpa edilməsi üçün şəraitin yarandığını dərk edərək fəallaşmağa başladılar. Sovet idarəetmə sistemi isə Qafqaz xalqlarına qarşı eyni siyasət yeritməmişdir. Burada yaşayan xalqlara münasibət onların imperiyaya göstərdikləri xidmətlərlə ölçülmüşdür. Buna misal olaraq, istər çar Rusiyası, istərsə də bolşevik Rusiyası dönəmində ermənilərin bütün Qafqaz xalqlarından daha çox imtiyazlara və siyasi dəstəyə malik olduğunu göstərə bilərik. Mərkəzin ermənilərə olan isti münasibəti onların tarix boyu ümumi şəkildə Qafqaz xalqlarına qarşı etdikləri xəyanətlərin müqabilində baş vermişdir. Sovet imperiyasının dağılması ərəfəsində də Qafqaz xalqlarının suverenlik meyillərinin susdurulması məqsədilə ermənilər siyasi oyuna cəlb edilmişdir. Geniş mənada desək, bu xalq yenə də tarix boyu böyük imperiyalar qarşısında göstərdiyi xəyanətkarlıq missiyasını təkrar etməyə başladı. Deməli, həmin dövrdə Qafqaz xalqlarının suverenlik meyillərinin qarşısının alınması üçün Kremlə daha çox xidmət göstərmiş etnoslardan istifadə edildi. Nəticə etibarilə Sovet imperiyası qarşısında öz hüquqlarını tələb edən Qafqaz xalqları onunla qonşuluqda yaşayan digər xalq tərəfindən etnik münaqişələrə sövq edildi. Bütün bunlar isə, ilk növbədə, Kreml tərəfindən burada baş qaldıran suverenlik meyillərinin susdurulması məqsədini daşıyırdı.

1980-ci illərin axırlarından etibarən SSRİ-nin başqa bölgələrində olduğu kimi, Qafqazda da ictimai-siyasi və

ziyyət mövcud rejimin əleyhinə dəyişmişdi. Artıq Qafqazda SSRİ-nin onilliklər boyu yeritdiyi təcrübə xarakterli ateistləşmə, manqurtlaşma, beynəlmilləşmə siyasəti əleyhinə kütləvi çıxışlar başladı. Sovet idarəetmə sistemi, ilk növbədə, Qafqaz xalqlarının qədim və zəngin maddi, mənəvi dəyərlərini buxovladığı üçün xalqların mərkəzdənqaçma meyilləri gücləndi. Uzun müddət dini ayinlərini sərbəst şəkildə icra edə bilməyən Qafqaz xalqları SSRİ-nin süqutu ərəfəsində bu imkanı yenidən əldə etdi. Lakin dini maariflənmənin zəif olmasından istifadə edən Kreml vəhhabilik və bunun kimi islam adı ilə pərdələnmiş təriqətlərin buraya nüfuz etməsinə şərait yaratdı. Polikonfessional region hesab olunan Qafqazda belə təriqətlərin yayılması nəticəsində dini ekstremizmin əsasları qoyuldu. Şübhəsiz ki, Qafqaz xalqları arasında dini ekstremizmin gücləndirilməsi çökməkdə olan Sovet imperiyasının üsul-idarəsinin mənafeyinə uyğun gəlirdi. Çünki bununla Moskva Qafqaz xalqlarının suverenlik meyillərinin istiqamətini dəyişir, repressiv tədbirlərinə bəraət qazandırır və ən əsası, regionu əldə saxlamaq üçün islam faktorundan istifadə edərək Qərbə qarşı yönəldirdi. Bundan istifadə edən Moskva Qafqazda suverenlik meyillərini susdurmaq üçün vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı.

Bu regionda yaşayan xalqların uzun müddət dini dəyərlərdən kənar düşərək dinin həqiqi əsasları haqqında məlumatlarının olmaması isə ekstremist dini təriqətlərin Qafqazda yayılması prosesini genişləndirdi. 1980-ci illərin ortalarına qədər Çeçen-İnquş MSSR-də bir dənə olsun belə məscid fəaliyyət göstərməmişdir. Bu isə həmin regionda ya-

şayan insanların dinin əsasları və ənənəvi islam haqqında səthi məlumatlara malik olmasına gətirib çıxarmışdı. Sadəcə, gündəlik ibadəti yerinə yetirmək isə dinin əsasları haqqında məlumata sahib olmanın göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilməz. Məhz bu amil Çeçenistanda vəhhabilik təriqətinin daha sürətlə yayılmasına səbəb oldu, hətta SSRİ dövləti süquta uğradıqdan sonra bu təriqət Qafqazda genişlənərək, regionda sülhü və təhlükəsizliyi pozan amillərdən birinə çevrildi.

Qafqazın ictimai-siyasi həyatında din amili həmişə əhəmiyyətli rollardan birini oynamışdır. Vəhhabilik təriqətinin bu regionda geniş şəkildə yayılması isə ənənəvi islamı aradan çıxarırdı. Hələ SSRİ-nin dağılması ərəfəsində qısa müddət ərzində Qafqazda vəhhabi təriqəti elə güclü sürətlə yayılmışdı ki, 1989-cu il mayın 13-də bir qrup vəhhabi Mahaçqalada yerləşən Şimali Qafqaz Ruhani İdarəsinin binasını tutaraq, ruhani idarəsinin sədri müfti M. Qekkiyevi oradan qovmuş və bu idarənin fəaliyyətini dayandırmışdı. Bununla yanaşı, Qafqazda ənənəvi islama sədaqətli qalan qüvvələr də mövcud idi. Qafqaz müsəlmanlarının burada baş verən ictimai-siyasi proseslərə fəal şəkildə cəlb olunması məqsədilə 1990-cı ildə Həştərxanda ölkə müsəlmanlarının qurultayı keçirildi. Ancaq sonralar məlum oldu ki, SSRİ DTK Qafqazda suverenlik meyillərinin susdurulması üçün gizli şəkildə qurultayın işinə müdaxilə edərək, ixtilaf yaranan məsələləri ortaya atmışdır.

Ümumiyyətlə, M.S.Qorbaçovun həyata keçirdiyi uğursuz islahatlar, bütün ölkədə olduğu kimi, Qafqazda da sovet

quruluşunun siyasi təşkilatçılığının məhdudluğunu, demokratik dəyərlərin yoxluğunu əyani şəkildə nümayiş etdirdi. Xalqların demokratiya və suverenlik meyillərini reallaşdırmaq istiqamətində apardığı mübarizələr isə süni şəkildə rədikallaşdırıldı.

Qafqaz xalqlarının suverenlik meyillərinin artması, heç şübhəsiz ki, onların təbii hüquqlarının bərpası məqsədini də güdürdü. «Yenidənqurma» siyasəti şüarı altında həyata keçirilən siyasi və iqtisadi islahatların uğursuzluğu bu regionun iqtisadi gücünü dayanmadan aşağı salırdı. Bəhs olunan dövrdə Şimali Qafqazda sənaye istehsalı 4,5 %-dən 3,1%-ə enmişdi. Yeddi il müddətində buğda istehsalı 22%-dən 10,8%-ə, tərəvəz istehsalı 15,6%-dən 10,3%-ə, kapital yatırımı isə 7,6%-dən 5,5%-ə qədər azalmışdı. SSRİ-nin başqa regionlarında olduğu kimi, Qafqazda da vahid nəqliyyat, iqtisadiyyat və mədəniyyət sistemi dağılmaqda idi. İqtisadi vəziyyətin durmadan tənəzzülə istiqamətlənməsi ictimai-siyasi vəziyyətə də öz təsirini göstərirdi. Belə ki, iqtisadi baxımdan mərkəzlə başqa müttəfiq respublikalar arasında zəifləyən əlaqələr mərkəzdənqaçma və suverenlik meyillərini durmadan artırırdı.

Cənubi Qafqazın üç ittifaq respublikası ilə yanaşı, Şimali Qafqaz respublikalarında da mövcud olan suverenlik meyilləri Moskvanın narahatlığını daha da artırırdı. Çünki Şimali Qafqazda yerləşən muxtar respublikalar Rusiya Federasiyasının ərazisi hesab olunurdu. Burada suverenlik meyillərinin baş qaldırması isə Rusiya dövlətçiliyini təhlükə altına salırdı. Məhz buna görə də 1980-ci illərin axırlarında Adıqə

Respublikasında suverenlik meyillərinin artması faktını Moskva «etnokratiya», «separatizm» kimi qiymətləndirdi. Şübhəsiz ki, Moskva Qafqazda baş verən suverenlik meyillərinə qarşı düzgün və sağlam siyasət yeritmirdi. Burada mövcud olan etnoslara və milli muxtariyyətlərə qarşı inzibati amirliyi azaltmaq, milli siyasətdə daha liberal mövqe seçmək əvəzinə, Moskva hökuməti suverenlik meyillərinə cavab olaraq, daha sərt addımlar atmağı və inzibati-amirlik sistemini gücləndirərək, hər bir etiraz cəhdini dəf etməyi, hər bir vətənpərvərlik və milli hüquqlarının tələb ifadəsini «qızışdırıcı» amil kimi qiymətləndirməyi üstün tutdu.

Milli münasibətlərdə gərginliyin artması

Sovet imperiyasının tərkibində 15 respublika – Azərbaycan, Belorusiya, Ermənistan, Estoniya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Latviya, Litva, Moldaviya, Özbəkistan, Rusiya, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna respublikaları mövcud idi. 1980-ci illərin sonunda SSRİ-nin əhalisi 270 mln. nəfər təşkil edirdi. Burada 140 millətin nümayəndəsi yaşayırdı. «Yenidənqurma» siyasətinin başlanması ilə respublikalar arasında olan münasibətlərdə ciddi dəyişikliklər baş verdi. Sovet hakimiyyəti dövründə respublikalar arasında mövcud olan ziddiyyətlər həll edilmədiyi üçün yenidən baş qaldırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bir imperiyanın tərkibində yaşamalarına baxmayaraq, respublikaların hamısı eyni səviyyədə inkişaf etməmişdi. Sovet idarəetmə sistemindəki böhran və tənəzzülün dərinləşməsi, Kommu-

nist Partiyasının nüfuzunun aşağı düşməsi və SSRİ tərkibində yaşayan millətlərin suverenlik meyillərinin güclənməsilə milli münasibətlərdə gərginliyin artması prosesi başlandı. M. S. Qorbaçovun yeritdiyi uğursuz «aşkarlıq» siyasəti nəticəsində milli münasibətlər sahəsində onilliklərlə üst-üstə yığılmış problemlər qabarıq şəkildə özünü göstərmiş oldu.

Hər şeydən öncə, Stalin rejimi tərəfindən zorla deportasiya edilmiş xalqların hüquqlarının tapdanması faktı üzə çıxarıldı. Belə olan halda almanlar, Krım tatarları, Ahısqa türkləri və deportasiyaya məruz qalmış digər xalqlar özlərinin reabilitasiya olunmaları haqqında tələblər irəli sürdülər. Sovet idarəetmə sistemi isə bu tələbləri yerinə yetirmək əvəzinə, bunların hamısını millətçilik zəminində separatizmin başlanması kimi qiymətləndirərək, zorakı üsullarla millətlərin azadlıq səslərini boğmağa cəhd göstərirdi.

SSRİ ərazisində milli münasibətlərin ən gərgin ocağı Qarabağ münaqişəsi oldu. Sovet idarəetmə sisteminin qeyri-obyektiv tədbirlərinə və xüsusilə də M.S. Qorbaçovun ermənipərəst təfəkkürünə arxayın olan erməni millətçiləri 1987-ci ilin oktyabr ayında Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi təklifilə çıxış etdilər. 1988-ci il fevralın 20-də isə Qarabağ erməniləri Azərbaycan SSR Ali Sovetinə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi tələbi ilə müraciət etdilər. Təbii olaraq, Azərbaycan SSR Ali Soveti ermənilərin əsassız tələblərini rədd etdikdə, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına təcavüzləri genişlənərək, milli münaqişə zəminində müharibəyə çevrildi. Mərkəz isə bütün bunların qarşısını almaq əvəzinə, erməniləri dəstəkləyərək, münaqişənin miqyasını daha da genişləndirmiş oldu.

Milli zəmində münaqişələr SSRİ-nin başqa bölgələrində də baş qaldırırdı. 1989-cu il iyunun 3-də mərkəzin hazırladığı gizli planlar əsasında Fərzanədə özbəklərlə Ahısqa türkləri arasında münaqişə baş verdi. Münaqişə nəticəsində 100 nəfərə yaxın Ahısqa türkü vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Vaxtilə deportasiya edilmiş Ahısqa türkləri bu dəfə növbəti milli münaqişənin qurbanına çevrildilər. Bu hadisələrdən bir gün sonra özbəklərlə qırğızlar arasında milli zəmində münaqişə baş verdi. Bu münaqişə nəticəsində isə 180 insan qətlə yetirildi. 1989-cu il iyulun 15-də isə 20 nəfərin ölümü ilə gürcü-abxaz qarşıdurması başlandı. Ümumilikdə, 1989-90-cı illərdə Mərkəzin təhriki ilə Sumqayıt, Bakı, Suxumi və Düşənbədə baş vermiş xoşagəlməz hadisələr artıq SSRİ-nin milli münaqişələr ocağına çevrildiyini əyani şəkildə nümayiş etdirməkdə idi. Əslində, baş verən hadisələrin əsas səbəbi xalqların və millətlərin suverenlik meyillərinin artmasının qarşısını zorakı metodlarla almaq cəhdi ilə bağlı idi. Belə ki, bu meyillərin yatırılması üçün sovet rəhbərliyi milli münaqişələri qəsdən qızışdırırdı. Nəticədə suverenliyini tələb edən hər hansı bir sovet xalqı onun qonşuluğunda yaşayan digər xalq tərəfindən torpaq iddiaları ilə üzləşirdi. Bu işdə isə Sovet hakimiyyətinin çox yüksək rütbəli nümayəndələri kiçik etnosları alətə çevirərək, ondan istifadə edirdi. Məqsəd, qeyd etdiyimiz kimi, suverenlik və müstəqillik tələbi ilə çıxış edən xalqlar üçün yeni-yeni problemlər yaratmaq və bu meyillərin istiqamətini başqa məcraya yönəltməkdən ibarət idi.

Sovet imperiyasının hakimiyyəti altında yaşayan millətlərin suverenlik meyillərinin milli münaqişələrlə zəiflədilməsi prosesində xarici qüvvələr də kifayət qədər fəal rol oynayırdılar.

Konfliktin başvermə yeri və tarixi	Münaqişənin növü	İnsan tələfatının sayı
1	2	3
Alma-Ata (Qazaxıstan). 1986	Qazax gənclərinin öz milli hüquqlarını tələb etmələri	10 nəfər
Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. 1988	Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı apardığı etnik təmizləmə siyasəti, ərazi iddiası və etnik qarşıdurma	Münaqişənin başladığı ilk aylarda 100 nəfər. Münaqişənin müharibəyə çevrilməsindən sonra hər tərəfdən 20 mindən çox insan
Sumqayıt. 1988	Moskvanın dəstəyi ilə ermənilərin pərdələnmiş şəkildə törətdiyi fitnəkarlıq	32 nəfər
Kuvasay, Komsomolski, Taşla, Fərqanə (Özbəkistan). 1989	Etnik qarşıdurma (Ahişqa türklərinin özbəklər tərəfindən fiziki təzyiqə məruz qalması)	112 nəfər
Yeni Uzen (Qazaxıstan). 1989	Etnik qarşıdurma (qazaxıstanlılarla qafqazlılar arasında)	4 nəfər
Abxaziya (Gürcüstan). 1989	Etnik qarşıdurmaya çevrilən siyasi münaqişə	Münaqişənin başladığı ilk aylarda 12 nəfər
Oş (Qırğızıstan). 1990	Etnik qarşıdurma (qırğız və özbək xalqı arasında)	320 nəfər
Dubossar (Moldova). 1990	Siyasi qarşıdurma	3 nəfər
Cənubi Osetiya (Gürcüstan). 1990	Etnik qarşıdurmaya çevrilən siyasi münaqişə	Münaqişənin başladığı ilk aylarda 50 nəfər
Düşənbə (Tacikistan). 1990	Siyasi qarşıdurma	Münaqişənin başladığı ilk aylarda 30 nəfər

Əgər sovet rəhbərliyinin bu işdə məqsədi millətləri parçalayaraq öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək idisə, ABŞ və digər Qərb ölkələrinin niyyəti SSRİ ərazisini milli münaqişələr və qarşıdurmalar ocağına çevirərək imperiyanın süqutunu tezləşdirmək idi.

Konfliktin başvermə yeri və tarixi	Münaqişənin növü	İnsan tələfatının sayı
Osetin-İnquş (Şimali Qafqaz). 1992	Ərazi iddiası və etnik qarşıdurma	583 nəfər
Dnestryanı (Moldova). 1992	Ərazi iddiası, siyasi və etnik qarşıdurma	Münaqişənin başladığı ilk aylarda 200 nəfər. Münaqişə hələ də davam edir
Tacikistan Respublikası. 1992	Ölkənin daxilində vətəndaş qarşıdurması	300 nəfər
Çeçenistan Respublikası. 1994—96	Siyasi və etnik zəmində müharibə	60 min nəfər

1980-ci illərin sonunda Çeçen-İnquş Muxtar Respublikasının tərkibindən çıxdığını elan etmiş Çeçenistanda isə vəziyyət daha mürəkkəb şəkil aldı. Çeçenistanda və Şimali Qafqazın başqa bölgələrində baş qaldıran münaqişələr nəticəsində Şimali Qafqaz milli münaqişələr ocağına çevrildi. Ümumilikdə, SSRİ-də baş verən əsas siyasi və etnosiyasi konfliktlər aşağıda göstərilən cədvəldəki kimi səciyyələndirilmişdir.

Əsası SSRİ-nin süqutu dövründə qoyulan, lakin süquta uğradıqdan sonra baş vermiş siyasi və etnosiyasi münaqişələr isə bu cədvəldəki kimi səciyyələndirilməkdədir.

Milli münasibətlərdə gərginliyin artması son nəticədə qanlı münaqişələrə çevrilir. Buna misal olaraq Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında, Sumqayıt və Mərkəzi Asiyada baş verən qanlı hadisələri göstərmək olar. Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan dərhal sonra Dnestryanı, Şimali Qafqaz və Kırım da etnik münaqişələr ocağına çevrilir. 1988-ci ildən 1991-ci ilə qədər keçmiş sovet respublikalarında etnik zəmində 150 münaqişə baş vermişdir ki, bundan 20-si minlərlə insan tələfatı ilə nəticələnmişdir.

Qafqazda və keçmiş SSRİ-nin digər müttəfiq, muxtar respublikalarında etnik proseslərdə baş verən dəyişikliklər

Sovetlər Birliyinin süqutu ərəfəsində Qafqazda və digər müttəfiq, muxtar respublikalarda etnik proseslərdə ciddi dəyişikliklər baş verirdi. 1988-ci ildən başlayaraq vaxtilə mərhələ-mərhələ Ermənistanla birləşdirilmiş Qərbi Azərbaycandan erməni millətçiləri tərəfindən azərbaycanlıların zorla çıxarılması prosesi başlandı. Əslində, 1988-ci ildən başlayaraq azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdiyi etnik təmizləmə siyasəti 100 ildən artıq müddətdə tədricən həyata keçirilən prosesin davamı idi. 1826–1828-ci illər Rusiya—İran, 1828–1829-cu illərdə baş verən Rusiya—Osmanlı müharibələrindən sonra İran və Osmanlı dövlətlərindən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrinə köçürülən ermənilər həmin vaxtdan davamlı şəkildə bu yerlərin əzəli sahibləri olan azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siya-

səti apararaq tədricən bu regionda etnik proseslərdə ciddi dəyişikliklər həyata keçirmişlər. Bütün bunların nəticəsində isə son iki yüz ildə azərbaycanlıların yaşadıkları iki minə yaxın yaşayış məskəni zorla boşaldılmışdır.

1988-ci il noyabrın 22-dən 28-dək Ermənistanla azərbaycanlılar yaşayan 22 rayonda 170 təmiz və 94 qarışıq (ermənilərlə) yaşayış məskəni boşaldılmışdır. Bütövlükdə Ermənistandan 230 min nəfər azərbaycanlı doğma yurtdan qovularaq Azərbaycana pənah gətirmək məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycanlılarla yanaşı, erməni millətçiləri tərəfindən 18 min müsəlman kürdü, min nəfər rusdilli əhali də öz torpaqlarından zorla çıxarılmışdır. Qeyd edək ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları bu etnik təmizləmə prosesində 216 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, minlərlə qadın, uşaq və qoca yaralanmış, on minlərlə ailənin əmlakı qarət olunmuşdur. Beləliklə, Ermənistan hakimiyyəti rəsmi şəkildə azərbaycanlılara qarşı soyqırımını həyata keçirmişdir.

Qərbi Azərbaycan ərazisindən azərbaycanlılar qovulduqdan sonra ermənilər tərəfindən 250-yə qədər qədim türk mənşəli toponim dəyişdirilmişdir. Azərbaycanlılara qarşı yönəlmiş bu etnik təmizləmə siyasəti Ermənistan SSR Ali Sovetinin məxfi göstərişlərinə əsasən həyata keçirilmişdir.

1988-ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin növbədənəkar sessiyasının vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında qəbul etdiyi qeyri-qa-

nuni qərardan sonra Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların da zorla öz torpaqlarından çıxarılması başlandı. Əgər Ermənistandan azərbaycanlıların qovulması prosesi Qafan rayonundan başlamışdırsa, Dağlıq Qarabağda bu proses Xankəndidən başladı. İlk növbədə, vilayətin mərkəzi olan Xankəndidən azərbaycanlılar kütləvi şəkildə qovularaq evləri talan edildi. 18 min azərbaycanlı Xankəndidən qovulduqdan sonra isə erməni millətçiləri bu prosesi Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində həyata keçirdilər. Erməni silahlı basqınları nəticəsində azərbaycanlılar öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur oldular.

1989-cu ilin yanvarında Dağlıq Qarabağın əhalisi siyahıya alınarkən burada yaşayan ermənilərlə əlaqədar şişirdilmiş rəqəmlər göstərildi. Siyahıyaalmanın nəticələri saxtalaşdırılaraq vilayətin 189029 nəfər sakininin 145450 nəfərinin erməni, 40632 nəfərinin isə azərbaycanlı olduğu göstərildi. Beləliklə, saxtalaşdırılmış statistikaya görə Dağlıq Qarabağın əhalisinin 77%-ini ermənilər, 21%-ini isə azərbaycanlılar təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, siyahıyaalınma prosesində Azərbaycanın müxtəlif şəhər və regionlarından Dağlıq Qarabağa gələn ermənilər də buranın daimi sakini kimi qeydiyyatla alınmışdır. Xankəndidən və ayrı-ayrı rayonlardan qovulmuş azərbaycanlılar isə siyahıyaalınma prosesində bilərəkdən nəzərdən qaçırılmışdır.

1988-ci il iyun ayının 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin DQMV Xalq Deputatları Sovetinin xahişi ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə qatılmasına razılıq verməsi və 1989-cu il dekabr ayının 1-də isə Ermənistan SSR

Ali Sovetinin DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərarlarından sonra azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağ ərazisindən qovulması planları daha geniş şəkildə həyata keçirilməyə başlandı. 1991-ci ilin sonlarından etibarən ermənilərin aşkar şəkildə apardıqları qəsbkarlıq siyasətləri nəticəsində yerli əhali olan azərbaycanlılar öz ata-baba yurdlarını kütləvi şəkildə tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

Qeyd olunmalıdır ki, Dağlıq Qarabağdan azərbaycanlı əhalinin çıxarılmasında ermənilərə şərait yaradan amillərdən biri də həmin vaxt bir qrup satqın adamın Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə rəhbərlik etməsi olmuşdur. Belə ki, bu xoşagəlməz proseslər baş verdiyi zaman istər Azərbaycan KP MK-nın 1-ci katibi işləmiş K.Bağirov, Ə.Vəzirov və istərsə də sonra həmin vəzifədə yer tutmuş A.Mütəllibov Ermənistandan və Xankəndidən qovulan qaçqınları DTK nümayəndələrinin keçirdiyi əməliyyatlarla Bakıya, Sumqayıta, Xızıya, Xaçmaza və başqa ərazilərə köçürmüş oldular. Beləliklə, mərkəzin əlində oynucağa çevrilmiş Azərbaycan rəhbərləri Ermənistandan və Xankəndidən zorla çıxarılmış qaçqınları Dağlıq Qarabağ ərazisindən uzaqlaşdırdılar. Qarabağda qalan azərbaycanlıların isə erməni təcavüzünə qarşı müqavimət göstərə bilməyərək həmin əraziləri tərk etmələri üçün inzibati üsullarla onların əlində olan ən adi silahları, hətta kəsici alətləri belə müsadirə edirdilər. Azərbaycana rəhbərlik edən belə səriştəsiz və xəyanətkar adamların laqeydsizliyi nəticəsində erməni təcavüzü get-gedə genişlənərək, azər-

baycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasətinə çevrildi. Məhz bu səbəbə görə də hazırda Azərbaycanda Dağlıq Qarabağdan və onun ətrafından qovulmuş 1 milyondan artıq qaçqın mövcuddur.

Ermənistanda yaşamış azərbaycanlılardan fərqli olaraq, Azərbaycan ərazisində yaşayan ermənilərin çoxu sakit və dinc şəraitdə yaşadıkları evləri sataraq köçüb getdilər. Əgər Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların evləri talan, əmlakları isə qarət edilirdisə, əksinə, Azərbaycan ərazisini tərk edən ermənilər öz evlərini istədikləri məbləğə satmaq imkanına malik olmuşdular. Azərbaycan xalqının yüksək mənəvi keyfiyyətlərini ləkələmək, dünya ictimaiyyəti qarşısında azərbaycanlıları vəhşi kimi təqdim etmək və ən əsası, Ermənistan ərazisindən azərbaycanlıları birdəfəlik çıxarmaq üçün fevralın 28-də Sumqayıtda SSRİ DTK-nın dəstəyi ilə erməni millətçiləri tərəfindən dinc erməni əhalisinə qarşı fitnəkarlıq törədildi. Azərbaycanlı adı altında pərdələnmiş ermənilərin Sumqayıtda özlərinə qarşı törətdikləri faciənin nəticəsində 32 nəfər həlak oldu, 200 mənzil qarət edildi. Onlarca ictimai bina, avtobus, şəxsi maşın yandırıldı. Azərbaycan xalqı kütləvi şəkildə bu hadisəni pisləyərək, onun təşkilatçılarının aşkara çıxarılmasını tələb etsə də, ermənilər faciənin nəticələrini ağılasız uydurmalarla beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırdılar və azərbaycanlılara qarşı mənfi rəy yarada bildilər.

Sumqayıt hadisələrindən dərhal sonra ermənilərin qanlı antitürk hərəkatının yeni dövrü başladı və daha da genişləndi. Bu işdə sürətlə yaranan, xarici ölkələr və so-

vet ordusu tərəfindən yaxşı silahlandırılan qeyri-formal erməni hərbi birləşmələri fəal iştirak edirdilər. Nəticədə Ermənistanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmadı. 1991-ci il avqustun 8-də Ermənistan SSR-də sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Nüvədi (Mehri rayonu) rus əsgərlərinin köməyi ilə boşaldıldı.

Azərbaycanı tərk etmiş ermənilərin böyük bir hissəsi Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində yerləşdilər. Onlar Azərbaycan ərazisini tam əmin-amanlıq şəraitində tərk etsələr də, dünya ictimaiyyəti qarşısında özlərini talana və qarətə məruz qalmış qaçqın kimi nümayiş etdirdilər.

1989-cu ildə Özbəkistandan qovulmuş Məshəti türklərinin bir hissəsi Azərbaycana pənah gətirdi. Məshəti türklərinin əsl vətəni Gürcüstanın cənubunda yerləşən Məshəti hazırda Cavaxeti adlanan ərazidir. 1944-cü ildə Stalinin göstərişinə əsasən Krım tatarları, çeçenlər, yunanlar və almanlar kimi, 90 min nəfər Məshəti türkü də Özbəkistan, Qırğızıstan və Qazaxıstana deportasiya edilmişdir.

1989-cu ilin iyun ayında Özbəkistanda Ahısqa türkləri ilə özbəklər arasında baş vermiş münaqişənin dərinləşməsinin qarşısının alınması üçün SSRİ hökumətinin göstərişinə əsasən bu ölkədən 17 minə yaxın Məshəti türkü Mərkəzi Rusiyaya köçürülmüşdür. Məshəti türklərinin Rusiya ərazisinə köçürülməsi SSRİ Nazirlər Kabinetinin 1989-cu il 26 iyun tarixli 503 və RSFSR Nazirlər Kabinetinin 1989-cu il 13 iyul tarixli 202№-li qətnamələri ilə təsdiqlənmişdir. Daha sonra iğtişaşların genişlənməsi nəticəsində Mərkəzi Asiyada 70 minə yaxın Məshəti türkü

öz evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalaraq, əsasən, Rusiya və Azərbaycanın ərazisində yerləşdilər. Azərbaycana pənah gətirmiş Məshəti türklərinin sayı 30 minə yaxın olmuşdur. Bunlardan 600 nəfəri sonralar Gürcüstana köçmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Məshəti türklərindən Krasnodar əyalətinə də köçənlər olmuşdur. Hələ 1980-ci ilin ortalarında kənd təsərrüfatı sahəsində çalışmaq üçün Məshəti türklərindən ibarət bir neçə ailə Krasnodar əyalətinə köçürülmüşdür. Mərkəzi Asiyada iğtişaşlar baş verən zaman isə bu əyalətdə yaşayan Məshəti türklərinin dəstəyi ilə yüzlərlə Məshəti türkü buraya köçmüşdür.

Gürcü-abxaz və gürcü-osetin münaqişəsi nəticəsində də etnik proseslərdə kifayət qədər ciddi dəyişikliklər baş verdi. 1989-cu ildə aparılmış əhalini siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, Abxaziyanın əhalisinin 45,7%-ni gürcü, 17,8%-ni abxaz, 14,6%-ni erməni, 14,3%-ni ruslar təşkil edirdi. Gürcüstan hökumətinin rəsmi məlumatlarına əsasən gürcü-abxaz münaqişəsi nəticəsində 250 min gürcü Abxazıyanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Statistik məlumatlara görə, təkcə bu münaqişə zonasından Rusiyaya 170 min insan məcburən mühacirət etmişdir.

1990-cı ilin əvvəlində baş vermiş gürcü-osetin münaqişəsi isə Cənubi Osetiyadan Gürcüstana pənah aparan məcburi köçkünlərin sayını 280 minə çatdırdı. 1989-cu ilin yanvarında keçirilmiş Ümumittifaq siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə Gürcüstan Respublikasında osetinlərin sayı 164 min təşkil edirdi ki, onların 65 min nəfəri Cənubi Osetiya Muxtar Vilayətində yaşayırdı. Gürcülər bu ərazidə

çoxluq təşkil etdiyinə görə Cənubi Osetiya məfhumunun özünü belə qəbul etmirdilər. Onlar bu ərazini «Şida Kartli» və ya «Samaçablo» adlandırırdılar. Beləliklə, 1990-cı ilin əvvəllərində başlanan gürcü-osetin münaqişəsi bütün sahələrdə olduğu kimi, etnik proseslərə də ciddi təsir göstərmişdir. Gürcüstana pənah gətirən məcburi köçkünlərin sayı 280 minə çatdı. Eyni zamanda gürcü-osetin münaqişəsi üzündən 60 minə yaxın osetin Cənubi Osetiyadan və Gürcüstanın mərkəzi rayonlarından Şimali Osetiyaya köçmüşdür. Bundan başqa Tacikistandan 7 min, Qazaxıstandan 5 min, Çeçenistanda məskunlaşmış 2 minə yaxın osetin yenidən Şimali Osetiyaya qayıtmışdır.

Qafqazda baş verən ciddi milli münaqişələrdən biri də osetin-inquş qarşılıqlı idarəsi. 1923-cü ildə İnquş MSSR Çeçen MSSR ilə birləşdirilərək Çeçen-Inquş Muxtar Vilayəti adlandırıldı. 1921–1924-cü illərdə isə həm İnquşetiyanın, həm də Osetiyanın paytaxtı elan olunmuş Vladıqafqaz isə birbaşa Şimali Osetiyanın yurisdiksiyasına verildi. İkinci dünya müharibəsi dövründə Vladıqafqazda və ətraf rayonlarda yaşayan inquşlar deportasiyaya məruz qaldı.

Deportasiya olunmuş inquşların 1957-ci ildən etibarən yenidən öz ərazilərinə axını başlandı. Artıq 1990-cı ildə Vladıqafqaz ətrafında yaşayan inquşların sayı 17,5 minə çatdı. Şəhər və ətrafında yaşayan əhalinin ümumi sayı isə 40 min təşkil edirdi. Beləliklə, 1944-cü ildə Stalin rejiminin deportasiyası nəticəsində burada baş vermiş etnik dəyişiklik 1957-ci ildən etibarən yenidən əks istiqamətdə canlanmış və Sovetlər Birliyinin süqutu ərəfəsində proses

daha da genişlənmişdir. Belə ki, 1989-cu ildən başlayaraq Qazaxıstandan 10 min, Şimali Osetiyadan 40 min, Çeçenistandan 20 min inqış yenidən İnuşetiya qayıtmışdır.

Sovetlər Birliyinin süqutu ərəfəsində Qafqazda etnik proseslərdə baş verən dəyişikliklərə çeçen–rus qarşılıqlı qarşılıqlı da kifayət qədər kəskin təsir göstərmişdir. Çeçen–rus qarşılıqlı əsrlər boyu davam etmiş tarixə malikdir. Çar Rusiyası Qafqazda işğalçılıq siyasətini başladığı vaxtdan çeçenlər, bütün dağlılar kimi, imperiyaya qarşı azadlıq mübarizəsinə başlamışlar və bu müqavimətin çox şanlı bir tarixi vardır. Sovet dövləti isə çeçen müqavimətinə son qoymaq məqsədilə Qafqazın digər müsəlman, türk xalqları kimi, onları da 1944-cü ildə deportasiyaya məruz qoymuşdur. Deportasiya edilmiş çeçenlərin yerində isə əksəriyyəti rusdilli insanlar yerləşdirilmişdir. Sovetlər Birliyinin süqutu ərəfəsində Çeçenistanda yeni etnosiyasi proseslər baş verdi. Hər şeydən öncə, çeçenlərin Rusiyadan ayrılaraq müstəqil dövlət qurmaq tələbləri təkcə burada yeni münafiş ocağının yaranması ilə deyil, həm də rusdilli əhalinin buradan bir çox hallarda təzyiq altında yenidən Rusiyaya köçməsi prosesi ilə bağlı idi.

Çeçenistanda 80-ci illərin sonu–90-cı illərin başlanğıcında baş verən hadisələr dövründə rusdilli əhali ilə yanası, çeçenlərin özləri də bu ərazini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Statistik məlumatlara görə, 100 mindən artıq çeçen İnuşetiya ərazisinə köçmüşdür.

Bütün SSRİ ərazisində olduğu kimi, Qafqazda da etnik proseslərdə baş verən ciddi əks-dəyişikliklər, əslində

1960-cı illərdən başlanmışdır. Belə ki, 1960-cı ildən etibarən Qafqazda slavyan xalqlarına mənsub olanların yerləşdirilməsi prosesi, demək olar ki, dayandırıldı, burada yaşayan rusdilli əhalinin yenidən Rusiyaya qayıtması prosesi müşahidə olunmağa başlandı. Qafqazdan köçən rusdilli əhalinin böyük bir qismi, Çeçenistan və İnuşetiyanı çıxmaq şərtilə, Şimali Qafqazın Rusiyaya məxsus digər hissəsinə yerləşirdi. Statistik məlumatlara görə, təkcə Çeçenistandan 300 minə yaxın rus köçüb getmişdi.

1989-cu ildən başlayaraq 2000-ci ilə qədər Şimali Qafqazda 2 mln. insan miqrasiya etmişdir ki, bunların da 1,3 mln.-u Rusiya Federasiyasının müxtəlif regionlarından köçənlər idi. 790 min nəfər Krasnodar diyarına, 480 min nəfər isə Rostov vilayətinə miqrasiya etmişdir. Həmin dövrdə Adıge, Kabarda-Balkar və Qaraçay-Çərkəz respublikalarına pənah aparan məcburi köçkünlərin sayı isə 5 min nəfər təşkil etmişdir.

Mərkəzi Asiyada antiqafqaz meyillərinin güclənməsi nəticəsində vaxtilə Qazaxıstana deportasiya olunmuş 20 min dağıstanlı öz vətəninə qayıtdı. 12 min nəfər dağıstanlı isə Rusiya Federasiyasının ayrı-ayrı regionlarından müxtəlif səbəblər üzündən öz vətənlərinə dönmüş oldu. Çeçenistandan da, əsasən, Dağıstan xalqlarına mənsub olan 10 min nəfərə yaxın insan Dağıstana miqrasiya etmişdir.

Beləliklə, əsasən, milli münaqişələr və xalqların, millətlərin suverenlik meyillərinin artması nəticəsində Qafqazda etnik proseslərdə ciddi dəyişikliklər baş verir.

Qafqaz xalqlarının milli azadlıq hərəkatlarının başlanması, milli azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsi

1980-ci illərin sonlarında SSRİ-də ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni həyatın mürəkkəbləşməsi, sovet idarəetmə sistemində böhranın daha da dərinləşməsi nəticəsində Qafqazda siyasi oyanış, milli azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizənin başlanması üçün müvafiq şərait yarandı.

Artıq Qafqaz xalqlarının böyük bir hissəsi rəsmi Moskvaya, Sovet hökumətinə etibar etmir və düşdüyü çətinliklərdən çıxmaq yolunu yalnız dövlət müstəqilliyinin əldə olunmasında görürdü. Məhz bu səbəbə görə də 1980-ci illərin sonlarında Qafqazda mərkəzin amirlik siyasətinə qarşı milli azadlıq və müstəqillik uğrunda xalq hərəkatları başlandı. Şübhəsiz ki, Qafqazda baş verən milli azadlıq hərəkatları burada mövcud olan respublikaların ərazi bütövlüyü, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni, konfessional və geosiyasi maraqları ilə şərtlənirdi. Qafqaz xalqlarının milli azadlıq hərəkatlarının bu maraqlar çərçivəsində baş verməsi isə yeni milli və müstəqil dövlətlərin yaranması üçün müvafiq yollar axtarılmasını sürətləndirirdi. Həmin vəzifəni həyata keçirmək məqsədilə 1980-ci illərin axırlarından etibarən Qafqazda müxtəlif ictimai-siyasi təşkilatlar və qurumlar yaranmağa başladı.

Bu proses birinci olaraq regionda aparıcı respublika hesab olunan Azərbaycanda baş verdi. Azərbaycanda müstəqillik uğrunda milli azadlıq hərəkatının başlanmasından

sonra bu xalq hərəkatını düzgün istiqamətləndirmək məqsədilə 1988-ci ilin əvvəllərində Əbülfəz Elçibəyin rəhbərliyi altında altı nəfərdən ibarət ilk siyasi özək yaradıldı. Müstəqillik uğrunda başlanmış milli azadlıq hərəkatını daha da təşkilatlandırmaq və genişləndirmək məqsədilə qısa müddət ərzində «Gənc alimlər şurası», «Çənlibel», «Tərəqqi», «Müstəqillər», «Yurd», «Aşıq Ələsgər», «Qala», «Varlıq» «Ozan» və s. ictimai-siyasi təşkilatlar meydana çıxdı. Yeni yaranmış və hələ kifayət qədər güclü olmayan bu ictimai-siyasi təşkilatların fəal iştirakı ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş erməni təcavüzünün dayandırılması və dövlət suverenliyinin bərpası üçün ilk öncə Moskvaya Kommunist Partiyasının liderlərinə, sovet rəhbərlərinə etiraz teleqramları və məktublar göndərilirdi. Moskvanın bu teleqram və məktublara etinasız münasibət göstərməsi ilə əlaqədar xalq arasında, əmək kollektivlərində, tədris ocaqlarında, sənaye müəssisələrində kortəbii mitinq və nümayişlərin keçirilməsi və tətillər komitələrinin yaradılması prosesi başlanırdı. Baş verən bütün bu proseslərə isə yuxarıda adı çəkilən ictimai-siyasi təşkilatlar başçılıq etməyə çalışırdılar.

Milli azadlıq və müstəqillik uğrunda başlanmış mübarizəni daha da genişləndirmək məqsədilə yeni siyasi özək və təşkilatlarda birləşən qüvvələrin təşəbbüsü ilə, bir sıra müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da Xalq Cəbhəsinin yaradılması ideyası ortaya atıldı. 16 mart 1988-ci ildə Respublika Elmlər Akademiyasında Ermənistan və Azərbaycan rəhbərliyinin və regionda meydana çıx-

mış problemlərin həllinə biganə yanaşan Moskvanın ünvanına AXC-nin ilk özəyinin üzvləri və bir sıra görkəmli ziyalılar tərəfindən ciddi tənqidi fikirlər söylənən mitinq keçirildi. Qısa müddət ərzində respublikanın başqa şəhərlərində də bu kimi mitinqlərin keçirilməsi böyük vüsət aldı. Respublikaya rəhbərlik edən xəyanətkar məmurlar isə Moskvanın maraqlarına uyğun olaraq mitinqlərin keçirilməsinə maneələr törədirdi. Kamran Bağirovun başçılıq etdiyi respublika rəhbərliyi mitinqlərin keçirilməsinə cürbəcür maneələr törətməklə bu kortəbii çıxışların ümum-xalq hərəkətinə çevrilməsinin qarşısını almağa cəhd göstərirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, müstəqillik uğrunda başlanmış milli azadlıq hərəkətini daha da formalaşdırmaq və genişləndirmək məqsədilə yaradılmış «Gənc alimlər şurası», «Çənlibel», «Tərəqqi», «Müstəqillər», «Yurd», «Aşıq Ələsgər», «Qala», «Varlıq», «Ozan», «Bakı şəhər alimlər klubu», «Bakı incəsənət mərkəzi» kimi ictimai-siyasi təşkilatlar və AXC-nin təşəbbüs qrupu tərəfindən xalq arasında ictimai-siyasi maarifçilik işinin gücləndirilməsi niyyəti ilə seminarlar, diskussiyalar, konfranslar təşkil olunması davam edirdi.

Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında cərəyan edən hadisələr Azərbaycanda milli azadlıq hərəkətini daha da genişləndirdi. Vəziyyəti öz nəzarəti altında saxlamaq üçün Moskva 1988-ci ilin yazında K.Bağirovun yerinə Ə.Vəzirovu Azərbaycana rəhbər təyin etdi. Ə.Vəzirov inzibati amirlik sisteminin yetirməsi olan tipik partiya və sovet məmurlarından biri kimi, xalqın düşdüyü bəlani aradan qaldır-

mağa, cəmiyyətdə əsaslı dəyişikliklər aparmağa, heç bu missiyanı daşımağa qadir olmayan bir «lider» idi. Əksinə, o, Moskvanın tələblərinə uyğun olaraq, milli azadlıq hərəkətini boğmağa cəhd göstərməklə, xalqın istəklərinə etinasız yanaşmaqla, düşünülməmiş addımlar atmaqla Azərbaycanda onsuz da mürəkkəb olan ictimai-siyasi vəziyyəti ağırlaşdırdı. Bütün bunlar isə tezliklə onu xalqın gözündə nüfuzdan salmış oldu.

Mərkəz tərəfindən Dağlıq Qarabağ üzrə Moskvanın səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunan A.Volskinin ermənipərəst siyasət yeritməsi, Topxana meşəsində ermənilərin sənaye obyektinə tikintisinə başlaması respublikada keçirilən mitinqləri genişləndirdi. Artıq mitinqlərin keçirildiyi meydanlarda «azadlıq» və «suverenlik» ifadələri ən aktual şüarlara çevrildi. Az müddətdən sonra mitinqlərdə 1918–1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağı qaldırıldı. Bütün bunlar isə xalqın öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə ruhunu daha da artırdı. Mitinqlərdə iştirak edənlərin sayı milyonu keçirdi. Gecələr isə minlərlə insan meydanda qalanmış tonqalların kənarında gecələyirdi.

Azərbaycanda geniş vüsət almış milli azadlıq hərəkətindən təşvişə düşən respublika rəhbərliyi ictimai asayişin qorunması üzərində dövləti nəzarəti bilərəkdən zəiflədərək kriminogen vəziyyəti ağırlaşdırırdı. Sonra isə kriminogen vəziyyətin gərginləşməsindən bəhanə kimi istifadə olunaraq Bakı və respublikanın bir sıra şəhərlərində komendant saatları tətbiq edilirdi. Gündüzlər isə mitinqçiləri

dağıtmaq məqsədilə hərbiçilərdən geniş şəkildə istifadə olunurdu. Respublika rəhbərliyinin milli azadlıq hərəkatını boğmaq cəhdləri nəticəsində xalq artıq daha da güclü şəkildə təşkilatlanmağın, imperiyanın yürütdüyü Azərbaycanı parçalamaq siyasətinə qarşı vahid cəbhədə birləşməyin vacibliyini dərk edirdi. Məhz bu səbəbə görə də respublikanın 200-dən çox idarə və müəssisəsində AXC-nin müdafiə qrupları yaradılmışdı.

Respublikanın mənafeyi üçün SSRİ Ali Sovetinin tribunasından səmərəli istifadə imkanından xalqı məhrum etmək məqsədilə Ə.Vəzirov 1989-cu ilin yazında SSRİ xalq deputatlarının seçkilərini Moskvanın istədiyi şəkildə keçirməyə nail oldu. Bir neçə deputat istisna olmaqla yeni seçilmiş deputatların əksəriyyəti öz vəzifəsini qorumaq xatirinə Moskvanın mənafeyini milli mənfədən üstün tutan səriştəsiz, mühafizəkar təfəkkürə malik olan adamlardan ibarət idi.

1989-cu il mart ayının 13-də milli azadlıq hərəkatını daha da canlandırmaq məqsədilə AXC-nin təşəbbüs qrupu və «Varlıq» komitəsi arasındakı siyasi razılaşma əsasında hər iki tərəfdən beş nəfər daxil olduğu AXC-nin Müvəqqəti Təşəbbüs Mərkəzi (MTM) təşkil edildi. Bu təşkilatın qeydə alınması üçün dövlətə müraciət olunsada, hakimiyyət nümayəndələri bundan imtina etdi. Lakin respublikanın bir çox tanınmış yazıçıları, şairləri və elm adamları xalqı milli azadlıq hərəkatında AXC ətrafında sıx birləşməyə çağırmaqla, milli azadlıq mübarizəsinin güclənməsində, Dağlıq Qarabağ probleminin mahiyyətinin İttifaq və

dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində fəal təşkilatçılıq işi aparmağa başladılar. 1989-cu il iyunun 16-da Bakıda yarıgizli şəraitdə AXC-nin təsis konfransı keçirilərək, təşkilatın proqram və nizamnaməsi qəbul olundu. Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) AXC-nin sədri seçildi. AXC milli azadlıq hərəkatına qalxmış Azərbaycan xalqının bütün təbəqələrini özündə birləşdirdiyi üçün onun yaranması respublikanın siyasi tarixində mühüm hadisə kimi qiymətləndirildi.

İyun ayının 29-da Bakıda Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənkənar sessiyasının çağırılması, burada DQMV-də XİK-in ləğv olunması, suverenlik, iqtisadi müstəqillik, vətəndaşlıq haqqında qanunun qəbulu, Bakıda və başqa şəhərlərdəki fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi, AXC-nin rəsmən tanınması tələbi ilə ümumşəhər mitinqi keçirildi. Lakin Ə.Vəzirov irəli sürülən bu tələbləri qəbul etmədiyi üçün sentyabrın 2-dən başlayaraq respublikanın bütün şəhərlərində etiraz tətilləri və izdihamlı mitinqlər keçirildi. Bu tətilərdə yarım milyondan çox adam iştirak etmişdir. Yalnız sentyabrın 6-da mitinqçilərin tələblərinə Ə.Vəzirovun və başqa respublika rəhbərlərinin istefası əlavə edildikdən sonra AXC və Azərbaycan KP MK arasında danışıqların başlanmasına nail olundu. Ə.Vəzirov xalqı növbəti dəfə aldadaraq tətillərin dayandırılacağı halda üç gündən sonra tələblərin ödəniləcəyi barədə razılıq verdi. Bu razılıqdan sonra Ə.Vəzirov dərhal Moskvaya səfər edərək oradakı himayədarlarından məsləhətlər aldı. Moskvadan respublikaya qayıtdıqdan sonra isə razılaşmanı pozduğunu bildirdi. Lakin AXC-nin çağırışı ilə xalqın yeni

tətillərə başlayacağından təşvişə düşən Ə.Vəzirov AXC və Azərbaycan KP MK arasında saziş protokolunun imzalanmasına razılıq verir. Sentyabrın 15-də AXC İdarə Heyətinin üzvlərinin də iştirakı ilə çağırılmış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənkənar sessiyasında Ə.Vəzirov DQMV-də XİK-i ləğv etmək haqqında qərar qəbul etməyin əleyhinə çıxdı və saziş protokolunda nəzərdə tutulan başqa məsələləri müzakirə etmədən sessiyanı bağlamağı təklif etdi. Yalnız AXC İdarə Heyətinin üzvlərinin və bir neçə deputatın saziş protokolunda nəzərdə tutulan başqa məsələlərin də müzakirə edilməsi istiqamətində irəli sürdüləri ciddi tələblərdən sonra sessiya DQMV-də XİK-in ləğvi, Azərbaycan SSR Konstitusiyasında respublikanın sərhədlərinin yalnız ümumxalq referendumu ilə dəyişdirilə bilməsini nəzərdə tutan dəyişikliklər edilməsi, suverenlik, vətəndaşlıq və iqtisadi müstəqillik haqqında qanun layihələrinin geniş müzakirəyə verilməsi haqqında qərarlar qəbul etdi.

Suverenlik haqqında qanun layihəsi ümumxalq müzakirəsinə verildikdən sonra qanuna respublikada Azərbaycan SSR qanunlarının İttifaq qanunlarından üstünlüyü və respublikanın SSRİ tərkibindən çıxmaq reqlamenti haqqında bir sıra mühüm bəndlər daxil olundu. Sentyabrın 23-də isə Ali Sovet öz işini davam etdirən növbədənkənar sessiyası «Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında» Konstitusiya qanunu qəbul etdi.

Dağlıq Qarabağda separatçılıq hərəkatının güclənməsi, Topxana meşəsinin qırılaraq yol çəkilməsi, bölgədə

yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarının pozulması payızda xalq hərəkatının yeni dalğasını yaratdı. Noyabrın 17-də keçirilən izdihamlı mitinqdə ümumi tətıl elan olundu. Milli azadlıq hərəkatının güclənməsi Moskvanı DQMV-də XİK-i ləğv etməyə məcbur etdi və beləliklə, həmin ayın 28-də bu komitə buraxıldı.

Milli azadlıq hərəkatının başladığı ilk dövrlərdə AXC-nin fəaliyyəti uğurlu və səmərəli olmuşdursa, sonralar bu təşkilatın başında olan, əsasən, səriştəsiz və qabiliyyətsiz adamlar milli azadlıq hərəkatına ciddi ziyan vurdular, milli mənafeyə xəyanət etmiş oldular.

1980-ci illərin axırlarında Azərbaycanda olduğu kimi, Qafqazın başqa respublikalarında da milli azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizə başlanmışdır. Gürcüstanda milli azadlıq hərəkatını istiqamətləndirmək vəzifəsini həyata keçirmək üçün bir sıra ictimai-siyasi cəmiyyətlər, təşkilatlar və partiyalar yaradıldı. Bunlardan «İlyə Çavçavadze» və «Ədalətli İlyə» cəmiyyətlərini, Gürcüstanın Milli Müstəqilliyi və Gürcüstanın Nasional-Xristian partiyalarını göstərmək olar. Bu cəmiyyət və partiyalara rəhbərlik edən Z.K.Qamsaxurdiya, Q.O.Çanturiya, İ.S.Sereteli dövlət müstəqilliyinin bərpası tələbi ilə keçirilən mitinqləri idarə edirdilər. 1989-cu ilin aprel ayından başlayaraq Gürcüstanda imperiya əleyhinə keçirilən etiraz mitinqləri və piketləri daha da geniş vüsət aldı.

Cənubi Qafqazda yerləşən Ermənistan Respublikasında isə, Azərbaycan və Gürcüstan Respublikalarından fərqli olaraq, müstəqillik uğrunda milli azadlıq hərəkatı adı

altında separatçılıq əhval-ruhiyyəsi gücləndi. Guya milli azadlıq uğrunda mübarizə məqsədilə 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda yaranmış «Krunk» (erməni dilində «Durna» deməkdir) komitəsi Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü əsassız torpaq iddiası tələblərini milli azadlıq hərəkatı adlandırdı. Həmin ilin fevral ayında Ermənistanda yaranmış «Qarabağ Komitəsi» isə Dağlıq Qarabağda baş qaldırmış erməni separatizmini gücləndirdi. Milli azadlıq mübarizəsi kimi təqdim olunan erməni separatizmini yönləndirən bu komitəyə erməni xalqının tanınmış ziyalıları da dəstək verməyə başladılar. Az sonra isə Yerevanda Dağlıq Qarabağ ermənilərinin separatçı çıxışlarını dəstəkləmək üçün kütləvi mitinqlər keçirildi. Separatçı «Qarabağ Komitəsi»nin siyasi strukturu erməni millətçi hərəkatına başçılıq edən L. Ter-Petrosyan tərəfindən milli azadlıq mübarizəsi təşkilatı kimi təqdim olunan «Ermənistan ümummilli hərəkatı»na transformasiya edildi. Bununla da ermənilər arasında şovinizmin və məhdud millətçiliyin yenidən aşkar şəkildə baş qaldırması milli azadlıq hərəkatının başlanması və müstəqillik uğrunda mübarizə kimi qələmə verildi. Lakin aydın məsələdir ki, ümumən Qafqaz xalqlarına tarix boyu xəyanət etmiş və bu regionda nüfuz sahibi olmuş imperiyalara güclü olduqları zaman yaltaqlıqla xidmət göstərmiş, zəiflədikdə isə xəyanət etmiş ermənilər onlar üçün lazımı imtiyazları verən Sovet imperiyasının əleyhinə öz etirazlarını açıqca bildirməzdilər. Qeyd-şərtsiz Sovet imperiyasının Qafqazda nüfuzunun qorunub saxlanması şovinist əsaslı erməni ideologiyasının maraqlarına

tam uyğun gəlirdi. Lakin Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin rəsmi Moskva tərəfindən yubadılması Ermənistanda ciddi narazılıq doğururdu. Xaricdən erməni diasporunun da fəaliyyəti ilə Ermənistanın SSRİ-dən ayrılması tələbləri irəli sürüldü.

Qafqazın böyük respublikaları ilə yanaşı, kiçik muxtar qurumlarında da milli azadlıq mübarizələri baş verdi. 1989-cu ildə Abxaziya MSSR-də «Aydıqlara» (Birlik) adlı ictimai-siyasi qrup, az sonra onun əsasında Abxazıyanın Xalq Forumu təşkilatı yarandı. AXF tərəfdarları Abxazıyaya müstəqil respublika statusunun verilməsini tələb etdilər.

Oxşar siyasi vəziyyət Cənubi Osetiyada da müşahidə olunurdu. Burada baş verən milli azadlıq mübarizəsinə «Adamon nıxas» adlı hərəkat başçılıq edirdi. «Adamon nıxas» hərəkatının ətrafında birləşənlərin əsas tələbi ilk vaxtlar Cənubi Osetiyaya Gürcüstan SSR-in tərkibində daha yüksək statuslu muxtariyyət verilməsi idi. Bununla yanaşı, Cənubi Osetiyanın Gürcüstan SSR-in tərkibindən çıxaraq Şimali Osetiya ilə birləşdirilməsi istiqamətində də separatçı çıxışlar artmaqda idi.

Şimali Qafqazda, xüsusən də Çeçen-İnquş MSSR-də milli azadlıq hərəkatı daha geniş şəkil alaraq, çox vaxt silahlı toqquşmalarla müşayiət olunurdu. Həm çeçenlərin, həm də inquşların əsas tələbi vaxtilə olduğu kimi, ayrı-ayrı respublikalardan ibarət olmaq idi. İnquşlardan fərqli olaraq, çeçenlərin əksəriyyəti Çeçenistanın, ümumiyyətlə, Rusiya Federasiyasının tərkibindən çıxaraq, müstəqil dövlətə çevrilməsini tələb edirdi.

Ümumilikdə götürsək, SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Qafqaz xalqlarının əksəriyyəti milli azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəyə qalxmışdı. Lakin bir çox hallarda, xüsusən də muxtar respublikalarda baş verən milli azadlıq hərəkatları separatçı çıxışlar və tələblərlə müşayiət olunurdu.

SSRİ rəhbərliyinin Qafqaz siyasəti: etnik separatizmin qızışdırılması və milli münəqışə ocaqlarının yaradılması

Qafqazda bir neçə onilliklər ərzində üst-üstə qalanmış ictimai-siyasi sahələrdəki çətinliklər 80-ci illərin sonunda daha da mürəkkəb şəkil aldı. Dövlətlərarası münasibətlərdəki inamsızlıq, fikir ayrılığı siyasi və hərbi ixtilaflara gətirib çıxartdı. Qafqazda etnik zəmində baş verən ixtilaflar, qarşılıqlı inamsızlıq, çoxdan bəri müşahidə olunan millətlərarası gərginliyi daha da kəskinləşdirdi və təhlükəli çıxışlar respublikaları fəlakətli həddə sürüklədi.

Beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş normalarına görə müvafiq dövlətlərin sərhədləri toxunulmaz hesab olunmaqdadır. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyətin gərginləşməsi beynəlxalq hüququn bu universal prinsipinin əleyhinə işləməyə başladı. XX əsrin 80-ci illərindən etibarən artıq Qafqaz regionunda ictimai-siyasi vəziyyət əməkdaşlıq siyasəti üzərində deyil, ixtilaflar üzərində qurulurdu. Belə ki, ictimai-siyasi vəziyyət, həlli mürəkkəbləşən etnik və ərazi münəqışələri, konfessional və geosiyasi ziddiyyətlərlə səciyyələnməyə başladı.

Qafqaz dünyanın çox mürəkkəb polietnik və polikonfessional regionlarından biri olduğu üçün burada ictimai-siyasi vəziyyəti asanlıqla pozmağa nail olmaq mümkün idi. Məhz bu səbəbə görə də 1980-ci illərin axırlarında sovet rəhbərliyi tərəfindən Qafqazda etnik zəmində separatizm meyilləri süni şəkildə qızışdırılmağa başlandı.

SSRİ imperiyasının süqutu ərəfəsində Dağlıq Qarabağ uğrunda Azərbaycan-Ermənistan, gürcü-abxaz, gürcü-ose-tin, inquş-ose-tin, rus-çecən münəqışələri beynəlxalq aləmdə böyük əks-səda yaradaraq, Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyəti son dərəcə gərginləşdirmiş oldu. Rəsmi Moskva ermənilərin Azərbaycana qarşı milli azadlıq hərəkatı donu geyindirdikləri ərazi iddialarını müdafiə etməklə separatçı meyillərini gücləndirməyə başladı. Erməni separatizminin və Dağlıq Qarabağda milli münəqışənin qızışdırılmasına yol açmaq məqsədilə Moskva, hər şeydən öncə, uzun müddət Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi və sonrakı dövrdə SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini işləmiş Heydər Əliyevin siyasi səhnədən uzaqlaşdırılması üçün geniş şəkildə siyasi şantaj kampaniyasına rəvac verdi. Bu məqsədlə mərkəz Heydər Əliyevə qarşı tək-cə Moskvada deyil, eyni zamanda Azərbaycanın özündə də müxalif qüvvələr yaratdı. İlkin mərhələdə Heydər Əliyevin güclü siyasi xadim nüfuzuna malik olmasından ehtiyat edən Mixail Qorbaçov və onun komandası hakimiyyətdə təmsil olunan ermənilərin böyük dəstəyi ilə onu siyasi səhnədən uzaqlaşdırmağa nail ola bildi. Təəssüfləndirici məsələ bundan ibarətdir ki, Heydər Əliyevin tutduğu bütün vəzifələrdən

uzaqlaşdırılması kampaniyasında ömrünün böyük bir hissəsini rifah və əmin-amanlığı üçün çalışdığı Azərbaycan Respublikasından da müəyyən qüvvələr iştirak etmişlər. Şübhəsiz ki, bunların hamısı siyasi səriştəyə malik olmayan Kamran Bağirovun respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə güclənmiş yarımmafiöz qrupların əməlləri idi. Məhz onların və respublikada yaşayan ermənilərin Heydər Əliyev barəsində Moskvaya yazdıqları böhtan xarakterli məktublar bu böyük siyasi xadimin tutduğu vəzifələrdən azad edilməsi prosesində mühüm rol oynamışdı. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, Heydər Əliyev o qədər böyük siyasi nüfuza malik bir şəxsiyyət idi ki, M.Qorbaçov onu heç bir sərəncamla tutduğu vəzifələrdən azad etməyə cəsarət etməmişdi. Yalnız ona və yaxınlarına qarşı aparılan əmansız və təhlükəli təqiblərdən sonra ağır xəstələnən Heydər Əliyev 1987-ci ilin payızında öz səhhəti ilə əlaqədar ərizəsi ilə istefa vermək məcburiyyətində qalmışdı.

Hələ 1985-ci ilin dekabrında Afinada keçirilən Daşnak partiyasının XXIII qurultayında daşnak liderləri Heydər Əliyevi öz planlarının həyata keçirilməsi yolunda ən böyük maneə kimi qiymətləndirmişdilər. Məhz bu səbəbə görə də Heydər Əliyevin siyasi səhnədən uzaqlaşdırılmasından cəmi 21 gün sonra ermənilər əl-qol açmış və Moskvanın qarşısında tələb irəli sürərək, Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları ilə çıxış etməyə başlamışlar. Heydər Əliyevin istefaya getdiyi 1987-ci ilin noyabrında isə Parisdə rəsmi səfərdə olan A. Aqanbekyan (M.Qorbaçovun iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi-İ.H.) bütün dünya ictimaiyyəti qarşısında

ermənilərin Qarabağ hərəkətində haqlı olduqlarını bəyan etdi. Şübhəsiz ki, A.Aqanbekyanın vasitəsilə Moskva, eyni zamanda dünya ictimaiyyəti qarşısında bu məsələdə öz mövqeyini açıq şəkildə bildirirdi. Azərbaycana qarşı böyük kampaniya başlanması üçün Moskvada ermənipərəst qüvvələr separatçı mövqelərinin möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi məqsədilə onlara Rusiya mətbuatında, televiziyasında geniş yer ayırıldı. Azərbaycana qarşı tətbiq olunan informasiya blokadası isə Azərbaycan xalqının ədalətli mövqeyinin ictimaiyyətə çatdırılmasına imkan vermədi və ictimai rəyin Azərbaycan əleyhinə formalaşmasına gətirib çıxardı.

Dağlıq Qarabağda ermənilərin etnik separatçılığının qızışdırılması məqsədilə Moskvada ermənilərin «Milli müqəddəratın müstəqil təyini üzrə erməni komitəsi» yaradıldı. İlk mərhələdə erməni separatizminin, daha sonra isə Dağlıq Qarabağda baş verən milli münaqişənin qızışdırılması üçün Moskva bu mənfur komitənin fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün hər bir şərait yaradırdı. 1988-ci il martın 23-də isə, guya sovet rejiminin əleyhdarı olan və bu rejim tərəfindən dissident adlandırılan A.D.Saxarov M.S.Qorbaçova məktub göndərərək, Dağlıq Qarabağın ermənilərin tarixi torpaqları olduğunu bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1975-ci ildə A.D.Saxarovun arvadı Yelena Bonner-Əlixanyan Nyu-Yorkda nəşr etdirdiyi «Ölkə və sülh haqqında» kitabında «ermənilərin Azərbaycanda və Gürcüstanda vəhşi irqi ayrı-seçkilik obyektinə çevrilmələrini» yanlış bir dillə bildirmişdir. Öz növbəsində, rəsmi

Moskva Dağlıq Qarabağın ermənilərin tarixi torpaqları olması haqqında söylənən əsassız fikirləri açıq şəkildə müdafiə etməyə başladı. Bu məqsədlə həyata keçirilən tədbirlərdən biri də Dağlıq Qarabağ ermənilərinin bu ərazilərə gəlmə olması faktını aşkar şəkildə nümayiş etdirən və ermənilər tərəfindən 1978-ci ildə Mardakert (indiki Ağdərə) rayonunda İranın Marağa əyalətindən Qarabağa köçüb gəlmələrinin 150 illiyi şərəfinə ucaldıqları böyük abidə kompleksinin 1988-ci ildə onların özləri tərəfindən uçurdularaq yox edilməsinə şərait yaradılması oldu.

Moskva Dağlıq Qarabağda baş verən neqativ proseslərdə erməni separatizmini gücləndirməklə yanaşı, özünü bu məsələdə ədalətli mövqedə dayanan bir qüvvə kimi göstərirdi. Buna misal olaraq, M.S.Qorbaçovun 1988-ci il fevralın 23-də erməni və Azərbaycan xalqına etdiyi müraciəti, 1988-ci il martın 24-də Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin «1988–1995-ci illərdə Azərbaycan SSR-də DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək tədbirləri haqqında» və 1988-ci il iyun ayının 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin mövcud ixtilafları hər iki xalqın mənafeyinə uyğun şəkildə həll edilməsi haqqında qəbul etdikləri qərarları göstərmək olar. Bu qərarların qəbul olunmasının əsas səbəbi Moskvanın öz riyakar siyasətini pərdələməsindən ibarət idi. Məhz buna görə də qərarların heç bir əhəmiyyəti olmadı.

Erməni separatizmini daha da rəvnəqləndirməklə öz zəifləməkdə olan dayaqlarını Qafqazda möhkəmləndirmək

məqsədilə Moskva Ermənistan və Azərbaycan respublikalarında hakimiyyət dəyişikliyi apardı. Azərbaycanda K.Bağirovu milli keyfiyyətlərdən uzaq olan Ə.Vəzirov, Ermənistanda Dəmirçiyani Arutunyan əvəz etdi. Moskvanın təhriki ilə iyun ayının 21-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin sessiyası vilayətin Ermənistan SSR-ə verilməsi məsələsini müzakirə etdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası bunun qeyri-qanuni, respublikanın hüddudlarına zidd olduğunu bildirdi. Ermənistan SSR Ali Soveti isə yenə kobudcasına Azərbaycanın daxili işlərinə qarışaraq, vilayəti öz tərkibinə qəbul etməyə razılıq verdi. Beləliklə, Moskva tərəfindən hər iki respublikada partiya rəhbərlərinin dəyişdirilməsi erməni separatizmini daha da genişləndirdi.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti SSRİ Konstitusiyasının 119-cu maddəsinin 14-cü bəndinə əsasən Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibində Muxtar Vilayət statusunu saxlamaqla, DQMV-də xüsusi idarə formasının tətbiq edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Həmin qərarla DQMV-də bilavasitə SSRİ-nin dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarına tabe olan Xüsusi İdarə Komitəsi yaradıldı. Moskva özünün sadıq əlaltısı olan Ə.Vəzirovla yanaşı, guya iki xalq arasında kompromisin yaradılması üçün fəaliyyət göstərən bu XİK-ə özünün səlahiyyətli nümayəndəsi kimi A.İ.Volskini təyin etdi. A.İ.Volski isə, öz növbəsində, Moskvanın tapşırığı ilə erməni separatizminin qızışdırılması istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirərək, vəziyyəti gərginləşdirmək siyasəti yürütdü. A.İ.Volskinin yürütdüyü vəziyyəti gərginləşdirmək siya-

sətinin nəticəsində erməni separatçıları tərəfindən Stepanakertdə (Xankəndidə) erməni bayrağı qaldırıldı, vilayətin bütün idarə və müəssisələri Azərbaycanın tabeliyindən çıxarıldı. Az sonra isə Dağlıq Qarabağdan azərbaycanlı əhəlinin ermənilər tərəfindən kütləvi şəkildə qovulması prosesi başladı.

Azərbaycanda başlanmış milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik edən qüvvələrin təkidli tələbi ilə 1989-cu il noyabrın 28-də SSRİ Ali Soveti Dağlıq Qarabağda vəziyyəti normal hala salmaq üçün XİK-in ləğv edilməsi və vilayətin idarə olunmasının SSRİ Ali Sovetinin xüsusi komissiyasının nəzarəti altında Azərbaycan SSR-in təşkilat komitəsinə tapşırılması haqqında qərar qəbul etsə də, Moskvanın erməni separatizminə verdiyi dəstəyin nəticəsində dekabrın 1-də Ermənistan SSR Ali Soveti «Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqqında» qərar qəbul etdi.

Moskva Azərbaycanın qanuni ərazisini ondan qoparıb Ermənistana birləşdirmək istəyən ermənilərin separatçılığına bəraət qazandırmaq üçün fevralın 28-də Sumqayıt fitnəkarlığının törədilməsində bilavasitə yardımçı rolunu oynadı. SSRİ DTK-nın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən Sumqayıt faciəsindən istifadə edən ermənilər isə baş vermiş faciənin nəticələrini ağılasığmaz uydurmalarla bəzəyərək beynəlxalq ictimaiyyətdə azərbaycanlılara qarşı mənfi rəy yarada bildilər.

Moskva erməni separatizmini qızışdıraraq milli münəqişə ocağı yaratmaq məqsədilə erməni vandallarını silahlandırmağa başladı. Silahlandırma prosesi, guya ermənilərin

silah ələ keçirmək məqsədilə sovet ordusunun hərbi hissələrinə hücum və basqınları adı altında həyata keçirildi. Əslində isə ermənilərin mütəmadi olaraq hərbi hissələrə hücumları nəticəsində silah əldə etməsi prosesinə Moskva tərəfindən etinasızlıq göstərilirdi.

Erməni quldur dəstələrinin mərkəz tərəfindən silahlandırılması bölgədə terror aktlarının törədilməsinə imkan yaratdı. 1990-1991-ci illərdə Moskva–Bakı sərnəşin qatarlarında, Tbilisi–Bakı, Bakı–Ağdam, Ağdam–Şuşa, Ağdam–Xocalı marşrutları üzrə hərəkət edən avtobuslarda yüzlərlə azərbaycanlının həyatına son qoymuş terror aktları həyata keçirildi.

Hadisələrin gedişatı regionda vəziyyətin sabitləşdirilməsi istiqamətində Moskvanın müsbət yönümlü tədbirlər həyata keçirmək niyyətində olmadığını aşkar şəkildə göstərirdi. Sovet İttifaqının hakim dairələrinin himayədarlığı nəticəsində qızışdırılan erməni separatizmi Azərbaycana qarşı açıq-aşkar təcavüzkarlıq siyasətinin yeridilməsinə gətirib çıxartdı. Bunun nəticəsində isə erməni quldurları tərəfindən minlərlə dinc Azərbaycan əhalisi qətlə yetirildi, yaşayış məntəqələri talan və qarət edilərək yandırıldı. Hadisələrin mürəkkəbləşməsi nəticəsində isə Dağlıq Qarabağ milli münaqişə ocağına çevrildi və hər iki respublika müharibə vəziyyətində qarşı-qarşıya dayandı. Moskvanın erməni separatizmini dəstəkləməsi və o zamankı respublika rəhbərliyinin seyrçi mövqedə dayanması Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünü genişləndirdi.

Bununla kifayətlənməyən Moskva Qafqazın ictimai-

siyasi vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirmək üçün gürcü xalqının suverenlik meyillərinə cavab olaraq osetinləri və abxazları Gürcüstan Respublikasına qarşı torpaq iddiaları ilə çıxış etməyə təhrik etdi. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Moskvanın dəstəyi ilə Gürcüstanda iki milli münaqişə – gürcü–abxaz və gürcü–osetin münaqişələri yaradıldı.

Moskvanın təhriki ilə 1989-cu ildə Abxaziya MSSR-də yaranmış «Aydıqlara» adlanan Abxaz Xalqının Forumu təşkilatı separatçı çıxışlara başladı. Bu təşkilat ilk öncə SSRİ-nin tərkibində müttəfiq respublika statusunun verilməsi tələbini irəli sürdü. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təşkilatın əsasları 1970-ci illərin axırlarında qoyulmuşdur. 1989-cu ildən isə «Aydıqlara» adlanan Abxaz Xalqının Forumu təşkilatı Abxazıyanın Gürcüstan Respublikasının tərkibindən çıxaraq Rusiya Federasiyasına birləşdirilməsi məqsədilə kütləvi yığıncaqlar təşkil etmişdir. Bu fakt özü-özlüyündə hələ Moskvanın 1970-ci illərin sonundan Abxaziya MSSR-də separatizmin qızışdırılmasına şərait yaratdığını göstərir. 1989-cu ildən başlayaraq abxazların Gürcüstandan ayrılmaq istəklərini də Moskva qızışdıraraq etnik separatizmə çevirdi. Abxaziyada qızışdırdığı separatizmi isə abxaz xalqının gürcü millətçiliyinin əleyhinə mübarizəsi kimi qiymətləndirdi.

1991-ci ilin mart ayında SSRİ-nin qalıb-qalmaması ilə bağlı keçirilmiş ümumittifaq referendumunda abxazlar SSRİ-nin vahid bir dövlət kimi saxlanması lehinə səs verdilər. Bu hadisədən sonra Moskva gürcü–abxaz qarşıdurmasının daha da qızışdırılmasına şərait yaratdı. Abxazların

gürcü millətçiliyinin hədəfinə çevrilməsi haqqında birtərəfli təbliğat aparılmasına icazə verdi. Bu proseslərin başlandığı ilkin mərhələdə gürcülər abxazların tələblərinə qarşı sərt mövqe nümayiş etdirmədilər. Hətta Gürcüstanda milli azadlıq hərəkatının genişlənməsi nəticəsində respublika rəhbərliyinə gələn Z.Qamsaxurdiya Gürcüstanda yaşayan digər milli azlıqlardan fərqli olaraq, abxazların yerli olduqları üçün onların tələblərinə hörmətlə yanaşmanın vacibliyini qeyd etdi. Bununla yanaşı, Gürcüstan Respublikasının Ali Sovetində burada yaşayan abxazların sayı nisbəti ilə müqayisədə xeyli çox deputat yeri ayrıldı. Lakin Moskva Dağlıq Qarabağla yanaşı, Qafqazda yeni milli münaqişə ocağının yaranmasına nail olmaq üçün abxazların öz hüquqlarının müdafiə olunması istiqamətindəki tələblərini qəsdən separatçı çıxışlara çevirdi. Abxazların Gürcüstan Respublikasından ayrılaraq müstəqil bir dövlət kimi fəaliyyət göstərmələri istiqamətində separatçı çıxışlarını Moskva daha da qızışdıraraq, vəziyyəti mürəkkəbləşdirdi. Təbii olaraq, Gürcüstan hökumətinin baş qaldırmış bu separatizmin qarşısının alınması üçün həyata keçirdiyi bir sıra inzibati tədbirlər isə abxazlarla gürcülər arasında milli münaqişəyə gətirib çıxardı.

1990-cı ilin əvvəllərində Gürcüstan və Cənubi Osetiya arasında genişlənmiş milli münaqişənin qızışdırılması prosesində də Moskvanın təhrikedici rolu vardır. Belə ki, SSRİ-nin süqutu ərəfəsində hakim dairələrin razılığı ilə, guya Cənubi Osetiyada yaşayan osetinlərin rəsmi Tbilisi tərəfindən assimilyasiya siyasətinə məruz qalmaları haq-

qında məqalələr çap etdirilməsinə başlandı. Bununla yanaşı, Cənubi Osetiyanın Şimali Osetiya ilə birləşdirilməsi məsələsi ortaya atılaraq, osetinlərin separatçılıq çıxışları SSRİ-nin rəsmi dairələri tərəfindən dəstəkləndi. Moskvanın vəziyyəti gərginləşdirməsinin nəticəsində isə 1980-ci illərin axırlarında Cənubi Osetiyada yaşayan osetinlərin etirazlarına və tələblərinə rəsmi Gürcüstanın biganə və laqeyd yanaşmasını bəhanə gətirərək Cənubi Osetiya ərazisinin statusunun dəyişdirilməsi məsələsini gündəmə çıxartdılar. Artıq Cənubi Osetiyada başlanmış separatçı çıxışların qızışdırılması mərhələsinə start verildi. Separatizmin qızışdırılması istiqamətində Moskva tərəfindən dəstəklənən «Adamon nıxas» (Birlik) təşkilatı böyük rol oynadı. Bu təşkilata başçılıq edən şəxslərin böyük əksəriyyəti isə mühafizəkar kommunist nomenklaturasından ibarət idi. Bu da müstəqil düşüncədən məhrum olan şəxslərin Mərkəzdən aldıkları komanda ilə fəaliyyətə başladığını açıq göstərirdi. 1990-cı ildə isə Cənubi Osetiya SSRİ-nin tərkibində özünün suverenliyini elan edərək Şimali Osetiya ilə birlikdə Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olması istiqamətində hərəkətə başlayır. Moskva isə rəsmi olaraq özünü Gürcüstan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin olunmasının tərəfdarı kimi aparsa da, Cənubi Osetiyada separatizmin qızışdırılmasında və məsələnin milli münaqişəyə çevrilməsində kifayət qədər rol oynayır.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Moskva tərəfindən Qafqazda separatizmin və milli münaqişələrin qızışdırılması nəticəsində osetin-inquş və çeçen-rus qarşıdurması da meydana gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Moskva Qaf-

qazda zəifləməkdə olan dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün təkcə Qafqaz xalqlarının deyil, eyni zamanda rusların özünün də separatizmin və milli münaqişənin qurbanına çevrilməsinə göz yummuşdur. Çeçen-rus müharibəsi nəticəsində istər çeçenlər, istərsə də rusdilli əhaliyə mənsub olan insanlar maddi və mənəvi təqiblərə məruz qalmış və minlərlə insan qətlə yetirilmişdir.

SSRİ-nin süqutu dövründə Dağıstanın etnik tərkibinin mürəkkəbliyindən istifadə edən rəsmi Moskva burada da separatizmin qızışdırılmasına nail oldu. 1990-cı ildə ləzgilərin Ləzgiistan adlı müstəqil respublika yaratma tələblərinin radikallaşmasına imkan yaradan Moskva burada yaşayan 30-dan artıq milləti qarşı-qarşıya qoymağa cəhd göstərdi. Dağıstanda qızışdırılan separatizm təkcə Dağıstanda deyil, Azərbaycanda da mənfi proseslərin baş verməsinə gətirib çıxardı. Moskvanın təhriki ilə qızışdırılan ləzgi separatizminin liderləri tərəfindən yaradılmış «Sadval» təşkilatının Azərbaycana qarşı torpaq iddiası ilə çıxış etməsi, əsasən, Azərbaycan və ləzgi xalqları arasında qarşıdurma yaratmaq niyyətini daşıyırdı. Yalnız 1993-cü ildə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı baş verəcək bu qarşıdurmanı neytrallaşdırdı.

Beləliklə, SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Moskvanın havadarlığı və bilavasitə iştirakı ilə Qafqazda separatizmin qızışdırılması və milli münaqişə ocaqlarının yaradılması bu regionun bütün sahələrinə olduqca mənfi təsir göstərməklə yanaşı, imperiyanın dağılmasından sonra da davam edən və daha qanlı xarakter alan müharibələrə çevrilməsinə gətirib çıxardı.

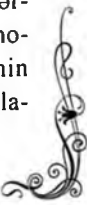
II FƏSİL

**Qafqaz xalqlarına qarşı Sovet
imperiyasının repressiv tədbirləri.
Heydər Əliyevin bu məsələlərə
münasibəti və mövqeyi**

**Tbilisidə gürcü xalqının 9 aprel 1989-cu il tarixli
nümayişinin sovet hərbi maşınının köməyi ilə
qəddar şəkildə yatırılması**

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Gürcüstanda başlanmış milli azadlıq hərəkatını 1987-ci ildə yaranmış «İlya Çavçavadze cəmiyyəti» istiqamətləndirirdi. Milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik edən bütün şəxslər ilk vaxtlar bu cəmiyyətin ətrafında birləşmişdilər. Lakin subyektiv səbəblər üzündən, xüsusilə də cəmiyyətə rəhbərlik edən şəxslər arasında liderlik meyillərinin güclənməsi «İlya Çavçavadze cəmiyyəti»nin parçalanması ilə nəticələndi. Milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik edən hər bir şəxs öz təşkilatını yaratmağa başladı. Belə ki, Z. Qamsaxurdiya və Sereteli «Ədalətli İlya», Z. Çxeidze, Q. Mamuliya «İlya Çavçavadze liberalları», İ. Şengeliya «Gürcüstanın milli ədalət ittifaqı» cəmiyyətlərini yaratdılar. Bütün bunlarla yanaşı, Şengeliyanın və Çxeidzenin rəhbərliyi altında «Gürcüstanın Xalq Cəbhəsi» də yaradıldı. Məhz bu cəmiyyətlərin rəhbərliyi altında Gürcüstan Respublikasında milli azadlıq hərəkatı gücləndirildi. Gürcüstanda artıq 1988-ci ildən etibarən Sov.İKP-nin əleyhinə kütləvi çıxışlar, milli özünüdərk və dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə geniş miqyas aldı, 1989-cu ildən isə güclənərək daha kütləvi şəkil almışdı.

Z.Qamsaxurdiyanın və başqa gürcü ziyalılarının rəhbərliyi altında formalaşan milli azadlıq hərəkatı 1988-ci ilin noyabr ayından etibarən Gürcüstan SSR Ali Sovetinin qarşısında imperiya əleyhinə kütləvi şəkildə çıxışlara başla-

yır. Bu məqsədlə keçirilən mitinqlərdə sovet rejimi ilə yanaşı, vaxtilə çar Rusiyasının Qafqazda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti də ciddi surətdə tənqid edilirdi. Nəhayət, Gürcüstan Respublikası prokurorunun televiziya vasitəsilə qeyri-rəsmi mitinqlərin keçirilməsinin dayandırılması haqqında etdiyi xəbərdarlıqdan sonra mitinqlər dayandırılır. Lakin bu fasilə çox çəkmir. Bunun səbəbi isə abxazların Gürcüstan Respublikasından ayrılmaları haqqında irəli sürdükləri tələblərlə bağlı idi. Belə ki, abxazlar 1989-cu il mart ayının 18-də Gürcüstan SSR-in Lixni Qdaut rayonunda 15 min nəfərdən ibarət olan rəsmi mitinq keçirərək, Abxaziyanın Gürcüstan SSR ərazisindən ayrılaraq müttəfiq respublika statusunun verilməsi ilə bağlı abxaz ictimaiyyətinin tələblərini Sov. İKP MK-ya ünvanladılar. Bu hadisədən dərhal sonra Gürcüstanda müvəqqəti olaraq dayandırılmış mitinqlər yenidən başlandı və daha geniş vüsət aldı. Mitinqlərdə artıq Gürcüstanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması ilə bağlı çıxışlar daha şiddətli şəkildə alınıb. Bu məqsədlə mart ayının 27-də Gürcüstan Dövlət Universitetinin binası qarşısında keçirilən mitinqin təşkilatçılarından olan Sereteli «Gürcüstan milli azadlıq partiyasının» yarandığını elan etdi. Elə burada da Gürcüstanın SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq müstəqil bir dövlət kimi fəaliyyət göstərməsi və burada yerləşən SSRİ qoşunlarının çıxarılması ilə bağlı proqram hazırlandı. Bu proqrama əsasən Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinin, vahid pul sisteminin, milli bankının və milli ordusunun yaranması elan olundu. Mitinqdə isə Z. Qamsaxurdiya Abxaziya və Osetiyada baş qaldırmış separatizmə qarşı sərt addımların

atılmasını tələb etdi. Aprel ayının 4-dən etibarən isə Gürcüstan Respublikasının Hökumət evinin qarşısında minlərlə insanın iştirakı ilə mitinqlər keçirilməyə başlandı. Mitinq iştirakçıları tərəfindən Abxaziyada baş qaldırmış separatizmin qarşısının alınmasının və Gürcüstanın müstəqil bir dövlətə çevrilməsinin reallaşdırılması tələb olunurdu. Aprelin 6-da isə mitinq iştirakçıları tərəfindən Gürcüstan Respublikasının SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq müstəqil bir dövlətə çevrilməsi üçün ABŞ prezidentinə və Konqresinə, eyni zamanda NATO-ya köməklik məqsədilə müraciət edildi. Bununla yanaşı, 1921-ci il fevralın 25-də Rusiyanın bolşevik qüvvələri tərəfindən Gürcüstan işğal edildiyi üçün həmin gün işğal günü kimi elan olundu.

Aprel ayının 4-dən etibarən Gürcüstanda yaranmış vəziyyətlə bağlı respublika rəhbəri və daxili işlər naziri vəziyyətin sakitləşdirilməsi üçün Moskvaya köməklik məqsədilə müraciət etdilər. 1989-cu il aprelin 7-də Gürcüstan KP MK-nın keçirdiyi iclasda zərurət qarşısında Tbilisidə fəvqəladə vəziyyətin elan olunması və vəziyyətin stabilizasiyası üçün Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin və SSRİ daxili qoşunlarının Tbilisiyə yeridilməsi qərara alındı. Gürcüstan KP MK-nın respublikada ictimai-siyasi vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün Sov. İKP MK-ya etdiyi müraciətlə əlaqədar Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun iclası keçirildi. İclasda Y. Liqaçov, V. Medvedev, N. Slyunov, V. Çebrikov və Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizədlər A. Lukyanov, S. Razumovski, D. Yazov, SSRİ DTK-nın sədri V. Truşin və SSRİ DTK-nın birinci müavini V. Kryuçkov iştirak etmişdilər. İc-

lasda Gürcüstan rəhbərliyinin etdiyi müraciətə cavab olaraq vəziyyətin stabiləşdirilməsi üçün istənilən hərbi köməklərin göstərilməsi qərara alındı.

Bu qərardan dərhal sonra SSRİ DİN-in müavini İ.Şilovun və SSRİ MN qərargahının rəisi M.Moiseyevin göstərişi ilə DİN-in və Zaqafqaziya Hərbi Dairəsi əsgərlərinin Tbilisiyə göndərilməsi prosesi başlandı. Bundan başqa, SSRİ MN-in göstərişi ilə Leninkandan Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin rəisi general-polkovnik Rodionovla birlikdə SSRİ MN-in birinci müavini, ordu generalı K.Koçetov aprelin 7-də yaranmış vəziyyətlə tanış olmaq və lazım gəldikdə hərbi qüvvələri işə salmaq üçün Tbilisiyə gəldilər.

Gürcüstan Respublikasının paytaxtı Tbilisidə isə vəziyyət gündən-günə gərginləşməkdə idi. Aprel ayının 8-də Gürcüstan Dövlət Universitetinin və Pedaqoji İnstitutunun, Hökumət evinin, Teleşirkətin qarşısına minlərlə insan toplaşaraq mitinqləri genişləndirdi. Gürcüstan KP MK yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu general-polkovnik İ.Rodionovun rəhbərliyi altında buraya göndərilmiş SSRİ DİN-in və Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin qoşunlarının işə müdaxilə etməsində gördü. Öz növbəsində, Gürcüstanda başlamış milli azadlıq hərəkatını susdurmaq üçün Moskva da işə hərbiçilərin müdaxiləsini dəstəkləyirdi.

İ.Rodionov qarnizon rəisi kimi SSRİ silahlı qüvvələrindən istifadə edərək, Tbilisidə qayda-qanunun yaradılması bəhanəsi ilə milli azadlıq hərəkatının boğulması istiqamətində tədbirlər görməyə başladı. Elə həmin gün D.Patiasvili, B.Nikolski, O.Çerkeziya, Z.Çxeidze, Q.Qumbaridze, hərbi ko-

mandanlığın nümayəndələri K.Koçetov, İ.Rodionov, A.Novikov və hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərləri Ş.Qorqodze, A.Karandze, V. Şarşenidze, İ.Şoşiaşvilinin iştirakı ilə Gürcüstan Müdafiə Şurasının iclası keçirildi. İclasda ictimai-siyasi vəziyyətin həddindən artıq kəskinləşməsi qeyd edilərək qəti tədbirlərin həyata keçirilməsi qərara alındı. Hökumət evinin, Teleradio şirkətinin və başqa strateji obyektlərin qarşısında mitinqlərin keçirilməsinə yol verməmək üçün aprel ayının 9-da SSRİ DİN-in və Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin əsgərləri şəhərin mərkəzinə gətirildi. Öz növbəsində, gənclərdən ibarət olan bir neçə dəstə SSRİ qoşunlarının zirehli texnikasının qarşısını almaq üçün Rustaveli prospektindən hərəkət edən ağır yük maşınlarını, avtobus və trolleybusları dayandıraraq yolları onların vasitəsilə kəsirdi.

Nəhayət, Hökumət evinin qarşısında keçirilən mitinqi dağıtmaq üçün saat 3.30-dan başlayaraq sovet əsgərləri zirehli texnika ilə Lenin meydanına sarı hərəkətə başladı. Mitinqi dağıtmaq üçün 2300 nəfər silahlanmış milis, hərbiçi və əsgər, altı ədəd BTR, səkkiz ədəd BMP cəlb edilmişdi. Təxminən gecə saat 3-də Gürcüstan Respublikasının Daxili İşlər naziri general-leytenant Ş.Qorqodzenin göstərişi ilə podpolkovnik Qvensadze mitinqçilərin qarşısında çıxış edərək, onları Hökumət evinin qarşısından dağılmağa çağırdı, əks-təqdirə isə hərbiçilər tərəfindən işə müdaxilə ediləcəyini bildirdi. Lakin mitinqçilər Qvensadzenin bu çağırışını cavabsız qoydular. Belə olan halda, bütün Gürcüstanın katolikosu Patriarx II İlya mitinqçilərin qarşısında çıxış edərək, mitinqi dayandırmağı təklif etdi və əks-təqdirə mitinq işti-

rakçıların təhlükə ilə üzləşəcəyi haqda xəbərdarlıq etdi. Özlərini gürcü xalqının milli azadlıq hərəkatının lideri hesab edən, əslində isə SSRİ DTK-ya xidmət göstərən şəxslərin bir qismi Patriarxın çıxışından dərhal sonra onu tənqid etməyə başladılar. Buna misal olaraq, Rəssamlar evində gizlənməmiş, mitinqi təşkil edən şəxslərdən biri olan Seretelinin mitinqçilərin qarşısına çıxaraq «bu Patriarxa insanların taleyi ilə məşğul olmağa kim icazə verib?» sözlərini göstərmək olar. Mitinqi təşkil edən Sereteli kimi adamlar Patriarxın xalq arasında olan nüfuzu qarşısında mitinqin dağılmasından qorxurdular. Çünki mərkəzin məqsədi bu mitinqdən istifadə edərək, gürcü xalqının milli azadlıq mübarizəsinə qarşı repressiv tədbirlər həyata keçirtməkdən ibarət idi. Məhz buna görə də Sereteli və başqaları Patriarxın çıxışından dərhal sonra gizləndikləri yerlərdən çıxaraq, mikrofonla xalqı meydana bir addım belə olsun kənara çəkilməməyə çağırıdılar. Daha sonra isə mitinqçiləri təhlükə ilə üzləşəcəkləri barədə edilən xəbərdarlıqlardan yayındırmaq üçün meydana çıxış etmək məqsədilə qurulmuş səsgücləndirici qurğuların vasitəsilə musiqi səsləndirməyə başladılar. Bütün bunların hamısı əslində əvvəlcədən hazırlanmış ssenarinin əsasında edilirdi. Məqsəd isə meydana toplaşmış dinc və silahsız əhəlinin fikrini yayındıraraq meydana saxlamaq idi.

Gecə saat 4.00-da əvvəlcədən hazırlanmış plana əsasən 4-cü motoatıcı polk Hökumət evinə tərəf hərəkətə başladı. Saat 4.05-də isə sovet əsgərləri meydana toplaşmış insanları zorakı üsullarla dağıtmağa başladı. General-mayor Yefimovun və polkovnik Baklanovun göstərişi ilə dinc mitinqçilərə

qarşı kütləni dağıtmaq üçün nəzərdə tutulmuş kimyəvi tərkibli xüsusi vasitə hesab olunan 15 ədəd «Çeremuxi-6», 3 ədəd «Çeremuxi-4» və yeddi ədəd «Çeremuxi-5»dən istifadə olundu. Bununla kifayətlənməyərək, polkovnik Baklanov kütləyə qarşı daha ağır kimyəvi tərkibli silah hesab olunan «K 51»dən istifadə olunmasını əmr etdi. Yalnız bundan sonra dinc mitinqçiləri tam şəkildə meydandan dağıtmaq mümkün oldu.

Gürcüstan SSR Səhiyyə Nazirliyinin verdiyi məlumata görə, Tbilisidə sovet ordusunun dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi zorakı əməliyyatın nəticəsində 19 nəfər qətlə yetirilmiş, 251 nəfər insan aldığı müxtəlif xəsarətlərlə xəstəxanalara gətirilmiş, bunlardan 183 nəfəri hospitalizasiya edilmişdir.

Aprel ayının 10-da Gürcüstan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə fəvqəladə vəziyyət elan olunaraq, Tbilisidə komendant saati tətbiq edildi. Bütün bunları təşkil edən mərkəz isə məsuliyyəti Gürcüstan KP MK-nın üzərinə ataraq, Patiaşvili və Qumbaridzeni tənqid atəsinə tutdu. M.S.Qorbaçov Gürcüstan rəhbərliyini hadisənin dramatikləşdirilməsində günahlandırdı. O, bununla Gürcüstanda sovet ordusunun törətdiyi cinayətin üstünü örtməyə çalışırdı. Bu hadisə baş verməmişdən qabaq o, İngiltərədə rəsmi səfərdə olsa da, hadisəni öz nəzarəti altında saxlayırdı. Beləliklə, M.S.Qorbaçov müxtəlif bəhanələrlə məsuliyyəti öz üzərindən atmağa çalışsa da, heç şübhəsiz ki, ordu M.S. Qorbaçovun əmri ilə hərəkətə gətirilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, Gürcüstan hadisələri baş verməmişdən bir gün əvvəl E.Şevardnadze ilə Razumovskinin Tbili-

siyə səfəri gözlənilirdi. Lakin bu səfər M.S.Qorbaçov tərəfindən təxirə salınmışdı. O, E.Şevardnadzenin süni şəkildə yaradılmış vəziyyəti sabitləşdirə bilməsindən çəkinirdi. Gürcüstanda isə kütləvi qırğının törədilməsi üçün vəziyyətin daha da qeyri-stabilləşdirilməsi lazım idi. Məhz bu səbəbə görə də M.S.Qorbaçov tərəfindən E.Şevardnadzenin Gürcüstan Respublikasına səfəri təxirə salınmışdır.

M.S.Qorbaçov Gürcüstanda törədilmiş kütləvi qırğının məsuliyyətindən boyun qaçıрмаq üçün Gürcüstan KP MK-nın rəhbərləri ilə yanaşı, onun əmri ilə orduya rəhbərlik edən general Rodionovu da günahlandırırdı. Beləliklə, bütün məsuliyyət Patiaşvili və Rodionovun üzərinə atıldı. Günahlandırılan icraçı şəxslər isə əsl həqiqəti söyləməkdən çəkinərək, bütün məsuliyyətin üzərlərinə atılmasını sükutla qəbul etdilər.

SSRİ xalq deputatlarının 1989-cu il mayın 25-də açılan və 2155 deputatın iştirak etdiyi birinci qurultayının ilk günü gürcü rejissoru və xalq deputatı Şengeliya tərəfindən deputatların qarşısında aprelın 9-da Tbilisidə törədilmiş qırğınə əks etdirən sənədli film nümayiş etdirildi. Bu sənədli filmin axırında da bütün məsuliyyət M.S.Qorbaçovun deyil, Rodionovun üzərinə atıldı və Tbilisi hadisələrinin baş verməsi səbəblərinin araşdırılması məqsədilə xüsusi komissiyaın yaradılması qərara alındı. May ayının 31-də isə qurultay komissiyaın formalaşdırılması istiqamətində işini davam etdirdi. Komissiyaın rəhbərliyinə Qazaxıstan nümayəndəsi, A.N.Yakovlevin və B.Yeltsinin yaxın silahdaşı, «Xəbərlər» agentliyinə siyasi icmalçısı deputat A.Poltaranin tərəfindən

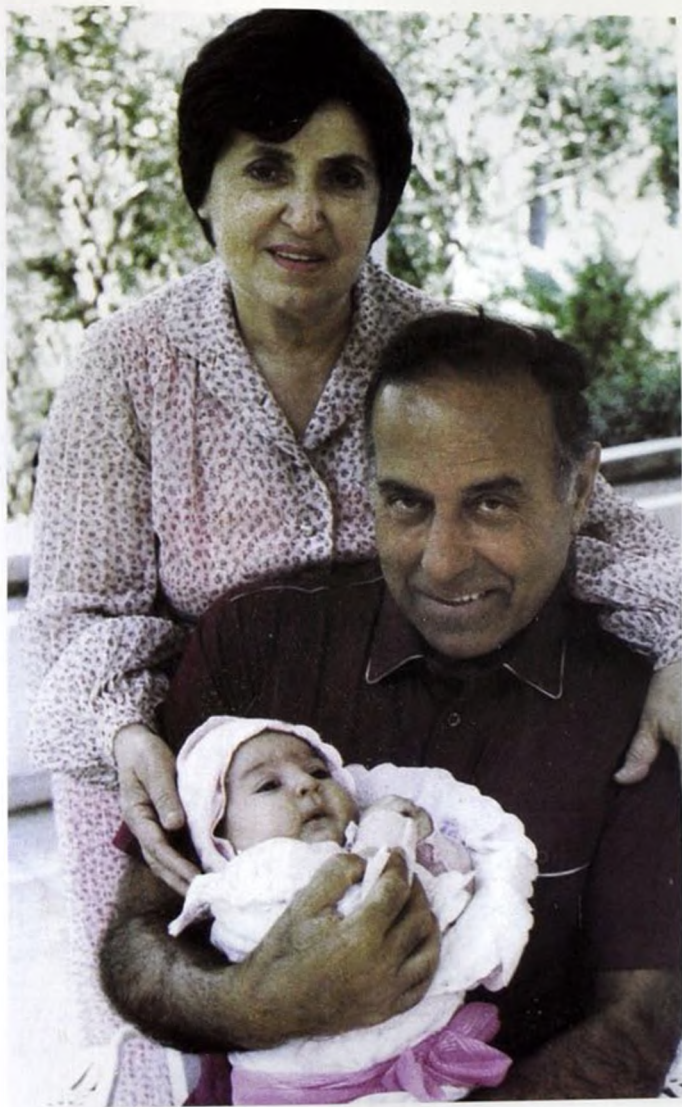

XVII съезд профсоюзов СССР. Москва, Кремль, март 1982 г.

N.Nazarbayevin namizədliyi irəli sürüldü. Lakin Tbilisi hadisələrinin baş verməsi səbəblərinin araşdırılması məqsədilə yaradılmış 24 xalq deputatından ibarət olan xüsusi komissiyaya A.Sobçak rəhbər, S.Stankeviç isə məsul katib seçildi. Komissiya bir müddət Tbilisidə işlədikdən sonra araşdırmaların yekununu xalq deputatları qurultayına təhvil verdi. Yekunda Tbilisidə baş vermiş 9 aprel hadisələri ölkədə «yenidənqurma» siyasəti ilə bağlı gedən təbii proses kimi qiymətləndirildi. Əsl həqiqət isə, yəni bu hadisənin törədilməsinin gürcü xalqının milli azadlıq hərəkatına qarşı Moskva tərəfindən repressiv tədbir olması ört-basdır edildi. Sovet ordusunun Tbilisidə törətdiyi cinayətlər isə dövlət çevrilişinin qarşısının alınması kimi qiymətləndirildi. Komissiyanın yekun qərarına görə, bu hadisənin törədilməsində məsuliyyəti Gürcüstan KP MK-nın sabiq katibləri D.Patiaşvili, A.Nikolski, generallar K.Koçetov, İ.Rodionov, Y.Yefimov, Gürcüstan SSR-in Daxili İşlər naziri Ş.Qorqodze daşımalı oldular. Hadisənin törədilməsində təxribatçı rolunu ifa edən Z. Qamsaxurdiya və Seretelinin adları da öləri şəkildə çəkildi.

Şübhəsiz ki, bu istiqamətdə yaradılmış komissiyanın çıxardığı yekun qərar məsuliyyəti M.S.Qorbaçovun üzərindən götürmək və əslində 9 aprel Gürcüstan hadisələrinin əsl mahiyyətini gizlətməklə səciyyələndi. 9 apreldə Gürcüstan Respublikasında sovet ordusu tərəfindən törədilən qırğının əsl mahiyyəti gürcü xalqının milli azadlıq hərəkatının qarşısını almaq üçün Moskvanın həyata keçirdiyi repressiv tədbirlərin tərkib hissəsi idi.

Sovet imperiyasının rəhbərliyi tərəfindən Bakıya qoşun yeridilməsi

Azərbaycanda baş verən milli azadlıq hərəkatı 1990-cı ildə daha geniş vüsət alaraq sovet idarəetmə rejimi üçün real təhlükəyə çevrildi. Milli azadlıq hərəkatının güclənməsi sayəsində AXC böyük nüfuza malik olan siyasi qüvvəyə çevrildi və bir çox bölgələrdə öz hakimiyyətini qurmağa nail oldu. Bu isə respublikada Kommunist Partiyasının hakimiyyətinin sarsılmasına gətirib çıxardı. Öz növbəsində, Moskva xalqa divan tutmaq məqsədilə hərəkatın radikallaşdırılması üçün təhrikedici addımlar atmağa başlayır. Bu istiqamətdə ilk təşəbbüsü Moskvanın əlaltısı kimi çıxış edən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Ə. Vəzirov göstərdi. O, xalq hərəkatını AXC-nin vasitəsilə radikallaşdırmaq üçün AXC liderləri ilə görüşlərinin birində qəsdən «gücünüzü göstərin, sizinlə hesablaşaq» ifadəsini işlətdi. AXC liderlərinin böyük bir hissəsi Ə. Vəzirovun bu sözlərindən ruhlanaraq, milli azadlıq hərəkatını vəzifə tutmaq üçün vasitəyə çevirməyə cəhd göstərdilər. Elə bu səbəbə görə də AXC-nin daxilində parçalanma başladı. Hərəkatın radikallaşdırılmasının əleyhinə olan AXC üzvlərinin məsuliyyətli hissəsi digərləri tərəfindən xalqa xəyanətdə, qətiyyətsizlikdə təqsirləndirildilər. Sovet imperiyasının Bakıya qoşun yeritməsinə şərait yaratmaq üçün AXC liderlərinin böyük bir hissəsi dekabrın 9-da idarə heyətinin buraxılmasına razılıq verdi. Buraxılmış AXC idarə heyətinin səlahiyyətlərini yerinə yetirmək üçün isə beş nəfərdən ibarət müvəqqəti təşkilat qrupu seçildi.

Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən xoşagəlməz proseslərə respublika və Moskva hakimiyyətinin biganə və laqeyd yanaşması xalq hərəkatını daha da radikallaşdırdı. 1989-cu il dekabrın 8-də Azərbaycanın cənub bölgələrində vəziyyət mürəkkəbləşməyə başladı. Xalq hərəkatını susdurmaq məqsədilə hərəkatə gətirilən inzibati orqan işçilərinin böyük bir hissəsi xalq hərəkatına qarşı güc tətbiq etməyərək onun tərəfinə keçdi. Buna cavab olaraq dekabrın 27-də cənub regionuna, xüsusilə də Cəlilabada Bakıdan gətirilmiş milis dəstələri tərəfindən kütləvi həbslər keçirildi. Mərkəz bu tədbirləri həyata keçirməklə hərəkatı daha da radikallaşdırdı. Məhz bu səbəbə görə də müxtəlif rayonlarda qəzəblənmiş kütlə tərəfindən rayon partiya komitəsinin, daxili işlər şöbəsinin binalarına hücumlar edildi. Təkcə cənub regionunda bu istiqamətdə baş verən hadisələr nəticəsində 150-dən çox adam yaralandı və bir neçə inzibati bina dağıdıldı.

Naxçıvan bölgəsində Cənubi Azərbaycanda yaşayan qan qardaşları, qohumları ilə mədəni və iqtisadi əlaqələrin, gediş-gəlişin bərpa olunması məqsədilə 1989-cu il dekabrın 31-də saat 13-də Araz çayı boyu 137 km-lik Sovet–İran sərhədində, 1990-cı il yanvarın 7-də isə SSRİ–Türkiyə sərhədində sərhəd qurğuları xalq tərəfindən dağıdıldı.

Moskva bütün bunları bəhanə edərək azadlıq əldə etmək istəyən xalqa divan tutmağa hazırlaşdığı üçün bir çox hadisələrin baş verməsinə özü imkan və şərait yaradırdı. Bununla da Moskva öz istəyinə nail olaraq, xalqı daha da radikallaşdırmağa nail oldu.

Moskvanın Azərbaycana qoşun yeritməsinə bəhanə olan

səbəblərdən biri də AXC Milli Müdafiə Şurasının yaradılması idi. Əslində, bu şuranın yaradılmasında məqsəd silahlı özünümüdafiə dəstələrini birləşdirərək erməni hərbi birləşmələrinin sərhədboyu bölgələrə və Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə hücumlarının qarşısını almaq idi. Moskva isə bunu hökumət əleyhinə silahlı dəstə yaradılması kimi qiymətləndirdi. Şübhəsiz ki, bütün bunlar Moskva üçün Azərbaycana qoşun yeritməyə bəhanə kimi kifayət etmirdi. Məhz bu səbəbə görə SSRİ DTK tərəfindən hazırlanmış ssenari üzrə Bakıda bir erməni tərəfindən iki azərbaycanlı qətlə yetirilir. Bunun nəticəsində isə yanvarın 13-də azərbaycanlılar iki azərbaycanlının öldürülməsinə cavab olaraq şəhərin müxtəlif yerlərində erməniləri təqib etməyə başladılar. Yanvarın 15-də baş vermiş bu özbaşınalığın qabağının alınmasına baxmayaraq, məsələni daha da şişirtmək üçün Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin müraciəti əsasında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti «DQMV-də fəvqəladə vəziyyətin elan olunması haqqında» fərman verdi, Bakı və Gəncə şəhərlərində qadağan saatlarının tətbiq edilməsi üçün Azərbaycan SSR Ali Sovetinə təkliflə müraciət etdi. Moskvanın xalqa divan tutması üçün hazırladığı bəhanələri yaratmaqda isə respublika rəhbərliyi öz xidmətini əsirgəmədi. Geniş mənada desək, respublika rəhbərliyi bu istiqamətdə Moskvanın bütün göstərişlərini yerinə yetirməklə məşğul idi. Beləliklə, respublikada hakimiyyət böhranının yaranacağı və kommunist rejiminin devriləcəyi bəhanəsi ilə imperiya Bakı ətrafına əlavə qoşun hissələri, ağır texnika gətirməyə başladı. 1988-ci ildən başlayaraq vəziy-

yəti sabitləşdirmək adı ilə Bakıya xeyli sayda qoşun hissələri gətirilmişdi. Belə ki, Bakıda 110 min sovet hərbi kontingenti olduğu halda, əlavə 66 min əsgər və zabıt heyəti də bura göndərildi.

Sovet imperiyası tərəfindən Bakıya yeridilən 66 minlik qoşunun tərkibində çoxlu sayda Stavropoldan, Krasnodardan və Rostov vilayətində ehtiyatda olanlardan çağırılmış erməni zabitləri var idi. Bundan başqa, hərbi kontingent Bakıda həyata keçiriləcək əməliyyatı qəddarlıqla yerinə yetirmək üçün xüsusi psixoloji hazırlıq keçmişdi. «Şit» adlı müstəqil hərbi ekspertlər təşkilatının hesabatında qeyd olunur ki, Bakıya yeridilən əsgərlərə azərbaycanlıların rusları və digər xristian əhalini vəhşicəsinə qətlə yetirməsi və onların rusları müdafiəsi üçün buraya gətirilməsi təbliğatı aparılmışdır. Bu istiqamətdə aparılan təbliğatın daha da inandırıcı olması üçün həmin günlərdə hərbi komendantlıq hərbi qulluqçuların ailələrini onların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə köçürməyə başladı. Əslində isə buna heç bir zəruri ehtiyac yox idi. Çünki azərbaycanlılar tərəfindən rusdilli əhaliyə qarşı heç bir təhlükə yaradacaq addım atılmamışdı. Bundan başqa, əsgərlərə, guya AXC-nin silahlı dəstələri tərəfindən 110 nöqtə yaradılması, mitinqçilərin böyük bir hissəsinin odlu silahlara malik olması və yerli əhalinin onlara qarşı silahlı müqavimət göstərəcəyi haqqında yalan məlumatlar verilmişdi. Bu kimi yalan təbliğatların aparılması, bir tərəfdən, əsgərləri aqressivləşdirmək, digər tərəfdən isə Bakıya qoşun yeridilməsinin vacibliyi haqqında beynəlxalq ictimaiyyətdə rəy yaratmaq məqsədi güdürdü.

AXC MMS-nin göstərişi ilə şəhər əhalisi sovet ordusunun qarşısını kəsmək üçün yük, minik maşınlarını, avtobus və trolleybusları yan-yanıya düzərək barrikadalar qurmağa başladı. Barrikadalar, əsasən, Bakı qarnizonu hissələrinin ətrafında quruldu. Salyan kazarmasının yolu isə tamamilə kəsildi. AXC liderləri özlərinin bu hərəkətləri ilə Moskvanın xalqa divan tutmasına şərait yaradırdılar. Moskva isə özünü daha liberal göstərmək üçün SSRİ Ali Sovetinin deputatları Y.Primakovu və A.Girenkonu, guya vəziyyəti hərbi müdaxilə olmadan sabitləşdirmək üçün Bakıya danışıqlar aparmağa göndərdi. Bakıda AXC liderləri ilə danışıqlar aparan Moskvanın hər iki emissarı danışıqların müsbət nəticə verməməsi qənaəti ilə geriye döndülər. Şübhəsiz ki, bu hadisələrin baş verməsi üçün AXC-nin rolu Moskva ilə razılaşmamaq və hərbi müdaxilənin vacibliyini rəsmiləşdirməyə köməklik göstərməkdən ibarət idi.

Sovet qoşunlarının Azərbaycan əhalisinə qarşı repressiya planının hazırlanması və həyata keçirilməsinə bilavasitə rəhbərlik etməsi məqsədilə M.S.Qorbaçov tərəfindən SSRİ Müdafiə və Daxili İşlər nazirləri D.Yazov və V.Bakatin qısa-müddətli səfər çərçivəsində Bakıya göndərildilər.

Yanvarın 17-dən başlayaraq Azərbaycan KP MK-nın binası qarşısında keçirilən izdihamlı mitinqlərdə xalq tərəfindən Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddialarına son qoyulması, imperiyanın Bakı ətrafında yığıldığı qoşunların Dağlıq Qarabağda fiziki və mənəvi təqiblərə məruz qalan azərbaycanlıların müdafiəsinə göndərilməsi və xalqa xəyanət edən Ə.Vəzirovun istefa verməsi tələbləri irəli sürüldü.

Naxçıvan MSSR Ali Soveti isə yanvarın 19-da xalqın tələbi ilə Muxtar Respublikanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi.

Beləliklə, Moskva Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatını süni yollarla radikallaşdıraraq, xalqa divan tutmaq məqsədilə Bakıya qoşun yeridilməsi üçün münasib şərait yarada bildi.

20 Yanvar 1990-cı il qanlı Bakı qırğını.

Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatını boğmaq cəhdləri

1990-cı il yanvarın 19-da M.S.Qorbaçov SSRİ Konstitusiyasının 119-cu, Azərbaycan SSR Konstitusiyasının isə 71-ci maddələrini kobudcasına pozaraq, saat 00-dan «Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsi haqqında» fərman imzaladı. Xalqa qəfildən divan tutmaq məqsədilə fəvqəladə vəziyyətin elan olunduğu vaxt gizli saxlandı. Bir tərəfdən, Moskvanın və respublikanın səlahiyyətli nümayəndələri, digər tərəfdən isə AXC liderləri ordunun şəhərə girməyəcəyi haqqında piketçilərə yalan vədlər verməyə başladılar. Sovet ordusunun şəhərə girəcəyi haqqında xalqa məlumat verilməməsi məqsədilə yanvarın 19-da saat 19:27 radələrində SSRİ DTK-nın «Alfa» adlı xüsusi dəstəsi tərəfindən Azərbaycan televiziyasının enerji bloku partladılıb sıradan çıxarıldı.

Azərbaycan xalqına divan tutmaq məqsədilə buraya gətirilmiş sovet hərbi kontingenti yanvarın 19-da saat 21-dən Türkan-Qala tərəfdən şəhərə yeridildi. Bundan əlavə, şəhərə

hərbi gəmilərdən desant hücumu keçdi. Şəhərə yeridilən ağır hərbi texnika qısa müddət ərzində qurulmuş barrikadaları dağıdaraq, əsgərlərin sərbəst hərəkət etməsinə şərait yaratdı. Əsgərlər isə gözyaşardıcı qazdan və avtomat silahdan istifadə edərək, dinc əhalini güclü atəşə tutdu. Qaçaraq qaranlıq yerlərdə sığınacaq tapan insanları isə döyüş texnikasında yerləşdirilmiş proyektorların köməkliliyi ilə tapıb atəşə tuturdular. Şəhərin küçələrində yüzlərlə ölmüş və yaralanmış qocaların, qadınların, uşaqların cəsədləri müxtəlif təhqirlərə məruz qalmışdır. Hərbiçilər tərəfindən təcili yardım maşınları atəşə tutulur, habelə tibb müəssisələri dövrəyə alınaraq, yaralı mülki şəxslərin buraya gətirilməsinə zorakı üsullarla maneələr yaradılırdı. Sovet qoşunları tərəfindən Bakıda həyata keçirilən bu vəhşi əməliyyata SSRİ Müdafiə naziri D.Yazov şəxsən özü rəhbərlik edirdi.

Yalnız çox sonra, yanvarın 20-də səhər saat 7-də radio vasitəsilə «Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsi haqqında» dövlət rəsmiləri tərəfindən xalqa məlumat verildikdə artıq 131 nəfər öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, 400 nəfər həbs olunmuş, 4 nəfər isə itkin düşmüşdü, 200-ə yaxın ev, 80 ictimai və şəxsi nəqliyyat vasitəsi yandırılmışdı. Ümumi hesablamalara görə, şəhər təsərrüfatına və vətəndaşlara 5637286 rubl məbləğində ziyan dəymişdi. Geniş mənada desək, Moskva tərəfindən Azərbaycan xalqına divan tutmaq üçün həyata keçirilən hərbi əməliyyat planı qəddarlıqla yerinə yetirildi.

Yanvar ayının 19-da Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Ə.Vəzirov öz iş otağında olmaq əvəzinə, Respublika

Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri V.Hüseynovla birlikdə Azərbaycan SSR DTK-nın binasında gizlənmışdi. Qanlı hadisələr baş verdiyi vaxt o, gizli şəkildə SSRİ Müdafiə Nazirliyinin Bakıda yaradılmış xüsusi qərargahına gələrək, D.Yazov və V.Bakatinlə birlikdə hərbi əməliyyata rəhbərlik etmişdir. Yanvar ayının 21-də isə xalqa kifayət qədər xəyanət etmiş Ə.Vəzirov onun üçün hazırlanmış hərbi təyyarə ilə Moskvaya qaçmışdır. Respublikadan qaçmış Ə.Vəzirovun yerinə isə Nazirlər Sovetinin sədri A.Mütəllibov Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi.

1990-cı il yanvar ayının 24-dən 25-nə keçən gecə Azərbaycan KP MK-nın təşkilati məsələlərlə bağlı plenumu keçirildi. Plenumun bir sıra iştirakçılarının təzyiqlərindən sonra respublikada yaranmış siyasi vəziyyətlə bağlı məsələ qoyuldu. Nəticədə isə Əfrand Daşdəmirovun rəhbərliyi altında sovet qoşunlarının törətdiyi cinayətləri deyil, «Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsinin» zəruri olub-olmamasını araşdırmaq üçün komissiya yaradıldı. Beləliklə, yaradılmış komissiya 20 Yanvar hadisələrinin araşdırılması əvəzinə, boş işlərlə məşğul oldu.

1990-cı il mart ayının 31-də Azərbaycan KP MK-nın keçirdiyi növbəti plenumunda Əfrand Daşdəmirovun rəhbərlik etdiyi komissiyanın işinin gedişatı haqqında komissiya üzvləri tərəfindən verilmiş məlumatlar dinlənildi. Sonra isə komissiyanın işinin davam etdirilməsi qərara alındı. Lakin bu plenum komissiyanın işi ilə maraqlanan axırıncı plenum oldu. Belə ki, növbəti plenumlarda, ümumiyyətlə, komissiyanın fəaliyyəti haqqında gündəliyə heç bir məsələ qoyulmadı

və bu yolla da onsuz da əhəmiyyətsiz işlərlə məşğul olan komissiyanın fəaliyyəti tamamilə dayandırıldı. Dolayı yollarla Moskvaya qulluq göstərən və xalqa xəyanət edən Azərbaycan KP MK-nın rəhbərləri 20 Yanvar hadisələrinə siyasi qiymət verməkdən boyun qaçırdılar. Beləliklə, Azərbaycan KP MK-nın 1990-cı il yanvar, mart və iyun plenumlarında da 20 Yanvar faciəsinə hüquqi-siyasi qiymət verilmədi, günahkar aşkar edilmədi və məsələnin üstü ört-basdır edildi. Yalnız 20 Yanvar faciəsinin 4-cü ildönümünün qeyd edilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev bu müddətdə 20 Yanvar hadisəsi ilə bağlı qəbul edilən qərarlarla, görülən işlərlə, sənədlərlə ciddi tanış olduqdan sonra məsələyə siyasi qiymət verildi və əslində, əvvəlki iqtidarlar tərəfindən hadisənin mahiyyətinin ört-basdır edilməsi rəsmi şəkildə üzə çıxarıldı. Bundan başqa, 20 Yanvar faciəsinin 4-cü ildönümü ilə əlaqədar keçirilən tədbirdə Heydər Əliyev 1992-ci il 19 yanvar tarixli qərara toxundu və bu qərarı «Azərbaycan xalqına 20 Yanvar 1990-cı ildə olan faciə kimi, böyük bir xəyanət kimi qiymətləndirdi». Hadisədən 4 il keçməsinə baxmayaraq, ona düzgün hüquqi qiymət verilmədiyi, 1992-ci il 19 yanvar tarixli qərarın isə icra edilmədiyi təəssüflə qeyd edilmişdi.

Yalnız Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçilməsindən sonra 1990-cı il qanlı 20 Yanvar hadisələrinin səbəblərinin araşdırılması və günahkarların aşkar edilməsi üçün dövlət səviyyəsində ardıcıl surətdə tədbirlər həyata keçirildi. Prezidentin 5 yanvar 1994-cü il tarixli «20 Yanvar faciəsinin 4-cü ildönümünün keçirilməsi haqqında»

fərmanı ilə iki istiqamətdə fəaliyyət proqramının həyata keçirilməsi – faciənin 4-cü ildönümü münasibətilə kütləvi tədbirlər keçirilməsi və hadisəyə siyasi-hüquqi qiymətin verilməsi üçün Dövlət Komissiyası yaradıldı. Prezidentin fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə 20 Yanvar hadisələrinə tam siyasi qiymət verilməsi məqsədilə xüsusi sessiya keçirilməsi tövsiyə olundu.

1994-cü il yanvarın 12-də Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Dövlət Komissiyasının geniş iclası keçirildi. İclasda tədbirlər planı müzakirə edildi. Nəticədə isə 20 Yanvar hadisələrinə ədalətli siyasi qiymət verildi.

Tbilisi hadisələrində olduğu kimi, Bakıda törədilmiş qanlı Yanvar hadisəsində də Moskva rəhbərliyi məsuliyyəti öz üzərindən atmağa çalışdı. 1990-cı ilin mart ayında SSRİ Ali Sovetinin keçirilmiş sessiyasında sovet qoşunlarının Bakıda həyata keçirdikləri kütləvi qırğın Azərbaycanda mürəkkəb olan ictimai-siyasi vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün zəruri tədbir kimi qiymətləndirildi və 20 Yanvar hadisəsinin araşdırılması məqsədilə Azərbaycan SSR Ali Sovetində yaradılmış Deputat İstintaq Komissiyasının hesabatında göstərilən cinayət tərkibli məsələlərin yenidən araşdırılması SSRİ Prokurorluğuna, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə və Daxili İşlər Nazirliyinə tapşırıldı. 1990-cı il dekabrın 20-də SSRİ Hərbi Prokurorluğu 1990-cı il yanvar ayının 20-də Bakıda sovet qoşunları tərəfindən həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar vaxtı hərbiçilərin işlərində heç bir cinayət tərkibinin olmadığını bildirərək, açılmış cinayət işlərinin bağlandığını elan etdi. Beləliklə, SSRİ Ali Soveti 20 Yanvar hadisələrinə siyasi qiymət verməkdən boyun qaçırdı. Azərbaycan Respub-

likasının siyasi rəhbərliyi isə xalqa qarşı həyata keçirilmiş bu ədalətsizliyə qarşı etirazını bildirmədi. Bunun ən böyük səbəbi isə Azərbaycanın siyasi rəhbərliyində əyləşən adamların səriştəsiz, qabiliyyətsiz olmaları və eyni zamanda Moskvaya sədaqətlə xidmət göstərmələri idi.

Sovet ordusunun zorakı tədbirləri nəticəsində xalq hərəkatının Sovet hakimiyyətini devirdiyi bölgələrdə yenidən kommunistlər hakimiyyətə qaytarıldılar. Qanlı Yanvar qırğını sovet rəhbərliyinin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi riyakar siyasətin parlaq təzahürü idi.

Moskvanın 20 Yanvar 1990-cı il qanlı Bakı qırğınına tö-rətməkdə əsas məqsədi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatını boğmaq idi. Şübhəsiz ki, əgər bu hadisədən dərhal sonra Heydər Əliyev xüsusi bəyanatla çıxış etməsə idi, Moskva hardasa öz istəyinə nail ola bilərdi. Lakin Heydər Əliyevin 20 Yanvar hadisələrinə qəti münasibət bildirməsi, sovet rəhbərliyini ittiham etməsi xalqın sönməkdə olan mənəvi gücünü yenidən özünə qaytarmış oldu.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş faciənin dünyaya çatdırılmasında Heydər Əliyevin rolu. Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyində Heydər Əliyevin 20 Yanvar Bakı qırğınına pisləyən bəyanat verməsi, sovet rəhbərliyini ittiham etməsi və bu bəyanatın tarixi əhəmiyyəti

1990-cı il yanvarın 20-nə keçən gecə sovet rəhbərliyinin Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsini boğmaq məqsə-

dilə Bakıya böyük qoşun hissələri yeridərək, əhaliyə divan tutmasından sonra respublikaya rəhbərlik edən Ə.Vəzirov və bir çox digər yüksək vəzifə sahibləri xalqın bu ağır vəziyyə-tində qaçıb getdilər. Yalnız yanvar ayının 20-də milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcıları olan bir sıra qabaqcıl elm adamları Elmlər Akademiyasında SSRİ hökumətinin zorakı tədbirlərinə qarşı etiraz mitinqi keçirdilər. Ziyalıların gözünü qorxutmaq və səslərini boğmaq məqsədilə mitinqdə iştirak edən 3 nəfər tanınmış elm xadimi işə gedərkən vəhşicəsinə tankın altına salınıb məhv edilmişdi.

Xalqımızın milli-mənəvi saflığından və azadlığından gələn ədalət, əxlaq, saflıq, mənlilik, ruh, firavan həyat, vahid vətən kimi ən ulu dəyərlərini, habelə yeraltı və yerüstü sərvətlərini özgələrinin talan etməməsini tələb edən xalq isə meydanda tək qaldı. Burada hakimiyyət, mikrofon uğrunda mübarizə aparan AXC liderləri həlledici məqamda xalqı yalqız qoyub, qaçaraq gizləndilər. Moskva bu çirkin əməli ilə bütöv bir kütləyə nəyin bahasına olursa-olsun, hökm etmək həvəsi, haqsızlıq, imansızlıq, riyakarlıq, bədxahlıq, biganəlik, qatillik, mərhəmətsizlik, amansızlıq, tamahkarlıq kimi mənəviyyatsızlığa xas olan xüsusiyyətləri nümayiş etdirməklə, milli azadlıq hərəkatını boğmaq ərafəsində idi.

1987-ci ildən Azərbaycan xalqının başına gətirilən faciələrə qarşı öz alovlu vətəndaşlıq yanğını daxilində gəzdirən Heydər Əliyev 20 Yanvar faciəsindən dərhal sonra, yəni yanvarın 21-də ona qarşı ola biləcək bütün təzyiqlərə və təqiblərə məhəl qoymayaraq, böyük bir mənəvi cəsarət və hünərlə Azərbaycanın Moskvadakı daimi nüma-

yəndəliyinə gəlib, burada keçirilən yığıncaqda çıxış etdi. Həmin ağır günlərdə öz xalqı ilə bir olduğunu bildirdi. O, öz çıxışında bütün dünya ictimaiyyəti qarşısında 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, Moskvanın demokratik prinsipləri kobudcasına pozduğunu, Azərbaycan rəhbərliyinin faciədə bilavasitə günahkar olduğunu bəyan etdi.

O, buradakı çıxışında bildirdi ki: «Mən baş vermiş hadisələr haqqında dünən xəbər tutmuşam və təbiidir ki, bu hadisəyə laqeyd qala bilməzdim. Buraya ən əvvəl ona görə gəlmişəm ki, Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyində böyük itkilərə səbəb olmuş faciə ilə bağlı bütün Azərbaycan xalqına başsağlığı verim. İkinci tərəfdən, bu məsələyə öz münasibətimi bildirmək istəyirəm». Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq 20 Yanvar hadisələrinə yeganə düzgün siyasi qiymət verdi: «Mən onları hüquqa, demokratiyaya yabançı, humanizmə və ölkəmizdə elan olunmuş hüquqi dövlət quruluşu prinsiplərinə zidd hesab edirəm». Eyni zamanda zorakılıq tədbirlərinin müqəssirlərini də göstərdi. İlk növbədə, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Ə.Vəzirovu ittiham etdi. Heydər Əliyev bildirdi ki, Ə.Vəzirov Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi kimi yüksək vəzifədə olduğu müddətdə vəziyyəti sabitləşdirmək üçün heç nə etməmişdir. Əksinə, yaramaz iş üslubu, fırlıdaq siyasi manevrləri vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir.

Heydər Əliyev sovet rəhbərliyini ittiham edərək qeyd etmişdi ki, sovet ordusunun, SSRİ DİN-in böyük hərbi kontingentinin Bakı şəhərinə yeridilməsi haqqında qərar qəbul etmiş adamların hərəkətini siyasi qəbahət sayır, qırğın törə-

dənlərin layiqincə cəzalandırılmasını tələb edir. Belə bir çətin məqamda sovet qoşunlarının Bakıda törətdikləri cinayət tərkibli hadisələrə əsl siyasi qiymət vermək və sovet rəhbərliyini ittiham etmək böyük cəsarət tələb edirdi. Heç şübhəsiz ki, elə cəsarət və qətiyyət nümunəsini Heydər Əliyev verdiyi bəyanatı ilə bütün dünyaya nümayiş etdirmiş oldu. Belə ki, Heydər Əliyev 20 Yanvar faciəsindən dərhal sonra, yəni yanvarın 21-də Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyində 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verməsi ilə Azərbaycan xalqının haqq səsinə bütün dünyaya çatdırmış oldu. Dünyanın bir sıra teleradio şirkətləri tərəfindən Heydər Əliyevin burada söylədiyi nitq dünyaya yayılmış oldu. Heydər Əliyevin dünya ictimaiyyəti qarşısında verdiyi bəyanat 20 Yanvar hadisələrinə ilk düzgün siyasi qiymət idi. 20 Yanvar hadisələri ilə bağlı olaraq Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına başsağlığı göndərdi. Çox çətinliklə Bakıya bəzi şəxslərə zəng vuraraq rica etdi ki, başsağlığı Azərbaycan qəzetlərində dərc edilsin və ya matəm mitinqində oxunsun. Lakin buna əməl edilmədi. Heydər Əliyevin 20 Yanvar faciəsindən dərhal sonra, yəni yanvarın 21-də Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyində 20 Yanvar faciəsi ilə əlaqədar olaraq səsləndirdiyi bəyanatın tarixi əhəmiyyətindən biri mənəvi cəhətdən sarsılmaqda olan xalq hərəkətinə yeni, daha güclü bir mənəvi ruh bəxş etməsi idi. Belə ki, Heydər Əliyevin bu çıxışından sonra xalq deputatı şair B. Vahabzadə, yazıçılar Anar və Elçin Respublika Ali Soveti Sədriindən fəvqəladə sessiya çağırmasını və orada hadisəyə qiymət verilməsini tələb etdilər. Məhz adları çəkilən ziyalı-

ların tələbi ilə 1990-cı il yanvarın 21-22-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin çağırılmış növbədənəkar fəvqəladə sessiyasında «Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında» fərmanın fəaliyyətini dayandırmaq, ordu hissələrini şəhərdən çıxarmaq barədə qərar qəbul olundu. Sonra 20 Yanvar faciəsinə, tam olmasa da, siyasi qiymət verilməsinə müəyyən təşəbbüs göstərildi. Yanvar faciəsinə hüquqi-siyasi qiymət vermək məsələsi Azərbaycan KP MK-nın ilk partiya təşkilatının iclasında da irəli sürülmüşdü. Partiya təşkilatının bəzi üzvlərinin tələbi ilə ilk partiya təşkilatının yığıncağı keçirilmiş, yığıncaqda MK-nın birinci katibi Ə.Vəzirovun Sov. İKP sıralarından azad olunması və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi məsələsi qoyulmuş və 20 Yanvar hadisəsinə geniş siyasi qiymət verilməsi tələbi irəli sürülmüşdü.

Respublikanın aparıcı ziyalıları SSRİ və respublika rəhbərliyinin Bakıda törədilmiş qanlı faciədə günahkar olduqlarını bildirdilər. Xüsusilə Heydər Əliyevin böyük cəsarətlə bu faciənin törədilməsində mərkəzi partiya orqanlarının bilavasitə günahkar olduğunu bəyan etməsindən mənəvi ruh alan respublikanın ziyalıları, mədəniyyət xadimləri partiya biletlərini nümayişkarane şəkildə yerə tullayıb və ya oda atırdılar.

1970–80-ci illərdə Heydər Əliyev tərəfindən öz layiqli qiymətlərini almış milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcıları olan ziyalılar xalqın bu ağır günlərində ona ən böyük yardımçı oldular. Rəşid Behbudov, Arif Məlikov, Tahir Salahov, Tofiq İsmayılov, Ziya Bünyadov və sair görkəmli ziyalılar 20 Yanvar faciəsini törədən imperiya ağalarını, başda M.Qorbaçov

olmaqla, yüksək mənəvi cəsarət və hünərlə bütün dünya ictimaiyyəti qarşısında ittiham etdilər.

Vaxtilə Heydər Əliyevin şəxsi diqqəti ilə yenidən formalaşan Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri şeyxülislam A.Paşazadə və respublikanın digər nüfuzlu din xadimləri 20 Yanvar faciəsindən sonra xalqı fəal şəkildə dəstəkləmiş və mənəvi cəhətdən ruhlandırmışdılar. Sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi vəhşiliklər haqqında bütün dünyaya ilkin olaraq informasiya QMRİ-nin telefaksı ilə ötürülmüşdü. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, xalqı yüksək fəallıqla dəstəkləyən ruhanilər susdurmaq üçün QMRİ-nin yerləşdiyi Təzəpir məscidinə sovet tankları yeridilmişdi.

Heydər Əliyevin 1990-cı il yanvar ayının 21-də Moskvada etdiyi tarixi çıxışından yeni, daha da güclü mənəvi ruh alan Azərbaycan xalqı yanvarın 22-də, fəvqəladə vəziyyət elan olunmasına baxmayaraq, 40 günlük ümummilli matəm elan etdi. Azadlıq meydanında böyük matəm mitinqi keçirərək, şəhidlərlə vida mərasimi qurdu.

Heydər Əliyevin bu çıxışının əsas məğzi real suverenliyə nail olmaq və yaradılmış çətinliklərdən üzüağ çıxmaq üçün xalqı milli birliyə çağırmaqdan ibarət idi. Bu çıxışdan ruh alan Azərbaycan xalqı 20 Yanvar faciəsindən sonra mənəvi cəhətdən daha da sıx birləşdi, sovet rəhbərliyinə öz dərin nifrətini bildirdi. Heydər Əliyevin bəyanatından sonra bu faciə öz mahiyyətini dəyişərək, xalqa ləyaqətini, mənəviyyatını qorumaq üçün hər cür qurban verməyə hazır olmağı öyrətdi, milli azadlıq hərəkatını mənəvi cəhətdən daha da gücləndirdi. Demək, 20 Yanvar faciəsini törətməklə xalqın

mənəviyyatını sarsıltmağı planlaşdıran Moskvanın planını Heydər Əliyevin bu tarixi çıxışı alt-üst etdi.

Heydər Əliyev 20 Yanvar faciəsinə düzgün siyasi qiymət verilməsi istiqamətində Naxçıvan Ali Məclisinin sədri işlədiyi dövrdə də nəhəng siyasi fəaliyyət göstərmiş, 1990-cı il yanvar ayının 21-də Moskvada verdiyi bəyanatını məntiqi cəhətdən tamamlamışdır. Belə ki, Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan Ali Məclisi noyabr ayının 21-də qəbul etdiyi qərarla 20 Yanvar faciəsini işğalçı siyasətin təzahürü və düşünülmüş hərbi təcavüz kimi qiymətləndirdi və BMT-nin İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin kobud şəkildə pozulması faktı hesab etdi. Qəbul edilən qərarla: 1) Bakıda törədilmiş qanlı hadisələr Azərbaycan SSR-in suveren hüquqlarına, respublikada gedən demokratik proseslərə qəsd kimi qiymətləndirildi; 2) dinc əhaliyə, silahsız, müqavimət göstərməyən adamlara qarşı müasir silahlarla, hərbi texnika ilə hücum edilməsi, qoca, qadın və uşaqların qətlə yetirilməsi Azərbaycan xalqına qarşı açıq təcavüz kimi ittiham edildi; 3) bir ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq, Bakı hadisələrinə Azərbaycan SSR-in ali hakimiyyət orqanları tərəfindən siyasi qiymət verilməməsi, bununla əlaqədar yaradılmış xüsusi Deputat İstintaq Komissiyasının işinin qeyri-müəyyən səbəblərdən başa çatdırılmaması, günahkarların hələ də cəzalandırılmaması Naxçıvan Ali Məclisinin qərarında ciddi surətdə qınanmışdı. Azərbaycan SSR Ali Sovetindən tələb edildi ki, bu məsələni ən qısa müddətdə parlamentin müzakirəsinə çıxartsın; 4) hər il Naxçıvanda 20 Yanvarın Milli matəm günü kimi qeyd edilməsi qərara alındı; 5) Azərbaycan SSR Ali Sovetindən xahiş olundu ki,

Azərbaycan SSR-də 20 Yanvar Milli matəm günü kimi qeyd edilsin.

Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan Ali Məclisi tərəfindən noyabr ayının 21-də qəbul edilmiş bu qərar xalqın müstəqillik uğrunda apardığı mübarizəsinə əzm və mətinlik bəxş etmiş oldu. Məhz bu səbəbə görə də Azərbaycan xalqı öz qurtuluş yolunu yalnız Heydər Əliyevdə görməkdə haqlı olduğunu bir daha yəqinləşdirdi.

Heydər Əliyevin Sov. İKP sıralarından istefa verməsinin səbəbləri, onun sovet rəhbərliyinin yeritdiyi etnik separatizm siyasətinə etirazı

20 Yanvar hadisələrinə ölkə rəhbərliyi səviyyəsində tam hüquqi-siyasi qiymət verilməməsinə Heydər Əliyevin etirazının başqa bir göstəricisi də onun məhz 20 Yanvar faciəsi səbəbiylə Sov. İKP sıralarını tərk etməsidir. 1991-ci il iyulun 19-da fərdi pensiyaçı, Sov. İKP-nin üzvü Heydər Əliyev partiya sıralarından çıxmaq barədə SSRİ Nazirlər Kabinetinin partiya təşkilatına bəyanat vermişdi. Bəyanatda bu qərarın səbəbləri açıq şəkildə göstərilirdi:

«1. Hələ 1990-cı ilin yanvarında Mərkəzin və Azərbaycan KP-nin siyasi rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqına qarşı edilmiş hərbi təcavüzdən sonra məndə Sov. İKP-nin sıralarından çıxmaq fikri oyandı.

2. Üç ildən çoxdur ki, Mərkəzin ikiüzlü siyasəti nəticəsində Sov. İKP-nin havadarlıq etdiyi erməni millətçilərinin səyi ilə DQMV-də yaranmış kəskin münasibət saxlanmaq-

dadır. Azərbaycanın dövlət suverenliyi, ərazi bütövlüyü Konstitusiyaya zidd olaraq kobud surətdə pozulubdur.

3. Bütün cəmiyyətin demokratikləşməsi, siyasi azadlıqların, plüralizmin bəyan edildiyi bir dövrdə Azərbaycanda ərazi bütövlüyünün müdafiəsinə qalxmış geniş demokratik hərəkət və cəmiyyətin demokratikləşməsi Sov. İKP-nin rəhbərliyi altında Azərbaycan KP MK-nın səyi ilə boğulmuşdur».

Beləliklə, Heydər Əliyev partiya sıralarını tərk etməsini çox tutarlı faktlarla əsaslandırdı.

Bütün bunlarla yanaşı, Heydər Əliyev Azərbaycan SSR xalq deputatı seçildikdən sonra Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il fevralın 5-də keçirilən birinci sessiyasında cəsarətlə çıxış edərək, sovet rəhbərliyinin yeritdiyi etnik separatizm siyasətinə kəskin etirazını bildirdi. Heydər Əliyevin bu istiqamətdə çıxış etməsi heç də o zamankı iqtidarı və ona yaltaqlıq edənləri məmnun etmədi. Məhz bu səbəbə görə də onun çıxışı hay-küylə qarşılandı. Lakin o, böyük cəsarət və qətiyyətlə öz çıxışını başa çatdırmağa müvəffəq oldu. Heydər Əliyev öz çıxışında gündəliyin əsas məsələsi olan DQMV-də yaranmış gərginliyin köklərini açıb göstərərək qeyd etdi: «Uzun sürən erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün İttifaq dövləti, birinci növbədə, şəxsən M.Qorbaçov və respublika rəhbərliyi tərəfindən qəti tədbirlər görülməmişdir.

Üç ildir ki, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında DQMV-də vəziyyət haqqında ətraflı, dərin, lazımı səviyyədə məsələ müzakirə olunmayıb, səmərəli tədbirlər görülməyib-

dir». Heydər Əliyev öz çıxışında Dağlıq Qarabağ probleminin yaranmasının, Azərbaycan xalqının tarixi torpaqlarının ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsinin səbəblərinin təhlilinə mühüm yer verdi. O, bütün bu xoşagəlməz proseslərin baş verməsində sovet rəhbərliyinin yeritdiyi etnik separatizm siyasətini günahlandırdı.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin birinci sessiyasında Dağlıq Qarabağ məsələsini işıqlandırmaqla Azərbaycan tarixi üçün daha bir həqiqəti aşkar etdi. Azərbaycan torpaqlarının zaman-zaman ermənilər tərəfindən işğal edilməsi faktlarını meydana çıxararaq, hələ 1918-ci ildə Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasının torpaqlarını bir-birinin ardınca ələ keçirməsi nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 1918-ci ildəki 114 min kv. km-dən 1990-cı ilədək 86 min kv. km-dək azaldığını qeyd etdi. Heydər Əliyev təkcə Dağlıq Qarabağ məsələsinin yox, ümumilikdə, torpaq məsələsinin qoyulmasını təklif etdi. Çıxışın sonunda isə qeyd etdi: «Bizim sessiyamız Ermənistanı bir təcavüzkar dövlət kimi adlandırmalıdır». Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövr Azərbaycana rəhbərlik edən adamlar Heydər Əliyevin bu təklifinə biganə və laqeyd yanaşdılar. Ermənistanın təcavüzkar bir dövlət olması faktı sonralar Heydər Əliyevin səyi nəticəsində dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı.

Heydər Əliyevin çıxışı iqtidar və bəzi deputatlar tərəfindən böyük səs-küylə qarşılandı. Onu «kittiham» etməyə, böhtanlar atmağa başladılar. DQMV-də vəziyyətdən danışmaq, çıxış yolları axtarmaq, milli dövlət maraqlarını qorumaq əvəzinə, onunla «haqq-hesab» çəkməklə məşğul oldular. Bu

antimillî kampaniya iqtidar tərəfindən təşkil edilir və istiqamətləndirilirdi.

Heydər Əliyevin mövqeyini müdafiə etməkdə yalnız xalq şairi B.Vahabzadənin və Ali Sovetin sədrinin müavini A.Cəlilovun çıxışları müstəsnaqlıq təşkil edirdi.

Beləliklə, sovet rəhbərlərinin Azərbaycanda yeritdikləri etnik separatçılıq siyasətinə qarşı inadlı mübarizə nümayiş etdirən Heydər Əliyev Qafqazda ədalətli sülh prosesi istiqamətində ilk addım atmış oldu.

III FƏSİL

**Ermənistanın Azərbaycana qarşı
hərbi təcavüzü.
Dağlıq Qarabağda baş verən
hadisələr**

**SSRİ-nin dağılması ərəfəsində
Ermənistanda millətçiliyin və separatizmin güclənməsi**

Artıq XX əsrin 80-ci illərinin sonunda Sovet imperiyasında vəziyyət kifayət qədər gərgin idi. İqtisadi, siyasi və eyni zamanda mədəni həyatda böhran vəziyyəti dərinləşməkdə idi. Bunun da özünün obyektiv və subyektiv daxili və xarici səbəbləri vardı. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində erməni separatçıları öz mənfur əməllərini genişləndirməyə başladılar. «Türksüz Ermənistan» yaratmaq iddialarını gerçəkləşdirdilər. Onların əsas hədəfi Dağlıq Qarabağı ilhaq etmək idi. Bu məqsədlə də erməni millətçi liderləri 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq planlar cızırdılar. 1988-ci ilin əvvəllərində isə Dağlıq Qarabağın ilhaqına dair müxtəlif variantlardan ibarət cızılmış planı həyata keçirməyə başladılar.

1988-ci ilin yanvar ayından etibarən «türksüz Ermənistan» və Dağlıq Qarabağ uğrunda məkrli şəkildə hazırlanmış planların həyata keçirilməsi daha da sürətləndi. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların ilk qrupu 25 yanvar 1988-ci ildən etibarən öz ata-baba yurdlarından zorakı üsullarla didərgin salındı. Fevral ayına qədər öz evlərindən didərgin salınmış azərbaycanlıların sayı dörd min nəfərə çatdı.

Azərbaycanlıların kütləvi şəkildə qovulması, bir tərəfdən, regional milli münaqişənin alovlanmasına, digər tərəfdən Azərbaycanda daxili ictimai-siyasi vəziyyətin gərginləşməsinə zəmin yaratmaqda idi. Erməni millətçi liderləri azərbaycanlıları öz yurdlarından zorla qovduqları halda DQMV-də ermənilərin hüquqlarının, guya pozulması bəhanəsi ilə fasiləsiz mitinqlər təşkil etməyə başladılar.

1988-ci il fevralın 20-da Muxtar Vilayət Sovetinin sessiyasının keçirilməsi, DQMV-nin statusu məsələsinə baxılması, SSRİ Ali Sovetinə müraciət qəbul edilməsi çağırışları ilə kütləvi antiəzərbaycan mitinqi keçirildi.

Həmin il fevralın 22-də isə ağdamlı azərbaycanlıların Xankəndinə dinc yürüşü zamanı Əsgəranda ermənilərin atəşlərilə qarşılaşmaları iki gəncin həyatına son qoydu, silahlı toqquşmalar təşkil edildi. Bu toqquşmanı təşkil etməkdə əsas məqsəd gələcək milli münaqişənin yaradılmasına süni zəmin yaratmaq idi.

Erməni millətçiləri tərəfindən hazırlanmış mənfur plana əsasən Qafan rayonunda daha bir azərbaycanlı qətlə yetirildi. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Sov. İKP MK Baş katibi M.S. Qorbaçov fevralın 23-də gözdən pərdə asmaq məqsədilə hər iki xalqa müraciətlə çıxış etdi. Əslində isə mərkəz tərəfindən münaqişənin qarşısını almaq üçün heç bir əməli tədbir görülmədi. Əksinə, münaqişənin daha da qızışdırılması məqsədilə SSRİ DTK tərəfindən Sumqayıt faciəsi törədildi, daha sonra isə qəsdən törədilmiş bu hadisə dünya ictimaiyyətinə ermənilərin azərbaycanlılar tərəfindən vəhşicəsinə təcavüzə məruz qalması kimi təqdim edildi. Bu kimi yollarla erməni millətçiləri Ermənistandan deportasiya olunan azərbaycanlıların vəziyyətini, «Böyük Ermənistan», «Dağlıq Qarabağın ilhaqı» kimi məkrli planlarını dünya ictimaiyyətindən gizləyə bildilər.

Erməni millətçiləri Sumqayıt hadisələrini bəhanə gətirərək, Azərbaycanın Quqark, Masis, İrəvan, Dilican, Qafan, Mehri, Göyçə və s. kimi tarixi ərazilərindən azərbaycanlı-

ları qovub çıxartdılar. Martın 10-da İrəvandan cənubda yerləşən Mehmandar kəndinin dörd azərbaycanlı sakini qətlə yetirildi, martın 25-də Ararat rayonunda azərbaycanlıların Vədi, Şirazlı, Xalisa və Şidli kəndlərinin əhalisi hücumə məruz qaldı. 100-dən artıq ev yandırılıb viran edildi, onlarla adam yaralandı, bir nəfər öldürüldü. Ümumilikdə, 1988-ci ildə Ermənistandan 191 min 173 nəfər və ya 4687 ailə qaçqın vəziyyətində Azərbaycana pənah gətirmiş oldu, 217 adam vəhşicəsinə qətlə yetirildi, 1134 nəfər isə yaralandı.

Təbii ki, Ermənistanda millətçiliyin və separatizmin güclənməsində daşnak ideologiyasının daşıyıcılarından olan bir qrup «ziyalı», kommunist maskasına bürünmüş daşnaklar müstəsna rol oynamışdılar. Sovet imperiyasının tənəzzülü ərəfəsində fəallaşmış ermənilərə yalnız Moskva deyil, dünyanın bir sıra böyük dövlətlərində fəaliyyət göstərən erməni lobbisi də havadarlıq etmişdir.

«Böyük Ermənistan» yaratmaq uğrunda mübarizəni genişləndirməyə, yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə etməyə çalışan erməni millətçiləri 1987-ci ildə M.S. Qorbaçovun vəsisilə Heydər Əliyevin Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsindən uzaqlaşdırılmasına nail oldular. Heydər Əliyevin siyasi meydanda yoxluğundan istifadə edən erməni millətçiləri Qərbdə və Moskvada ermənipərəst mətbuatda Azərbaycana qarşı böyük kampaniya təşkil edərək, bütün informasiya vasitələri ilə ermənilərin «milli müqəddəratı təyin etmə» müstəvisində Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmaları haqqında yalan məlumatlar yaydılar. Artıq əslin-

də daşnak olmasını gizlətməyən S. Xanzadyan, S. Kaputikyan, B. Hambartsumyan və b. həqiqi üzlərini ortaya qoymağa başladılar. Bütün bu tədbirlərdə məqsəd «Dağlıq Qarabağ problemi» üçün süni zəmin yaratmaqdan ibarət idi.

**«Daşnaksütyun» partiyasının yenidən canlanması:
ərazi iddiaları və «milli müqəddərat» müstəvisində
separatizmin dəstəklənməsi**

Tarix boyu erməni millətçiliyi Azərbaycana kifayət qədər ziyan vurmuş, onun ən böyük tarixi probleminə çevrilmişdir. Ermənilər Qafqaza çox sonralar gəlmə xalq olsalar da, məhdud millətçilik hissləri özlərini bu ərazilərin həqiqi sahibi kimi qələmə vermələrinə mane olmamışdır. Bolşeviklər Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra ilk vaxtlar erməni millətçiliyinə qarşı çıxmış, qatı millətçilik çıxışlarına imkan verməmişdilər. Lakin ümumi Qafqazın ictimai-siyasi vəziyyətinə xələl gətirən erməni millətçiliyi sovet dövründə də başqa-başqa formalarda öz mövcudluğunu saxlamışdır. Heydər Əliyev bu xüsusda etdiyi çıxışların birində qeyd etmişdir ki, 1969-cu ildə onun Azərbaycan rəhbərliyinə gəlişi dövründə, xüsusilə Dağlıq Qarabağda erməni millətçiliyi və separatizmi özünü qabarıq şəkildə göstərməyə başlamışdır. Şübhəsiz ki, qeyd olunan dövrlərdə Heydər Əliyevin bu istiqamətdə yürütdüyü məqsədyönlü siyasətin nəticəsində mənfur erməni millətçiliyi qol-qanad açə bilməmişdir. Lakin 1987-ci ildə onun siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması erməni millətçiliyinin və separatizminin yenidən start götür-

məsinə gətirib çıxardı. SSRİ-nin süqutu ərəfəsində erməni millətçiliyi və separatizminin güclənməsi Azərbaycanın tarixi torpaqlarına yeni iddiaların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Ermənilər təkcə Azərbaycan torpaqlarını deyil, eyni zamanda onun bütün maddi və mənəvi tarixi nailiyyətlərini də mənimsəməyə çalışırlar. Hec şübhəsiz ki, əsasən, Azərbaycana tuşlanmış erməni millətçiliyinin idarə olunmasında «Daşnaksütyun» partiyası tarix boyu müstəsna mənfı rol oynamışdır. «Daşnaksütyun» partiyasının fəaliyyəti əslində erməni millətçiliyinin etnik terrorizm mənbəyi olmasını nümayiş etdirmişdir.

Erməni millətçiliyinin kökləri ilə bağlı olan «Daşnaksütyun» partiyası 1890-cı ildə inqilabi partiya adı altında yaradılmışdır. Bu partiyanın tarixinə nəzər saldıqda, aydın olur ki, erməni millətçiliyi dinc əhaliyə qarşı terror, işğal, soyqırımı, qarət və soyğunçuluqla məşğul olmaqdan ibarətdir. Sonralar erməni millətçiləri törətdikləri bütün cinayətlərə bəraət qazandırmaq üçün «Daşnaksütyun» partiyası vasitəsilə erməni terroruna tarixi saxtalaşdırma hesab olunan «ermənilərə qarşı türk soyqırımının qisası» və «Böyük Ermənistanın yaradılması» şüarları ilə çıxış etməyə başladılar. Beləliklə də bu mənfur partiya öz fəaliyyətini genişləndirməyə nail oldu. Şübhəsiz ki, «Daşnaksütyun» partiyasının fəaliyyətinin genişləndirilməsində türk xalqına nifrətlə yanaşan Rusiyanın və Avropanın bəzi dairələrinin böyük köməkliyi mühüm rol oynamışdır.

Artıq 1970-ci illərdə «Daşnaksütyun» partiyasının bilavasitə himayəsi ilə erməni millətçilərinin bir sıra yeni ter-

ror təşkilatları yaradıldı. Bunların içində ən fəali «ASALA» təşkilatıdır. Erməni millətçilərinin «ASALA» terror təşkilatı Avropanın bir sıra ölkələrində türklərə qarşı silsiləli terror aktları həyata keçirdi. Avropa dövlətlərində terror vasitəsilə dünya ictimaiyyətini olmayan «erməni soyqırımı» məsələsinə cəlb etmək istəyən ermənilər SSRİ daxilində başqa vasitədən–torpaq iddiasından istifadə etdilər. Beləliklə, SSRİ-nin süqutu ərəfəsində erməni millətçiləri «Dağlıq Qarabağ ermənilərinin azadlığı və özünü müəyyən etməsi» bəhanəsi ilə Azərbaycan Respublikasına qarşı torpaq iddiası ilə çıxış etməyə başladılar. Bunun özü də erməni terrorunun miqyasını artırmağa şərait yaratdı.

Erməni millətçiliyini və separatizmini gücləndirən əsas amillərdən biri də məhz onların təzyiqi ilə 1987-ci ilin payızında gücləndi. Bundan öncə M. Qorbaçov Heydər Əliyevin Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən öz ərizəsi ilə çıxmasına nail oldu. İstər daxilə, istərsə də xaricdə yaşayan erməni millətçiləri yaxşı dərk edirdilər ki, Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətdəki mövcudluğu onların separatçı planlarının həyata keçirilməsi üçün ən böyük maneədir. Məhz bu səbəbə görə də Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasını erməni millətçiləri ən böyük qələbə hesab edirdilər.

1988-ci il fevralın 19-da erməni millətçiləri tərəfindən Yerevanda Azərbaycan xalqına və onun ərazi bütövlüyünə qarşı ilk mitinq keçirildi. Erməni separatçıları «Ermənistanı türklərdən təmizləməli!», «Ermənistan təkcə ermənilərin olmalıdır!» və s. millətçi şüarlar irəli sürdülər.

1985-ci ilin dekabrında «Daşnaksütyun» partiyasının Afinada XXIII qurultayı keçirildi. Bu qurultayda xaricdə yaşayan erməni millətçiləri Ermənistanı yaşayan erməniləri sərsəm «Böyük Ermənistan» uğrunda mübarizəni yenidən genişləndirmək üçün yaranmış əlverişli şəraitdən səmərəli istifadə etməyə, qüvvələri birləşdirməyə çağırırdı. Beləliklə, 1980-ci illərin ortalarından başlayaraq Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək üçün erməni millətçiliyinin gücləndirilməsi prosesi başlandı. Bu məqsədlə Ermənistanı «Daşnaksütyun» partiyası öz fəaliyyətini yenidən canlandırırdı. «Daşnaksütyun» partiyasının Ermənistanı fəaliyyətinin canlandırılması məqsədilə xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən erməni lobbiləri külli miqdarda vəsait ayırdılar. Bundan başqa, Ermənistan rəhbərliyinin Moskva ilə yaxın əlaqələri, eyni zamanda da Moskvanın erməni millətçiliyini və separatizmini dəstəkləməsi xaricdə yaşayan erməni lobbilərinin vasitəsilə «Daşnaksütyun» partiyasının fəaliyyətinin yenidən canlandırılmasına geniş şərait yaratdı. Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən «Daşnaksütyun» partiyasının yenidən canlandırılması məqsədilə xaricdə fəaliyyət göstərən məşhur erməni terrorçularının Yerevana gəlməsi və onların vasitəsilə burada «ASALA», «MAQ», «Erməni ittifaqı», «Erməni azadlıq cəbhəsi» və sair terrorçu təşkilatların fəaliyyətə başlaması erməni millətçiliyini və separatizmini geniş şəkildə gücləndirdi. Millətçiliyi və separatizmi dəstəkləyən Ermənistan isə bütün bunları dünya ictimaiyyəti qarşısında «milli müqəddərat» müstəvisində görülən iş kimi təqdim edirdi.

Qafqazda yaranmış qeyri-sabit vəziyyətdən və dövlət

orqanlarının nəzarət funksiyasının zəifləməsindən istifadə edən erməni lobbisi İran, Livan, Fransa, ABŞ, Rusiya, Yunanıstan və sair ölkələrdən Ermənistana külli miqdarda silah və maliyyə vəsaiti göndərdi. Ermənistanda dövlət səviyyəsində müxtəlif illərdə Türkiyə rəsmilərinə qarşı terror aktları həyata keçirən erməni terrorçularının müdafiə komitələri yaradıldı. Məsələn, 1983-cü ildə Fransanın Orli şəhərinin hava limanında insan tələfatı ilə nəticələnmiş terror aktı həyata keçirən erməni əsilli Suriyalı Varujan Karapetyanın azadlığa buraxılması tələbi ilə Ecmədzin tərəfindən bir milyona yaxın imza toplanmasını göstərmək olar.

1990-cı ildə Fransa həbsxanasından azad edilmiş məşhur terrorçu Karlosun tələbəsi, beynəlxalq səviyyəli terrorçu, ABŞ vətəndaşı olan Monte Melkonyan Ermənistan Respublikasına gələrək, oradan Dağlıq Qarabağa keçdi və «ASALA» təşkilatının özəyini yaratmağa başladı. O, Dağlıq Qarabağdan və ətraf rayonlardan 1 milyon azərbaycanlının qovulmasında, hərbi əməliyyatlarda, terror aktlarının həyata keçirilməsində fəal iştirak etmiş, 1993-cü ilin yayında Azərbaycana qarşı aparılan hərbi əməliyyatların birində öldürülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq səviyyəli terrorçu Monte Melkonyanın dəfn mərasimində dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında, Ermənistanın prezidenti başda olmaqla, bütün rəsmi şəxsləri iştirak etmişdilər. Daha sonra isə Ermənistan dövləti tərəfindən bu terrorçu «Milli Qəhrəman» elan olunmuşdur.

Erməni millətçiliyi və separatizminin azərbaycanlılara qarşı qızıqdırılması üçün 1980-ci illərin axırlarından etibar

rən, 1981-ci ildə insan tələfatı ilə nəticələnmiş, Parisdə yerləşən Türkiyə səfirliyində partlayış təşkil edən Vazgen Sislyan və Yaxın Şərqdə terrorçu fəaliyyəti ilə məşğul olan məşhur terrorçu Abu Ali və Qilbert Minasyan Ermənistana, sonra isə Dağlıq Qarabağa göndərildilər. Ermənistana xaricdən göndərilmiş erməni əsilli terrorçuları tərəfindən 1984-cü ildən 1994-cü ilə kimi 29 terror aktı həyata keçirilmişdir. 1989-cu il sentyabrın 16-da erməni terrorçuları tərəfindən Tbilisi–Bakı avtobusu partladılmışdır. Bu terror aktında 5 nəfər insan ölmüş, 25 nəfər yaralanmışdır. Həmin il oktyabr ayının 7-də Abramyan adlı erməni terrorçusu tərəfindən Xankəndi yaxınlığında körpü, 1990-cı il fevralın 16-da Avanesyanın dəstəsi tərəfindən 2 nəfər insanın ölümü və 13 nəfərin yaralanması ilə nəticələnmiş Şuşa–Bakı avtobusunda partlayış törədilmişdir. 1990-cı il noyabr ayının 10-da Arkadi Asriyanın quldur dəstəsi tərəfindən Kəlbəcər rayonunda avtokolona hücum edilmişdir. Həmin gün başqa bir erməni terrorçu təşkilatı tərəfindən 20 nəfər insanın ölümü və 30 nəfərin yaralanması ilə nəticələnmiş Tbilisi–Ağdam marşrutu üzrə hərəkət edən avtobus partladılmışdır. 1991-ci il yanvarın 9-da Laçın–Şuşa yolunda bir dəstə erməni terrorçusu tərəfindən «Azərbaycan gəncləri» qəzetinin müxbiri S.Əsgərova və üç sovet zabiti vəhşicəsinə güllələnmişdir. Bu terror aktını həyata keçirən erməni terrorçuları A.M. Petrosyan, T.A. Manqasaryan və T.M. Arutunyan həbs edilərək, ölüm hökmü ilə cəzalandırılmalarına baxmayaraq, Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən azadlığa buraxılaraq yeni terror aktları həyata keçirmək üçün Dağlıq Qarabağa göndərilmişdilər.

Rəsmi Ermənistan azərbaycanlılara qarşı erməni millətçilərini müasir tipli silahlarla təchiz edərək, separatizmi terror aktları ilə ifadə etməkdə idi. Erməni millətçilərinin Azərbaycana qarşı törətdikləri ən böyük terror aktlarından biri 1991-ci il noyabrın 20-də Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında istilik raketi ilə Azərbaycan rəsmilərinin olduğu Mİ-8 vertolyotunun vurulması oldu.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində erməni millətçiliyinin və separatizminin güclənməsi təkcə Azərbaycan ərəzində deyil, ümumi Qafqaz regionunda sülhün və sabitliyin pozulmasına səbəb oldu. Belə ki, erməni millətçiləri tərəfindən 1991-ci ildə Cənubi Qafqaz Daxili Qoşunları İdarəsinin rəis müavini polkovnik Vladimir Blaxotin Ermənistanda yenidən canlanmış «Daşnaksütyun» partiyasının fəal üzvləri A. Baqmanyanyan, A. Antonyan və İ. Akopyan tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Hər üç terrorçu həbs olunduqda, onların üzərində «Daşnaksütyun» partiyasının nəzdində yaradılmış və dünyanın bir sıra ölkələrində özləkləri təşkil edilmiş «Amaras» adlı dini cəmiyyətin üzvlük sənədləri aşkar edilmişdir.

1991-ci il mayın 30-da Xasavyurd (Dağıstan) stansiyası yaxınlığında erməni millətindən olan terrorçular tərəfindən 11 nəfər insanın ölümü və 22 nəfərin yaralanması ilə nəticələnmiş Moskva–Bakı qatarında partlayış törədilmişdir. Bu hadisədən bir gün sonra isə erməni millətçiləri tərəfindən Temirtau stansiyasında (Dağıstan) Dağıstandan Bakıya hərəkət edən qatar partladılmışdır. Bu terror aktı nəticəsində 16 nəfər insan həlak olmuş, 20 nəfər isə yaralanmışdır.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində erməni millətçiliyinin və separatizminin güclənməsi, xüsusilə də «Daşnaksütyun» partiyasının yenidən canlanması sonralar da Qafqazın sabitliyinə xeyli mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, 1992-ci il yanvar ayının 8-də Krasnovodsk–Bakı paromu, 1993-cü il fevral ayının 28-də Qudermes (Çeçenistan) dəmir yolu stansiyasının yaxınlığında Kislovodsk–Bakı sərnəşin qatarı, 1994-cü il fevral ayının 1-də Bakı dəmiryol vağzalında Kislovodsk–Bakı sərnəşin qatarı, həmin il aprel ayının 13-də «Dağıstan odları» stansiyasında Moskva–Bakı sərnəşin qatarı «Daşnaksütyun» partiyasının fəal üzvləri tərəfindən partladılmışdır. Bu terror aktlarında 36 nəfər insan həlak olmuş, 128 nəfər isə yaralanmışdır.

Beləliklə, SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Ermənistanda millətçiliyin və separatizmin güclənməsi, «Daşnaksütyun» partiyasının yenidən canlanması, ərəzi iddiaları və «milli müqəddərat» müstəvisində separatizmin dəstəklənməsi təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyəti mürəkkəbləşdirdi.

Bədnam «Ocaq» əsərinin erməni millətçiliyinin qızıqdırılmasında rolu

Erməni millətçiliyinin qızıqdırılmasında mühüm rol oynayan şəxslərdən biri də keçmiş SSRİ Ali Sovetinin deputatı Z. Balayan olmuşdur. Belə ki, o, erməni millətçiliyini qızıqdırmaq məqsədilə silsiləvi şəkildə bir neçə kitab nəşr etdirdi. Belə kitablardan «Yol», «Qəza», «Qanad» əsərlərinin

adlarını çəkmək olar. Lakin onun türk millətinə nifrət oya-tmaq məqsədilə yazdığı əsas əsəri «Ocaq» adlandırıldı. Bu kitabda Qarabağın tarixi ermənilərin xeyrinə saxtalaşdırılmış, türklər bu ərazilərə sonradan gəlmə və vəhşi kimi təq-dim edilmişdir.

«Ocaq» kitabında ermənilərin uydurduğu 1915-ci il soyqırımının türklərdən qisasının alınmasının vacib və müqəddəs bir vəzifə olduğu göstərilmişdir. Z.Balayanın erməni millətçiliyini qızışdıran «Ocaq» kitabının nəşr edilməsinə qarşı Azərbaycanın bir qrup ziyalisinin SSRİ MK-ya şikayət etməsinə baxma-yaraq, Moskva buna qarşı heç bir tədbir görmədi. Əksinə, «Ocaq» kitabı Moskva tərəfindən həqiqi və ədalətli tənqiddən qorundu. Bu kitabın müəllifi Z.Balayan isə SSRİ Ali Sovetində «Arsağa azadlıq» adı altında Azərbaycanın ərazi bütövlü-yünə qarşı kampaniya yaradaraq, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin adının Ermənistan Muxtar Vilayəti adı ilə dəyişdi-rilməsi tələbi ilə çıxış etməyə başladı.

Dağlıq Qarabağda vəziyyətin nizama salınması məqsə-dilə 1990-cı ildə SSRİ rəhbərliyi tərəfindən Daxili İşlər na-ziri V.Bakatinə Ermənistan və Azərbaycan Ali Sovetlərinin deputatları ilə mütəmadi görüşlər təşkil edilməsi tapşırılmış-dır. Keçirilən belə görüşlərdə Ermənistan deputatları «Ocaq» kitabından Dağlıq Qarabağın tarixi, erməni–rus dostluq əlaqə-ləri haqqında saxtalaşdırılmış sitatlarla çıxış edirdilər. Bunun-la onlar erməni millətçiliyinin gücləndirilməsi prosesinə rusların maneə törətməməsi üçün cəhd göstərirdilər. Ümumi-yətlə, «Ocaq» kitabında Z.Balayan erməni–rus dostluğu məsə-ləsini qabarıq şəkildə göstərərək, öz mənfur əməllərinə rusları

da qatmağa çalışmışdır. «Sobesednik» qəzetinin 30-cu nömrə-sinə müsahibə verən Z.Balayan son zamanlar Dağlıq Qarabağ-da baş verən hadisələrdə ermənilər tərəfindən bir nəfər olsun belə rus əsgərinin öldürülmədiyini bildirmişdir. Əslində isə yaranmış vəziyyətin sabitləşdirilməsi məqsədilə Dağlıq Qa-rabağa göndərilmiş sıravi V.Kirilov, S.Mezensev, baş leyte-nant A.Lapatov və daha 8 nəfər sovet ordusunun rus mənşəli əsgəri erməni yaraqlıları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetiril-mişdi. Z.Balayanın erməni–rus dostluq əlaqələri haqqında yazdıqları uydurmalar da, Dağlıq Qarabağın ermənilərə məx-susluğu haqqında yazdığı cəfəngiyatlardan seçilmirdi. Məhz özünün irəli sürdüyü fikirlərin cəfəngiyat olmasını gizlətmək məqsədilə Z.Balayan «Ocaq» kitabının təkə girişində 8 dəfə həqiqət sözü işlətməmişdir.

Erməni millətçiliyini qızışdıran bu mənfur kitab erməni-lərin «müdrilik» əta edən ən müqəddəs kitabı hesab olunur. Hətta erməni qızları ərə getdikdə, valideynləri tərəfindən «Ocaq» kitabı ən qiymətli cihaz kimi hədiyyə edilir.

Qeyd olunmalıdır ki, «Ocaq» kitabı erməni millətçiliyi-nin formalaşmasında tarix boyu söylənen boş və cəfəngiyat-la dolu iddiaları cəmləşdirmişdir. Belə olan halda isə bu kitab dünyada millətçilik, irqçilik kimi mənfə xüsusiyyətləri qızış-dıran kitabların siyahısına aid edilməlidir. Çünki bu kitabın müəllifi Z.Balayan yazdıqlarının gələcək nəsələ daha çox tə-sir edəcəyini qeyd etmişdir. Demək, belə çıxır ki, müasir za-manda erməni millətçiliyinin qızışdırılmasında müstəsna rol oynamış «Ocaq» kitabı gələcəkdə erməni millətçilərinin tə-rətdiyi faciələrin miqyasını daha da artıracaqdır.

«Ocaq» kitabı ermənilərdə türklərə, əsasən də azərbaycanlılara qarşı qisas hissini qızıqdırır və onları müharibəyə çağırır. Məsələn, bu kitabda azərbaycanlılara qarşı 8 dəfə «başkəsən türklər», 11 dəfə «peşəkar cəlladlar», 16 dəfə «vandal», 105 dəfə «varvar», 41 dəfə «gəlmə», 161 dəfə «uşaq başı kəsən» ifadələrinin işləndiyini göstərmək olar. Geniş mənada desək, Z. Balayanın yazdığı «Ocaq» kitabı erməni millətçilərinin qanlı bayrağına çevrildi.

Yerevanda «Qarabağ» komitəsinin və Dağlıq Qarabağda «Krunk» təşkilatının (1987) yaradılması.

Dağlıq Qarabağda «Miatsum» («Birləşmə») millətçi hərəkatının başlanması (8 fevral 1988)

1980-ci illərin sonlarında ermənilərin təxribatçı fəaliyyəti daha da gücləndi. Xüsusilə 1987-ci ildə İrəvan şəhərində təxribatçı «Qarabağ» komitəsinin yaradılmasından sonra erməni millətçiləri açıq planlar ortaya qoymağa başladılar. 1988-ci ildə «Qarabağ» komitəsinin Dağlıq Qarabağın ilhaqı ilə bağlı müxtəlif variantlı planı qəti şəkildə hazırlanmışdı. «Qarabağ» komitəsi tərəfindən DQMV-də, guya ermənilərin hüquqlarının pozulması bəhanəsi ilə etiraz mitingləri təşkil olundu. Həmin vaxt Silva Kaputikyanın rəhbərliyi ilə «Qarabağ» komitəsinin nümayəndə heyətini M.S. Qorbaçov qəbul etdi və onların tələblərinin yerinə yetiriləcəyinə söz verdi.

«Qarabağ» komitəsinin planlarına görə ərazi iddiaları Dağlıq Qarabağın Ermənistanı ilhaqından sonra da davam etdirilməli idi. Məhz bu səbəbə görə Silva Kaputikyan demişdir: «Biz məqsədimizə nail olandan sonra da bu hərəkət xalqımızın iradəsinin ifadəsi kimi davam etdirilməlidir».

1987-ci ildə Dağlıq Qarabağda «Qarabağ» komitəsinin şöbəsi hesab olunan terrorçu-separatçı «Krunk» təşkilatı yaradıldı. «Krunk» erməni dilində «durna» mənasını daşıyır, rəmzi mənada isə «ayrılıq», «qəm-qüssə», «kədər» kimi başa düşülür. Belə bir rəmzi mənanın qəbul edilməsi ilə ermənilər dünya ictimaiyyəti qarşısında özlərini «əzabkeş» bir xalq kimi təqdim etməyə cəhd göstərirdilər. Bununla yanaşı, «Krunk» sözünün baş hərfləri rus dilində «Комитет Революционного Управления Нагорного Карабаха» («Dağlıq Qarabağın İnqilabi İdarə Komitəsi») kimi də şifrələnirdi. Məhz elə bu səbəbə görə də «Krunk» təşkilatının 1988-ci ildə Xankəndidə təşkil etdiyi mitinqdə erməni millətçiləri «Lenin, Partiya, Qorbaçov» şüarlarını səsləndirmişdilər.

Ermənistanın sabiq prezidenti R. Köçəryan 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən «Krunk» təşkilatının ideoloji rəhbəri seçilmişdi. Həmin ilin iyun ayında «Krunk» təşkilatının fəal üzvləri SSRİ rəhbərliyindən Dağlıq Qarabağın Ermənistanı birləşdirilməsini tələb etməyə başladılar.

Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının alovlanmasından, eyni zamanda SSRİ-nin iflasa doğru getməsindən Moskva çox narahat idi. Məhz buna görə də həm Azərbaycanda, həm də digər regionlarda vəziyyəti nəzarət altında

saxlamaq niyyətində idi. Bu səbəblə də gözdən pərdə asmaq üçün 24 mart 1988-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin qərarı ilə «Krunk» təşkilatı xalqlar arasında ədavəti qızıışdıran bir təşkilat kimi buraxıldı, təşkilata başçılıq edən Stepanakert (indiki Xankəndi-İ.H.) tikinti malları kombinatının müdiri Arkadi Manuçarovun həbs olunması haqqında qərar verildi. Lakin bu qərarın heç bir əhəmiyyəti olmadı. Əksinə, qərardan sonra erməni millətçiləri daha da fəallaşdılar. Belə ki, «Krunk» təşkilatının buraxılmasından sonra R.Köçəryan 1988-ci il fevralın 8-də «Miatsum» (birləşmə) adlı analoji hərəkət təsis etməyə müvəffəq oldu.

Ermənistanla birləşmək uğrunda yaradılmış «Miatsum» hərəkəti Dağlıq Qarabağ erməniləri arasında qısa müddət ərzində genişlənərək, sırf millətçilik xarakteri daşımağa başladı. Bu təşkilatın meydana gətirdiyi ədavətin ilk qurbanları Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar oldular. «Miatsum» direktorlar şurası və digər qeyri-formal təşkilatlar Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi tələbi ilə çıxışlarını genişləndirdilər.

1988-ci il iyun ayının 15-də Ermənistan SSR Ali Soveti DQMV Xalq Deputatları Sovetinin xahişi ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə qatılması haqqında antikonstitusion qərar qəbul etdi. 1989-cu il dekabr ayının 1-dən etibarən Ermənistan SSR Ali Sovetinin DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqındakı qərarına əsasən azərbaycanlıların Muxtar Vilayət ərazisindən nə yolla olursa-olsun, çıxarılması prosesi sürətləndirildi.

18 iyun 1988-ci ildə mərkəz ilk dəfə olaraq SSRİ Ali

Soveti Rəyasət Heyəti səviyyəsində məsələni müzakirəyə qoydu. Lakin bu, hadisənin gedişində dönüş yaratmadı. Çünki Rəyasət Heyətində aparılan müzakirələr hadisənin real səbəblərini araşdırmaq, aradan qaldırmaq məqsədi güdmürdü. Əksinə, bu məqsəddən yayınmağa çalışırdı.

Törətdikləri cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb edilməyən erməni ekstremistləri azərbaycanlılar yaşayan rayon və kəndləri talan edirdilər. İyunun 20-də Ararat rayonunun daha 5 kəndinin 10 min nəfərə yaxın sakini güclə canını qurtardı.

Ermənistan tərəfindən qızıışdırılan və hərbi yardımla dəstəklənən Qarabağ münaqişəsinin Ermənistan və Azərbaycan arasında elan olunmamış müharibəyə çevrilməsi (fevral 1988-ci ildən)

1988-ci ildən başlayaraq daha da fəallaşan erməni separatçıları açıq fəaliyyətə başladı. Süni şəkildə yaradılmış bu milli ədavətin ilk qurbanları Qərbi azərbaycanlılar oldular. 1988-ci ildən «türksüz Ermənistan» və Dağlıq Qarabağ uğrunda millətçi hərəkətin həyata keçirilməsi sürətləndi. 1988-ci ilin 25 yanvarında Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların ilk qrupu öz ata-baba yurdlarından didərgin salındı.

«Qarabağ» komitəsi, «Daşnaksütyun» partiyası, «Krunk» və «Miatsum» hərəkətlərinin fəaliyyətləri nəticəsində ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı mütəmadi olaraq silahlı hücumlar təşkil edilir və maddi, mənəvi abidələr dağıntıya məruz qalırdı. Bütün bu çirkin işləri həyata keçir-

məkdə ermənilərin əsas məqsədi Qarabağ münəqişəsinin miqyasını genişləndirərək, müharibəyə çevirmək idi. Çünki onlar müharibə vasitəsilə Dağlıq Qarabağı qısa müddət ərzində ələ keçirməyə çalışırdılar. 1988-ci ildən erməni millətçilərinin Dağlıq Qarabağda həyata keçirdikləri separatçılığa isə sovet rəhbərliyinin laqeyd münasibəti, nəticədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə qəsd kimi qiymətləndirilən, elan olunmamış müharibəyə gətirib çıxardı.

1989-cu il dekabrın 1-də Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında qəbul olunmuş, heç bir hüquqi əsası olmayan qərara əsaslanaraq, DQMV-nin müəssisələri 42 gün ərzində Ermənistanın müvafiq nazirlik və idarələrinin tabeliyinə verildi. Sovet rəhbərliyinin ermənilərə göstərdiyi himayədarlığın nəticəsində, demək olar ki, DQMV-nin bütün əhəmiyyətli sahələri Azərbaycanın tabeliyindən çıxarılaraq Ermənistanla birləşdirildi. Bununla kifayətlənməyən erməni millətçiləri Yerevandan Azərbaycana hərbi qüvvə göndərərək, açıq təcavüzə başladılar.

Artıq başlanmış silahlı toqquşmanın qarşısını almaq üçün 1990-cı il yanvarın 15-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti tərəfindən «DQMV-də və bəzi başqa rayonlarda fövqəladə vəziyyətin təcbiq edilməsi haqqında» qərar qəbul olundu. Lakin bütün bunların vəziyyətin nizamlanması istiqamətində heç bir əhəmiyyəti olmadı. Çünki sovet rəhbərliyi tərəfindən Dağlıq Qarabağla bağlı qəbul edilən bütün qərar və müraciətlərdə təcavüzkarla təcavüzə məruz qalan tərəf bərabər tutulurdu. Bütün bunlar isə erməni təcavüzünə şərait yaradır, onları daha həyasız hərəkətlərə sövq edirdi.

1990-cı ilin sonu–1991-ci ilin əvvəllərində DQMV və Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd bölgələrində erməni təcavüzünün genişlənməsi bu münəqişənin müharibəyə çevrilməsinə gətirib çıxardı. Beləliklə də, xüsusilə SSRİ rəhbərliyinin dəstəyi nəticəsində Azərbaycana qarşı açıq-aşkar ərazi iddiaları irəli sürən erməni millətçiləri Qarabağ münəqişəsinə Ermənistan və Azərbaycan arasında elan olunmamış müharibəyə çevirdilər. O zamankı respublika rəhbərliyinin bu hadisələrə seyrçi mövqe nümayiş etdirməsi Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü daha da şiddətləndirdi.

Azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağdan çıxarılması

Dağlıq Qarabağda qızıışmaqda olan erməni separatizminə Moskvanın dayaq durması nəticəsində bir qrup erməni millətçisinin ideoloji təbliğatı və millətçi təşkilatları müstəsnaqlıq qazandı və Dağlıq Qarabağ münəqişəsi daha da alovlandı. Azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarında genosidinin sonda dördüncü mərhələsi başlandı. Bütün bunların həyata keçirilməsi üçün erməni millətçiləri tərəfindən əvvəlcədən hazırlıq görülmüşdü.

1988-ci il fevralın 19-da Yerevanda keçirilən ilk anti-türk mitinqində «Ermənistanı türklərdən təmizləməli», «Ermənistan təkcə ermənilərin olmalıdır» və s. millətçi şüarlar səsləndi. Fevralın 21-də Yerevanda qalmış son məscid erməni vandalları tərəfindən darmadağın edildi. Ermənistanın Qafan və Mehri rayonlarından azərbaycanlılar zorakı üsullarla öz evlərindən didərgin salındılar. Bu hadisələrlə əlaqə-

dar ilkin mərhələdə dörd min nəfərədək adam ev-eşiyini atıb Azərbaycana pənah aparmaq məcburiyyətində qaldı.

Fevralın 24-də Əsgəran rayonunda ermənilər tərəfindən iki nəfər azərbaycanlının öldürülməsi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Bunun ardınca baş verən Sumqayıt hadisələri beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini fərqli istiqamətlərə çəkdi. Martın 10-da Yerevan şəhərinin cənubunda yerləşən Mehmandar kəndinin dörd azərbaycanlı sakini ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Martın 25-də isə Ararat rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində yüzdən çox ev talan edilib yandırıldı.

May ayında Yerevan yaxınlığındakı kəndlərə basqınlar təşkil edildi. Şirazlı kəndinin sakinləri yalnız SSRİ – Türkiyə sərhədində sığınacaq tapa bildilər. 20 iyunda Ararat rayonunun 5 kəndinin 10 minə qədər sakini onlara qoşuldu. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Quqark rayonunda 70 nəfər azərbaycanlı soyqırırma məruz qaldı və nəhayət, Ermənistanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmadı. Onların son nümayəndələri, Nüvədi kəndinin əhalisi də 1991-ci il avqustun 8-də bir gün ərzində rus əsgərlərinin köməyi ilə Ermənistandan qovuldu. 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistanın 125 kəndindən 230 min nəfərə qədər azərbaycanlı qovuldu. Onlara məxsus 31 min ev, 165 kolxoz və sovxoz əmlakı talandı, 225 nəfər öldürüldü. Yüzlərlə adama işgəncə verildi, 1154 nəfər yaralandı.

Ermənistanla yanaşı, DQMV-dəki erməni separatçıları da buradan azərbaycanlıları qovmaq məqsədilə fəal zorakılıq aksiyalarına başladılar. Belə ki, ilk öncə DQMV-nin ərazi-

sində yaşayan azərbaycanlıların kütləvi şəkildə işdən qovulması prosesinə rəvac verildi. Daha sonra isə erməni separatçıları tərəfindən DQMV-dən, xüsusilə Xankəndidən azərbaycanlıların kütləvi qovulması başlandı. Birinci olaraq Xankəndidən 18 min azərbaycanlı qovuldu. Bununla kifayətlənməyən erməni silahlı quldur dəstələri DQMV-də erməni kəndlərinin əhatəsində olan azərbaycanlı kəndlərinə basqınlar təşkil etdilər. Mütəmadi şəkildə həyata keçirilən silahlı basqınların nəticəsində isə azərbaycanlı əhali öz doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldı.

Beləliklə, 1988-ci ildən başlayaraq erməni separatizminin güclənməsi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində DQMV-də yerli əhali olan azərbaycanlılar öz ərazisində qaçqın oldu.

Dağlıq Qarabağ ətrafındakı rayonların rus hərbi maşınının fəal yardımı ilə Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən işğalı

1992-ci ilin əvvəllərində Ermənistan silahlı birləşmələri rus hərbi maşınının fəal yardımı ilə Qarabağın dağlıq hissəsində yerləşən azərbaycanlıların sonuncu yaşayış məntəqələrinin işğalını başa çatdırdılar. 1992-ci il mayın 8-də Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyətə malik olduğunu canlı şəkildə nümayiş etdirən qədim şəhərlərindən biri olan Şuşa erməni silahlı birləşmələri tərəfindən ələ keçirildi.

Şuşa şəhəri işğal edildikdən sonra Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistana birləşdirmək və erməni silahlı birləşmə-

lərini Azərbaycan ərazilərində daha da möhkəmləndirmək məqsədilə ətraf rayonlara qarşı genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar keçirilməyə başlandı. 1992-ci il mayın 17-də erməni silahlı birləşmələri tərəfindən Laçın şəhəri işğal edildi və bununla da ermənilərin «humanitar dəhliz» adlandırdıqları Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirən dəhliz təcavüzkarın ixtiyarına keçdi. Laçın işğal edildikdən sonra dəhliz vasitəsilə Ermənistan Respublikasından Dağlıq Qarabağa külli miqdarda silah, döyüş sursatı, hərbi qüvvə gətirildi.

Beləliklə, rus hərbi maşınının fəal yardımı ilə Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ bölgəsinin ətrafında yerləşən Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının ərazisi Ermənistanın iddia etdiyi Dağlıq Qarabağ bölgəsindən 4 dəfə böyükdür. Daha dəqiq desək, Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilmiş Dağlıq Qarabağın ərazisi 4.400 kv.km, Dağlıq Qarabağın ətrafında yerləşən ərazilər isə 17.000 kv.km təşkil edir ki, bu da ermənilərin təcavüzkarlığını aydın göstərir.

Ermənistanın başladığı təcavüzkar müharibədə Azərbaycan ərazisinin 20%-dən çox hissəsi işğal edilmiş, 20.000 nəfərdən çox Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş, 100.000 nəfər yaralanmış, 50.000 nəfər isə əlil olmuşdur. Bir milyondan çox azərbaycanlı öz ata-baba yurdlarından qovularaq qaçqın vəziyyətinə düşmüşdür.

Dağlıq Qarabağ ətrafındakı rayonların rus hərbi maşınının fəal yardımı ilə Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən işğalı ilə əlaqədar BMT Təhlükəsizlik Şurası 7 bəyanat

və 4 qətnamə qəbul etmişdir. Belə ki, 1993-cü il aprel 30-da Kəlbəcər rayonunun işğalı ilə əlaqədar 822, 1993-cü il iyulun 29-da Ağdam rayonunun işğalı ilə əlaqədar 853, 1993-cü il oktyabrın 14-də Füzuli, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının işğalı ilə əlaqədar 874 sayılı qətnamələr qəbul edilmişdir. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən hər dörd qətnamə qəbul edilərkən Ermənistan təcavüzkar dövlət kimi tanınmamışdır. Əksinə, Şura tərəfindən qəbul edilən bütün sənədlərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi təcavüz «Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən münaqişə» kimi, Ermənistanla Azərbaycan arasında baş verən müharibə isə Azərbaycanla Dağlıq Qarabağ arasında olan münaqişə kimi qiymətləndirilmişdir.

BMT TŞ-nin daimi üzvü olan böyük dövlətlər münaqişənin ATƏT-in Minsk prosesi çərçivəsində həll olunmasını tövsiyə etmişlər. BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Ermənistanın təcavüzkar bir dövlət kimi qəbul edilməməsi bu günümüzdə qədər Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin Ermənistan silahlı birləşmələrinin nəzarəti altında qalmasına şərait yaradan amillərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla yanaşı, BMT TŞ-nin münaqişəyə dair qəbul etdiyi 4 qətnaməyə də ermənilərin məhəl qoymaması məhz Ermənistanın işğalçı dövlət kimi tanınmaması ilə bağlıdır.

Xocalı soyqırımı (26 fevral 1992)

1988-ci ildə başlanmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dövründə ermənilərin həyata keçirdikləri ən irimiqyaslı işğalçı

lıq və soyqırımı əməliyyatı məhz Xocalıda baş vermişdir. Bunun səbəbi isə Xocalının geostrateji əhəmiyyəti ilə bağlı olmuşdur. Xocalı 2500-ə yaxın əhalisi olan, Xankəndidən 10 km cənub-şərqdə, Ağdam–Şuşa, Əsgəran–Xankəndi yolunda yerləşən və Qarabağda hava limanı olan yeganə şəhər idi. Bundan başqa, Xocalıda Azərbaycan xalqının bu ərazilərdə qədim dövrlərdən məskunlaşdığını və zəngin mədəniyyətə sahib olduğunu nümayiş etdirən kifayət qədər tarixi abidələr mövcuddur. Bunlardan Xocalı yaxınlığında yerləşən və e.ə. XIII–VII əsrlərə aid Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinə məxsus abidələrin adını çəkmək olar. Azərbaycan arxeoloqlarının bu ərazidə apardıqları qazıntılar nəticəsində buradan qədim dövrlərə aid daş sərdabələr, kurqanlar, nekropollar aşkar edilmişdir. Xocalıda aşkar olunan muncuqların birində Assur hökmdarı Adadnirarinin (e.ə.807–788) adı qeyd olunmuşdur.

1992-ci il fevralın 26-da erməni silahlı quldur birləşmələri tərəfindən soyqırım həyata keçirilən və yer üzündən silinən Xocalı şəhərinin əhalisi, əsasən, üzümçülük, heyvandarlıq və arıçılıqla məşğul idi. Şəhərdə toxuculuq fabriki, 2 orta və 2 natamam orta məktəb fəaliyyət göstərirdi. Xocalının əsas inkişafı və şəhərə çevrilməsi prosesi 1980-ci illərin axırlarından başlamışdır. Həmin illərdə baş vermiş məlum səbəblərlə bağlı Xocalıda ermənilər tərəfindən Qərbi Azərbaycandan qovulmuş azərbaycanlılar və Fərqanədən qaçqın düşmüş 100-ə yaxın Məshəti türkü məskunlaşmışdı. Əhalinin artımı ilə bağlı Xocalıda yeni yaşayış binaları tikilmiş, sənaye obyektlərinin filialları və başqa müəssisələr açılmışdı.

Ermənilər Xocalını əməliyyat meydanı adlandırırdılar.

Onların əsas məqsədi bu şəhəri işğal edərək əhalisinə qarşı soyqırımı həyata keçirmək və bununla da Əsgəranla Xankəndini birləşdirən dəhlizi açmaq idi.

Xocalı şəhəri, demək olar ki, 1991-ci il oktyabrın əvvəllərindən artıq mühasirə şəraitində yaşayırdı. Oktyabr ayının 30-dan isə Xocalı ilə avtomobil nəqliyyatı və teleqraf əlaqələri tamamilə kəsilmişdi. Xocalı ilə nəqliyyat əlaqəsi yalnız vertolyot vasitəsilə həyata keçirilirdi. 1992-ci il yanvarın 28-də Xocalı hava limanından qalxan, 40 nəfər sərnəşinlə dolu olan vertolyotun Şuşa üzərində erməni quldurları tərəfindən vurulmasından sonra bu nəqliyyat vasitəsilə də əlaqə kəsilmiş oldu. Yanvar ayının 2-dən şəhərə elektrik enerjisinin verilməsi dayandırıldı. Xocalılar şəhəri rəsmi Bakının heç bir köməkliyi olmadan özünümüdafiə dəstələrinin hesabına qoruyurdular. Xocalı faciəsinin törədilməsi üçün şəraitin yaradılmasında rəsmi Bakının bilavasitə biganəlik və laqeydliyinin də rolu olmuşdur. Bu isə Azərbaycanın siyasi hakimiyyətində səriştəsiz və xəyanətkar adamların əyləşməsi ilə bağlı idi.

Xocalıda vəziyyətin daha da ağırlaşdığı bir şəraitdə münaqişənin tənzimlənməsi üçün fevralın 12-də regiona ATƏM-in nümayəndələri səfər etmişdilər. ATƏM nümayəndələri Dağlıq Qarabağa və Yerevana səfər etməyi planlaşdırmışdılar. Lakin həmin gün erməni silahlı quldur birləşmələri tərəfindən Şuşanın Malıbəyli və Quşçu kəndləri işğal olundu. Ermənilərin beynəlxalq hüquq normalarını pozmaları səbəbindən heç bir nailiyyət əldə edə bilməyən ATƏM-in nümayəndələrindən sonra regiona vasitəçi missi-

yası ilə İran İslam Respublikasının Xarici İşlər naziri A.Ə. Vi-layəti səfər etmişdir. O, fevral ayının 25-də Azərbaycan ha-kimiyyətinin rəsmi şəxsləri ilə görüş keçirərək fevralın 27-də Qarabağa, sonra isə Ermənistana səfər etməli idi. Bu-nunla əlaqədar olaraq fevralın 27-dən martın 1-nə qədər hər iki tərəf arasında atəşkəs rejiminə riayət edilməsi üçün razı-lıq əldə olunmuşdu. Xocalıda törədilən soyqırımı ilə erməni tərəfi atəşkəs əldə edilməsini pozaraq, vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Demək, münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlən-məsi istiqamətində göstərilən hər iki cəhdin qarşısı erməni-lər tərəfindən alınmış oldu.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Rusiyaya məxsus 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikasının kömək-liyi ilə erməni silahlı birləşmələri Xocalı şəhərinə hücumu keçdi. Fevralın 26-sı şəhər saat beş radələrində erməni silah-lı birləşmələri Xocalı şəhərini tamamilə işğal etdi. Şəhərdə qalan əhali azərbaycanlıların üstünlüyü əldə saxladıqları ən yaxın yer hesab olunan Ağdam istiqamətində qaçmağa cəhd göstərdilər. Lakin əksəriyyəti qadın, uşaq və qocalardan ibar-ət olan Xocalı əhalisinin Ağdam istiqamətində hərəkət edə-rək erməni quldurlarından xilas olmaq cəhdləri baş tutmadı. Belə ki, Rusiyaya məxsus 366-cı motoatıcı alayın əsgərləri-nin köməkliyi ilə erməni silahlı birləşmələri əliyalın Xocalı əhalisini, məhz həmin istiqamətdə qabaqlayaraq, onlara qar-şı soyqırımı həyata keçirdi.

Erməni silahlı birləşmələrinin Xocalı şəhərində həyata keçirdiyi soyqırımı əməliyyatı nəticəsində 613 nəfər insan vəhşicəsinə qətlə yetirildi, 487 nəfər yaralandı, 150 nəfər it-

cin düşdü, 1275 nəfər girov götürüldü, 1000 nəfərdən artıq şəhər sakini müxtəlif səviyyələrdə zərər çəkdi. Qeyd etmək azımdır ki, soyqırımı nəticəsində 8 ailə tamamilə məhv edil-niş, 26 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq bir valideynini itir-niş, 76 uşaq ağır yaralanmışdır. Dövlətə və insanlara kifayət qədər böyük maddi ziyan dəymişdir. Erməni silahlı quldur birləşmələri tərəfindən 5 mlrd. rubl məbləğində insanların şəxsi əmlakı talan və qarət olunmuşdur.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə ATƏT-in Minsk gru-punun (iyun, 1992) yaradılması, onun fəaliyyəti

Azərbaycan Respublikası 1992-ci il yanvarın 30-da Av-ropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) üzvü oldu. ATƏM-in üzvü olan Azərbaycan Respublikasının ən böyük problemi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bu təşkilata üzv olan dövlətlərin diqqətini cəlb etmiş oldu. Çünki bu təş-kilatın prinsiplərindən biri üzv dövlətin hər hansı bir proble-minin digər üzv dövlətlərin diqqət obyektinə çevrilməsindən ibarət idi. Elə bu səbəbə görə də Dağlıq Qarabağ münaqişə-sinin beynəlxalq əhəmiyyətli problemə çevrilməsi məhz Azərbaycan Respublikasının Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə üzv qəbul olunması ilə başlayır.

1992-ci il martın 24-də ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının görüşü keçirilir. Görüşdə Dağlıq Qarabağ münaqi-şəsinin sülh yolu ilə nizama salınması üçün bu münaqişə ilə bağlı sülh konfransı çağırılması qərara alınır. Qəbul olunan qərara müvafiq konfrans ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Fransa. Al-

maniya, İtaliya, Çexiya, Slovakiya, İsveç, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə Minskdə keçirilməli idi. Lakin həmin ilin may ayından başlayaraq Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən münaqişənin miqyasının artması, xüsusilə Şuşa və Laçının Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi və Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşməsi Minsk konfransının keçirilməsini bir neçə dəfə təxirə saldı. Ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizama salınması üçün keçirilməsi nəzərdə tutulan Minsk konfransının təxirə salınmasının başlıca səbəblərindən biri də Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə idi. Səriştəsiz adamların hakimiyyət başına keçməsi və Heydər Əliyev kimi uzaqgörən və peşəkar siyasətçinin ölkə rəhbərliyinə təsirinin məhdudlaşdırılması nəticəsində Azərbaycan xalqı böyük itkilərlə üzləşdi. Şübhəsiz ki, əgər Minsk konfransı ilkin mərhələdə təxirə salınmasa idi, Azərbaycanın itkiləri bir o qədər təşkil etməzdi. Digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində Minsk konfransı çərçivəsində aparılan danışıqlarda Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqe tutması, Azərbaycanın o zamankı hakimiyyəti tərəfindən gerçəkliklərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmaması nəticəsində bir sıra böyük dövlətlərin Ermənistanı dəstəkləməsi sülh prosesinin ləngidilməsinə və münaqişənin miqyasının artmasına gətirib çıxartdı.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının bir-birləri ilə ziddiyyət təşkil etdiyi, toqquşduğu ağırlıq bir problemə çevrilmişdir. Burada, əsasən, Rusiya ilə

ABŞ və Qərbin böyük dövlətləri arasında yeni ziddiyyətlərin meydana gəlməsi müşahidə olunurdu. Rusiya bu münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsində Qərb dövlətlərinin daha üstün mövqedə durmasını narazılıqla qarşılayırdı. Düzdür, Minsk qrupunun yaradılması təşəbbüsünü Rusiya dövləti rəsmi şəkildə müdafiə etmişdir. Lakin Rusiya dünyanın əhəmiyyətli geosiyasi ərazisi olan Qafqazda zəifləyən ictimai-siyasi nüfuzunu yenidən bərpa etmək istəyirdi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi baş verən gündən keçmiş SSRİ və sonralar da Rusiya Federasiyası Ermənistanı dəstəkləməklə nəinki Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin, hətta milli münaqişələr ocağına çevrilmiş Qafqazın digər problemlərinin həllində yeganə nüfuz sahibi olması imicini yaratmağa cəhd göstərirdi. Belə bir imicin formalaşdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərən Rusiya Qərb dövlətlərinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə tənzimlənməsi prosesində iştirakını səmimiyyətlə qəbul edə bilməzdi. Rusiya, hər şeydən öncə, ümumi şəkildə Qafqazda baş verən siyasi və etnosiyasi münaqişələrdən istifadə edərək, öz zəifləmiş mövqelərini bərpa etmək niyyətində idi.

Bu məqsədlə Rusiya Azərbaycanda hakimiyyət zəifliyindən istifadə edərək öz təzyiqlərini artırmağa başladı. Belə ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə tənzimlənməsi üçün Rusiya münaqişə bölgəsinə yalnız onun sülhməramlı qoşunlarının yeridilməsinə cəhd göstərdi. Lakin az sonra bu işin baş tuta bilməyəcəyini dərk edən Rusiya Ermənistanə hərbi yardım göstərməyə başladı. Rusiya Ermənistanı silahlandırmaqla münaqişə bölgəsində vəziyyəti daha da

ağırlaşdırdı. Ermənilər isə onların arxasında dayanan qüdrətli bir dövlətə arxayın olaraq, hərbi əməliyyatları gücləndirdilər. Bu isə münaqişənin sülh yolu ilə nizama salınması istiqamətində aparılan danışıqların səmərəliliyini azaltdı.

1993-cü ildə Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həlli prosesinə dinamik xarakter vermək üçün bir sıra tədbirlər görməyə başladı. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması məsələsi xarici siyasətin başlıca prioritetinə çevrildi. Heydər Əliyev dünyanın bir sıra böyük dövlətlərinin başçıları ilə keçirdiyi görüşlərdə Azərbaycan həqiqətlərini və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması məsələlərini müzakirə obyektinə çevirdi. Demək olar ki, Heydər Əliyev hakimiyyətə yenidən qayıtdıqdan sonra dövlət başçıları və nümayəndə heyətləri ilə keçirdiyi görüşlərlə böyük dövlətlərin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizama salınmasında maneə olan siyasi maraqlarının neytrallaşdırılmasına nail oldu.

Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması üçün böyük dövlətlərin başçıları ilə apardığı müzakirələr bu problemin yenidən ATƏT-in gündəliyinə salınmasına gətirib çıxartdı. Belə ki, bütün əhəmiyyətli beynəlxalq təşkilatlarda olduğu kimi, ATƏT-in fəaliyyətində də əsas rolu dünyanın böyük dövlətləri icra etməkdədir. Qısa müddət ərzində Heydər Əliyev öz siyasi bacarığı ilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə tənzimlənməsi istiqamətində ATƏT-i səmərəli fəaliyyət göstərməyə sövq etdirdi. O, münaqişənin sülh yolu ilə tən-

zimlənməsi üçün ATƏT-in zirvə toplantılarında Minsk qrupunun həmsədrləri ilə ciddi müzakirələr aparır, bu problemin sülh yolu ilə nizamlanmayacağı təqdirdə nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Qafqazda baş verəcək geosiyasi fəlakətlərin miqyasını və xoşagəlməz nəticələrini beynəlxalq forumlarda dünyanın aparıcı dövlətlərinin başçılarına və ictimaiyyətinə çatdırırdı.

ATƏT-in prinsiplərinə uyğun olaraq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin üzv dövlətlərin diqqət obyektinə çevrilməsinə maneə törədən səbəblərdən biri də münaqişə aparıcı tərəflərin danışıqlara oturma bilməməsi barədə Ermənistan tərəfinin qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirməsi idi. Bu məsələdə də Heydər Əliyev ardıcıl səylər göstərərək, Ermənistan prezidenti ilə danışıqlar aparmağa nail oldu. Bundan başqa, münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması üçün Azərbaycanda dövlətçilik prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi prosesi həyata keçirilməyə başladı. Məhz Heydər Əliyev tərəfindən respublikada ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması, iqtisadiyyatda baş verən tənəzzülün dayandırılması istiqamətində atdığı qəti addımlar münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ATƏT-ə üzv olan dövlətlərin başçıları ilə dəfələrlə danışıqlar aparıcı Heydər Əliyev bu münaqişənin təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın təhlükəsizlik problemi olduğunu onlara çatdırırdı.

1994-cü il mayın 12-də atəşkəs haqqında razılığın əldə olunması və ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində müntəzəm şəkildə danışıqların başlanması, məhz Heydər Əliyevin bu

istiqamətdə apardığı ciddi və qətiyyətli fəaliyyətin əyani nəticəsi idi. Həmin il dekabrın 5-6-da isə Budapeştdə ATƏT-in Zirvə toplantısı keçirildi. Zirvə toplantısında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi gündəliyə çıxarılaraq, Minsk konfransına iki həmsədrin təyin edilməsi, Budapeştdə həmsədrlik institutunun təsis edilməsi, beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin yaradılması və münaqişə bölgəsinə göndərilməsi qərara alındı. Zirvə toplantısında əldə olunan ən mühüm qərar Minsk konfransına iki həmsədrin—Rusiya və Finlandiyanın təyin edilməsi oldu. Heydər Əliyevin göstərdiyi səylərin nəticəsində belə bir qərarın qəbul olunması ilə Rusiyanın fərdi şəkildə «sülhyaratma» cəhdinin qarşısı alındı.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq problemə çevrilməsi

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik və xarici siyasət baxımından ən ağır problemi Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir. 1993-cü ilə qədər Azərbaycan hakimiyyətində səriştəsiz adamların yürütdüyü uğursuz, qeyri-ardıcıl daxili və xarici siyasət Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq əhəmiyyətli problemə çevrilməsinə maneələr törətmişdir. Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il yanvarın 30-da Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) üzv qəbul olunması Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq əhəmiyyətli problemə çevrilməsinə şərait yaratsa da, Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışına qədər bu istiqamətdə heç bir irəliləyiş müşahidə olunmamışdır.

Heydər Əliyev ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra, xüsusilə xarici siyasət sahəsində həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlərlə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq bir problemə çevirmiş oldu. Hər şeydən öncə, Heydər Əliyevin bu sahədə göstərdiyi məqsədyönlü fəaliyyət Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin təkcə Azərbaycana deyil, Qafqazda dövlətlərarası ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrə vurduğu ciddi zərərni dünya dövlətlərinə və ictimaiyyətinə obyektiv şəkildə çatdırılmasına yönəlmişdir. Bu münaqişə yalnız Heydər Əliyevin səyi nəticəsində beynəlxalq təşkilatlarda, forumlarda müzakirə obyektinə çevrildi. Artıq Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Qafqazda, Avrasiyada və Avropada həlli vacib olan mürəkkəb problemlərdən biri kimi dünyaya təqdim edə bildi.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq əhəmiyyətli problemə çevrilməsində Heydər Əliyevin xarici siyasətində əhəmiyyət kəsb edən karbohidrogen ehtiyatlarını dünyanın bir sıra böyük dövlətləri ilə birlikdə əldə etmək məsələsi böyük rol oynamışdır. 1994-cü ildə neft konsorsiumuna imza atmış dünyanın böyük dövlətləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində sülh yolu ilə nizamlanması prosesində beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etməyə başlamışdılar. Bu isə münaqişənin beynəlxalq əhəmiyyətini durmadan artırmışdır.

1993-cü ildən etibarən Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq problemə çevrilməsi üçün əməli tədbirlər həyata keçirməyə başladı. BMT və ATƏT ilə yanaşı, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması məsə-

ləsilə əlaqədar 1994-cü ildə Kasablankada, 1996-cı ildə Ca-kartada, 1997-ci ildə Tehranda, 2000-ci ildə isə Dohada ke-çirilən İslam Konfransı Təşkilatının zirvə toplantılarında və bu təşkilata üzv olan dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin konfran-sında Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü haqqında qətnə-mələr qəbul edilmişdir. Ümumiyyətlə, İslam Konfransı Təşkilatı Ermənistanı birmənalı şəkildə təcavüzkar dövlət kimi tanıyan və bununla da Dağlıq Qarabağ konfliktinin beynəlxalq problemə çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynayan ilk beynəlxalq təşkilatdır.

Heydər Əliyevin səyi nəticəsində Azərbaycanın 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasının bərabərhüquqlu üzvlü-yünə qəbul olunması Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq problemə çevrilməsinə ciddi təsir göstərmişdi. Hər şeydən öncə, Azərbaycan bu mötəbər quruma bərabərhüquqlu üzv qəbul olunmaqla, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq əhəmiyyətinin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması üçün yeni bir tribuna qazandı. Digər tərəfdən, AŞPA-dakı Azərbaycan nümayəndə heyətinə o zaman millət vəkili olan İlham Əliyevin rəhbərlik etməsi bu münaqişənin beynəlxalq əhəmiyyətli problem kimi dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məsələsini intensivləşdirdi.

İlham Əliyevin siyasi qətiyyəti sayəsində 2001-ci il aprelin 24–27-də Azərbaycan Respublikasının AŞPA-dakı nümayəndə heyəti tərəfindən Ermənistanın Azərbaycana təcavüz etməsini tutarlı faktlarla özündə əks etdirən sənədlər yayılmışdır. Ən təqdirəlayiq hadisə isə İlham Əliyevin səyi nəticəsində 9 ölkə və AŞPA-da fəaliyyət göstərən 5 si-

yasi qrupu təmsil edən 29 nümayəndə tərəfindən «Ermənilər tərəfindən azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımının tanınması» adlı yazılı bəyanat imzalanmışdır.

2001-ci il iyunun 25–29-da, sentyabrın 24–28-də, 2004-cü il aprelin 29-da keçirilmiş AŞPA-nın plenar sessiyalarında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq problemə çevrilməsində mühüm işlər görülmüşdür. Heç şübhəsiz ki, bütün bunlar xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin bu istiqamətdə həyata keçirdikləri məqsədyönlü uzaqgörən siyasətin nəticəsidir.

Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsin-də atəşkəsə (12 may 1994) nail olunması

1994-cü ilin fevral ayında MDB liderlərinin görüşündə əldə edilən razılaşmaya görə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması ilə bağlı razılaşdırılmış sənədləri təşkilatın icraçı katibi bütün üzv dövlətlərin prezidentlərinə göndərmişdi. Bu sənəddə münaqişənin siyasi həlli yollarının axtarılması istiqamətində hər iki respublika arasında MDB-nin vasitəçilik missiyasını yerinə yetirməyə hazır olduğu əks olunmuşdur. Bununla yanaşı, həmin sənəddə Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində hər iki tərəf arasında təcili surətdə atəşkəsə nail olmaq prioritet məsələ kimi göstərilmişdi.

1994-cü il martın 9-da MDB-nin protokol qərarı ilə atəş-

kəsə nail olmaq üçün Rusiya Federasiyasının Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında vasitəçilik missiyasını yerinə yetirməyə hazır olduğu bir daha bildirilmiş, həmçinin ATƏT və BMT-yə bu məsələdə yardım göstərilməsi barədə müraciət edilmişdir.

1994-cü il aprelin 15-də Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri MDB-nin Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması məqsədilə hər iki tərəf arasında atəşkəsə nail olunmasını prioritet hesab etməsini və bu istiqamətdə RF-in vasitəçilik missiyasını yerinə yetirməyə hazır olmasını təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirdilər.

MDB Parlamentlərarası Assambleyasının 1994-cü il mayın 4-5-də Bişkekdə Ermənistan və Azərbaycan parlamentlərinin nümayəndələrinin görüşünü təşkil etməsi hər iki tərəf arasında atəşkəsə nail olunması istiqamətində atılmış çox mühüm addım oldu. Ermənistan parlamentinin nümayəndə heyətinə parlamentin spikeri B.Ararksyan, Azərbaycan parlamentinin nümayəndə heyətinə Milli Məclisin sədr müavini A.Cəlilov, Dağlıq Qarabağ nümayəndə heyətinə isə tanınmamış «Dağlıq Qarabağ Respublikasının parlament spikeri» K.Baburyan başçılıq edirdi. Atəşkəsə nail olunması istiqamətində tərəflərin mövqelərinin yaxınlaşdırılması məqsədilə danışıqlarda MDB Parlamentlərarası Assambleyasının sədri V.F.Şumeyko və katibi M.İ.Krotov, Qırğızıstan parlamentinin sədri M.Ş.Şerimkulov, Rusiya prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsi və Rusiya vasitəçilik missiyasının sədri V.N.Kazimirov iştirak etmişlər. Burada davam edən

ikigünlük ağır diskussiyalardan sonra Ermənistan və Dağlıq Qarabağ nümayəndələri atəşkəsin bağlanması ilə əlaqədar hazırlanmış Bişkek protokolunu imzaladılar. Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri A.Cəlilov isə protokolu imzalamağa tələsmədi. Bunun səbəbi isə həmin vaxt Prezident Heydər Əliyevin Brüsseldə NATO-nun sessiyasında iştirak etməsi olmuşdu. A.Cəlilov bildirmişdir ki, Azərbaycan nümayəndə heyəti Bişkek protokoluna H.Əliyevin bu səndə tanış olmasından sonra imza ata bilər.

May ayının 8-də Rusiya vasitəçilik missiyasının sədri V.N.Kazimirov Bakıya səfər edərək, atəşkəsə nail olunması üçün hazırlanmış Bişkek protokolu ilə Heydər Əliyevi tanış etmişdir. Bişkek protokolunun Azərbaycanın mənafeyinə xələl gətirmədiyinə əmin olduğdan sonra Heydər Əliyev bu protokolun imzalanmasına razılıq verir.

Atəşkəs rejiminin tətbiq edilməsi ilə bağlı mayın 9-da Bakıda, mayın 10-da Yerevanda, mayın 11-də isə Stepanakertdə (Xankəndidə–İ.H.) müvafiq sənədlər imzalanmışdır. Beləliklə, 1994-cü il mayın 12-də Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəşkəs rəsmi qüvvəyə min-di və hazırkı vaxta qədər davam etməkdədir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində Heydər Əliyevin fəaliyyəti

1993-cü ildə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev, ilk növbədə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin

sülh yolu ilə nizamlanması istiqamətində fəaliyyətə başladı. Bunun üçün o, hər şeydən öncə, Azərbaycan ətrafında formalaşmış son dərəcə kəskin beynəlxalq siyasi vəziyyətin aradan qaldırılması üçün mühüm tədbirlər həyata keçirdi. Bu tədbirlər çərçivəsində Heydər Əliyev, əsasən, dünyanın bir sıra böyük dövlətlərinə səfər edərək, Azərbaycan həqiqətlərini onlara çatdırmağa müvəffəq oldu. Məhz bu səbəbə görə də 1993-cü ilin axırlarından başlayaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasi tədbirlər, eyni zamanda Azərbaycan diplomatiyasının qazandığı ən böyük uğur kimi qiymətləndirilməkdədir.

Müstəqillik və dövlətçilik mənafeələrini qorumaq, eyni zamanda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində Heydər Əliyev ilk öncə beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarla sıx əlaqələr yaratmağa nail oldu. Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycan diplomatiyası, xüsusən BMT, Avropa Birliyi, Avropa Şurası, ATƏT, MDB, İKT, EKO, Qara Dəniz Hövzəsi İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq, məhəlli təşkilatların vasitəsilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi prosesini gücləndirdi.

Heydər Əliyev müstəqil dövlət quruculuğu istiqamətində Ermənistanın təcavüzünün dəf edilməsini, respublikanın pozulmuş ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasını və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsini Azərbaycan diplomatiyasının qarşısında duran ən mühüm vəzifəyə çevirdi. Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, mövcud şəraitdə

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində güc tətbiq edilsə, Azərbaycan acı nəticəyə və uğursuzluğa məhkum olacaqdır. Məhz bu səbəbə görə də o, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı beynəlxalq aləmin dəstəyini qazanmaq üçün uğurlu siyasi tədbirlər həyata keçirdi. Bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasi tədbirlərin nəticəsində qısa müddətdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün Azərbaycan ayrı-ayrı nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların və dövlətlərin dəstəyini qazanmağa nail oldu.

1993-cü ilin axırlarından başlayaraq Heydər Əliyevin gərgin siyasi fəaliyyəti nəticəsində Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həlli istiqamətində hərtərəfli düşünülmüş konsepsiya hazırlanaraq ardıcıl surətdə həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyəti nəticəsində Ermənistan və Azərbaycan arasında 1994-cü ildə atəşkəs elan olunduqdan sonra atəşkəsin qorunub saxlanması üçün hər iki respublikanın prezidentlərinin Moskvada görüşü keçirilmişdi. Heydər Əliyev bu görüşdə hər iki tərəfin atəşkəsin saxlanılmasının labüdlüyünü ilk dəfə bildirməsini mühüm hadisə adlandırmışdır. Ermənistan və Azərbaycan arasında atəşkəsə nail olunması isə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində atılmış ilk uğurlu addım hesab olunmaqdadır.

Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində həyata keçirdiyi mühüm siyasi fəaliyyətlərdən biri ABŞ və Rusiya Federasiyası kimi dünyanın nüfuzlu dövlətləri ilə sıx əlaqələr yaratmağa nail ol-

ması idi. Məhz bunun nəticəsində 1994-cü ilin sentyabr ayının əvvəllərində ABŞ-ın BMT-dəki daimi nümayəndəsi Madlen Olbrayt Bakıya etdiyi səfər zamanı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli məsələsinin bütün beynəlxalq birlik üçün sınaq olmasını bildirmişdir. Beləliklə, artıq rəsmi Vaşinqton Dağlıq Qarabağ məsələsində Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etməyə başlamışdır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli uğrunda Heydər Əliyevin beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq etmək istiqamətində fəaliyyəti nəticəsində 1994-cü ildə İKT-nin Kasablankada keçirilmiş Zirvə toplantısında, 1996-cı ildə Cakarta da keçirilmiş xarici işlər nazirlərinin 24-cü konfransında, 1997-ci ildə Tehranda və Dohada keçirilmiş zirvə toplantılarında Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünü pisləyən qətnamələr qəbul edilməklə yanaşı, münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsi yolunda da bəyanatlar verilmişdir.

Heydər Əliyev münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması məqsədilə bir neçə dəfə Ermənistan prezidentləri ilə görüşlər keçirmiş və Azərbaycanın konstruktiv mövqeyini dünya birliyi qarşısında nümayiş etdirmişdir. Məhz Heydər Əliyevin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi hərtərəfli düşünülmüş, ardıcıl və məqsədyönlü siyasətin nəticəsində «Böyük Ermənistan» yaratmaq siyasəti, yenidən erməni millətçilərinin təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda sülhün əleyhinə yönəlmiş əməlləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılmışdır.

Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində göstərdiyi misilsiz fəaliyyət Azərbaycan xalqının Qafqazda sülh və əmin-amanlığın hökm sürməsinin tərəfdarı olmasını ifadə edirdi.

ATƏT-in Lissabon sammitində (1996, dekabr) Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həlli prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi

1996-cı ilin dekabr ayında Lissabonda Azərbaycanın tarixi torpağı olan Dağlıq Qarabağın taleyi ilə bağlı dünya ictimaiyyətinin münasibətini müsbət yöndə dəyişən sammit keçirilmişdir. Lissabon sammitinə qədərki dövrdə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamələr XX əsrin sonunda azərbaycanlılara qarşı yönəlmiş erməni vandalizminin qarşısının alınmasına heç bir əhəmiyyətli təsir göstərə bilməmişdir. Belə ki, bu qətnamələrdə işğal faktı öz əksini tapmamış, Ermənistan işğalçı dövlət kimi tanınmamışdı, erməni işğalına son qoymaq və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək istiqamətində hər hansı bir sanksiyanın tətbiq edilməsinə təşəbbüs göstərilməmişdir. Məhz buna görə də Lissabon sammitində vəziyyət tamamilə ermənilərin xeyrinə idi. Dünya birliyi nəinki Dağlıq Qarabağın, hətta Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü belə öz sənədlərində qəbul etmək iqtidarında deyildi. Belə olan halda isə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli prinsiplər əsasında tənzimlənməsindən söhbət gedə bilməzdi. Azərbaycan tərəfinin isə öz ərazi bütövlüyünün pozulmaması şərtilə münaqişənin ədalətli prinsiplər üzərində həll edilməsi ilə bağlı irəli sürdüyü təkliflər əhəmiyyətsiz hesab olunurdu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev sammitdə hökm sürən ağır vəziyyətdə pozitiv nəticələri təmin edən taktika və strategiya hazırlaya bildi. Belə ki, o, öz veto hüququndan istifadə edərək, adi silahların məhdudlaşdırılması ilə bağlı ATƏT-in bütün yekun sənədlərinə, həm-

çinin Avropada təhlükəsizlik konsepsiyasına aid olan sənədlərə veto qoydu. Belə olan halda isə sammitin işinə və ATƏT-in nüfuzuna ciddi xələl dəyməsi təhlükəsi meydana çıxdı.

Azərbaycanın bu məsələdə öz prinsiplial mövqeyini dəyişməsi üçün digər nüfuzlu dövlət başçılarından göstərdikləri səylərə baxmayaraq, Heydər Əliyev Azərbaycana qarşı qeyri-obyektiv mövqe nümayiş etdirildiyinə görə həm ATƏT-i, həm də ədalətsiz şəkildə qəbul edilmiş 907-ci düzəlişə görə ABŞ-ın mövqeyini ciddi tənqid etdi. Azərbaycanın nümayiş etdirdiyi prinsiplial mövqeyin nəticəsində ATƏT tərəfindən Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həlli prinsiplərinin ədalətli şəkildə müəyyənləşdirilməsi baş tutdu. Ermənistan buna razılıq verməsə də, Minsk qrupunun Helsinkidə keçirilmiş görüşündə hazırlanmış prinsiplər sammit tərəfindən təsdiq edildi. Qəbul edilmiş prinsiplər aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyünə riayət edilməsi;
- Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa yüksək idarəetmə statusunun verilməsi;
- hər iki tərəfin münafişənin nizamlanması ilə bağlı müəyyən edilmiş qaydalara əməl etməsi şərtilə Dağlıq Qarabağ və onun əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Lissabon sammitinə qədər Ermənistan və Azərbaycan münafişəsinin həlli üçün qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq bazası mövcud olmamışdır. ATƏT-in ümumi prinsipləri və BMT-nin nizamnaməsi isə bu məsələyə öz müsbət təsirini göstərə bilmirdi. Belə ki, istər ATƏT-in prinsipləri, istərsə də BMT-nin nizamnaməsi «hər münafişənin öz xüsusiyyət-

ləri vardır» bəhanəsi ilə bu məsələni kənarlaşdırırdı. Bundan başqa, Lissabon sammitinə qədər ermənilər Dağlıq Qarabağın hüquqi şəkildə ələ keçirilməsi istiqamətində Rusiya, ABŞ və digər dövlətlərdə fəaliyyət göstərən lobbilərindən geniş şəkildə istifadə edirdilər. Lissabon sammitindən sonra isə ermənilərin bütün ümidləri puça çıxdı.

Lissabon sammitində müəyyən edilmiş hər üç prinsip Dağlıq Qarabağ münafişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması məsələsinin yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində mümkün olmasını əks etdirir. Bu faktın özü də erməni separatçıları üçün kifayət qədər ciddi bir zərbə hesab oluna bilər. Çünki erməni millətçilərinin əsas məqsədi «milli müqəddəratı təyin etmə» adı altında Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə nail olmaqdır.

Lissabon sammitində Dağlıq Qarabağ münafişəsi ilə bağlı Azərbaycanın əldə etdiyi uğurları yaxşı dərk edən Ermənistanın prezidenti L.Ter-Petrosyan regionda sülhün yaradılması istiqamətində müəyyən addımlar atılması zəruriliyini qeyd etdi. Lakin belə bir təşəbbüs onun Rusiyanın hər vasitə ilə dəstəklədiyi davakar qruplar və daşnaklar tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə nəticələndi.

Erməni millətçilərinin müharibədən qalib çıxaraq Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək niyyətləri boş çıxdı. Onların Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı olan təşəbbüsləri ATƏT tərəfindən dəstəklənmədi.

Dağlıq Qarabağ münafişəsinin ədalətli prinsiplər əsasında həll edilməsi üçün Azərbaycanın Lissabon sammitində qazandığı qələbə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin bütün Qafqaz xalqları qarşısında göstərdiyi misilsiz siyasi fəaliyyət kimi qiymətləndirilməkdədir.

**Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda
ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri
olan ABŞ, Fransa və Rusiya
Federasiyasının fəaliyyəti**

1992-ci ilin mart ayında yaradılmış Minsk qrupu ATƏT-in Azərbaycan üçün ən əhəmiyyətli və vacib strukturu hesab olunur. Bu strukturun əhəmiyyəti Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsini nizama salmaq və Dağlıq Qarabağ problemini sülh yolu ilə həll etmək vəzifəsini daşması ilə bağlıdır.

Minsk qrupu yarandığı ilk vaxtdan etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması istiqamətində heç bir əhəmiyyətli tədbir həyata keçirdə bilmədi. Əksinə, beynəlxalq birliyin və ictimaiyyətin məsələyə biganə münasibəti nəticəsində Azərbaycanın 20% torpağı ermənilər tərəfindən işğal edildi, 1 milyon azərbaycanlı isə öz evlərindən didərgin salındı.

Minsk qrupu tərəfindən Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə qarşı öz mövqeyini nisbətən obyektiv müəyyən etməsi yalnız Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra baş verdi. Belə ki, 1993-cü ilin noyabr ayında ATƏT-in Minsk qrupunun üzvləri Azərbaycan torpaqlarının işğalının genişləndirilməsindən narahat olmaları və Dağlıq Qarabağ probleminin tezliklə həlli ilə bağlı bəyanat verdilər.

ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşündə Azərbaycanın uğurlu qələbəsindən sonra 1997-ci ildə Rusiya ilə yanaşı ABŞ və Fransa nümayəndələri də Minsk qrupunun həmsədrləri təyin olundu.

Lissabon prinsiplərinə əsaslanan Minsk qrupunun həmsədrləri Dağlıq Qarabağın ətrafında yerləşən və işğal altında

olan 7 rayonun azad edilməsi ilə bağlı iki hissədən ibarət, Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı isə 3 təkliflə çıxış etmişlər. Minsk qrupunun həmsədrləri 1997-ci ilin iyununda münaqişənin «paket», həmin ilin sentyabr ayında isə «mərhələli» həllindən ibarət ilk təkliflərini təqdim etdilər. Münaqişənin «paket» variantı Dağlıq Qarabağın statusu daxil olmaqla bütün məsələlərin eyni vaxtda həll edilməsi, «mərhələli» variantı isə münaqişənin mərhələlərə nizama salınması təkliflərini özündə ehtiva etdirirdi.

Hər iki təklifdə Azərbaycan Respublikasının mənafeələrinə zidd olan məsələlər vardır. Lakin Heydər Əliyev sülh prosesini canlandırmaq üçün bu təkliflərlə qismən razılaşsa da, Ermənistan tərəfi hər iki təklifi rədd edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin bu təkliflərlə qismən razılaşması qarşı tərəfin bu təklifləri rədd etməsi ilə nəticələnirdi. Belə bir siyasi addımı atmaqla Heydər Əliyev bütün dünya dövlətləri və ictimaiyyəti qarşısında Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqedə dayanmasını nümayiş etdirirdi.

Minsk qrupunun həmsədrləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması prosesində qeyri-obyektiv təkliflər də irəli sürmüşdülər. Lakin Heydər Əliyev öz siyasi qətiyyəti ilə bu kimi təkliflərin beynəlxalq hüquqa zidd olduğunu isbat edərək, dəyişdirilməsinə nail olmuşdur. Belə ki, 1998-ci il noyabrın 9-da həmsədrlər üçüncü təklif irəli sürdülər. Bu təklifdə «ümumi dövlət» ideyasına əsaslanaraq münaqişəni nizamlamaq nəzərdə tutulurdu. Heydər Əliyev belə bir dövlət modelinin dünya praktikasında mövcud olmadığını, ATƏT-in Budapeşt və Lissabon zirvə toplantılarında 53 dövlət tərəfindən qəbul edilən sənədlərə və Azərbaycanın mə-

nafeyinə zidd olmasını əsas tutaraq, həmin təklifi rədd etdi. 1999-cu il fevralın 8-də isə Minsk qrupunun həmsədrləri olan dövlətlərin başçılarına məktubla müraciət edərək, onlar tərəfindən irəli sürülən üçüncü təklifin bütün beynəlxalq hüquqlara zidd olduğunu bildirdi və hər üç dövləti münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması üçün ədalətli və tarazlı mövqe tutmaqla söylərini artırmağa çağırırdı.

Heydər Əliyevin ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin qeyri-obyektiv təkliflərini rədd etməsi təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda ədalətli sülh şəraitinin yaranmasına xidmət edirdi. «Ümumi dövlət» prinsipi ilə münaqişənin həllini qəbul etmək, heç şübhəsiz ki, Qafqazda mövcud olan digər münaqişələrin də bu yolla həll olunması təklifini aktuallaşdıraraq, bütün regionda ictimai-siyasi gərginliyin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxaracaq idi. Öz növbəsində, «ümumi dövlət» prinsipinin irəli sürülməsi nizamlanma prosesini və ziddiyyətləri, qismən də olsa, dərinləşdirdi. Elə bu səbəbə görə də ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində göstərdikləri fəaliyyətin səmərəsizliyi açıqca görünürdü. Lakin Heydər Əliyevin münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması istiqamətində tutduğu qətiyyətli mövqe və göstərdiyi siyasi iradə nəticəsində 1994-cü il dekabrın 5-6-da ATƏT-in Budapeştdə və 1996-cı ilin dekabrın 2-3-də Lissabonda keçirilmiş zirvə toplantılarında qəbul edilmiş və münaqişənin nizama salınmasının beynəlxalq hüquqi bazasını təşkil etmiş sənədlər çərçivəsindən kənara çıxılmamışdır. O, münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması üçün ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin sülhyaratma təkliflərinə hörmətlə yanaşmışdır.

IV FƏSİL

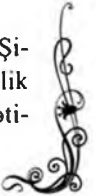
Qafqazda suveren dövlətlərin yaranması

Qafqaz xalqlarının suverenlik və müstəqillik uğrunda mübarizəsinin nəticələri

SSRİ-nin başqa ərazilərində yaşayan millətlər və xalqlar kimi, Qafqaz millətləri və xalqları da suverenlik və müstəqillik uğrunda başladıkları mübarizənin nəticəsində öz tarixi istəklərinə, yəni suveren dövlətlər yaratmağa nail oldular. Sovet imperiyasının süqutu ərəfəsində Qafqazda baş verən milli azadlıq hərəkatlarının əsas məqsədi məhz sahib olduqları respublikaların müstəqillik əldə etməsi idi. Bu məqsədlə Azərbaycanda AXC-nin, Gürcüstanda «Dəyirmi masa» və «Azad Gürcüstan» blokunun rəhbərlik etdiyi milli azadlıq hərəkatları dövlət müstəqilliyinin bərpa olunmasına nail oldular.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və Gürcüstandan fərqli olaraq, Ermənistanda «milli azadlıq» müstəvisində millətçilik və separatizmin gücləndirilməsi prosesi baş vermişdir. Əsasən, «Daşnaksütyun» partiyasının mənfur ideyalarına sadıq qalan erməni millətçi hərəkatının liderləri də Ermənistanın dövlət müstəqilliyinin elan olunmasını milli azadlıq hərəkatının nəticəsi kimi qiymətləndirdilər. Əslində isə, əgər Sovet imperiyası öz-özlüyündə dağılmasa idi, Ermənistan yeganə respublika kimi olsa da, onun tərkibində qalması üstün tutardı. Buna görə Ermənistanın dövlət müstəqilliyinin elan olunması, sadəcə, formal bir hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Cənubi Qafqazla yanaşı, Şimali Qafqazda yerləşən muxtar respublikalarda da suverenlik və müstəqillik uğrunda mübarizə gedirdi. Bu mübarizə nəti-

cəsində isə D.Zavqayev tərəfindən 1990-cı il noyabrın 27-də Çeçen-İnquş Respublikasında, 1991-ci ildə balkar milli hərəkatının tərəfdarlarının təşəbbüsü ilə dövlət suverenliyi haqqında deklarasiya imzalanmışdır. Bunlarla yanaşı, Şimali Qafqazda yaşayan bir sıra xalqlar da apardıqları milli azadlıq mübarizələrinin nəticəsində Rusiya Federasiyasının tərkibində statuslarının yüksəldilməsinə nail oldular.

Şübhəsiz ki, bəzi Qafqaz xalqlarının suverenlik və müstəqillik uğrunda apardıqları milli azadlıq mübarizələri hələ də həllini tapmayan etnik və dini qarşıdurmalarla nəticələndi. Buna misal olaraq, Çeçenistanı göstərmək olar. Çeçen xalqının suverenlik və müstəqillik uğrunda apardığı mübarizə, xüsusilə xarici qüvvələr tərəfindən radikallaşdırılaraq, müharibəyə çevrildi. Bu xoşagəlməz proseslərin baş verməsində isə xaricdən Qafqaza eksport edilmiş, islamla pərdələnmiş vəhhabilik və buna oxşar digər qeyri-ənənəvi radikal təriqət və məzhəblər qızıqdırıcı rol oynadılar.

Ümumilikdə bu regionda yeni suveren və müstəqil dövlətlərin yaranması Qafqaz xalqlarının suverenlik və müstəqillik uğrunda apardıqları mübarizənin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Cənubi Qafqazda müstəqil, suveren dövlətlərin yaranması. Müstəqil Gürcüstanın (9 aprel 1991), Ermənistan Respublikasının (21 sentyabr 1991) və Azərbaycan Respublikasının (18 oktyabr 1991) elan olunması, onların müstəqilliyinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınması

Gürcüstan

1990-cı il oktyabrın axırlarında Gürcüstanda gərgin ictimai-siyasi mühitdə parlament seçkiləri keçirildi. Bu seçkilərdə Z.Qamsaxurdiyanın rəhbərlik etdiyi «Dəyirmi masa»-«Azad Gürcüstan» bloku qələbə çaldı. Bu qələbədən sonra Gürcüstan Kommunist partiyasının respublikanın siyasi həyatında olan nüfuzu kəskin surətdə aşağı düşdü. Z.Qamsaxurdiya parlamentin sədri seçilərək, dövlət suverenliyinin hüquqi cəhətdən təsdiq edilməsinə cəhd göstərən respublikaya başçılıq etməyə başladı.

1990-cı il noyabrın 14-də «Gürcüstan Respublikasında keçid dövrünün başlanması» haqqında qanun qəbul olundu. Konstitusiya komissiyasına 1921-ci il fevralın 21-də qəbul olunmuş Gürcüstan Demokratik Respublikasının Konstitusiyasının əsasında yeni Konstitusiyanın layihəsini qısa müddət ərzində hazırlanması tapşırıldı.

Gürcüstan Respublikası 1991-ci ilin mart ayında SSRİ-nin saxlanması ilə bağlı keçirilmiş ümumittifaq referendumunda iştirak etmədi. Əksinə, Gürcüstan həmin ayın axırında respublikanın suverenliyi ilə bağlı öz referendumunu keçirdi. Referendumda Z.Qamsaxurdiya tərəfdarlarının Gürcüsta-

nın dövlət müstəqilliyini elan etməsi təklifi səs çoxluğu ilə qəbul edildi. Referendumdan dərhal sonra, 1991-ci il aprelin 9-da, yəni Gürcüstanda baş vermiş qanlı hadisələrin ikinci ildönümündə respublika parlamenti «Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması haqqında Akt» qəbul etdi və SSRİ-nin tərkibindən çıxdığını elan etdi.

Gürcüstan Respublikasının suverenliyi 1918-ci il 26 may tarixində dövlət müstəqilliyi haqqında qəbul edilmiş Aktın əsasında bərpa olundu. Aktda deyilirdi: «Suveren Gürcüstan Respublikasının ərazisi vahid və bölünməzdir. Respublika ərazisində ali hakimiyyət orqanı yalnız Gürcüstan Respublikasının Konstitusiyası əsasında formalaşdırılmış hakimiyyət orqanlarıdır. Ali qanunvericilik orqanının məhdudlaşdırılmasına və ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş istənilən hərəkət suveren respublikanın daxili işlərinə qarışma, aqressiya və beynəlxalq hüququn kobudcasına pozulması kimi qiymətləndiriləcəkdir».

SSRİ Ali Soveti Gürcüstan Respublikasının suverenliyi haqqında qəbul edilmiş aktın qeyri-konstitusion olduğunu bildirdi. Buna baxmayaraq, 1991-ci il aprelin 14-də Gürcüstan Ali Sovetinin keçirdiyi fəvqəladə iclasda respublikada prezident vəzifəsinin tətbiq olunması haqqında qanun qəbul olundu və bu məqsədlə keçiriləcək seçkilərin vaxtı mayın 26-na təyin edildi. Mayın 26-da prezident seçkiləri keçirildi və rəsmi məlumatlara görə, seçkilərdə 86,5% səsle Z.Qamsaxurdiya qalib gəldi.

Z.Qamsaxurdiya kommunist rejimi ilə mübarizə apardığı dövrlərdə müxalifət məfhumuna böyük hörmətlə yanaş-

sa da, hakimiyyət başına gəldikdən sonra, eynilə kommunizm rejimi kimi ona müxalif olan qüvvələri neytrallaşdırmağa cəhd göstərdi. Belə ki, bu məqsədlə o, «ölkənin daxili və xarici düşmənlərinin əleyhinə mübarizə» başlığı altında onunla müxalif olan qüvvələrin əleyhinə mübarizəyə başladı. Bununla yanaşı, Z.Qamsaxurdiya respublikada mövcud olan muxtariyyətlərin ləğv edildiyini bildirdi. Belə olan halda isə, SSRİ-nin süqutu ərəfəsində burada meydana gəlmiş etnik münaqişələr dərinləşərək, ölkəni məhvə sarı istiqamətləndirdi.

Şübhəsiz ki, həmin vaxt Z.Qamsaxurdiyanın müstəqil respublika olmağa cəhd göstərən Gənubi Osetiyaya qarşı həyata keçirdiyi sərt siyasətini gürcülərin böyük bir hissəsi dəstəkləyirdi. Z.Qamsaxurdiyanın Cənubi Osetiyaya qarşı yönəlmiş sərt siyasəti isə osetinlərin tamamilə Gürcüstandan çıxarılmasından ibarət idi. O deyirdi: «Osetinlər Gürcüstana gəlmədirlər. Onların əsl vətəni Şimali Qafqaz, yəni Şimali Osetiyadır». Elə bu səbəbə görə də Gürcüstanda antiosetin sindromu gücləndirildi. Sxinvalidə isə hərbi əməliyyatların keçirilməsinə hazırlıq işləri başlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, Z.Qamsaxurdiyanın milli siyasəti təkcə osetinlərin deyil, Gürcüstanda yaşayan bütün milli azlıqların öz yaşadıqları ərazilərdən çıxarılmasına yönəlmişdi.

1991-ci il aprelin 9-da Gürcüstan öz dövlət müstəqilliyini elan etmiş olsa da, hakimiyyətin radikal millətçilik siyasəti və səriştəsizliyi, iqtidar-müxalifət qarşıdurması 1992-ci ilin əvvəllərində vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxartdı. Dövlət müstəqilliyinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınması isti-

qamətində isə, demək olar ki, heç bir iş aparılmadı. Yalnız E.Şevardnadzenin Gürcüstan rəhbərliyinə qayıdışından sonra respublikanın müstəqilliyinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınması prosesi başlandı.

Ermənistan

1990-cı il iyulun 20-də «Ümummilli erməni hərəkatı» tərəfdarlarının çoxluq təşkil etdiyi Ermənistan Ali Soveti öz işinə başladı. Həmin il avqustun 4-də L. Ter-Petrosyan Ermənistan Ali Sovetinin sədri vəzifəsinə seçildi. Avqust ayının 23-də isə L.Ter-Petrosyanın bilavasitə iştirakı ilə hazırlanmış «Ermənistanın suverenliyi haqqında» bəyannamə Ali Sovet tərəfindən qəbul edildi.

1991-ci ilin martında Ermənistan Respublikasının Ali Soveti SSRİ-nin saxlanması ilə bağlı ümumittifaq referendumunun respublika ərazisində keçirilməməsi ilə bağlı qərar qəbul etdi. Eyni zamanda «Ermənistanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması ilə bağlı» referendumun keçirilməsi qərara alındı. Bu məqsədlə keçirilmiş referendumun nəticəsində 1991-ci il sentyabrın 21-də Ermənistanın dövlət müstəqilliyi elan olundu. L.Ter-Petrosyan isə Ermənistanın birinci prezidenti seçildi. Onun hakimiyyəti illərində Ermənistanın müstəqil dövlətçiliyinin əsasları qoyuldu.

L.Ter-Petrosyanın rəhbərlik etdiyi «Ümummilli erməni hərəkatının» xalq tərəfindən dəstəklənməsinin bir çox səbəbləri vardır. Bunların içində SSRİ-nin süqutu ilə bağlı ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrin tənəzzülə uğraması

ilə yanaşı, Dağlıq Qarabağda baş qaldırmış erməni separatizmi məsələsi də var idi. Belə ki, «Ümummilli erməni hərəkatı» Dağlıq Qarabağ ermənilərinin separatçılıq fəaliyyətini möhkəm şəkildə dəstəkləməkdə idi. «Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi» və orada yaşayan ermənilərin «müdafiə olunması» şüarı və tələblərilə keçirilən mitinglərin böyük bir hissəsinin təşkilatçılığı məsələsində məhz «Ümummilli erməni hərəkatı» fəal mövqe nümayiş etdirmişdir. 1989-cu ilin noyabr ayından «Ümummilli erməni hərəkatı» xalq arasında ən çox inam və etibar qazanmış siyasi təşkilata çevrildi. Ermənistanın suverenliyi elan olunduqdan sonra respublikaya «Ümummilli erməni hərəkatı»nın iki lideri – Ali Sovetin sədri vəzifəsinə seçilən Ter-Petrosyan və baş nazir vəzifəsini tutan Manukyan rəhbərlik etdilər. Respublikada sabitliyi bərqərar etmək məqsədilə 1990-cı il avqustun 29-da respublika ərazisində fövqəladə vəziyyət və komendant saati tətbiq olundu. Həmin vaxt Dağlıq Qarabağ ermənilərinin «müdafiəsi» məqsədilə Ermənistanda ümumi sayı 100 min nəfərə çatan bir neçə silahlı quldur dəstəsinin fəaliyyəti qadağan olundu. Çünki «Erməni milli ordusu» adlandırılan silahlı quldur dəstələrinin böyük bir hissəsi Azərbaycan ərazisində sabitliyi pozmaqla yanaşı, Ermənistanda da daxili vəziyyəti gərginləşdirməklə, silahlı qarşıdurma yaratmaqla məşğul olurdu. Bu silahlı quldur dəstələrinin yaranmasında isə «Daşnaksütyun» partiyasının üzvləri böyük rol oynamışdır. Hakimiyyətin idarə olunmasında əsas qüvvə hesab olunan L.Ter-Petrosyan isə bütün bunları yaxşı dərk edirdi. Məhz bu səbəbə görə o, 1994-cü ilin dekabr ayında

xaricdə fəaliyyət göstərən erməni lobbisinin dəstəyi ilə Ermənistanda yenidən canlanmış «Daşnaksütyun» partiyasını oyundan çıxartdı.

L.Ter-Petrosyanın «Daşnaksütyun» partiyasını sıxışdırması və Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə yönəlmiş bəzi məsələlərə qismən obyektiv yanaşmağa meyil göstərməsi «Ümummilli erməni hərəkatının» daxilində parçalanmaya səbəb oldu. Vaxtilə L.Ter-Petrosyanla birlikdə Butırka həbsxanasında saxlanılan və «Ümummilli erməni hərəkatı»nın hakimliyə gəlişindən sonra yüksək vəzifələr tutmuş «Qarabağ Komitəsi»nin liderləri ona qarşı müxalifətə keçdilər.

Nəhayət, Ermənistan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin elan olunduğundan bir gün sonra «Ümummilli erməni hərəkatı» daxilində parçalanma dərinləşərək baş nazir vəzifəsini tutmuş Manukyanın istefa verməsi ilə nəticələndi.

Ermənistan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin elan olunmasına baxmayaraq, bu dövlətin fəaliyyəti beynəlxalq hüquq normalarına zidd şəkildə formalaşmaqda idi. Bunu Ermənistan rəsmiləri də yaxşı dərk edirdilər. Məhz bu səbəbə görə də 1991-ci il fevralın 18-də Ermənistan hökuməti 1988-ci il iyulun 15-də respublika Ali Soveti tərəfindən DQMV-nin Ermənistanın tərkibinə daxil olması ilə bağlı verdiyi qərarın yanlış olduğunu bildirdi. Bundan dərhal sonra başda «Daşnaksütyun» partiyası olmaqla, bütün müxalifətçi partiyalar L.Ter-Petrosyanın Qarabağla bağlı olan siyasətinin dəyişdirilməsi tələbi ilə Yerevanda və başqa şəhərlərdə mitinqlər təşkil etdilər. Belə olan halda L.Ter-Petrosyan düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə Manukyana müdafiə naziri

vəzifəsini təklif etdi. Manukyanın müdafiə naziri vəzifəsini tutması isə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünü daha da genişləndirmiş oldu. Beləliklə, Ermənistan hökuməti özünün beynəlxalq normalara riayət etdiyini zahirən nümayiş etdirməyə də, praktik həyatda bu normaları daha kobud şəkildə pozmağa başladı.

Bütün başqa postsovet respublikalarında olduğu kimi, Ermənistanda da prezident və parlament respublikası yaradıldı. Ermənistanda çoxpartiyalılıq sistemi kommunistlərin rəhbərliyinin axırncı illərində formalaşmağa başlamışdı. Rəsmi məlumatlara görə, artıq 1994-cü ildə Ermənistanda 70-dən artıq partiya fəaliyyət göstərirdi.

L.Ter-Petrosyan hakimiyyətinin ilk illərində Ermənistan iqtisadi sahədə bir çox respublikalarla əlaqələrini genişləndirməyə səy göstərdi. Hələ o, 1990-cı ildə Ermənistan parlamentinin sədri vəzifəsində çalışdığı vaxt Gürcüstana səfər etmiş və burada iki respublika arasında birgə əməkdaşlıq haqqında razılıq sənədləri imzalanmışdır. 1991-ci ildə isə ABŞ-a səfər etmiş və bu ölkənin prezidenti ilə görüş keçirmişdir.

1996-cı ildə L.Ter-Petrosyan yenidən prezident seçildi, lakin müxalifət seçkilərin nəticələrini saxtalaşdırılmış hesab edərək, etiraz aksiyaları təşkil etdi. Buna görə də müxalifətlə hökumət ordusu arasında toqquşma baş verdi, parlament binası müxalifətin qüvvələri tərəfindən tutuldu. Xalqın müxalifəti dəstəkləməsi isə əsasən respublikada yaranmış iqtisadi böhranla bağlı idi.

Tanınmamış «Dağlıq Qarabağ Respublikasının preziden-

ti» R.Köçəryan 1997-ci ildə Ermənistanın baş naziri vəzifəsinə təyin olunur. Daha sonra isə L.Ter-Petrosyan istefa verdiyini elan edir və 1998-ci il martın 30-da R.Köçəryan Ermənistan Respublikasının prezidenti vəzifəsini tutur.

R.Köçəryanın hakimiyyətə gəlişi təkcə hökumətin deyil, ideologiyanın da dəyişdirilməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, onun qurduğu hökumətdə Dağlıq Qarabağ müharibəsində iştirak etmiş hərbiçilər daha çox yer tuturlar. Elə bu səbəbə görə də R.Köçəryanın siyasəti milli eqoizm və ekstremizm əsasları üzərində qurulur. Liberal dəyərləri yüksək tutan siyasi qüvvələr isə sıxışdırılaraq meydandan çıxarılır.

Qarabağ məsələsindən vasitə kimi istifadə edilərək, 1998-ci ildə Ermənistanda baş vermiş dövlət çevrilişindən sonra respublikada ictimai-siyasi vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi, iqtisadi böhran dərinləşdi, inzibati amirlik sistemi isə gücləndirildi. İş adamları respublikanın hüduqlarından kənarda öz işlərini qurmağa başladılar. Nəticədə isə işsizliyin və yoxsulluğun səviyyəsi durmadan artdı.

Ermənistan iqtisadiyyatının böhran içində qalmasının başlıca səbəbi Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi işğalçı və təcavüzkar siyasəti idi. Ermənilərin başladığı Dağlıq Qarabağda millətçi çıxışlar bütün Qafqazda sülhün yaranmasına maneə törətməklə bərabər Ermənistan iqtisadiyyatının dünyaya iqtisadiyyatından təcrid olunmasına gətirib çıxardı. Mü-təxəssislərin hesablamalarına görə, Ermənistan postsovet dövründə özünün iqtisadi potensialının 90%-ni itirdi. Yalnız 1994-cü ildən etibarən beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən ayrılan böyük məbləğdə kreditlər və xaricdə fəaliyyət göstə-

rən erməni lobbisinin maliyyə dəstəyinin hesabına Ermənistan-da iqtisadi tənəzzülün qarşısı qismən alınmışdır. Bundan başqa, Ermənistanda iqtisadi tənəzzülün qarşısının qismən alınması prosesində Rusiya və İran dövlətləri ilə yaradılmış sıx əlaqələr də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Müstəqilliyinin ilk illərində (1990–1994) Ermənistan iqtisadiyyatında baş verən sürətli tənəzzül güclü inflyasiyaya səbəb oldu. Həmin dövr ərzində qiymətlər 1400 dəfə yüksəlmişdir. Büdcə təşkilatlarının məvacibləri yeddi dəfə azalmışdır. Rəsmi məlumatlara görə, əhalinin 80%-i yoxsulluq içində yaşayırdı. 1988-ci ildə baş vermiş zərzələ nəticəsində yarım milyondan çox insan daimi yaşayış yerini itirmişdir.

R.Köçəryan Ermənistan Respublikasının xarici siyasətini, əsasən, Rusiya ilə əlaqələrin daha da dərinləşdirilməsi üzərində qurdu. Dünyanın bir sıra böyük ölkələri ilə Ermənistanın əlaqələrinin genişləndirilməsi isə, əsasən, bu ölkələrdə fəaliyyət göstərən erməni lobbisinin sayəsində baş vermişdir.

R.Köçəryan prezident vəzifəsini icra etməyə başladıqdan sonra hakimiyyətdə baş verən böhran aradan qalxmadı, əksinə, hakimiyyət uğrunda mübarizənin güclənməsi daha gərgin vəziyyət yaratdı. İş o yerə gəlib çatdı ki, 1999-cu il oktyabrın 27-də silahlı dəstə tərəfindən parlament binasına hücum edildi. Hücum nəticəsində respublikanın spikeri, baş naziri, bir sıra nazir və deputatları qətlə yetirildi. R.Köçəryanın yeritdiyi siyasət bu qanlı cinayətin əsl günahkarlarının aşkar edilib cəzalandırılmasına imkan vermədi.

Danılmaz fakt bundan ibarətdir ki, Ermənistanın Azər-

baycana qarşı davam edən təcavüzkar siyasəti bu respublikanın müstəqil bir dövlət kimi inkişafına ən böyük maneə törədən amildir. Məhz bu səbəbə görə də hazırda Cənubi Qafqaz respublikaları arasında Ermənistan bütün sahələrdə olduğu kimi, müstəqil dövlət quruculuğu sahəsində də ən geridə qalmış respublika hesab olunmaqdadır.

Azərbaycan

SSRİ-nin başqa müttəfiq respublikalarında və regionlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da «yenidənqurma» siyasəti dövründə suverenlik və müstəqillik uğrunda başlanmış milli azadlıq hərəkatı sonda öz istəyinə çatdı. Lakin müttəfiq respublikalardan fərqli olaraq, Azərbaycanda bu proses daha çətin və mürəkkəb şəkildə həyata keçdi. Ən böyük çətinlik isə mərkəzdənqaçan qüvvələri zəiflətmək, «yenidənqurma» siyasətinin müəllifi M.S.Qorbaçovun Dağlıq Qarabağda milli münəqişəni qızıqsıdıraraq faciənin miqyasını genişləndirməsindən ibarət idi. Bunun nəticəsində isə Azərbaycan xalqı öz suverenliyi və müstəqilliyi uğrunda milli mübarizəsini ona qarşı yönəlmiş erməni separatizmi və millətçiliyinin təzyiqləri altında aparmaq məcburiyyətində qaldı.

Azərbaycan xalqının dövlət suverenliyi və müstəqilliyi uğrunda apardığı milli azadlıq mübarizəsini susdurmaq məqsədilə M.S.Qorbaçovun göstərişi ilə sovet ordusu tərəfindən Bakıda törədilmiş 20 Yanvar faciəsindən böyük ibrət, Heydər Əliyevin isə yenidən siyasi meydana qayıtmasından intəha-

sız mənəvi güc alan Azərbaycan xalqı artıq Heydər Əliyevi azadlıq uğrunda aparılan xalq hərəkatının yeganə lideri hesab edir və bütün ümidini ona bağlayırdı. Siyasi cəhətdən çox-çox zəif, öz mənafeələrindən başqa heç nəyi düşünə bilməyən AXC liderlərinin çoxu xalq hərəkatına rəhbərlik etmək üçün onun mənəvi dəstəyini ala bilməyəcəklərini dərk edərək yalnız hakimiyyət kürsüsünü ələ keçirmək üçün xalqa bir daha xəyanət edib, A.Mütəllibov iqtidarı ilə gizli sövdələşmələrə gedirdilər. Qeyd etdiyimiz kimi, bu sövdələşmənin əsas səbəbi Heydər Əliyevin xalq arasında nüfuzunun durmadan artması ilə bağlı idi.

Heydər Əliyev millətini sevən böyük bir siyasətçi kimi Azərbaycanda baş verən bütün prosesləri yaxından izləyirdi. Məhz bu səbəbə görə də o, öz siyasi gücünü AXC və iqtidar nümayəndələrindən fərqli olaraq, hakimiyyət uğrunda mübarizəyə deyil, dövlət suverenliyinin və müstəqilliyinin bərpası istiqamətində səfərbər etmişdir.

Vaxtilə Heydər Əliyevin min bir əzabla fiziki və mənəvi təqibolunma təhlükəsindən xilas etdiyi, yaradıcılıqlarına yüksək səviyyədə qiymət verdiyi respublika ziyalılarının böyük bir hissəsi xalqın AXC-yə və Mütəllibov iqtidarına olan etimadının aşağı düşdüyünü hiss edərək, suverenlik və müstəqillik uğrunda mübarizənin zəifləməsinin qarşısını almaq məqsədilə 1990-cı ilin aprel ayında həm iqtidara, sonrakı dövrdə isə həm də AXC-yə bəyanatla müraciət etdilər. Bu bəyanatlarda ziyalılar xalqı birliyə çağırdılar. Şübhəsiz ki, suverenliyin və müstəqilliyin əldə olunması üçün ziyalılar tək-cə bəyanatla deyil, əməli tədbirlərlə də xalqı birliyə

çağırdılar. Belə ki, bu istiqamətdə Məşvərət Şurası yaradıldı və bunun nəticəsində «Azərbaycan Demokratik Qüvvələrinin Əlaqə Şurası» təsis edildi. Lakin az sonra azadlıq, müstəqillik ideyalarının geniş təbliğ edilməsi, şəraitin və cəmiyyətdə sabitliyin yaradılması üçün iqtidarla müxalifəti birliyə çağıran Məşvərət Şurası öz fəaliyyətini dayandırdı. Buna səbəb, qeyd etdiyimiz kimi, AXC liderlərinin hakimiyyət uğrunda mübarizədə A.Mütəllibov iqtidarı ilə gizli sövdələşmələrdə olması idi.

Yaranmış belə bir vəziyyətdə 1990-cı il iyulun 20-də Heydər Əliyev Bakıya gəldi. İstər AXC, istərsə də A.Mütəllibov iqtidarı Heydər Əliyevin xalqla olan birliyindən təşvişə düşərək, öz mənafeləri üçün onun Bakıda qalmasına imkan vermədilər.

İyul ayında Azərbaycan SSR xalq deputatları və yerli xalq deputatları sovetlərinə seçkilər üzrə kampaniyanın başlanmasından istifadə edərək, demokratik qüvvələr öz platformalarını geniş şəkildə təbliğ etdilər və ayın 28-də 20-dən artıq ictimai təşkilatın iştirak etdiyi demokratik blokun («Demblok») yaradılmasına nail oldular. Sentyabrın 30-da alternativ əsasda seçkilər keçirildi. Azərbaycan SSR xalq deputatı mandatını almağa 1200 nəfər namizəd irəli sürülmüşdür ki, bunlar da 360 yer uğrunda mübarizə aparırdılar. Lakin bu seçkilərdə iqtidar azad və ədalətli rəqabətə imkan yaratmayaraq, onun nəticələrini saxtalaşdırıb parlamentdə yerlərin çoxunu kommunistlərə, 30 nümayəndə yeri isə «Dembloka» verdi.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il fevralın 5-də

keçirilmiş sessiyasında SSRİ-nin saxlanmasına münasibət üzrə ümumittifaq referendumunda Azərbaycanın iştirakı haqqında qərar qəbul edildi. Kommunistlərin xalqa etdiyi bu xəyanətə qarşı «Demblok» öz etirazını bildirdi. Etirazları səngitmək məqsədilə həmin sessiyada hələ 1989-cu il sentyabrın 24-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin respublikanın suverenliyi haqqında qəbul etdiyi Konstitusiya qanununun davamı kimi bir sıra tarixi qərarlar qəbul olundu. Belə ki, Azərbaycan SSR Ali Soveti sessiyasının qərarı ilə ölkə «Azərbaycan Respublikası» adlandırıldı; 1918–1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli, ay-ulduzlu dövlət bayrağı bu respublikanın dövlət bayrağı kimi təsdiq olundu.

Martın 15-də SSRİ-nin saxlanmasına münasibət üzrə keçirilmiş referendumun nəticələri saxtalaşdırıldı, səsvermədə iştirak edənlərin 95 faizinin SSRİ-nin saxlanılması lehinə olduğu elan edildi. Aprel ayının sonlarında isə SSRİ prezidenti və referendumda iştirak etmiş 9 respublikanın yüksək vəzifəli şəxsləri Moskva yaxınlığındakı Novo-Oqar-yovodakı prezident iqamətgahında tezliklə yeni ittifaq müqaviləsi bağlanması haqqında razılıq (niyyət) protokolu imzaladılar.

A.Mütəllibov iqtidarının Moskvanın mənafeyinə uyğun olaraq hərəkət etməsinin müqabilində Moskva erməni silahlı qüvvələrinə köməkliyini qismən azaldaraq, Goranboyda və Çaykənddə baş qaldırmış erməni quldur dəstələrini, Azərbaycan tərəfinə imkan yaradaraq, neytrallaşdırmağa köməklik göstərdi. Moskva bu addımı atmaqla, bir tərəfdən,

Mütəllibov rejimini populyarlaşdırdı, digər tərəfdən isə referendumda iştirak etməkdən boyun qaçıran Ermənistanı cəzaladırdı.

Rusiyada demokratik qüvvələrin birgə fəaliyyəti nəticəsində Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi («QKÇP») tərəfindən həyata keçirilmiş dövlət çevrilişinin qarşısı alındıqdan sonra, Azərbaycanın siyasi hakimiyyətində xalqın müstəqillik uğrunda apardığı mübarizəni boğmağa çalışan qüvvələrə qarşı mübarizə, mitinqlər başlandı. Mitinqçilər parlamentin buraxılması, yeni parlament seçkilərinin keçirilməsi, respublikada prezident seçkilərinin dayandırılması, fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi, DQMV-də Azərbaycanın suveren hüquqlarının təmin olunması üçün qətiyyətli addımlar atılması tələbi ilə çıxış etdilər. Artıq ona qarşı edilmiş ədalətsizliklərə görə qəzəblənmiş xalqın qarşısında dayana bilməyəcəyini anlayan iqtidar xalqla razılaşmaq məcburiyyətində qaldı. 1991-ci il avqustun 31-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənkənar sessiyası keçirilərək, «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Bəyannamə» qəbul edildi. Daha sonra isə müxalifətin ciddi tələbi ilə Bakıda fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi, Azərbaycan Respublikasının milli özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılması haqqında qərarlar qəbul olundu və respublikanın ərazi bütövlüyünün, xüsusən də, DQMV-də Azərbaycanın suveren hüquqlarının təmin olunması üçün sentyabrın 5-də Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinin, sentyabrın 29-da isə Milli Müdafiə Şurasının yaradılması haqqında fərmanlar verildi.

SSRİ xalq deputatlarının 1991-ci ilin sentyabrında keçirilmiş V qurultayında keçid dövrünün hakimiyyəti haqqında Konstitusiya qanunu qəbul edildi. Bu qanuna görə, SSRİ xalq deputatları səlahiyyətlərini respublikaların yüksək vəzifəli şəxslərindən təşkil olunmuş SSRİ Dövlət Şurasına və tezliklə formalaşacağı nəzərdə tutulan yeni Ali Sovetə verməli idilər. SSRİ-nin faktiki dağıldığı bir şəraitdə bu qanun həyata keçmədi. Çünki respublikalar buraya öz nümayəndələrini yalnız müşahidəçi səlahiyyəti ilə göndərdilər. Əksinə, belə bir qanunun verilməsi respublikalarda dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəni daha da genişləndirdi.

1991-ci il sentyabrın 8-də Azərbaycanda keçirilmiş prezident seçkilərində AXC xalqı bu seçkiləri boykot etməyə çağırırdı. Naxçıvan MR Ali Məclisi isə muxtar respublika ərazisində prezident seçkilərinin keçirilməsini ləğv etdi. Seçicilərin böyük əksəriyyəti seçki məntəqələrinə gəlməsə də, seçkilərin nəticələri saxtalaşdırıldı və A. Mütəllibov yenidən prezident seçildi.

Sentyabrın 14-də Az. KP-nin XXXIII fəvqəladə qurultayı keçirildi. Qurultayda bu təşkilatın buraxılması elan olundu. Az. KP-nin buraxılmasına baxmayaraq, iqtidarda yenə də əksəriyyəti onlar təşkil etdi. Məhz bu səbəbə görə də Azərbaycan xalqı 1980-ci illərin axırlarından suverenlik, müstəqillik və ərazi bütövlüyü uğrunda başladığı mübarizədə tam şəkildə öz istəyinə nail ola bilmirdi. Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən erməni separatçılığının və vandalizminin qarşısı alınmır, ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni sahənin dirçəldilməsi istiqamətində heç bir iş görülmürdü. Bundan istifadə edən erməni separatçıları isə qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yarandığını elan etdilər.

**«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında
Konstitusiya Aktı»nın (18 oktyabr 1991)
qəbul edilməsi**

1991-ci il oktyabrın 18-də Ali Sovet tərəfindən «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı» qəbul edildi. Bununla müasir dövrdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərqərar olundu.

Hakimiyyət başında olan mühafizəkarlar, dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktının qəbul olunmasına baxmayaraq, M.Qorbaçovun yeni ittifaq üçün iqtisadi baza yaratmaq məqsədilə irəli sürdüyü iqtisadi birlik haqqında müqavilə bağlamağa cəhd göstərildilər. Ali Sovetdə təmsil olunan müxalifət qüvvələri bu kimi müqaviləni bağlamaq təşəbbüsünə Azərbaycanın qoşulmasına öz etirazlarını bildirdilər. Onlar Azərbaycan Respublikasının başqa respublikalarla ikitərəfli iqtisadi müqavilələr bağlamasını tələb etdilər. Lakin siyasi hakimiyyətdə olan qüvvələr ikili oyun oynayırdılar. Bir tərəfdən, xalqın etirazının yenidən yüksəlməsindən ehtiyat edərək, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində özlərini fəal göstərir, digər tərəfdən isə Moskva ilə əlaqələrinin pozulmamasına cəhd edirdilər.

Moskva Azərbaycanın müstəqilləşmək siyasətinə mane olmaq üçün Dağlıq Qarabağda onsuz da ağır olan vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Moskvanın köməkliyi ilə erməni separatçıları keçmiş Şaumyan kənd-rayon xalq deputatları sovetlərinin birgə sessiyası adlandırılan yığıncaqda üzdənirəq

«Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yarandığını elan etdikdən sonra Arsax xalq azadlıq ordusunu təşkilati cəhətdən formalaşdıraraq oktyabrın 29-da Arsax xalq cəbhəsi təşkil olunduğunu bildirdilər. Bütün bunların qarşısının alınması istiqamətində əməli tədbirlər görməkdə acizlik göstərən Azərbaycanın siyasi hakimiyyəti noyabrın 26-da Ali Sovetin qərarı ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusunu ləğv etməklə məsələnin həlli üçün ciddi tədbir gördüyünü elan etdi. Şübhəsiz ki, həmin vaxt təkcə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusunu ləğv etməklə kifayətlənmək olmazdı. Qeyd etdiyimiz kimi, Dağlıq Qarabağda güclənən erməni separatizminin qarşısını vaxtında almaq üçün heç bir real əməli tədbirlər görülməmişdi. Belə bir şəraitdə mövcud vəziyyət Azərbaycanın müstəqilləşmək siyasəti üçün əlverişli deyildi.

Qısa bir müddətdən sonra yenidən müxalifət xalqı fəaliyyətsiz iqtidara qarşı qaldıraraq, hakimiyyətə təbə olmağa çağırırdı. İqtidar düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün oktyabrın 3-də AXC rəhbərliyi ilə görüş keçirir və bu görüşdə yeni, çevik ali qanunverici orqan–respublikanın xalq deputatlarından Milli Şura yaradılması haqqında razılıq əldə olunur. A.Mütəllibov hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün məcburiyyət qarşısında qalaraq Azərbaycanın müstəqilləşmək siyasəti istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirməyə başlayır. Belə ki, Prezident İdarəsi yaradılır, rayonlarda, şəhərlərdə və şəhər rayonlarında icra hakimiyyəti başçısı, dövlət katibi və dövlət müşavirləri vəzifələri təsis olunur. Lakin real nəticə verməyən bu cüzi tədbirlər A. Mütəllibov hakimiyyətinin mövqeyini möhkəmləndirə bilmədi.

SSRİ dağılmasından sonra, dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasında dövlət müstəqilliyi haqqında referendum keçirildi. Referendumda iştirak edən əhəlinin 95%-i respublikanın dövlət müstəqilliyinə tərəfdar çıxdı. Bununla da Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət kimi fəaliyyətə başladı. 1992-ci ilin mayında Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnini, 1993-cü il yanvarın 19-da Dövlət gerbini təsdiq etdi.

Dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra müstəqilliyin qorunub saxlanması problemi meydana çıxdı. Şübhəsiz ki, Azərbaycanın müstəqilliyini istəməyən qüvvələr müstəqilliyin əleyhinə daha da fəallaşdılar. A.Mütəllibov iqtidarı isə Dağlıq Qarabağda genişlənən erməni təcavüzünün qarşısının alınmasında və müstəqilliyin qorunub saxlanmasında maraqlı olmadığı üçün prezident kimi xalqın etimadını tamamilə itirdi. Lakin hakimiyyətdən rəsmən uzaqlaşdırılmasına baxmayaraq, Ali Sovetin 1992-ci il mayın 14-də keçirilən sessiyasında tərəfdarlarının təşəbbüsü ilə o, yenidən hakimiyyətə qaytarıldı. O, öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə dərhal fövqəladə vəziyyət haqqında fərman imzaladı. Parlamentin 14 may tarixli qərarının Konstitusiyaya zidd olduğunu bəyan edən müxalifət isə iqtidara bu qərarı ləğv etmək barədə ultimatum verdi. Müxalifət ultimatum müddəti qurtarıqdan sonra mitinqə toplaşaraq, əsasən, AXC liderlərinin başçılığı altında parlament binasına hücum etdi. Müxalifətin hücumu nəticəsində Parlament binası, Prezident sarayı, Teleradio şirkəti ələ keçirildi. A.Mütəllibov isə Moskvaya qaçdı, çevrilişə yardım göstərmiş Ali Sovetin Sədri Y.Məmmədov istefa verməyə məcbur edildi.

1992-ci il mayın 18-də parlamentin sessiyası keçirildi və İsa Qəmbərov Ali Sovetin sədri seçildi. Həmin il iyun ayının 7-də keçirilən prezident seçkilərində AXC-nin sədri Əbülfəz Elçibəy prezident seçildi. Bununla da Azərbaycanda AXC- Müsavat cütliyünün hakimiyyəti başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyini əldə etməsində Heydər Əliyevin əhəmiyyətli rolu vardır. Əvvəla, 1969-cu ildən başlayaraq onun Azərbaycanın bütün sahələrinə gətirdiyi dinamik inkişaf SSRİ-nin süqutu ərəfəsində milli azadlıq mübarizəsinin aparılması və respublikanın müstəqil bir dövlət kimi fəaliyyət göstərə bilməsinə geniş şərait yaratmışdır. 20 Yanvar faciəsindən sonra Heydər Əliyevin öz xalqı naminə yenidən siyasi fəaliyyətə başlaması Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda xalq hərəkatına misilsiz dəstək kimi qiymətləndirilməlidir. Heydər Əliyevin 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasında etdiyi çıxışda Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən xoşagəlməz hadisələrin dərin köklərini aşkara çıxarması, 20 Yanvar faciəsinin baş verməsində və erməni təcavüzünün qarşısının alınmamasında şəxsən M. S. Qorbaçovu və respublika rəhbərliyini dəqiq sübutlarla ittiham etməsi, əsrlər boyu Azərbaycan xalqı üçün Vətən, torpaq, azadlıq anlayışının mənəvi əhəmiyyət daşıdığını, torpağın ləyaqət, mənilik, namus və şərəfi əks etdirdiyini vurğulaması müstəqillik uğrunda gedən xalq hərəkatına mənəvi güc vermiş oldu.

Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda apardığı mübarizənin maddi və mənəvi cəhətdən daha da kamilləşdiril-

məsində, yaranmış obyektiv şəraitdən ölkənin və onun insanlarının düzgün yararlanmasında 1990-cı ildən etibarən Heydər Əliyevin apardığı şəxsi siyasi mübarizələrin misilsiz əhəmiyyəti xalqı kortəbii mübarizəyə sürükləyən qüvvələri də sarsıtdı. Elə bu səbəbə görə də AXC-dən ayrılan qüvvələr tərəfindən Xalq, Azadlıq, Dirçəliş, Azərbaycan Sosial-Demokrat, Azərbaycan Milli İstiqlal, Yeni Müsavat və s. partiya və təşkilatlar meydana gəlsə də, onlar xalq arasında kifayət qədər nüfuz qazana bilmədilər. Xalq hərəkətinə xalqın mənəviyyatını öz siyasi nüfuz və səmimiyyəti ilə möhkəmləndirən, mətinləşdirən Heydər Əliyev dayaq durmaqda idi. «Demblok» isə yalnız parlamentdə formal şəkildə müxalifətə rəhbərlik etməklə məşğul idi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini ilkin olaraq Türkiyə, sonra Rumıniya, Pakistan, İsveçrə, İran, ABŞ, Rusiya Federasiyası və başqa dövlətlər tanıdı. 1993-cü ilin əvvəllərində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini 116 dövlət tanımış, 70 xarici dövlət ilə diplomatik əlaqələr qurulmuşdu. Azərbaycan Respublikası qısa müddət ərzində 14 beynəlxalq təşkilata üzv qəbul edildi. 1991-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatına, 1992-ci ilin fevralında İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına, Helsinki Müşavirəsinin yekun aktına və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müqaviləsinə, martın 2-də isə BMT-yə üzv qəbul edildi.

**Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri
Heydər Əliyevin müstəqillik uğrunda mübarizəsi,
Naxçıvanda milli dövlətçilik atributlarının
(ücrəngli bayraq) bərpası (17 noyabr 1990).
Naxçıvan MR-in SSRİ-nin tərkibindən
çıxması haqqında qərar**

Moskvada ciddi təqiblərə məruz qalan Heydər Əliyev 1990-cı il iyul ayının 22-də Naxçıvana qayıtdı. Naxçıvanda əhali artıq oyanmışdı. Mərkəz Naxçıvan MR-ə təzyiq göstərməyə cəhd etsə də, buna nail ola bilmədi. Xalqın tələbi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Soveti hələ 1990-cı il yanvarın 19-da SSRİ tərkibindən çıxmaq haqqında qərar qəbul etmişdi. Naxçıvanda Heydər Əliyev ruh yüksəkliyi və ümidlə qarşılandı. Heydər Əliyev Naxçıvanda siyasi fəaliyyətlə məşğul olmağa davam edirdi. Belə ki, iyulun 22-də Naxçıvan şəhər mərkəzi meydanında onun əhali ilə görüşü oldu. 30 minə qədər adamın iştirak etdiyi mitinqdə Heydər Əliyev çıxış edərək bildirdi ki, «Azərbaycan xalqı respublikanın ərəzi bütövlüyü, suverenliyi, dövlət müstəqilliyi və azad Azərbaycan uğrunda mübarizə aparacaqdır». 1991-ci il sentyabrın 4-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyası Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan MR-in xalq deputatı Heydər Əliyevi Ali Məclisin Sədri seçdi. Qeyd edək ki, sessiyada iştirak edən 75 deputatdan 70 nəfəri Heydər Əliyevin lehinə səs verdi, 5 nəfər isə bitərəf qaldı. Bu hadisə Naxçıvanın müqəddəratında müstəsna rol oynadı. Heydər Əliyev Naxçıvan MR-də mandat uğrunda səslərin 95%-ni toplayan

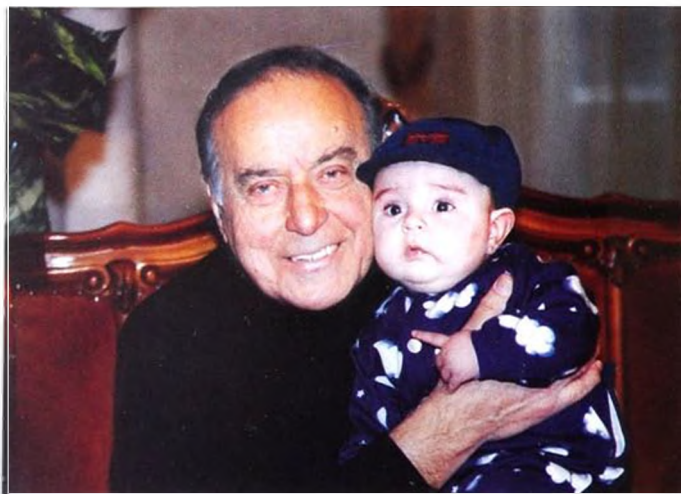
yeganə şəxs oldu. Bu, Heydər Əliyevin siyasi nüfuz dairəsinin genişlənməsinə və partiyada ciddi siyasi mövqe dəyişikliklərinə səbəb oldu.

Naxçıvan MR Ali Məclisi 1991-ci il sentyabrın 4-də həmin ilin sentyabr ayının 8-nə təyin edilmiş Azərbaycan Respublikasında prezident seçkilərinin Muxtar Respublika ərazisində dayandırılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərarın qəbul edilməsi Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi A.Mütəllibovun alternativsiz prezidentliyə namizəd olması, təzyiq, qanunsuzluqlar və sairə ilə əsaslandırılmışdır. Qərar bəzi etirazlarla qarşılandı. Çünki bu qərar Naxçıvan MR-in Azərbaycandan ayrılmaq istəyi kimi qələmə verildi.

Qeyd edək ki, 1990-cı il yanvarın 19-da Bakıya qoşun yeridilməsi zamanı insan tələfatına səbəb olmuş, Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş hərbi təcavüzdə Ə.Vəzirovla yanaşı, A.Mütəllibovun da iştirakına dair əsaslı məlumatlar vardı. A.Mütəllibov ölkədə dövlət çevrilişi etmiş SSRİ Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin fəaliyyətini bəyənmişdi. Azərbaycan Respublikasının kommunist rəhbərliyi tərəfindən isə Naxçıvan MR Ali Məclisinə və respublika sakinlərinə hər cür təzyiqlər göstərilmişdi. Sessiyanın sonunda bir daha bəyan edildi ki, Naxçıvan MR Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bəyanat Naxçıvan MR-in televiziyası və radiosu ilə oxunmuşdur.

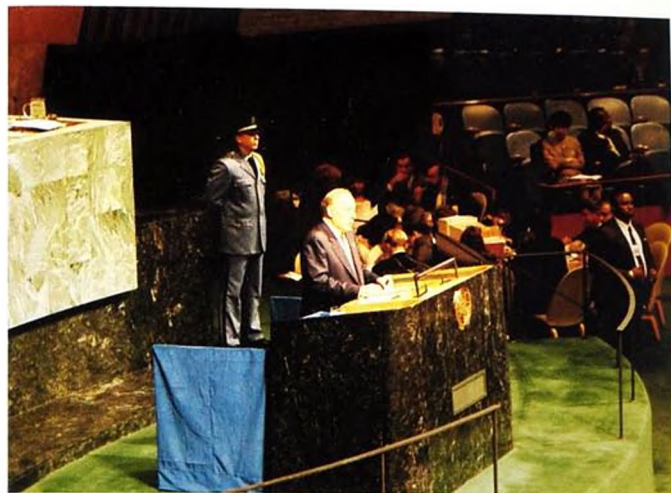
Naxçıvan MR bu dövrdə həm də informasiya blokadasına alınmışdı. Naxçıvan MR Ali Məclisinin son beş gündə davam edən növbədənəkar sessiyası haqqında müntəzəm olaraq məlumat verilməsinə baxmayaraq, bu məsələ Azər-

baycanın informasiya orqanları tərəfindən qətiyyənlə işıqlandırılmışdır. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Rəyasət Heyəti Azərbaycanın kommunist rəhbərləri tərəfindən təşkil olunmuş antidemokratik hərəkatlara qarşı öz etirazını bildirmiş və onları Naxçıvan MR-də gedən demokratik prosesləri boğmaq cəhdi kimi qiymətləndirmişdi.

1991-ci il martın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası öz işini davam etdirdi. Əsas müzakirə mövzusu SSRİ-nin saxlanılıb-saxlanılmaması məsələsi oldu. Heydər Əliyev referendumda iştirak etməyin əleyhinə çıxdı. Bu əsaslandırılmış etiraz iqtidar tərəfindən qəbul edilmədi və Azərbaycanın referendumda iştirak etməsi səs çoxluğu ilə qəbul edildi. Azərbaycan Kommunist Partiyasının diktatura rejiminin yeritdiyi mürtəce siyasəti və buraxdığı səhlərləri Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyəti ağırlaşdıran başlıca səbəb kimi izah edən Heydər Əliyevə qarşı yenidən parlamentdə təzyiqlər göstərildi. Bu sessiyadan sonra Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 9-dək Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında iştirak etmədi.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin martın 14-də keçirilən birinci sessiyası referendumda iştirak etməməyi qərara aldı. Naxçıvan MR-in iştirakı olmadan martın 17-də Azərbaycanda saxta yolla SSRİ-nin saxlanılması barədə referendum keçirildi. Bu referendumda Naxçıvan MR seçicilərinin cəmi 20%-i iştirak edirdi.

İlk vaxtlar milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik edən AXCI isə sonralar öz mövqeyini zəiflətdi və iqtidarla sövdələşmələrə getdi. Onlar 1990-cı ilin may ayında Məşvərət Şurası

yaratdılar. Məşvərət Şurasının razılığı ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası mayın 19-da prezident vəzifəsi təsis etdi. İyulda Ali Sovetdə keçirilən seçkilərdə «Demblok» 360 deputat mandatından cəmi 30-nu qazandı. Milli azadlıq hərəkatında yeni liderə ehtiyac vardı. Bu baxımdan Heydər Əliyevin qayıdışı müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi.

Naxçıvan MR-in xalq deputatı Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 1990-cı il noyabrın 17-də keçirilən Naxçıvan parlamentinin sessiyası Muxtar Respublikanın adından «Sovet Sosialist» sözlərini götürdü və «Ali Sovet» sözünü «Ali Məclis» ilə əvəz etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağının Muxtar Respublikanın dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Eyni zamanda qərara alındı ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə mövcud olmuş üçrəngli dövlət bayrağının bütövlükdə Azərbaycan SSR-in dövlət rəmzi kimi təsis edilməsi məsələsi qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Azərbaycan SSR Ali Sovetindən xahiş edilsin. Həmçinin Naxçıvan MR-in digər rəmzi–dövlət gerbi haqqında məsələnin öyrənilib Naxçıvan MR Ali Məclisinin müzakirəsinə verilməsi nəzərdə tutuldu.

1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyası «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında» Bəyannamə qəbul etdi. 1991-ci il oktyabrın 16–18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin II sessiyasında dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktının layihəsinin müzakirəsi keçirildi. Oktyabrın 18-də Konstitusiya Aktı qəbul edildi. Yalnız bir ay sonra, 1991-ci il noyabrın 15-də «Azərbaycan Respubli-

kasının dövlət müstəqilliyi üzrə respublika referendumunun keçirilməsi haqqında» Ali Sovet qərar qəbul etdi. Azərbaycan xalqı yekdilliklə respublikanın dövlət müstəqilliyinə tərəfdar çıxdı.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin II sessiyasının «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı»nı qəbul etməsi Naxçıvanda yüksək əhval-ruhiyyə ilə qarşılandı. Lakin Heydər Əliyevin əleyhinə olan qüvvələr fəaliyyətlərini genişləndirməyə başladılar. 1992-ci il oktyabrın 24-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Naxçıvan şöbəsinin silahlı dəstələri və Ordubad rayon polisi tərəfindən dövlət çevrilişi cəhdi göstərildi. Öz növbəsində, Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyev isə Xalq Cəbhəsinin rəhbərlərindən qanunsuz hərəkətlərinə son qoymağı tələb etdi. Dövlət çevrilişinə cəhd göstərən qüvvələr Heydər Əliyevin bu tələblərinə heç bir məhəl qoymadılar. Belə olan halda, oktyabrın 25-də Heydər Əliyev Naxçıvan radiosu ilə əhaliyə müraciət etdi. Əhalinin təkidli tələblərindən sonra dövlət çevrilişinə cəhd göstərən qüvvələr geriye çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Həmin gün Naxçıvan MR Ali Məclisinin fəvqəladə sessiyası keçirildi və 24 oktyabr dövlət çevrilişi cəhdi pisləndi. Məclis Azərbaycan Xalq Cəbhəsi silahlı qüvvələrinin üç gün ərzində tərk-silah olunması haqqında qərar qəbul etdi.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Naxçıvanı erməni təcavüzündən qorumaq sahəsində böyük işlər görmüşdür. 1992-ci il mayın 18-də Naxçıvan MR-ə qarşı erməni silahlı dəstələrinin hərbi təcavüzü başlanmışdır. Ha-

disə başlayan kimi Heydər Əliyev bu məsələ ilə bağlı təcili olaraq Ali Məclisin iclasında müzakirə keçirdi. Dərhal həm siyasi xarakterli tədbirlər, həm də müdafiə tədbirləri həyata keçirildi. Ermənilər Naxçıvana qarşı təcavüzə başladıkları ilk gündən Heydər Əliyev dünya ictimaiyyətinə, televiziya ilə respublika əhalisinə müraciət etdi. Bu məqsədlə Heydər Əliyev Türkiyə ilə sıx əlaqə yaratdı. Türkiyənin Nazirlər Kabineti isə mayın 18-də Naxçıvana qarşı başlanmış erməni təcavüzünü pisləyən bəyanat verdi. Bəyanat dünyaya yayıldı. Heydər Əliyev 18 may bəyanatının mühüm cəhəti haqqında demişdir: «Türkiyə hökumətinin bu bəyanatında 1921-ci il Qars müqaviləsinə əsasən Naxçıvan MR haqqında xüsusi səs sahibi olması, qarant rolunu oynaması məsələsi qeyd olunub və bu, dünyaya çatdırılıbdır».

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlərin nəticəsində artıq mayın 22-nə qədər 57 dövlət rəsmi surətdə Ermənistanın Naxçıvana hərbi təcavüzünü pisləmiş oldu.

1992-ci il mayın 28-də Sədərəkdə Araz çayı üzərində salınmış Naxçıvanla Türkiyə arasında körpünün açılışı oldu. Heydər Əliyev həmin körpünü arzu və ümidlərin körpüsü adlandırdı. Mərkəzin Naxçıvana göstərdiyi bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəsini davam etdirdi. Məhz bunu nümayiş etdirən hadisələrdən biri də Naxçıvan MR Ali Məclisinin «31 dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik günü haqqında» qərar qəbul etməsi idi.

Heydər Əliyev Naxçıvan blokada şəraitində ola-ola, istər daxildə, istərsə də xaricdə Türkiyə və İranın köməyi ilə

ciddi tədbirlər gördü. 1992-ci il mayın 24-də Ankarada Türkiyə ilə Naxçıvan MR, 1992-ci il avqustun 24-də Tehrandə İran İslam Respublikası ilə Naxçıvan MR arasında imzalanmış müqavilələrə əsasən, Naxçıvana ərzaq və yanacaq məhsulları göndərildi. Eyni zamanda Heydər Əliyev Qərb ölkələri ilə də Naxçıvana yardım edilməsi haqqında danışıqlar aparırdı. O, ABŞ prezidenti Bill Klintonla əlaqə yaratdıqdan sonra ABŞ hökuməti Naxçıvana humanitar yardım göstərdi. Beləliklə, blokada şəraitində olan Naxçıvanın bütün çətinliklərə rəğmən yaşaya bilməsi Heydər Əliyevin sayəsində təmin edildi.

Rusiya Federasiyası tərkibində Şimali Qafqaz respublikalarının statusunun yüksəldilməsi

Çeçenistan Respublikası

Rusiyanın tərkibində olan digər muxtar respublikalar kimi, 1990-cı ilin əvvəlində Çeçen-İnquş MSSR-də suverenlik uğrunda mübarizə genişləndi. Mərkəzin ölkəni bürümüş milli azadlıq hərəkatlarını boğmaq cəhdi burada vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmişdi. Belə ki, Mərkəzin burada başlanmış milli azadlıq hərəkatını boğmaq cəhdi hərəkatı daha da radikallaşdırmış və Rusiya üçün öz ərazi bütövlüyünü itirmək təhlükəsi yaratmışdı.

1988-ci ildə Qudermesdə biokimyəvi kombinatın tikilməsinə etiraz əlaməti olaraq Çeçenistanda müxalifətin ilk mitinqi keçirilmişdi. Daha sonra ekologiya problemi ilə bağ-

lı keçirilən mitinglər xalq hərəkatına çevrilməyə başlamışdı. Xalq hərəkatının kütləviliyinə nail olunması məqsədilə «Xalq cəbhəsi» yaradılmışdı.

Beləliklə, 1988-ci ildən etibarən başlanmış xalq hərəkatı 1990-cı ilin noyabr ayında genişlənərək bütün respublikanı bürüdü. Nəticədə 1990-cı il noyabr ayının 25-26-da min nəfərdən artıq deputat Çeçen Respublikasının dövlət suverenliyi haqqında Deklarasiya qəbul edir. Noyabrın 27-də isə bu Deklarasiya 1983-cü ildən respublikaya rəhbərlik edən və 1990-cı ildə Çeçen-İnquş MSSR Ali Sovetinin sədri vəzifəsini daşıyan D.Zavqayev tərəfindən imzalanır. Çeçen Respublikasının dövlət suverenliyi haqqında Deklarasiya qəbul edildikdən dərhal sonra Qroznı şəhərində çeçen xalqının ümummilli qurultayı keçirilir. Qurultay liberal və radikal qüvvələrin birləşdirilməsinə nail olur. Qurultayın icraçı komissiyasının sədri sovet ordusunda general-mayor rütbəsi alan Cohər Dudayev seçilir. C. Dudayev Əfqanıstan müharibəsində iştirak etmiş, sonralar Estoniyaya, oradan isə Çeçenistana göndərilmişdi.

Qısa bir müddətdən sonra C. Dudayev radikal millətçilərin tərəfinə keçərək müxalifətin liderinə çevrildi. 1991-ci ilin mart ayında isə C. Dudayev ordu sıralarından istefa verir və Qroznıda yerləşir. Daha sonra C. Dudayevin rəhbərliyi altında yerli hakimiyyət orqanlarının istefaya getməsi və respublikanın həm SSRİ-nin, həm də Rusiya Federasiyasının tərkibindən çıxması tələbi ilə kütləvi mitinglərin keçirilməsi başlanır. O, müxalifətin lideri kimi respublikanın Ali Sovetinin buraxılmasını tələb edir. Radikal müxalifətin başında du-

ran C. Dudayevin təşəbbüsü ilə milli qvardiya yaradılır və bu məqsədlə sovet hərbi hissələrinin silah anbarlarına hücumlar təşkil edilir. Artıq avqust ayının sonlarında respublika televiziya, Nazirlər Sovetinin və İcra Hakimiyyətinin inzibati binası müxalifət tərəfindən ələ keçirilir.

Yaranmış xoşagəlməz vəziyyətin sabitləşdirilməsi məqsədilə Moskva Çeçenistana sülhməramlı nümayəndə heyəti göndərir. Lakin nümayəndə heyətinin bu istiqamətdə apardığı danışıqlar nəticə vermir. Çeçenistanda isə anarxiya, çoxhakimiyyətlik və özbaşınalıq genişlənməyə başlayır. Belə bir şəraitdə müxalifət parlament və prezident seçkiləri keçirməyə qərar verir.

Belə çətin və mürəkkəb bir vaxtda, 1991-ci il oktyabrın 27-də Çeçenistanda prezident və parlament seçkiləri keçirilir. Seçkilərdə əhalinin cəmi 20%-inin iştirak etməsinə baxmayaraq, C. Dudayevin prezident seçildiyi elan edilir.

1991-ci il noyabrın 1-də C. Dudayev qərar verərək Çeçenistan Respublikasının suverenliyini elan edir. Bir gün sonra RSFSR xalq deputatlarının V qurultayı Çeçenistanda keçirilən prezident seçkilərinin və prezident vəzifəsini tutan C. Dudayevin fərmanlarının qeyri-qanuni olduğu barədə qərar qəbul edir.

Artıq seçkilərin keçirilməsinə qədər Çeçenistan və İnquşetiya bir-birindən ayrılaraq, suveren respublika kimi fəaliyyət göstərirdilər. Qroznı Çeçenistanın, Nazran isə İnquşetiyanın paytaxtı elan olunmuşdu. Lakin hər iki respublika arasında sərhəd xətti müəyyən edilməmişdi. Yalnız 1992-ci ildə hər iki respublika arasında Çeçen-İnquş MSSR-

in inzibati sərhədlərinin şərti sərhəd kimi qəbul olunması haqqında razılıq əldə olunmuşdu. Belə olan halda İnquşetiyanın tərkibinə 3 rayon (təxminən keçmiş Çeçen-İnquş MSSR ərazisinin 17%-i), Çeçenistanın tərkibinə isə 11 rayon (keçmiş Çeçen-İnquş MSSR ərazisinin 83%-i) daxil edilmişdi. Qeyd edək ki, keçmiş Çeçen-İnquş MSSR ərazisi 19,3 min kv.km. təşkil etmişdir. Malqobek və Sunjen rayonlarının bir hissəsi isə hər iki tərəf arasında mübahisəli əraziyə çevrildi. Belə ki, hər iki tərəf bu rayonların yerləşdiyi ərazini iddia etməyə başladı. Məhz bu səbəbə görə Çeçenistan və İnquşetiya respublikalarının ərazilərinin müəyyən olunmasında fikir ayrılığı mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, çeçenlər inquşlarla dil, mənşə, həyat tərz, adət və ənənə baxımından çox yaxındırlar. Çeçenlər inquşlara nisbətə islam dinini tez, yəni XVIII-XIX əsrlərdə qəbul etmişlər. Onlar təbii-coğrafi şərait baxımından da bir-birlərinə yaxındırlar. Çeçenistanın yeraltı sərvətlərinin zənginliyi XX əsrdə buranın sürətli inkişafına şərait yaratmışdır. Çeçenistan Respublikası Böyük Qafqazın şimal yamacında yerləşir. Çeçenistan düzəngahının böyük bir hissəsini məhsuldar torpaqlar, dağlarını isə sıx meşələr təşkil edir. Respublikanın cənub hissəsində xeyli miqdarda yeraltı sərvətlər aşkar edilmişdir. Əhalisinə nisbətə sərvətinin kifayət qədər çox olması Çeçenistanda radikallaşmış müxalifəti RF-dən ayrılmağa sövq edən amillərdən biri idi.

Çeçenistan Respublikasının hüquqi cəhətdən təsdiq olunması 1993-cü il dekabrın 12-də baş verdi. Belə ki, həmin gün keçirilmiş ümumrusiya referendumunda Çeçen-İn-

quş MSSR-in ayrılaraq Rusiyanın iki suveren subyektinə çevrilməsini təsdiq edən RF Konstitusiyası qəbul edilmişdir.

1991-ci il fevralın 9-da Rusiya Prezidenti B.Yeltsin RF hökumətinə inzibati və hərbi resurslardan istifadə edərək Çeçenistanda fəaliyyət göstərən qanunsuz silahlı dəstələrin tərk-silah edilməsi haqqında göstəriş vermişdir. Lakin bu göstərişin heç bir əhəmiyyəti olmadığını görən B.Yeltsin, 1994-cü ilin dekabr ayında Çeçenistanda Konstitusiya qaydalarının bərpa edilməsi adı altında bu respublikaya hərbi qoşun yeridilməsi üçün RF Müdafiə nazirinə məxfi tapşırıqlar verdi. Rusiya rəsmilərinin Çeçenistanda vəziyyətə nəzarəti çox qısa müddət ərzində öz əllərinə almaq məqsədilə keçirdikləri əməliyyat nəzərdə tutduqları kimi qısamüddətli olmadı. Əksinə, əməliyyat genişlənərək müharibəyə çevrildi. Nəticədə, hər iki tərəfdən 35 min əsgər öldürüldü. Müharibə nəticəsində dəymiş ziyan isə 5,5 mlrd. ABŞ dolları təşkil etdi. Bu müharibənin 1998-ci ildə ümumrusiya iqtisadi böhranının meydana gəlməsində də təsiri vardır.

Həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar çeçen cəmiyyətini, iqtisadiyyatını, siyasi və ictimai institutlarını tamamilə dağıtmış oldu. Respublikanın iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə düşdü. Ümumiyyətlə, C.Dudayevin hakimiyyətə gəlişindən sonra respublikada neft və qaz istehsalı durmadan aşağı düşdü. 1990-cı illə müqayisədə 1994-cü ildə neft istehsalı 4,2 mln. tondan 1,2 mln. tona, qaz isə 1,5 mlrd. kubdan 486 mln. kuba enmişdir. 1994-cü ilin dekabr ayında Çeçenistanda olan 1500 neft quyusundan cəmi 100-dən neft çıxarılırdı.

Kənd təsərrüfatı və aqrosənaye sahəsi də böhran keçir-

məkdə idi. Çeçenistanda «konstitusion qayda-qanunun bərpa edilməsi» məqsədilə federal hakimiyyət tərəfindən həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar onsuz da zəif olan iqtisadi və ictimai sferanı dağıtmış oldu.

Beş ay davam edən ağır döyüşlərdən sonra, 1996-cı ilin mart ayında, Rusiyada prezident seçkilərinin keçirilməsi ilə əlaqədar B.Yeltsin tərəfindən Çeçenistanda sülhün əldə olunması məqsədilə hazırlanmış proqram əsasında Xasavyurt razılaşması imzalandı.

Çeçenistanda sabitliyin pozulmasında burada geniş vüsət almış vəhhabi təriqətinin təhrikçi fəaliyyəti kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynamışdır. C.Dudayevin ölümündən sonra isə prezident səlahiyyətlərini yerinə yetirən Zəlimxan Yandarbiyev vəhhabilərin təsiri altında dünyəvi qanunları, məhkəməni ləğv edərək, şəriət üsul-idarəsini tətbiq etməyə başlamışdır. Zəlimxan Yandarbiyev hakimiyyəti çox sürmədi. O, prezident seçkilərində məğlub olduğdan sonra Çeçenistanı tərk edərək, Yaxın Şərq dövlətlərindən olan Qatarda siyasi sığınacaq alır və burada da ona qarşı həyata keçirilən terror aktı nəticəsində öldürülür.

Zəlimxan Yandarbiyev Çeçenistanı tərk etdikdən sonra çeçen xalqı yeni prezident seçkiləri keçirir və bu seçkilərdə Aslan Məshədov prezident kürsüsünü tutur. Üç il müddətində prezidentlik edən A.Məshədov özünü hakimiyyət və mil-lət başçısı kimi göstərə bilmir. Onu seçən çeçen xalqı isə ölkədə hökm sürən ictimai-siyasi qeyri-sabitlik şəraitindən Rusiyaya və digər xarici ölkələrə köçmək məcburiyyətində qalır. Çeçenistan isə kriminal respublikaya çevrilir.

Rusiya hökuməti 1996-cı ildən 1999-cu ilə qədər Çeçenistanın siyasi statusu ilə bağlı Xasavyurt razılaşmasında nəzərdə tutulan tədbirlərin heç birini yerinə yetirmir. Yalnız 1997-ci il mayın 12-də Yeltsin və Məshədov tərəfindən Rusiya Federasiyası ilə Çeçen Respublikası İçəriyaya arasında 400 illik qarşıdurmanın dayandırılması, yaranmış gərgin vəziyyətin beynəlxalq hüquq çərçivəsində sülh yolu ilə nizama salınması istiqamətində birgə fəaliyyət haqqında sənəd imzalanmışdır.

A.Məshədov rus-çeçen qarşıdurmasının sülh yolu ilə həll edilməsində müəyyən qədər özünün liberal mövqeyi ilə seçilirdi. Məhz bu səbəbə görə də Çeçenistanın dövlət suverenliyinin əldə olunması istiqamətində fəaliyyət göstərən A.Məshədovla münaqişə zonasını genişləndirərək bütün Şimali Qafqazda sabitliyi pozmağa çalışan Şamil Basayev, Mövladi Uduqov, Zəlimxan Yandarbiyev kimi radikal qüvvələr arasında fikir ayrılığı yaranır. Rusiya isə, öz növbəsində, radikal ünsürlərlə qarşı-qarşıya dayanan A.Məshədovu dəstəkləməkdən imtina edir.

1996-cı ildən başlayaraq çeçen terrorçuları öz fəaliyyətlərini Çeçenistanın hüduqlarında genişləndirməyə başlayırlar. Federal mərkəz isə bu terrorçularla mübarizə aparmaq üçün yerli hakimiyyət orqanlarına geniş səlahiyyətlər verir. 1999-cu ildən Rusiya hökuməti Çeçenistanla olan inzibati sərhədlərini möhkəmləndirməyə başlayır. Lakin həmin il çeçen yaraqlılarının Dağıstana hücum etməsi siyasi vəziyyətin tamamilə dəyişdirilməsinə gətirib çıxarır.

1998-ci ildən Çeçenistanda prezidentin istefasını tələb

edən silahlı müxalifət 1999-cu ildə, demək olar ki, öz istəyinə çatdı. Belə ki, A.Məshədov, məcburiyyət qarşısında qalaraq, fevralın 3-də müxalifətin tələblərinə uyğun olaraq, respublika ərazisində şəriət üsul-idarəsinin tətbiqi haqqında qərar qəbul etdi. Bununla da müxalifət prezidentin istefası ilə bağlı apardığı mübarizəni dayandırdı. Lakin hələ də bir çox məsələlərdə A.Məshədovla müxalifət arasında fikir ayrılıqları qalmaqda idi.

V.Putinin Rusiya Federasiyasının Prezidenti seçilməsindən sonra Çeçenistanda federal hökumətin həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar daha da gücləndi.

2000-ci ildə federal mərkəz tərəfindən cənubda yerləşən dağlıq rayonlardan başqa Çeçenistan respublikasının bütün rayon mərkəzlərinin federal qüvvələrin nəzarəti altına keçdiyi elan olundu. Bundan sonra isə həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar nəticəsində yaraqlıların əsas hissəsi məhv edildi, yerdə qalanları isə dağılaraq dağlarda və meşələrdə gizlənmək məcburiyyətində qaldılar. Əməliyyatların əsas hissəsi bitdikdən dərhal sonra Rusiya hökuməti burada olan hərbi hissələrin böyük bir qismini çıxartdı. İctimai-siyasi qeyri-sabitlik dövründə C.Dudayevin, Z.Yandarbiyevin və A.Məshədovun qəbul etdikləri bütün qərarların qeyri-legitim olduğu bildirildi.

Rusiya Prezidentinin göstərişi ilə Çeçenistanda «müvəqqəti» icra hakimiyyəti orqanları sistemi yaradıldı. 2000-ci il iyun ayının 12-də isə yerli inzibati hakimiyyətin başçısı Çeçenistanın dini başçısı müfti Əhməd Qədirov təyin edildi. 2004-cü ildə isə Əhməd Qədirov terror aktı nəticəsində öldürüldü.

2001-ci ilin fevral ayında Rusiya hökuməti Çeçenistanda iqtisadi və ictimai sferanın bərpa edilməsi istiqamətində məqsədli proqram qəbul etdi. Lakin ekspertlərin gəldiyi qənaətə görə bu proqramın 15%-i yerinə yetirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, qəbul edilmiş bu proqram Çeçenistanın tamamilə dağılmış iqtisadiyyatının qismən də olsa dirçəlməsinə səbəb oldu. Belə ki, 2004-cü ildə burada sənaye mallarının istehsalı 10750,5 mln. rubl təşkil etmişdir. Neftçıxartma sahəsi isə xeyli inkişaf edərək yenidən respublikanın iqtisadiyyatının təkanverici qüvvəsinə çevrildi.

2003-cü il martın 23-də Çeçenistanın RF-in tərkibində statusunu müəyyən edən yeni konstitusiyası qəbul olundu. Bu məqsədlə keçirilmiş referendumdan dərhal sonra Rusiya Prezidenti V.Putin çıxış edərək, Rusiyanın onun ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş böyük bir problemin öhdəsindən uğurla gəldiyini qeyd etdi.

Çeçenistanın yeni Konstitusiyası Rusiya Federasiyasının tərkibində onun statusunu kifayət qədər yüksəltdi. Çeçenistanda prezident üsul-idarəsinin tətbiq olunması haqqında qanun qəbul olundu və bununla da çeçen xalqı hökumətə sahib oldu.

Hər iki tərəfin razılaşması əsasında federal hakimiyyətin tərkibində Çeçenistan Respublikasının hakimiyyət orqanlarının statusunu müəyyən edən layihə hazırlandı. Layihədə RF-in tərkibində Çeçenistan Respublikasının statusu aşağıdakı kimi yüksəldildi:

Çeçenistan Respublikası Rusiya Federasiyasının tərkibində suveren, demokratik və hüquqi dövlət statusu əldə

edir. Bununla yanaşı, hər iki tərəfin bir-birinin ərazisinə maneəsiz və vergisiz şəkildə istənilən nəqliyyat vasitəsilə yük daşıya bilməsinə icazə verilir.

Çeçenistan Respublikası federal mərkəzlə razılaşma əldə etdikdən sonra azad iqtisadi zonalar yaratmaq imkanına malik oldu.

Çeçenistan Respublikasının yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri genişləndirildi və xalqa konstitusiyaya əlavə etmə hüququ verildi. Respublika ərazisində mövcud olan yerüstü və yeraltı təbii sərvətlər, hökumət müəssisələri və təşkilatları və ümumilikdə bütün dövlət əmlakı (federal mərkəzə məxsus olan əmlakdan başqa) çeçen xalqının şəxsi mülkiyyəti hesab olundu.

Rusiya Federasiyası tərəfindən Çeçenistana xarici əlaqələr yarada bilməsi üçün xüsusi statuslar verilmişdir. Çeçenistan Rusiya ilə birlikdə istənilən xarici dövlətlə Rusiya və Çeçenistanın konstitusiyaları çərçivəsində əlaqələr yaratmaq və Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi ilə əldə edilmiş razılıq əsasında xaricdə özünün nümayəndəliyini açmaq imkanına malikdir.

Çeçenistanın statusunun yüksəldilməsi ilə bağlı hazırlanmış və qəbul olunmuş layihəyə görə, Çeçenistan özünün milli bankını yarada bilər və RF-in mərkəzi bankının müəyyən etdiyi miqdarda pul buraxa bilər. Çeçenistan milli bankının sədri və sədr müavini isə xarici nümayəndələrlə danışıqlar aparıldığı zaman Rusiya mərkəzi bankının adı ilə çıxış etmək hüququna malikdirlər. Respublika hökumətinin icazəsi olmadan onun ərazisinə kütləvi qırğın silahlarının yerləşdirilməsi qadağan olunmuşdur.

Çeçenistanın statusunu yüksəldən layihəyə görə RF-in burada hərbi hissələrinin yerləşdiyi ərazilər respublikanın ərazisi hesab olunur. Yalnız Rusiya Federasiyasının hərbi hissələrinin yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş ərazilər respublika hökuməti tərəfindən müddətsiz şəkildə istifadəyə verilə bilər.

Şübhəsiz ki, Çeçenistan Respublikasının Rusiya Federasiyasının tərkibində statusunun yüksəldilməsi məqsədilə qəbul olunmuş bu və ya digər qanun və qərarlar respublikanın təbii hüquqlarının bərpası istiqamətində müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Ə.Qədirovdan sonra Çeçenistan Respublikasının prezidenti Allu Alxanov seçildi, hökumətə isə Qədirovun oğlu R.Qədirov başçı təyin edildi. 2006-cı ildən başlayaraq Rusiya Federasiyasının tərkibində statusu yüksəldilən Çeçenistan Respublikasında tədricən sabitlik bərpa olunmağa, iqtisadiyyat isə dirçəlməyə başladı.

Kabarda-Balkar Respublikası

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində münafişlərin baş qaldırdığı bir dövrdə çoxmillətli və çoxkonfessional respublika olmasına baxmayaraq, Kabarda-Balkarda sabitlik hökm sürürdü. «Durğunluq dövrünün» sonlarında Kabarda-Balkar Respublikası bir çox iqtisadi çətinliklərlə üzləşdi. Artıq XX əsrin sonlarında bu çətinlik ciddi iqtisadi böhranın əmələ gəlməsinə gətirib çıxartdı. İqtisadi böhran etnosiyasi vəziyyətə də öz təsirini göstərdi. Bütün bu problemləri bir çox Şi-

mali Qafqaz respublikalarında hökm sürən siyasi qeyri-sabitlik daha da artırmış oldu.

1989-cu ildə Kabarda-Balkar Respublikası öz gəlirləri ilə respublikanın xərclərini ödədiyi halda, artıq 1990-cı ildə büdcəsinin 70%-i dotasiya təşkil edirdi. Bütün Qafqaz respublikaları kimi, burada da baş verən iqtisadi böhranın əsas səbəbi onilliklər ərzində SSRİ-nin digər respublikaları ilə olan iqtisadi əlaqələrin birdən-birə kəsilməsi idi.

Kabarda-Balkar Respublikasının ərazisində 70-dən artıq millətin nümayəndəsi yaşamaqdadır. Bunlardan 42,2% kabardin, 9,4% balkar, 32,0% rus və 10,4% isə başqa xalqların nümayəndələridir. XXI əsrin əvvəllərində miqrasiya səbəbi ilə əlaqədar olaraq burada yaşayan almanların və yahudilərin sayı azalmış, ermənilərin və Məshəti türklərinin sayı artmışdır. Ümumiyyətlə, 1980-ci illərin axırlarından etibarən Qafqazın başqa respublikalarından fərqli olaraq, burada hökm sürən sabitliyə görə etnik münasıqələr nəticəsində miqrasiya edənlərin buraya axını gücləndi. Nəzarətsiz miqrasiya isə burada etnik balans, kriminogen vəziyyəti pozdu və işsizliyin, inflyasiyanın artmasına səbəb oldu. Məhz bu səbəbə görə 1980-ci ilin axırlarında Kabarda-Balkarda fəaliyyət göstərən «Adıge Xasse» adlı ictimai birlik tərəfindən respublika rəhbərliyindən sərt milli siyasət yürüdülməsi tələb edildi və bu, respublikanın bütün aparıcı sahələrində əsas yeri kabardinlərin və balkarların tutmasına gətirib çıxardı. Bunun nəticəsində isə rusdilli əhali ictimai-siyasi sahədə olan liderliyini itirməyə başladı. Respublikanın bütün sahələri say nisbəti baxımından üstünlük təşkil edən kabardinlərin ixtiyarına keçdi.

Respublika həyatının bütün sahələrində kabardinlərlə müqayisədə balkarların zəif mövqe tutmasının əsas səbəblərindən biri totalitar rejim dövründə bu xalqın daha çox fiziki və mənəvi təqiblərə məruz qalması idi. Buna görə də yaranmış iqtisadi böhran dövründə də əksər balkarların ən böyük problemi işsizlik və yoxsulluqdur.

RSFSR Ali Sovetinin «Repressiyaya məruz qalmış xalqların reabilitasiyası» haqqında qəbul etdiyi qərar Kabarda-Balkar Respublikasında xalq hərəkatının genişlənməsinə gətirib çıxardı. Belə ki, bu qərar təkcə imtiyazların və güzəştlərin verilməsi ilə deyil, eyni zamanda siyasi xüsusiyyət daşması ilə də seçiyyələndirdi.

SSRİ-nin süqutu dövründə isə burada milli münasibətlər kabarda-balkar dövlətçiliyinin «dirçəlişi» uğrunda mübarizə çərçivəsində inkişaf edirdi. Geniş mənada desək, «milli-siyasi özünü təyinetmə» regionda siyasi mübarizənin əsas qayəsi hesab olundu. Getdikcə bu mübarizə genişlənməyə başladı. Burada mövcud olan ən böyük etnosiyasi problem ərazi məsələsinin hələ də öz həllini tapmaması idi. Belə ki, Kabarda ilə Balkariyanın sərhəd məsələsi həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Sovet dövründə inzibati ərazilərin bölünməsi və balkarların zorakı üsullarla buradan köçürülməsi bu məsələni daha da dolaşdırmış oldu.

1991-ci ildə balkar milli hərəkatının liderləri və tərəfdarları Balkar Respublikasının və milli suverenliyin elan olunması haqqında Deklarasiya qəbul etdilər. Buna cavab olaraq, 1992-ci ildə kabardin milli hərəkatının liderləri «Kabarda Respublikasının yaradılması haqqında» qərar qəbul et-

dilər. Nəticədə hər iki xalqın müdrikliyi sayəsində milli münaqişə təhlükəsi dəf edildi.

1991-1992-ci illərdə iqtisadiyyatın kəskin böhranla üzləşməsi nəticəsində Kabarda-Balkar Respublikasında 25 min insan işsizlik problemi ilə qarşılaşdı. 1994-cü ildə sənaye istehsalında çalışan 80 min insan sənaye müəssisələrinin bağlanması ilə əlaqədar öz işini itirmiş oldu. Lakin işsizlərin sayı rəsmi məlumatlarda göstəriləndən 2-3 dəfə artıq idi.

İqtisadi böhran vəziyyətində gənclərin böyük bir hissesi iş tapmayaraq, kriminal üsürlərə qoşulmağa başladı.

1995-ci ildə Rusiya Federasiyasının «1996–2000-ci illəri əhatə edən Kabarda-Balkar Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafı» ilə əlaqədar qəbul etdiyi qanundan sonra respublika ərazisində xarici investorları cəlb edən azad iqtisadi zona fəaliyyət göstərir.

Kabarda-Balkar Respublikası Rusiya Federasiyasının subyekti kimi inzibati və ərazi cəhətdən federasiyanın cənub dairəsinə daxildir. Kabarda-Balkar Respublikası 1921-ci ildə Rusiya Federasiyasının tərkibində muxtar vilayət kimi yaranmışdır. 1936-cı ildən isə MSSR kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1991-ci ildə Kabarda-Balkar Respublikası adlandırılmış, 1997-ci il sentyabrın 1-də isə Konstitusiyası qəbul olunmuşdur.

Kabarda-Balkar prezident üsul-idarəsi ilə fəaliyyət göstərən respublikadır. Respublikanın ilk prezidenti Valeri Muxamedoviç Kokov olmuşdur. 2005-ci il sentyabrın 28-dən isə respublikanın prezident səlahiyyətlərini Arsen Başıroviç Kanokov icra etməkdədir.

1992-ci ildə respublikanın suverenliyi elan olunduqdan sonra dövlət atributları məsələsinə yenidən baxılmışdır. Təqdim olunan dövlət atributları 1994-cü ilin iyul ayında respublikanın parlamenti tərəfindən təsdiqlənmişdir. 1996-cı ilin iyun ayında isə Rusiya Federasiyasının Prezidenti B. Yeltsin tərəfindən «Dövlət registri haqqında» verilmiş qanuna uyğun olaraq, federal mərkəz tərəfindən Kabarda-Balkar Respublikasının atributları ekspertiza edilərək, gerbdən başqa hamısı təsdiqlənmişdir. Sonralar aparılmış düzəlişlər nəticəsində dövlət gerbi də təsdiq olunmuşdur.

Adıge Respublikası

Adıgələr vahid «adıq» adı altında birləşmiş bir xalqdır. Kabardinlər və çərkəzlər də bu xalqa aid edirlər. Müasir adıqların əcdadları tarixin müxtəlif çağlarında «meot», «sind» və «kerket» kimi də adlandırılmışdır. Tarixi mənbələrə görə, hələ qədim dövrlərdə adıqlar sarmat və iskitlərlə qarışmışdılar. Adıqlar uzun müddət Bizans imperatorluğunun, Qızıl Ordanın, Kırım tatarlarının hakimiyyəti altında yaşamışlar və XVIII əsrdə türklərin vasitəsilə Şimali Qafqazda islam yayıldıqda böyük bir hissəsi bu dini qəbul etmişdir.

Adıgeyin əsas təbii sərvəti meşələridir. Əkinə yararlı torpaqlarda buğda, düyü, şəkər çuğunduru və üzüm əkilir. Bol məhsuldarlığı ilə seçilən əkin torpaqları burada kənd təsərrüfatının yüksək səviyyədə inkişafını təmin edir.

Ərazisi 7,8 min kv.km təşkil edən Adıge Muxtar Vilayəti 1922-ci ildə Krasnodar əyalətinin tərkibində yaradılmış

dır. 1992-ci ildə isə rəsmi şəkildə Rusiya Federasiyasının suveren subyektinə çevrilmişdir. Əhalinin 1989-cu ildə aparılmış siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə buranın əhalisi 450,4 min nəfər təşkil etmişdir. Statistik məlumata görə, Adıge Respublikası əhalisinin 23%-ni adıq, 67%-ni isə ruslar təşkil edir. Bundan başqa, respublikanın ərazisində 60-dan artıq millətin nümayəndəsi yaşamaqdadır.

1990-cı il oktyabrın 5-də Adıge Vilayət Soveti xalq deputatlarının XXI çağırışı RSFSR-in tərkibində Adıge MSSR yaranmasını elan etdi. Respublikada dərinləşən iqtisadi böhran və gərginləşən milli münasibətlər isə siyasi dəyişikliklərin aparılması zərurətini yaratdı. Bundan təşvişə düşən rusdilli əhali özlərini sığorta etmək məqsədilə 1990-cı il oktyabrın 2-də Maykop rayon Xalq Deputatları Sovetinin XXI çağırışında, 1962-ci ilə qədər mövcud olduğu kimi, rayonun inzibati ərazisinin yenidən Krasnodara birləşdirilməsi ilə bağlı irəli sürdüyü tələbi dəstəklədi. Yaranmış fikir ayrılığı şəraitində vilayət statusunun federasiya tərkibində suveren subyekt statusu ilə əvəz edilməsi məqsədilə vilayət sovetinin növbədənkenar iclası keçirildi. Səsvermədə iştirak edən deputatlardan 63 nəfəri Adıgeyə RF tərkibində suveren subyekt statusu verilməsinə səs verdi, 43 nəfər isə bunun əleyhinə çıxdı.

RSFSR xalq deputatlarının 1990-cı ilin dekabr ayında keçirilmiş II qurultayında muxtar vilayətlərin diyarların tərkibindən çıxması və birbaşa Rusiya hökumət orqanlarının idarəçiliyinə verilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Bununla da Adıge Muxtar Vilayəti Rusiya Federasiyasının suveren və bərabərhüquqlu subyekti kimi qəbul olundu.

1992-ci ilin avqust ayında Adıge Respublikası ilə Krasnodar arasında vaxtilə bütün sahələrdə mövcud olmuş əlaqələrin dirçəldilməsi istiqamətində razılıq imzalandı.

1991-ci il mayın 28-də vilayət soveti xalq deputatlarının V sessiyasında Adıge Respublikasının suverenliyi haqqında Deklarasiya qəbul edildi. Lakin mərkəz bu Deklarasiyanın qanuni olmasını qəbul etmədi. Uzun çəkən mübahisələrdən sonra mərkəz RSFSR-in tərkibində Adıge MSSR-in yaranması haqqında 1991-ci il iyulun 3-də imzalanmış qanunu respublikanın statusunu müəyyən edən qanun kimi qəbul etdi.

1991-ci ilin oktyabr ayında Adıge Respublikasının Ali Sovetinə keçiriləcək seçki kampaniyası mürəkkəb şəraitdə aparıldı. Burada yaşayan bütün xalqların bərabərhüquqlu şəraitdə yaşamasını təmin edən Konstitusiyanın qəbul edilməsi ali qanunverici orqan kimi Ali Sovetin üzərinə düşürdü. Belə bir mürəkkəb siyasi atmosfer şəraitində demokratik seçkilərin keçirilməsi məqsədilə bir qrup adıq ziyalıları tərəfindən «Qırqlar Komitəsi» yaradıldı. Bu Komitənin əsas hədəfi respublikanın gələcək Ali Sovetində adıqlarla rusların paritet əsasda təmsil olunmasını təmin etmək idi. Onların fikrincə, yalnız belə olan halda adıq xalqının hüquqları və maraqları müdafiə oluna bilərdi. Seçkilər təkrar səsvermə ilə keçirilsə də, yerli əhali hesab olunan, lakin azlığı təşkil edən adıqlar burada paritet əsasında təmsil oluna bilmədilər.

1992-ci il martın 21-də respublikanın ali qanunverici orqanı formalaşdırıldı və martın 23-də qanunvericilik çərçivəsində respublikanın adı dəyişdirilərək, Adıge Respublikası

adlandırıldı. Adıge Respublikasının elan olunması isə onun muxtariyyət hüquqlarını genişləndirdi və adıq xalqının dövlətçiliyi qanun çərçivəsində bərpa edildi. Burada yaşayan rusdilli əhalinin böyük bir hissəsi bu hadisəni razılıqla qəbul etmədi. Öz növbəsində, vilayət rəhbərliyi bununla əlaqədar yərənə biləcək milli münaqişənin qarşısını qətiyyətlə ala bildi.

Adıge Respublikasının 1994-cü ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasında onun Rusiya Federasiyasının tərkibində demokratik, hüquqi dövlət statusu təsbit edildi. Konstitusiyanın qəbul edilməsi respublikada ictimai-siyasi və iqtisadi sabitliyin yaradılmasına, dövlət atributlarının və qanunlarının təsdiq edilməsinə şərait yaratdı. Belə əhəmiyyətli qanunlardan adıq dilini dövlət dili kimi qəbul edən «Dövlət dili haqqında» qanunu göstərmək olar.

İnquş Respublikası

İnquş Respublikası Böyük Qafqazın şimal yamacında yerləşir. 1924-cü ildə İnquş Muxtar Vilayəti kimi yaradılmışdır. 1934-cü ildə Çeçen Muxtar Vilayəti ilə birləşdirilərək Çeçen-İnquş Muxtar Vilayəti adlandırılmışdır. 1936-cı ildə isə RSFSR-in tərkibində Çeçen-İnquş MSSR-ə çevrilmişdir. 1992-ci ildə Çeçenistandan ayrılaraq, Rusiya Federasiyasının tərkibində İnquş Respublikası elan edilmişdir.

Rusiya respublikaları arasında ərazisinə və əhalisinə görə İnquşetiya ən kiçik respublika sayılır. Onun ərazisi 19,3 min kv. km, əhalisi isə 317,1 min nəfərdir. 1999-cu ilin statistik məlumatında inquşların əhalinin 85%-ni təşkil etməsi göstərilmişdir.

İnquş Respublikasının paytaxtı 1967-ci ildə şəhər statusu almış Nazran şəhəridir. Bu şəhərin əhalisi 23 min nəfərdir.

1992-ci il iyunun 3-də Rusiya Federasiyası öz tərkibində İnquş Respublikasının yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. İyun ayının 4-dən isə İnquşetiya Rusiya Federasiyasının tərkibində respublika statusu ilə təmin edildi. Rusiya Federasiyasının subyekti olan İnquş Respublikasının inzibati sərhədləri hələ də tam müəyyən edilməmişdir. Bunun səbəbi isə, bir tərəfdən, Şimali Osetiya-Alaniya Respublikası, digər tərəfdən isə, Çeçenistan Respublikası ilə İnquşetiya arasında olan fikir ayrılığı idi. Ərazilərin təyin olunması ilə bağlı olan fikir ayrılığının sülh yolu ilə aradan qaldırılması istiqamətində hər üç respublika müəyyən təqdirəlayiq tədbirlər həyata keçirirdi. Belə tədbirlərdən biri 1997-ci ilin sentyabr ayında Rusiya Federasiyasının subyektləri kimi İnquş Respublikası ilə Şimali Osetiya-Alaniya Respublikası arasında münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətində birgə fəaliyyət haqqında saziş imzalanmasıdır. Sazişdə bir-birinin hüquqlarına qarşılıqlı hörmətlə yanaşmaq, daxili işlərinə müdaxilə etməmək, insan azadlıqlarına və hüquqlarına riayət etmək, mövcud olan mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə nizamlamaq kimi prinsiplər əks olunmuşdur.

İstər Çeçenistanda siyasi şəraitin kəskinləşdiyi, istərsə də osetinlərlə milli zəmində ixtilafın qızışdığı zaman inquşlar milli birliyə nail olaraq baş verə biləcək faciənin qarşısını alınmasına nail oldular. Belə bir çətin vaxtda İnquşetiya rəhbərliyi respublikada prezident üsul-idarəsini gücləndirə-

rək Rusiya Federasiyası ilə münasibətləri tənzimləməyə müvəffəq oldu. Respublikada siyasi sabitliyin tam təmin edilməsi məqsədilə prezidentin müvafiq əmri ilə 1993–1996-cı illərdə müxtəlif siyasi təşkilatların fəaliyyəti dayandırıldı. Bundan əlavə, respublikada mövcud olan hakimiyyət sistemi sərtləşdirilərək, prezidentin əlində cəmləşdirildi. Əfqanıstan müharibəsi veteranı olan İnuş Prezidenti general Ruslan Auşevin həyata keçirdiyi sərt siyasətin nəticəsində respublika Çeçenistanda baş verən geniş hərbi əməliyyatlardan kənarda qaldı. Lakin buna baxmayaraq, rus–çeçen müharibəsi İnuş Respublikasından da yan ötmədi. Belə ki, müharibə nəticəsində öz evlərindən didərgin düşmüş qaçqınlar respublikanın ərazisinə pənah apardılar. Bu isə respublikanın gərgin olan siyasi-ictimai və iqtisadi həyatını daha da ağırlaşdırdı. Miqrasiya xidmətlərinin müxtəlif statistik məlumatlarına görə, Çeçenistandan 20 min, Osetiyadan isə 50 min qaçqın İnuş Respublikasında yerləşdirilmişdir.

İnuş Respublikasının uzun müddət müharibə şəraitinin sürdüyü Çeçenistanla qonşu olması buraya investisiyanın qoyuluşunun qarşısını almış, infrastrukturun inkişafını dayandırmışdır. Bu isə respublikanın iqtisadi vəziyyətinin daha da ağırlaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Şimali Osetiya-Alaniya Respublikası

Şimali Osetiyanın ərazisi 8 min kv.km, əhalisi isə 2000-ci ilin statistik məlumatına əsasən, 668,2 min nəfərdir. Əhalinin sıxlığına görə bu respublika Şimali Qafqazda birinci yeri

tutur. Belə ki, 1 kv.km-ə 280 nəfər adam düşür. Əhalinin 70%-i isə şəhərlərdə yaşayır.

1924-cü ildə RSFSR-in tərkibində Şimali Osetiya Muxtar Vilayət, 1936-cı ildə Muxtar Respublika statusunu alır. SSRİ-nin süqutundan sonra isə 1994-cü il noyabrın 12-də respublikanın qəbul edilmiş yeni Konstitusiyası ilə Şimali Osetiya Respublikası elan olunur. Bu respublika hələ RSFSR-in tərkibində olarkən dövlət suverenliyi haqqında Deklarasiya qəbul etmişdir.

Şimali Osetiya Respublikası zəngin təbii sərvətlərə malikdir. Burada gümüş, dəmir, sink yataqları vardır. Hələ XIX əsrin ortalarında Avropa şirkətləri bu yataqların istismar edilməsində yaxından iştirak etmişdilər. Münbit təbii-coğrafi şəraiti isə burada kənd təsərrüfatının inkişafına səbəb olmuşdur.

1990-cı ilin əvvəlinə qədər Şimali Osetiya böyük sənaye potensialına malik idi. Burada, əsasən, enerji sənayesi, aqrosənaye və kurort təsərrüfatı geniş şəkildə inkişaf etmişdi. Lakin XX əsrin sonlarında respublika iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi aşağı düşərək, işsizliyin genişlənməsinə səbəb olur. Şimali Osetiya RF-in tərkibində olan subyektlər arasında orta əmək haqqının yaşayış minimumu ilə uyğun gəlməməsi baxımından seçilir. Bununla yanaşı, burada gəlir baxımından sürətlə təbəqələşmə gedir. Belə ki, bir varlı adamın gəliri orta səviyyədə yaşayan adamın gəlirindən 70 dəfə artıqdır.

Şimali Osetiya Respublikasının Rusiya Federasiyasının tərkibində statusunun yüksəldilməsi milli mədəniyyətin və

dilin dirçəlişinə səbəb oldu. Şimali Osetiyanın «Alaniya» Dövlət Teleradio Kompaniyasında osetin dilində yayımlanan verilişlərin sayının artması, 1999-cu ildən osetin dilində iki qəzetin və üç ədəbi-bədii jurnalın nəşr olunması respublikanın statusunun yüksəldilməsi nəticəsində baş vermişdir. 1994-cü ildə dövlət tərəfindən rəsmi bayramların siyahısına «Respublika günü» də salınmışdır.

Qaraçay-Çərkəz Respublikası

Qaraçay-Çərkəz Böyük Qafqazın şimal yamaclarında yerləşir. Qərbdən və şimaldan Kabarda-Balkar Respublikası və Krasnodar diyarı ilə, cənubdan isə Gürcüstan Respublikası ilə sərhəddir. Rusiyanın 0,3% əhalisi burada yaşayır. Qaraçay-Çərkəz Şimali Qafqazda Dağıstandan sonra ən mürəkkəb etnik tərkibə malik olan respublikadır. Əhalisinin əsas hissəsi hesab olunan ruslar 42%, qaraçaylar 32%, çərkəzlər 9,7%, abazinlər 6,6%, noqaylar 3,1% təşkil edirlər.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Şimali Qafqazda yerləşən başqa respublikalarda olduğu kimi, Qaraçay-Çərkəzdə də suverenlik uğrunda xalq hərəkatı genişləndi. Nəticədə 1991-ci ildə Rusiyanın tərkibində respublika statusunu əldə edə bildi. Rusiya Federasiyasının tərkibində Qaraçay-Çərkəz Respublikasının statusu yüksəldikdən sonra burada yaşayan müxtəlif etnik qrupların nümayəndələri arasında fikir ayrılığı meydana gəldi. 1994-cü il dekabrın 24-də çərkəz xalqının birinci qurultayı, abazin xalqının isə dördüncü qurultayı keçirildi. Hər iki qurultayda Qaraçay-Çərkəz Respublikası

nın etnosiyasi statusuna yenidən baxılması, Stavropol Vilayətinin tərkibində Çərkəz, Qaraçay-Çərkəz Respublikasının tərkibində isə Abazin Muxtar Vilayətlərinin yaradılması tələbləri irəli sürüldü.

1994-1995-ci illərdə respublika Konstitusiyasının qəbul edilməsinin ləngiməsi siyasi böhranı və separatizm meyillərini daha da gücləndirdi. Artıq respublika rəhbərliyi siyasi hakimiyyəti idarə etmək iqtidarını itirmişdi. Belə olan halda respublika rəhbəri V.İ. Xubyiev böhrandan çıxmaq üçün Rusiya Federasiyasından yardım istədi. Yaranmış siyasi böhranı və güclənməkdə olan separatizm meyillərini aradan qaldırmaq üçün Rusiya Federasiyası prezidentinin müvafiq fərmanı ilə respublika rəhbəri V.İ. Xubyievin səlahiyyət müddəti artırıldı. 1995-ci ildə isə respublikanın ali qanunvericilik orqanı hesab olunan Milli Məclisə seçkilər keçirildi. Yalnız bundan sonra respublika hakimiyyət orqanlarının legitimliyini əldə edə bildi. Eyni zamanda genişlənməkdə olan milli münəqişələrin nizamlanması istiqamətində hüquqi əsaslar yaradıldı.

1995-ci ildə Qaraçay-Çərkəzin vahid bir respublika kimi qalıb-qalmaması münasibətilə ikinci dəfə referendum keçirildi. Referendumda iştirak edənlərin 80,5%-i respublikanın bölünməməsinə səs verdi.

Dağıstan Respublikası

Dağıstan Şimali Qafqazda ən böyük respublika hesab olunur. Onun ərazisi 50,3 min. kv. km, əhalisi isə 2 mln. nə-

fərdir. Burada 29 dildə, 25 dialektə danışan 30 xalq və etnik qrup yaşamaqdadır. Şimali Qafqaz respublikalarından fərqli olaraq, islam dini buraya daha erkən nüfuz etmişdir. Məhz bu səbəbə görə də Dağıstan əhalisinin əksəriyyəti islam dininə etiqad edir. Dağıstanın paytaxtı Mahaçqaladır.

Dağıstan Respublikasının əsas əhalisinin 27%-ini avarlar, 15%-ini darginlər, 13%-ini kumıklar, 11%-ini ləzgilər təşkil edir. Etnik qrupların çoxluğuna baxmayaraq Dağıstan həmişə vahid bir ölkə kimi mövcud olmuşdur. 1921-ci ildə Dağıstan RSFSR-in tərkibində Muxtar Respublika, 1991-ci ildə isə Rusiya Federasiyasının tərkibində suveren respublika elan olunmuşdur.

1992-ci il mart ayının 13-də Dağıstan Ali Sovetinin sədri M. Məhəmmədov RF-in tərkibində respublika hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı Federal müqavilə imzaladı. 1993-cü ildə Dağıstanın Rusiya Federasiyası tərkibində statusunun artırılması Rusiya Konstitusiyası ilə təsdiqləndi. 1994-cü ildə qəbul edilmiş Dağıstan Respublikasının Konstitusiyasında Rusiya Federasiyasının tərkibində respublikanın yüksəldilmiş statusunun xüsusiyyətləri öz əksini tapdı.

Dağıstan Respublikası Rusiya Federasiyasının tərkibində statusunun yüksəldilməsindən sonra öz dövlət atributlarına malik oldu. Lakin indiyə qədər Dağıstan Respublikasının Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları ilə olan sərhədlərində delimitasiya aparılmamışdır. Çeçenistan Respublikası ilə olan sərhədləri isə rus-çeçen müharibəsi dövründə çeçen yaraqlıları ilə federal qoşunlar və Dağıstan milisi arasında cəbhə xəttinə çevrilmişdir.

1990-cı illərdə respublikanın bütün təsərrüfat sahələrinə böhran hökm sürürdü. 1995-1996-cı illərdə Çeçenistanda baş verən hadisələrlə bağlı olaraq nəqliyyat və enerji blokadasının yaranması iqtisadi və sosial sferanın inkişafının qarşısını aldı.

Dağıstan federal mərkəzdən asılı olan depressiv və dotsiyalı bir respublikaya çevrildi. 1991–1998-ci illərdə sənaye məhsulunun həcmi 80% aşağı endi. Geriləmə təkcə sənayedə deyil, kənd təsərrüfatında da baş verdi. Xaricdən mal gətirilməsi nəticəsində yeyinti mallarının istehsalı kifayət qədər zəiflədi. Respublikada qeyri-hökumət iqtisadiyyatı sahəsi formalaşmağa başladı. 1998-ci ildə sənaye mallarının 80%-i iqtisadiyyatın bu sahəsi tərəfindən istehsal olunmuşdur.

1990-cı ilin axırlarından respublikada fermer təsərrüfatı sahəsi genişlənməyə başladı. 1999-cu ildə respublikada 18613 fermer təsərrüfatı fəaliyyət göstərirdi. Fermer təsərrüfatlarının sayı baxımından RF-in regionları arasında Dağıstan Respublikası üçüncü yeri əldə etdi.

XXI əsrin əvvəllərində burada hökm sürən ictimai-siyasi sabitliyin sayəsində investisiya qoyuluşu üçün normal şərait yaradıldı.

Şimali Qafqazdakı muxtar qurumların Rusiya Federasiyası ilə münasibətləri

Şimali Qafqaz Rusiya Federasiyasının strateji əhəmiyyətli, eyni zamanda kifayət qədər həll olunmamış problemlə bir regionudur. Rusiya üçün əhəmiyyətli olan dünyanın iki

hissəsini–Avropa və Asiyayı birləşdirən bütün nəqliyyat kommunikasiyaları Şimali Qafqazdan keçir. Məhz bu səbəbə görə də bu region istər Şərq, istərsə də Qərb üçün geosiyasi əhəmiyyət kəsb edir.

SSRİ-nin süqutundan sonra Rusiya Federasiyasının tərkibində Şimali Qafqaz respublikalarının statusu yüksəldi. Bunun nəticəsində isə burada Rusiya Federasiyasının subyektləri olan yeddi suveren respublika yarandı. Lakin SSRİ-nin süqutu dövründə Şimali Qafqazda başlanmış milli və siyasi münaqişələr öz miqyasını artıraraq, ümumilikdə Qafqazı qeyri-sabit regiona çevirdi.

Şimali Qafqazda yerləşən respublikalar arasında baş verən münaqişələr Rusiya Federasiyası ilə subyektlər arasında olan münasibətlərə mənfi təsir göstərirdi. Burada həyata keçirilən terror aktları və ya rusdilli əhalinin mütəmadi olaraq girov götürülməsi ictimai-siyasi münasibətlərin tənzimlənməsinə imkan vermirdi. Nəticədə Şimali Qafqazda rusdilli əhalinin miqrasiyası, ictimai-siyasi qeyri-sabitliyin, iqtisadi böhranın və işsizliyin dərinləşməsi prosesi baş vermişdir.

Şimali Qafqazda baş verən milli münaqişələrin əsasında SSRİ-nin yeritdiyi milli siyasət dururdu və həmin siyasət bu xalqların Rusiya ilə münasibətini gərginləşdirmişdir. Çünki SSRİ deyildikdə, postsovet məkanında yaşayan xalqların böyük bir hissəsi Rusiyayı nəzərdə tutmaqda idi. SSRİ dövləti isə öz növbəsində milli siyasət başlığı altında heç bir qohumluğu olmayan xalqları bir qurum altında yaşamağa məcbur etmişdir. Məsələn, Qaraçay-Çərkəz, Kabarda-Balkar muxtar vilayətlərini göstərmək olar. Məhz bu sə-

bəbə görə də SSRİ süquta uğradıqdan sonra adları çəkilən etnosların arasında milli müqəddəratı təyin etmə məsələsi ilə bağlı münaqişələr baş qaldırmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu münaqişələr Şimali Qafqaz respublikaları ilə Rusiya Federasiyası arasında münasibətlərin pozulmasına gətirib çıxarmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, SSRİ dövləti tərəfindən Şimali Qafqazda yaşayan bir sıra xalqların deportasiya və repressiyaya məruz qalması da Rusiya Federasiyası ilə münasibətlərə ciddi təsir göstərmişdir. Belə ki, deportasiya və repressiyaya məruz qalmış Şimali Qafqaz xalqlarının böyük bir hissəsində mərkəzə qarşı aqressivlik müşahidə olunmuşdur. Deportasiya və repressiyalara məruz qalmış xalqların əksəriyyəti Rusiya Federasiyasından öz tapdanmış hüquqlarının bərpası istiqamətində tədbirlər həyata keçirməsini tələb etmişdilər.

XXI əsrin əvvəllərində Şimali Qafqazda ərazi iddiası ilə bağlı 10-a yaxın qarşıdurma mövcud idi. Bunların hamısı regionda qeyri-sabitliyin və münaqişə ocaqlarının gərginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Etnosiyasi vəziyyətin gərginləşməsi sosial və iqtisadi sahələrin böhranını dərinləşdirdi. Bu isə Rusiya Federasiyası ilə Şimali Qafqaz respublikaları arasında mövcud olan ənənəvi əlaqələrin pozulması ilə nəticələndi.

Xüsusilə rus-çəçen müharibələri dövründə Şimali Qafqazda ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni sahələr tənəzzül etməyə başladı. Mədəni-mənəvi dəyərlər adı altında regiona yad olan vəhhabilik ünsürləri müdaxilə etdi. Bu isə Şimali

Qafqaz respublikalarında olan dindarları Rusiya əleyhinə aqressivləşdirdi. Bütün bunlar təkcə Rusiya ilə deyil, Şimali Qafqaz respublikaları arasında olan əlaqələrin pozulmasına da təsir göstərdi.

Nəticədə, Şimali Qafqazda hökm sürən bütün mənfi halların, xüsusilə də milli və siyasi münacişələrin tənzimlənməsi məqsədilə Rusiya Federasiyası tərəfindən burada geniş hərbi əməliyyatlar aparıldı. Elə həmin vaxtdan başlayaraq, Rusiya Federasiyasının dövlətçiliyinin, ictimai-siyasi və iqtisadi sahələrinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində baş verən ciddi dəyişikliklər Şimali Qafqazdakı muxtar qurumlarla olan münasibətlərə öz təsirini göstərməyə başladı. Belə ki, bütün mühüm sahələrdə integrasiya gücləndirildi və sosial-iqtisadi sferanın inkişafı istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə start verildi. Artıq XXI əsrin əvvəllərində Rusiya Federasiyası ilə Şimali Qafqazda olan subyektlər arasında bütün əhəmiyyətli sahələr üzrə 100-dən artıq müqavilə və saziş imzalanmış, eyni zamanda əməkdaşlıq gücləndirilmişdir.

Beləliklə, XX əsrin 90-cı illərində baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olaraq Şimali Qafqaz respublikalarının muxtar qurum statuslarının suveren respublika statusunadək yüksəldilməsindən sonra Rusiya Federasiyası ilə münasibətlərdə mənfi hallar mövcud olsa da, bunlar mütləq olaraq aradan qaldırılmaqdadır. Öz növbəsində, Rusiya Federasiyası da Şimali Qafqaz respublikaları ilə münasibətlərin sabitləşdirilməsi istiqamətində müsbət tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Misal olaraq, Şimali Qafqaz

xalqlarının ictimai-siyasi, iqtisadi və xüsusilə maddi və mədəniyyətlərinin inkişafı üçün Rusiya Federasiyası tərəfindən münbit şəraitin yaradılmasını göstərmək olar. Qeyd edək ki, təkcə Dağıstan Respublikasında 12 dil dövlət dili statusu almışdır. Kabarda-Balkarda isə dövlət dili statusunu üç dil–rus, kabardin və balkar dilləri almışdır.

Ümumilikdə, Şimali Qafqaz respublikaları ilə Rusiya Federasiyası arasında mövcud olan münasibətlərdə problemlər qalmaqda davam etsə də, bu sahədə bir çox nailiyyətlər də əldə olunmuşdur.

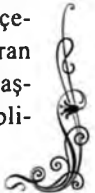
V Fəsil

**Cənubi Qafqaz dövlətləri
və Müstəqil Dövlətlər Birliyi**

**Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (8 dekabr 1991)
yaradılması. Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus
prezidentlərinin MDB-nin yaradılmasına dair
«Belovejsk sazişi» və SSRİ-nin süqutu**

1980-ci illərin axırlarında SSRİ-də artıq vəziyyət idarə olunmaz şəkil almışdı. Hələ 1988-ci ildə öz suverenliyi haqqında deklarasiya elan etmiş Estoniya tamamilə SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq barəsində qərar qəbul edir. 1989-cu ildə Litvada yaranmış «Sayudis» adlı azadlıq hərəkatı da bu təkliflə çıxış etməyə başlayır. Baltikyanı dövlətlərlə yanaşı, 1989-cu ilin axırlarında Azərbaycan Respublikasının da «suverenlik paradına» qoşulması SSRİ-nin süquta uğramasını göstərən faktlardan birinə çevrilir.

Respublikalarda gedən proseslər Rusiyadan da yan keçməmişdir. Rusiyanın özündə suverenlik meyillərinin artması siyasi qüvvələri iki hissəyə parçaladı. Bunların bir hissəsi sovet idarəetmə sisteminin nəyin bahasına olursa-olsun, mövcudluğunun qorunmasına, digər hissəsi isə SSRİ-nin buraxılması və bütün respublikalarla yanaşı, Rusiyanın da müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsinə çalışırdı. Beləliklə, 1988-ci ildən başlayaraq Rusiya Federasiyasının tərkibində olan 25 Muxtar Respublikada suverenlik hüquqlarının bərpa olunması tələbi ilə kütləvi çıxışlara start verildi. Çeçen-İnquş muxtar respublikasının tərkibindən çıxdığını elan etmiş Çeçenistanda isə vəziyyət daha mürəkkəb şəkil aldı. Çeçenistanda və Şimali Qafqazın başqa bölgələrində baş qaldıran münaqişələr Qafqazı milli münaqişələr ocağına çevirdi. Başqa sovet respublikalarının tərkibində olan muxtar respubli-

kalar da öz suverenliyini tələb etməyə başladılar. Bunlardan Moldovada Qaqauz və Dnestryanı bölgədə rusdilli əhalini, Gürcüstanda isə Abxaziya və Osetiyanı göstərmək olar. 1990-cı ilin axırlarında isə Rusiya Federasiyasının tərkibində olan 25 muxtar respublika öz suverenliyini elan etdi.

İmperiyanın yaşaması naminə M. S. Qorbaçov mərkəz tərəfindən respublikalara yüksək səviyyədə suverenlik statuslarının verilməsi üçün yeni ittifaqın yaranması təklifi ilə çıxış etdi və Baltikyanı ölkələrin müstəqilliyini tanıdı. Lakin respublikalarda böyük vüsət almış milli azadlıq hərəkatları respublika rəhbərlərini bu işdən çəkinməyə vadar etdi. Nəhayət, xalqların və millətlərin suverenlik meyillərinin güclənməsi prosesi 1991-ci ildə özünün kulminasiya nöqtəsinə çatdı. 1991-ci il dekabrın 1-də Ukraynada ölkənin gələcək taleyi ilə bağlı referendum keçirildi. Əhalinin 80%-i Ukraynanın müstəqil bir dövlət olmasına səs verdi. Dövlət müstəqilliyinin elan olunmasından sonra isə prezident seçilmiş L.K. Kravçuk hər hansı bir yeni ittifaqın yaradılması ilə bağlı olan sazişləri imzalamayacağını bildirdi. SSRİ-nin buraxılması uğrunda M.Qorbaçovla siyasi mübarizə aparan B.N. Yeltsin isə dərhal Ukrayna Respublikasının müstəqilliyini tanıdığını elan etdi.

1991-ci ilin sentyabr ayından etibarən SSRİ-nin buraxılması və yeni ittifaq dövlətinin yaradılması istiqamətində danışıqlar aparılmağa başlandı. 1991-ci il 8 dekabr tarixində Brest şəhəri yaxınlığında yerləşən Belovejskidəki «Viskuli» iqamətgahında Rusiya, Ukrayna və Belarus rəhbərləri MDB-nin yaradılması haqqında «Belovejsk sazişi» imzaladılar.

Bundan dərhal sonra Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan rəhbərləri Aşqabadda görüşərək MDB-yə daxil olmaq niyyətlərini bildirdilər.

Dekabrın 21-də Alma-Atada Azərbaycan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan respublikaları da Belarus, Rusiya və Ukrayna ilə birlikdə MDB-nin yaradılması haqqında Bəyannaməni imzaladılar. 1993-cü ilin yanvarında Minskdə MDB-nin Nizamnaməsi qəbul olundu.

1991-ci il 8 dekabr tarixində Sovet imperiyasının əsas aparıcı qüvvələri hesab olunan üç slavyan respublikası – Rusiya, Ukrayna və Belarus rəhbərlərinin SSRİ-nin beynəlxalq hüququn subyekti və geosiyasi reallığı kimi öz mövcudluğunu itirməsini elan etdikdən sonra, dekabrın 25-də saat 19.00 M.S.Qorbaçov dövlət televiziyası ilə çıxış edərək, SSRİ-nin prezidenti səlahiyyətlərinin bitdiyini bildirdi. Bununla da M.S.Qorbaçovun sovet inzibati-amirlik sistemindən yeni demokratik təfəkkürlü idarəetməyə keçid sahəsində «islahatları» tamamilə iflasa uğrayaraq, Kremlin üzərində 70 ilə yaxın bir müddət dalğalanan qırmızı bayraq endirildi və SSRİ adlı imperiyanın mövcudluğuna son qoyuldu.

Ermənistanın MDB-yə daxil olması

1991-ci il dekabrın 21-də Ermənistan Respublikası MDB-yə daxil oldu. Ermənistan MDB-yə daxil olan ilk dövlətlərdən biri kimi bu birliyin fəaliyyətinin genişlənməsində yaxından iştirak etmiş oldu. Digər Cənubi Qafqaz respublika-

larından fərqli olaraq, Ermənistanın Müstəqil Dövlətlər Birliyi ilə sıx əməkdaşlıq etməsinin əsas səbəbi Rusiya Federasiyasına arxalanaraq, Qafqazda sabitliyin pozulması ilə nəticələnən torpaq iddiaları ilə bağlı planlarını həyata keçirməkdən ibarət idi. Məhz bu səbəbə görə də Ermənistan MDB çərçivəsində Rusiya Federasiyası ilə hərbi sazişlər imzalanmasına üstünlük verdi, MDB-də ilk respublika oldu ki, Rusiya ilə sıx hərbi əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı.

1994-cü ilin sentyabr ayında Rusiya Federasiyası özünün yeni xarici siyasi strategiyasını elan etdi. Bu strategiyanın əsas mahiyyəti MDB-nin üzvləri ilə sıx əməkdaşlıq etmək və öz maraqlarının müdafiə olunması istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirməkdən ibarət idi. Yeni strategiyadan istifadə edərək, RF Qafqazda öz hərbi potensialını gücləndirməyə başladı. Bu məqsədlə RF-in rəsmi nümayəndələri Türkiyənin Rusiya üçün təhlükəli bir dövlət olması haqqında fikirlər söyləməyə başladılar. Şübhəsiz ki, RF-in Qafqazda öz hərbi potensialını gücləndirməsi prosesində MDB-nin üzvü olan Ermənistan Respublikası əhəmiyyətli rol oynadı. Belə ki, MDB çərçivəsində kollektiv təhlükəsizlik sisteminə qoşulan Ermənistan Respublikası, Qafqazda hərbi potensialını artırmaq üçün öz ərazilərinin Rusiya tərəfindən geniş şəkildə istifadə edilməsinə icazə verdi. 1994-cü il avqustun 19-20-də federal sərhəd qoşunlarının başçısı A.Nikolayev Yerevana səfər edərək Ermənistan–Türkiyə və Ermənistan–İran sərhədlərinin birgə qorunması ilə bağlı Ermənistan tərəfi ilə sənəd imzaladı.

MDB-yə daxil olan başqa respublikalardan fərqli olaraq

Ermənistan Rusiyanın Qafqazda olan maraqları naminə öz dövlət suverenliyini də qurban vermişdir. Belə ki, Rusiya tərəfi burada öz hərbi potensialını gücləndirərək, Ermənistan sərhədlərinin həm də onun sərhədləri olduğunu bildirdi.

Ermənistan–Türkiyə sərhədlərinin bağlı olması faktını irəli sürən Rusiya, sərhədlərin təhlükə kəsb etdiyini iddia edirdi. Ermənistan isə MDB-nin fəal üzvü kimi bu bəhanələrə qoşularaq öz ərazisində Federal qoşunların sayının artırılması fikrini dəstəkləyirdi. 1995-ci ildə general L.İvaşov ilk növbədə Qafqazda olan Rusiya sərhədlərinin müdafiəsi-nin yeni mərhələsinə keçidin başladığını bildirdi.

Ermənistanın MDB üzvü kimi göstərdiyi siyasi fəaliyyət 1994-1995-ci illərdə Qafqazda sülh prosesinə maneələr törətmiş oldu. 1996-cı ilin iyun ayında MDB çərçivəsində Rusiya və Ermənistan Müdafiə nazirləri ikitərəfli hərbi koalisiyanın yaradılması haqqında protokol imzaladılar. 1997-ci il avqustun 29-da isə bu protokolun əsasında Rusiya və Ermənistan arasında beş bənddən ibarət dostluq, hərbi sahədə əməkdaşlıq müqaviləsi imzalandı. Həmin il Rusiya və Ermənistan parlamentləri tərəfindən Ermənistan ərazisində yerləşdirilmiş Rusiya sərhəd qoşunlarının, eyni zamanda Gümrüdə yerləşən 102-ci Rusiya hərbi bazasının statusu haqqında sənəd ratifikasiya edildi.

1998–2000-ci illərdə Ermənistanın razılığı ilə Rusiya burada yerləşən hərbi hissələrinin silahlandırılması ilə bağlı tədbirləri gücləndirdi. Əsasən, havadan müdafiə sistemini gücləndirmək məqsədilə Ermənistan ərazisində S-300 tipli zenit raketləri yerləşdirildi. 1999-cu ildə isə Ermənistan

1992-ci ilin mayında Daşkənddə MDB çərçivəsində altı respublikanın kollektiv təhlükəsizlik haqqında imzaladığı müqavilənin daha da genişləndirilməsi təklifi ilə çıxış etdi.

2000-ci ilin oktyabr ayında Moskvada Ermənistan prezidenti R.Köçəryan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putin strateji əməkdaşlıq haqqında Bəyannamə imzaladılar. 2001-ci ildən isə Rusiyanın təşəbbüsü ilə Ermənistan MDB-nin qeyri-rəsmi mərkəzlərindən birinə çevrildi. Belə ki, 2001-ci ildə Yerevanda kollektiv təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı MDB çərçivəsində bir neçə sammit keçirilmişdir. 2001-ci ilin may ayında Yerevanda MDB çərçivəsində keçirilmiş sammitlərin birində Rusiya Federasiyası prezidentinin iştirak etməsi Yerevanın Moskva və Minskdən sonra MDB-nin qeyri-rəsmi mərkəzi olması faktını bir daha təsdiqlədi. Lakin MDB-nin bu qeyri-rəsmi mərkəzində başqa mərkəzlərdən fərqli olaraq, ancaq hərbi məsələlərlə bağlı sammitlər keçirilir.

Bəzi erməni rəsmiləri MDB çərçivəsində Rusiya ilə hərbi müqavilələrin imzalanmasının respublikada siyasi sabitliyin hökm sürməsinə xidmət etdiyini bildirmişdilər. Ermənistanın müdafiə naziri S.Sarkisyan bu barədə demişdir: «Rusiya qoşunlarının Ermənistanda mövcudluğu Ermənistanda sülh və sabitliyin təminatçısıdır». Onu da qeyd etmək ki, MDB-yə daxil olmuş respublikaların arasında Ermənistan yeganə respublikadır ki, Rusiya ilə ümumi havadan müdafiə sisteminə malikdir.

Beləliklə, Ermənistanın MDB-yə daxil olması, əsasən, Qafqazda sülhün təhlükə altına alınmasını genişləndirdi.

MDB çərçivəsində Ermənistan Respublikasının fəaliyyəti tarix boyu Qafqazda sülhün pozulmasına gətirib çıxaran «Böyük Ermənistan» xülyasının reallaşdırılmasına xidmət edir.

Gürcüstan və Azərbaycanın MDB-yə daxil olmaq məsələsinə ehtiyatla yanaşmalarının səbəbləri

Sovetlər Birliyi süquta uğradıqdan sonra beynəlxalq vəziyyət dəyişdi. Qarşı-qarşıya dayanmış iki blokun, əsasən də, «sosialist düşərgəsinin» maraqları və nüfuz dairəsi tamamilə zəiflədi. Bütün bunlar beynəlxalq siyasət üçün böyük bir qarşıdurmanın qarşısının alınması kimi qiymətləndirildi. Lakin SSRİ-nin süqutu onun ərazisində bir neçə milli münaqişənin başlanmasına gətirib çıxardı. Beynəlxalq siyasətdə bu münaqişələr Avropada sabitliyin pozulmasına təhlükə törətmədiyi üçün global təhlükə mənbəyi kimi qiymətləndirilməsə də, postsovet məkanında bu münaqişələr ictimai-siyasi əlaqələrə əhəmiyyətli şəkildə öz təsirini göstərdi.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində, xüsusilə Qafqaz milli və siyasi münaqişələr ocağına çevrildi. Əsasən, Azərbaycan və Gürcüstanın üzləşdiyi Dağlıq Qarabağ, Osetiya və Abxaziya münaqişələri hər iki respublikanın ilkin mərhələdə MDB-yə qəbuluna ehtiyatla yanaşmalarına səbəb oldu. Çünki Azərbaycanın və Gürcüstanın ümumi inkişafına və müstəqilləşməsinə mane törədən bu münaqişələrin qızışdırılmasında sovet idarəetmə sisteminin böyük rolu olmuşdur. SSRİ süquta uğradıqdan sonra isə Rusiya Federasiyası etnik separatizm meyillərindən istifadə edərək, hər iki respublikanı təsir dairəsində saxlamağa cəhd göstərmişdir.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra başqa postsovet regionlarında olduğu kimi, Cənubi Qafqazda da 70 ilə yaxın bir dövr davam etmiş təsir mexanizmləri aradan qalxdı. Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları Qərbdə integrasiya olunmağa üstünlük verdilər. Rusiya isə Cənubi Qafqazla bağlı öz xarici siyasətini ABŞ, Avropa İttifaqı və NATO-nun bu regiona doğru hərəkətinin qarşısını zəiflətmək, Azərbaycan və Gürcüstanın Qərbdə meyillənməsinə mane olmaq və öz siyasi maraqlarını təmin etmək prinsipləri üzərində qurmuşdur. MDB-nin yaradılması da Rusiya üçün daha çox bu prinsipləri həyata keçirmək məqsədi güdürdü. Rusiya MDB-nin vasitəsilə başqa regionlarda olduğu kimi, Qafqazda da öz həyatı mənafeələrini təmin etməyə, mövqelərini möhkəmləndirməyə, Qərbin ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni təsirini zəiflətməyə cəhd göstərirdi.

MDB çərçivəsində Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı, sərhədləri birgə mühafizə sistemi, vahid gömrük ittifaqının yaradılması planları Azərbaycan və Gürcüstanı bu təşkilata qəbuluna ehtiyatla yanaşmağa sövq edirdi. Çünki Rusiya MDB çərçivəsində yaradılan əksər təşkilatların vasitəsilə başqa postsovet respublikalarında olduğu kimi, Cənubi Qafqaz respublikalarının da xarici siyasətini koordinasiya etmək imkanına malik olurdu. Bununla yanaşı, Rusiya, ümumiyyətlə, MDB-yə daxil olan respublikaların Qərb dövlətləri ilə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsinə təsir göstərməyə səy edirdi.

Zəngin karbohidrogen yataqlarına malik olan Azərbaycan Respublikası SSRİ-nin süqutundan sonra öz təbii sərvət-

lərinin dünya bazarına çıxarılması üçün müstəqil şəkildə nəqdiyyat xətləri seçmək imkanını əldə etmişdir. Rusiya isə əsas kommunikasiya xətlərinin, qaz və neft kəmərlərinin onun mənafeyinə uyğun olaraq öz ərazisindən keçməsinə cəhd göstərirdi. Əks-təqdirdə, Rusiya bunu öz geostrateji və milli təhlükəsizliyinə xələl kimi qiymətləndirirdi. Bütün bunlar isə, təbii olaraq, Azərbaycanı MDB-yə qəbul məsələsində ehtiyatla hərəkət etməyə sövq edirdi.

Rusiya Gürcüstan və Azərbaycanın MDB-yə qəbul olması istiqamətində müəyyən ictimai-siyasi tədbirlər həyata keçirir, hətta təzyiqlər belə göstərirdi. Lakin üzdə hər iki respublikanın MDB-yə üzv olmaması məsələsinə adi bir iş kimi yanaşdığını nümayiş etdirirdi. Buna misal olaraq, 1992-ci ildə RF-in Baş naziri Y. Qaydarın Bakıya səfəri zamanı Azərbaycanın MDB-yə üzvlükdən imtina etməsini təbii bir proses kimi qiymətləndirməsini və bunun iki dövlət arasında mövcud olan münasibətlərə heç bir xələl gətirmədiyini bildirməsini göstərmək olar.

1992-ci ildən etibarən sovet qoşunlarının Azərbaycanı çıxarılması prosesi başlandı. Şübhəsiz ki, həmin vaxt belə bir prosesin baş verməsi müstəqilliyə yeni qədəm qoymuş respublika üçün böyük bir hadisə kimi qiymətləndirildi. MDB çərçivəsində isə Rusiyanın respublikalarda olan hərbi bazalarının saxlanması, hətta müasir silahlarla təchiz edilməsi məsələsi Azərbaycanın MDB-yə qəbuluna ehtiyatla yanaşmasının səbəblərindən birinə çevrildi.

Rusiyanın MDB ölkələri üzərində iqtisadi və siyasi təsiri çox güclü idi. Bu, özünü Gürcüstan və Azərbaycanda

daha qabarıq şəkildə göstərməkdə idi. Hər iki respublika isə, xüsusilə iqtisadi baxımdan Rusiyanın təsirindən çıxmaq üçün öz iqtisadi problemlərinin həlli istiqamətində Qərbin aparıcı dövlətləri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsinə üstünlük verirdi.

Şübhəsiz ki, Gürcüstan və Azərbaycanın MDB-yə qəbul məsələsinə ehtiyatla yanaşmalarında həmin vaxt hər iki respublikanın siyasi hakimiyyətində səriştəsiz adamların olması da əhəmiyyətli rol oynamışdır. İstər Gürcüstanın, istərsə də Azərbaycanın o zamankı rəhbərləri Qərblə Rusiya arasında manevrlər edərək ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni problemlərin həllinə və Rusiya Federasiyası ilə sivil münasibətlərin yaradılmasına nail ola bilməmişdilər. Bu isə MDB-yə daxil olması vacib olan hər iki Cənubi Qafqaz respublikasını Rusiya ilə ehtiyatla davranmağa, MDB-yə qəbul məsələsində hərtərəfli düşünülmüş addımlar atmağa sövq edirdi.

Gürcüstan və Azərbaycanda siyasi hakimiyyətdə böhran

1991-ci ilin axırları–1992-ci ilin əvvəllərində Gürcüstan Respublikasında siyasi böhran dərinləşdi. Z.Qamsaxurdiyanın qatı millətçiliyi və radikal mövqeyi Gürcüstanda vətəndaş müharibəsi vəziyyəti yaratdı. Siyasi böhranın vətəndaş müharibəsinə çevrilməsi ilə əlaqədar 1991-ci ilin axırlarında Gürcüstanda fəvqəladə vəziyyət elan edildi.

1992-ci il yanvarın 1-də prezident qvardiyası ilə müxalifət arasında silahlı toqquşma baş verdi. Prezident qvardi-

yası hakimiyyətin zəifləmiş nüfuz dairəsini möhkəmləndirmək məqsədilə müxalifətin üzərinə geniş şəkildə silahlı hücum həyata keçirdi. Lakin müxalifət qüvvələri qvardiyaçılara güclü zərbə endirərək, əks-hücuma keçməyə müvəffəq oldular. Axşama qədər davam edən döyüşlərin nəticəsində müxalifət üstünlük əldə etdi.

Prezident qvardiyası və tərəfdarları əleyhinə silahlı mübarizə aparan müxalif qüvvələrin arasında Z.Qamsaxurdiya hökumətində baş nazir vəzifəsində işləmiş C.İoseliyaninin başçılıq etdiyi «Mxedrioni» («Atlılar») adlı hərbi quruma çevrilmiş təşkilat özünü daha fəal göstərdi. Bu təşkilat 1989-cu ildə xilaskarlar korpusu kimi meydana gəlmişdi. Bütün fəaliyyətinin sonrakı dövrdəki istiqamətini isə, əsasən, Z. Qamsaxurdiyanın əleyhinə yönəlmişdir.

Üstünlüyü əldə etmiş müxalifətin qarşısını almaq məqsədilə Gürcüstan rəhbərliyi Hərbi Şura yaratdı. Bundan sonra isə demokratik qüvvələr, qismən də olsa, öz mövqelərini gücləndirməyə nail oldular. Respublikada kütləvi toqquşmaların qarşısını almaq məqsədilə Hərbi Şura tərəfindən bir sıra qərarlar qəbul edildi. Belə ki, respublikada sabitliyin bərqərar edilməsi məqsədilə şəhər komendaturası və hüquq-mühafizə orqanları ilə birlikdə drujinaçı dəstələrinin yaradılması elan olundu, Tbilisidə pasport rejimi tətbiq edildi, radio və televiziya nəzarətə götürüldü. Z. Qamsaxurdiya isə öz yaxın tərəfdarları ilə birlikdə parlament binasının zirzəmisində gizlənməyə məcbur oldu.

1992-ci il yanvar ayının 14-də Gürcüstan Respublikası Ali Sovetinin Sədri A.Asatiani ilə deputatların görüşü keçir-

rildi. Görüş zamanı vaxtilə müxalifətdə olan deputatlar tərəfindən baş verən hadisələrdə məsuliyyətin parlament çoxluğunun üzərinə qoyulması təklif olundu. Yanvarın 16-da isə Zuqdidə prezident tərəfdarlarının mitinqi keçirildi. Mitinqdə Z.Qamsaxurdiya çıxış edərək buraya toplaşanları Tbilisiyə yürüş etməyə çağırırdı və vətəndaş müharibəsinin başlanmasını elan etdi. Yalnız Hərbi Şuranın və Müvəqqəti hökumətin həyata keçirdikləri ciddi tədbirlərin nəticəsində geniş şəkildə baş verəcək vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı.

1992-ci il yanvarın 20-də Zuqdidə Hərbi Şuranın və Müvəqqəti hökumətin nümayəndələri artıq sabiq prezident hesab olunan Z.Qamsaxurdiyanın tərəfdarları ilə danışıqlara başladılar. Sabiq prezidentin tərəfdarları Müvəqqəti hökumətə Qamsaxurdiyanın respublikanı tərk edərək Qərb dövlətlərindən birinə getməsinə köməklik göstərməsini xahiş etdilər. Hökumət nümayəndələri eks-prezidentin yazılı şəkildə müraciət etdiyi təqdirdə bu işə köməklik göstərəcəklərini bildirdilər.

Lakin Hərbi Şuranın məlumatına görə, dünyanın heç bir ölkəsi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış Qamsaxurdiyanı qəbul etmək niyyətində olmadı. Belə olan təqdirdə, Z.Qamsaxurdiya respublikanı tərk edərək, yalnız Şimali Qafqazın ictimai-siyasi cəhətdən qeyri-sabit respublikası olan Çeçenistanın paytaxtı Qroznıda yerləşə bildi.

Yanvar ayının 21-22-də Z.Qamsaxurdiya tərəfdarları silsilə terror aktları həyata keçirdilər. Həyata keçirilmiş bu terror aktlarının nəticəsində Tbilisidə şəhərin mərkəzinə sarı

aparan körpü və Poti limanında yerləşən buğda anbarı partladıldı. Hərbi Şuranın məlumatına görə, həmin vaxt Zuqdidə 800 nəfər silahlı şəxs Qamsaxurdiya tərəfdarı kimi fəaliyyət göstərirdi. Silahlı dəstəyə isə Vaxtanq Kobaliya komandanlıq edirdi. Nəticədə Poti əhalisi Hərbi Şuraya və Müvəqqəti hökumətə Qamsaxurdiya tərəfdarlarından ibarət silahlı dəstənin buradan çıxarılması tələbi ilə müraciət etdi.

Hakimiyyət uğrunda mübarizəsini davam etdirmək niyyətində olan Z.Qamsaxurdiya fevral ayının 20-də Çeçenistan Respublikasının Prezidenti C.Dudayevlə görüş keçirdi. Görüş zamanı birgə fəaliyyət, inqışların torpaqlarının özlərinə qaytarılması və tarixi sərhədlərin toxunulmazlığı haqqında sənədlər imzalandı. Z.Qamsaxurdiya rəsmi şəkildə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılsa da, özünü Gürcüstanın qanuni prezidentini kimi aparmağa cəhd göstərirdi.

Z.Qamsaxurdiyanın güc yolu ilə yenidən hakimiyyətə qayıtmaq cəhdləri boşa çıxdı. Nəticədə o, Gürcüstanın qərb hissəsində yerləşən dağlarda gizlənmək məcburiyyətində qaldı. 1993-cü il dekabrın 31-də isə Çalendix rayonunun Dji-xaşxari kəndində dünyasını dəyişdi.

Z. Qamsaxurdiya hakimiyyətinin yaratdığı siyasi böhran iqtisadi sahəyə də öz mənfi təsirini göstərdi. 1991-ci ildə Z.Qamsaxurdiyanın Rusiyaya qarşı elan etdiyi blokada nəticədə Gürcüstan Respublikasının iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə salan ən böyük amillərdən birinə çevrildi. Yaranmış yanacaq qıtlığı bu sahədə mövcud olan ən ciddi problemə çevrildi. Özbəkistan Respublikası Türkmənistan qazının öz ərazisindən keçməsinə qadağa qoyduqdan sonra isə bütün Gürcüstan ərazisinə qazın verilməsi dayandırıldı.

Müstəqilliyin ilk illərində büdcə təşkilatlarının məvəcibləri 100% artırılsa da, əhalinin güzəranına heç bir müsbət təsir göstərmədi. Çünki respublikanın büdcə kəsiri 80% təşkil edirdi.

Minimal əməkhaqqının 4600 kupon, orta əməkhaqqının isə 15 000 kupon məbləğində olduğu nəzərə alınarsa, gündəlik tələbat üçün vacib olan malların qiymətlərinin necə baha olduğu aşağıdakı cədvəldən aydın görünür.

Beləliklə, Gürcüstanda siyasi hakimiyyətdə baş verən böhran respublikanın mövcudluğunu təhlükə altına salmaqda idi.

	Kupon	Səhifə
1 kq mal əti	10000	2500
1 kq donuz əti	9000-10000	2300-2500
1 kq pendir	6000	2600-3000
1 kq yağ	—	2500-3000
1 kq qənd	—	700-750
1 kq pomidor	2000	700-1000
1 kq kartof	1200	200

Gürcüstanda olduğu kimi, Azərbaycanda da müstəqilliyin ilk illərində dövlət müstəqilliyinin mövcudluğunun təhlükə ilə üzləşməsinə gətirib çıxaran siyasi böhran baş verdi.

Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrdən fəal şəkildə istifadə edən Xalq Cəbhəsi 1992-ci il may ayının 18-də, demək

olar ki, inqilabi yolla hakimiyyəti ələ aldı və Ə. (Əliyevin) Elçibəyin namizədliyini irəli sürərək, iyunun 7-də prezident seçkiləri keçirdi. Keçirilmiş seçkilərdə 76,3% səsə Ə.Elçibəy prezident kürsüsünü tutdu. Onun yaxın silahdaşlarından olan İsa Qəmbərov isə daha öncə Ali Sovetin sədri vəzifəsinə seçilmişdi.

Ə.Elçibəy öz komandası ilə hakimiyyətə yalnız xalqın üzləşdiyi bəlaları aradan qaldırmaq üçün gəldiklərini iddia etsə də, nəticədə hakimiyyətdə siyasi böhran yaradaraq, xalqı daha da ağır vəziyyətə saldı. AXC-Müsavat cütlüyü hakimiyyətinin dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək bəhanəsi ilə MDB-yə daxil olmaqdan imtina edərək, yalnız Türkiyə Cümhuriyyəti ilə sıx əlaqələr yaratmaq niyyəti və bu istiqamətdə yürütdüyü uğursuz siyasəti nəticəsində Azərbaycanın qonşuluğunda yerləşən Rusiya və İranla əlaqələrin pozulmasına gətirib çıxardı.

Həmin dövr ABŞ Azərbaycan hökumətinə qarşı respublikada demokratik azadlıqların olmaması və Ermənistanə qarşı blokada tətbiq etməsi ilə bağlı ittihamlar irəli sürərək, 907-ci düzəlişi tətbiq etdi. 1992-ci ildə ABŞ dövləti tərəfindən Azərbaycana qarşı 907-ci düzəlişin tətbiq edilməsi respublikanı nəinki maliyyə yardımlarından, eləcə də siyasi dəstəkdən məhrum etdi.

Ermənistan-Azərbaycan cəbhəsində vəziyyət Azərbaycanın xeyrinə deyildi. Bunun səbəblərindən biri də orduya rəhbərlik edən hərbiçilərin tez-tez dəyişdirilməsi, Baş gərgahın işinin düzgün qurulmaması, hərbi hissələrdə pozuculuqla məşğul olan adamların yüksək vəzifələr tutması.

hərbi hissələrdən silah-sursat və yanacağın oğurlanması, herb sənətini mükəmməl bilən sərkərdələrin ordudan uzaqlaşdırılması idi.

Hakimiyyət uğrunda gedən kəskin mübarizə nəticəsində ayrı-ayrı adamlar tərəfindən siyasi vəziyyət kəskinləşdirilir, torpaqlar, demək olar ki, düşməne döyüşsüz təhvil verilir.

Respublikada iqtisadi tənəzzül daha da dərinləşirdi. Müəssisələrdə istehsal gücünün 25–30%-indən istifadə olunurdu. 90-dan çox dövlətlə iqtisadi əlaqələrin, kifayət qədər xarici firmalarla müştərək müəssisələrin yaradılmasına baxmayaraq, respublikada hökm sürən dərin siyasi böhran iqtisadiyyatın inkişafını günbəgün aşağı salmaqda idi.

AXC-Müsavət cütlüyü hakimiyyətin yeni idarəçilik mexanizmini işə sala bilmədi. Bunun nəticəsində isə iqtisadiyyatın bütün sahələrində soyğunçuluq meydana gəlmişdi. Bir qrup adam tərəfindən respublikanın sərvətləri talanır, xaricə satılan malların müqabilində alınan valyuta isə xarici banklarda, şəxsi hesablarda saxlanılırdı. Cəmiyyətdə dərin təbəqələşmə hökm sürürdü. Əhalinin 60–70%-i yoxsulluq həddindən aşağı səviyyədə yaşayırdı.

Siyasi böhranı meydana gətirmiş səbəblərdən biri də idarəçilik aparatına səriştəsiz kadrların gətirilməsi idi. Elə buna görə də yuxarı dairələrdə rüşvətxorluq kütləvi hal almışdı.

Artıq xalq müharibədəki böyük itkilər və uğursuzluqlardan, siyasi çəkişmələrdən və iqtisadi böhrandan cana doymuşdu. Xalq arasında AXC-nin nüfuzu tamamilə aşağı

düşmüş, sıraları isə 3 dəfəyə qədər azalmışdı. AXC-Müsavət cütlüyü hakimiyyətinin meydana gətirdiyi siyasi böhran nəticədə vətəndaş qarşিদurması təhlükəsi yaratdı. Belə ki, 1993-cü il iyunun 4-də «polkovnik» Surət Hüseynovun başçılığı ilə Gəncədə hərbi qiyam başlandı. Qısa vaxt ərzində hökumət qüvvələri və hakimiyyətə qarşı təkcə Gəncədə deyil, Bakı yaxınlığında da toqquşmalar baş verdi. Yerlərdə olan hakimiyyət orqanları öz funksiyalarını itirdilər. Yaranmış ağır vəziyyətdən çıxmaq üçün Baş nazir və Ali Sovetin sədri istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Güc nazirliklərinin başçıları isə tutduqları vəzifədən azad edildilər.

Azərbaycanda hökm sürən siyasi böhran respublikanın mövcudluğunu təhlükə altına almışdı. Xalq düşdüyü belə bir çətin vəziyyətdən çıxış yolunu yalnız Heydər Əliyevdə gördü. Respublikanı siyasi böhrana sürükləyən səriştəsiz və ambisiyalı şəxslər isə nəyin bahasına olursa-olsun, hakimiyyəti əldə saxlamaq niyyətində idilər.

Eduard Şevardnadzenin Gürcüstanda, Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışları

Gürcüstanda baş vermiş hakimiyyət böhranı 1992-ci ilin aprel ayında daha da dərinləşmiş oldu. Belə ki, hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış Z. Qamsaxurdiyanın tərəfdarları tez-tez silahlı münaqişələr, terror aktları həyata keçirir, gürcü—abxaz və gürcü—osetin milli münaqişələri isə daha geniş və qanlı qarşıdurma şəklində alırdı.

Şübhəsiz ki, respublikanı üzləşdiyi siyasi böhrandan çıxarmağa qadir olan yeganə lider E.Şevardnadze idi. Həmin dövr gürcü xalqının böyük bir hissəsi isə bu faktı dəstəkləməyə başlamışdı.

Respublika hakimiyyətində yaranmış siyasi böhranın aradan qaldırılması məqsədilə milli qvardiyanın başçısı T. Kitovaninin, «Mxedrioni» («Atlılar») adlı hərbi qurumun lideri C.İoseliyaninin və Z. Qamsaxurdiya hökumətində baş nazir işləmiş T. Siqanın rəhbərliyi altında Hərbi Şura yaradıldı. 1992-ci ilin fevral ayında Hərbi Şura 1978-ci ildə qəbul edilmiş Gürcüstan SSR Konstitusiyasını ləğv edərək, onu 1921-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiya ilə əvəz etdi. Bu hadisədən az sonra, yəni 1992-ci il martın 7-də E.Şevardnadze xalqın tələbi ilə Moskvadan Gürcüstana qayıtdı və onun rəhbərliyi altında Hərbi Şuranın yerinə, fəaliyyəti seçkilərin keçirilməsinə qədər nəzərdə tutulmuş, müvəqqəti orqan hesab olunan Dövlət Şurası yaradıldı. E.Şevardnadzenin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən Dövlət Şurasının tərkibinə köhnə Hərbi Şuraya rəhbərlik edən T. Kitovani, C. İoseliyani, T. Siqna da daxil edildi. Dövlət Şurası Gürcüstanda fəaliyyət göstərən bütün siyasi qüvvələrin hesablaşdığı milli institut kimi qəbul edilmişdir.

E.Şevardnadzenin rəhbərliyi altında fəaliyyətə başlamış Dövlət Şurası, ilkin olaraq, Gürcüstan Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin gücləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü siyasət həyata keçirdi. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya kimi dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən Gürcüstan Respublikasının suverenliyi de-fakto tanındı. İyul ayı-

nın əvvəllərindən etibarən isə Rusiya Federasiyası ilə diplomatik əlaqələr quruldu.

1992-ci il iyunun 31-də Gürcüstan BMT-yə qəbul edildi. Dövlət Şurasının manifestinin səsləndirilməsi məqsədilə keçirilən mitinqdə isə 31 iyun tarixi Milli barışıq günü kimi elan olundu. Respublikanın bütün ərazisində fəvqəladə vəziyyət hökm sürürdü. Dövlət Şurasının manifestinə əsasən belə bir vəziyyətdə həbs edilmiş köhnə hakimiyyətin nümayəndələri azadlığa buraxıldı. Silahlı dəstələr saxlayan bütün siyasi qüvvələrin fəaliyyəti qadağan edildi.

1992-ci il noyabrın 6-da Dövlət Şurası dövlət hakimiyyəti haqqında qanun qəbul etdi. Həmin qanuna müvafiq olaraq, parlamentin sədri dövlət başçısı seçildi, qanunverici və icra hakimiyyətləri onun əlində cəmləşdi. Eyni zamanda dövlət başçısı tərəfindən Nazirlər Kabineti formalaşdırılaraq, parlamentin təsdiqinə verildi. Dövlət başçısı həm də respublika Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı hesab olunurdu.

Dövlət Şurasının iclasında respublikada yaranmış siyasi böhranın aradan qaldırılması üçün E.Şevardnadzeyə məhdudiyyətsiz hakimiyyət səlahiyyətləri verildi. T.Siqanın başçılığı ilə hökumətin tərkibi təsdiq edildi. Yeni hökumətin tərkibində, əsasən, elm adamları və sabiq dissidentlər təmsil olunmuşdur. Hökumətdə təmsil olunmuş müxtəlif siyasi partiyaların və təşkilatların nümayəndələrini yalnız E. Şevardnadzenin müstəqil dövlətçiliyi möhkəmləndirilməyə yönəldilmiş siyasi kursu birləşdirə bildi.

1995-ci ilin avqust ayında Gürcüstan parlamenti respub-

likanın yeni Konstitusiyasını qəbul etdi. Konstitusiyaya görə, dövlət başçısı ümumxalq səsverməsi nəticəsində seçilməli idi. Məhz bu səbəbə görə həmin il noyabrın 5-də Gürcüstanda eyni zamanda prezident və parlament seçkiləri keçirildi. Prezident seçkilərində E.Şevardnadze səs çoxluğu ilə qələbə çalaraq, Gürcüstan Respublikasının Prezidenti seçildi.

1993-1994-cü illərdə ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar və ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə Gürcüstanda bir sıra inzibati tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, mitinqlərin, siyasi yığıncaqların keçirilməsi qadağan edilmiş və respublikanın giriş-çıxışında ciddi yoxlamalar aparılmışdır. Müəyyən bir müddət komendant saati da tətbiq edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, parlament tərəfindən silah haqqında qanun da qəbul edilmişdir. Qanuna görə, yalnız DİN-in, MN-nin və MTN-nin əməkdaşlarına silah gəzdirməsi icazə verilirdi.

Siyasi sahədə olduğu kimi, iqtisadi sahədə də vəziyyət gərgin idi. Belə ki, pul-kredit sistemi iflasa uğramış, enerji qıtlığı yaranmış və əhalinin həyat tərzini sürətlə aşağı enmişdir. İşsizliyin sayı 80% , yoxsulluq həddi isə 70% təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində böhran daha da dərinləşmişdi. Demək olar ki, kəndin istehsalı və sosial infrastrukturu dağılmışdı. Meliorasiya sistemi, heyvandarlıq kompleksi məhv olmuşdu. 1988-ci ilə müqayisədə 1994-cü ildə buğda 32,7%, tərəvəz 32%, çay 86,8%, üzüm 44%, ət 28%, süd istehsalı isə 41,9% aşağı enmişdi.

1991-1997-ci illərdə «Dövlət əmlakının özəlləşdiril-

məsi», «Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi» haqqında qanunlar qəbul edilmişdi. 1992-ci ildən başlanmış aqrar islahatlar davam etdirilmiş və 1997-ci ildə əkinə yararlı torpaqların 55%-i sahibkarlara verilmişdir. Nəticədə Gürcüstanda 1 mln.-a yaxın ailə torpaq mülkiyyətçisinə çevrilmişdir. Kənd təsərrüfatı istehsalının 90%-i şəxsi sektorların payına düşürdü.

Aparılan islahatlar öz nəticəsini verməkdə idi. Belə ki, 1997-ci ildə ötən illərlə müqayisədə buğda istehsalı rekord həddə çatdırılmışdır. Müsbət göstəricilərdən biri də gürcü valyutasının stabil saxlanması, inflyasiya həddinin aşağı olması idi.

Gürcüstan iqtisadiyyatının inkişafı üçün böyük strateji əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri Azərbaycanla xeyirxah qonşuluq əlaqələrinin yaradılması olmuşdur. Hər iki dost respublikanın başçıları mütəmadi görüşərək, bütün sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələlərini müzakirə edirdilər. Buna misal olaraq, 1999-2000-ci illərdə Azərbaycan və Gürcüstanın dövlət başçıları Heydər Əliyevlə Eduard Şevardnadze arasında Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft boru kəmərinin çəkilişi ilə bağlı keçirilən görüşləri göstərmək olar. Çünki Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft boru kəməri siyasi əhəmiyyəti ilə yanaşı, Gürcüstan üçün böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu layihənin həyata keçirilməsi üçün ildə 300 mln. ABŞ dolları maliyyə vəsaitinin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu isə Gürcüstanda yeni iş yerlərinin açılması və büdcənin artırılmasına gətirib çıxardı. 1998-ci ildə Gürcüstan Respublikasının Baş naziri Z. Jvaniyanın Ba-

kıya səfər etməsi isə gürcü–Azərbaycan dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində rol oynamışdır.

Gürcüstan əlverişli coğrafi şəraitə və inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturuna malikdir. Məhz bütün bunlar onun Azərbaycanda olan zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının dünyaya bazarlarına çıxarılması istiqamətində həlledici mövqeyə sahib olmasını təmin etməkdədir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas neft boru kəmərinin reallaşması isə Gürcüstan xalqı üçün respublikanın Rusiyadan birtərəfli asılılığının aradan qaldırılmasına xidmət edən bir vasitədir.

E.Şevardnadze 2003-cü ildə Tbilisidə «məxməri inqilab» adı ilə tarixə daxil olan siyasi dəyişikliklər baş verənə qədər, respublikaya başçılıq etdi. Çevriliş nəticəsində E.Şevardnadze istefa vermək məcburiyyətində qaldı. 2004-cü il yanvar ayının 25-də isə M.Saakaşvili prezident seçildi və dərhal radikal siyasət yeritməyə başladı. Respublikada cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələr ölkəni yenidən siyasi və iqtisadi problemlərə sürüklədi.

Lakin Gürcüstan Respublikası siyasi və iqtisadi böhran təhlükəsindən uzaqlaşmağa nail oldu. Gürcüstanın siyasi və iqtisadi böhran təhlükəsini aradan qaldıra bilməsinin əsas səbəblərindən biri məhz M.Saakaşvilinin Eduard Şevardnadze və Heydər Əliyev tərəfindən hər iki respublika arasında yaradılmış sıx dostluq və əməkdaşlıq əlaqələrini qoruyub inkişaf etdirməsi olmuşdur. Artıq bu gün ideya müəllifi və memarı Heydər Əliyev olan Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas neft boru kəmərinin tikintisi reallaşmış və bu kəmərlə vasitəsilə Gürcüstanın beynəlxalq nüfuzunun artırılmasına, siyasi və

iqtisadi sabitliyinin və inkişafının qorunmasına xidmət edən Azərbaycanın nefti dünya bazarlarına çıxarılır.

Azərbaycan Respublikasında siyasi böhran yaratmış AXC–Müsavat cütünü hakimiyyəti yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə xalqı birləşdirmək və düşdüyü fəlakətdən xilas etmək iqtidarında olmadığını yaxşı dərk etdiyi üçün, əvvəllər siyasi meydandan uzaqlaşdırmağa çalışdıqları müdrik siyasətçi Heydər Əliyevi Bakıya dəvət etmək məcburiyyətində qaldı. Xalqın təkidli tələbi ilə iyunun 9-da Bakıya döndən Heydər Əliyev ilk öncə Gəncəyə gedərək S.Hüseynovu neytrallaşdırdı. Bununla o, vətəndaş müharibəsinin qarşısının alınmasına nail oldu.

1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri seçildi. Bundan bir neçə gün sonra isə prezident Ə.Elçibəy xəbərdarlıq etmədən paytaxtı tərk edib Naxçıvana, doğma kəndi Kələkiyə qaçdı. Başda Heydər Əliyev olmaqla, Ali Sovetin deputatlarının böyük bir hissəsi paytaxtı tərk etmiş prezidenti geri çağırmasına baxmayaraq, o, Bakıya qayıtmaqdan imtina etdi. Belə olan halda Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi iyunun 24-də Ə.Elçibəyin bütün səlahiyyətlərinin Ali Sovetin Sədri Heydər Əliyevə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Avqust ayının 29-da Ə.Elçibəyə etimadla bağlı ümumxalq referendumu keçirildi. Referendumda iştirak edənlərin böyük əksəriyyəti (97,5%) Ə.Elçibəyə etimad göstərmədiyini bildirdi. 1993-cü il oktyabrın 3-də isə Heydər Əliyev Prezident seçildi. Məhz bundan sonra onun həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasi tədbirlərin nəticəsində ölkədə siyasi sa-

bitlik yaradıldı, orduda quruculuq işləri sürətləndirilərək genişlənməkdə olan erməni işğalının qarşısı alındı.

Azərbaycan xalqının təkidli tələbi ilə Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə bağlı olaraq, 15 iyun Milli Qurtuluş günü kimi tarixə düşdü. 1998-ci il oktyabrın 11-də isə Heydər Əliyev Azərbaycan xalqı tərəfindən ikinci dəfə beş il müddətinə prezident seçildi.

Heydər Əliyev Azərbaycanda hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu istiqamətində misilsiz tədbirlər həyata keçirmişdir. 1998-ci ildə respublikada Konstitusiya Məhkəməsi yaradıldı, həmin ilin fevral ayında isə Şərqdə ilk olaraq Azərbaycanda ölüm hökmünün ləğvi ilə bağlı qərar qəbul edildi. 1999-cu il dekabrın 12-də respublikada ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində də Heydər Əliyevin fəaliyyəti müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz onun bu sahəyə ayırdığı diqqət və qayğı nəticəsində artıq 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası 20-dən artıq beynəlxalq saziş və konvensiyaya daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, respublikada çoxpartiyalı sistem yaradılmış və siyasi plüralizm təmin edilmişdir. Hazırda Azərbaycanda rəsmi qeydiyyatdan keçmiş 38 siyasi partiya, 1400-dən artıq ictimai birlik, müxtəlif dillərdə nəşr edilən 372 qəzet, 106 jurnal, 10 teleradioşirkət, 25 informasiya agentliyi mövcuddur.

Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı iqtisadi tənezzülün qarşısını alaraq iqtisadiyyatı inkişafa doğru istiqamətləndirdi. Belə ki, dövlət əmlakının və torpağın özəlləşdirilməsi haqqında dövlət Proqramı və Qanunu qəbul edildi. Torpaq onun üzərində çalışan kəndlinin şəxsi mülkiyyətinə

çevrildi. Fermer təsərrüfatları yaradıldı və 3,5 mln. insan şəxsi torpağa sahib oldu. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən aşağı faizli kreditlər verilməyə başlandı. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərin sayəsində 1998-ci ildə kənd təsərrüfatında istehsal 4%, 1999-cu ildə isə 7,1% yüksəlmiş oldu. Aqrar sahədə aparılan islahatlar Azərbaycanın yeyinti məhsulları ilə özünü təmin etmə iqtidarını artırdı.

1997-ci ildə ölkənin ümumi daxili istehsalının artımı 5,8%, 1998-ci ildə isə 10% təşkil etmişdir. İnflyasiyanın qarşısı alındı və sosial-iqtisadi sahədə quruculuq işləri dinamik həddə çatdırıldı.

İki yüz ildən artıq bir müddət ərzində dünyanın böyük dövlətlərinin maraqlarını özünə cəlb etmiş, Azərbaycanın ən böyük sərvəti hesab olunan neft, nəhayət ki, xalqın mənafeyi üçün istifadə olunmağa başlandı. 1994-cü il sentyabrın 20-də neft sahəsində imzalanmış «Əsrin müqaviləsi» əsasında respublikanın neft strategiyasının daha dinamik şəkildə inkişaf etdirilməsi mümkün oldu. 15 dövlətin 33 şirkəti ilə imzalanmış 21 neft müqaviləsi nəticəsində bu sahəyə 60 mlrd. ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur.

Heydər Əliyevin düşünülmüş və müdrik siyasəti təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda iqtisadiyyatın inkişafına böyük töhfələr verməkdədir. Bu istiqamətdə neft boru kəmərinin çəkilməsi, regional TRASEKA proqramına müvafiq olaraq, Avropa ilə Asiyanı birləşdirən nəqliyyat kommunikasiyasının tikintisi əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

1999-cu ilin noyabr ayında Xəzər neftinin Gürcüstan və

Türkiyə vasitəsilə dünya bazarına çıxarılması üçün İstanbul deklarasiyası imzalanmışdır. 2003-cü il fevralın 27-dən isə Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəmərinin tikintisinə başlanmışdır. Hazırda Azərbaycan dünyanın 128 ölkəsi ilə ticarət əlaqələri qurmağa müvəffəq olmuşdur. Bu ticarət əlaqələrinin 30%-i Rusiyanın payına düşmüşdür.

Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə qayıdışı bütün Qafqaz regionunda sabitliyin, sülhün və iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə xidmət etdi. Xüsusilə bu sahədə Azərbaycanla Gürcüstan arasında yaradılmış dostluq əlaqələri regionda sülhün təminatı məsələsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gürcüstanla yanaşı, RF-in subyektləri olan Şimali Qafqaz respublikaları ilə də Azərbaycan dostluq və əməkdaşlıq şəraitində əlaqələrə malikdir.

2003-cü il dekabrın 12-də müstəqil Azərbaycanın qurucusu, dünya miqyaslı görkəmli siyasətçi, eyni zamanda dünya birliyi tərəfindən böyük tarixi şəxsiyyət kimi qəbul edilmiş böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev dünyasını dəyişdi. 2003-cü ilin iyul ayında Heydər Əliyev siyasətinin layiqli davamçısı olan İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Baş naziri vəzifəsinə təyin edildi, oktyabr ayında keçirilən seçkilərdə 76,8% səsle prezident seçildi.

Azərbaycanın (sentyabr, 1993) və Gürcüstanın (dekabr, 1993) MDB-yə daxil olmaları

Heydər Əliyev xalqın təkidi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanda hökm sürən siyasi böhranın

aradan qaldırılması və dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü siyasi tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Belə tədbirlərdən biri də 1993-cü il sentyabrın 23-də Azərbaycanın MDB-yə üzv qəbul olunması idi. Heydər Əliyev AXC-Müsavat cütliyi hakimiyyətindən fərqli olaraq, Azərbaycanın MDB-yə daxil olmasını təmin etməklə, Rusiya ilə mövcud olan gərgin münasibətləri tənzimləyə bildi.

SSRİ-nin süqutundan sonra dünya siyasətində Rusiyanın nüfuzu və rolu xeyli azalsa da, Avrasiya regionunda aparıcı dövlət, geosiyasi və geostrateji xüsusiyyətinə görə dünyanın ən nəhəng dövlətlərindən hesab olunur. Bununla yanaşı, Rusiya postsovet respublikalarında istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları üçün böyük bazar rolunu oynayır. Ümumiyyətlə, Rusiya Avrasiyada ən mühüm əmək inteqrasiyası məkanıdır.

1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan hakimiyyətində olan siyasi cəhətdən qabiliyyətsiz və səriştəsiz adamlar Qərb ölkələri və Türkiyə ilə inteqrasiyaya daxil olarkən, Rusiya ilə əlaqələri tamamilə pozmağa cəhd göstərmişdilər. Bunun nəticəsində isə 1991–1993-cü illərdə Rusiya və Azərbaycan arasında münasibətlər qeyri-normal həddə gətirilmişdir. Heç şübhəsiz ki, bütün bunlar Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatına kəskin mənfi təsir göstərmişdir.

Heydər Əliyev MDB çərçivəsində Rusiya ilə münasibətləri normal həddə gətirib çıxartdıqdan sonra bu böyük dövlət Azərbaycanın müstəqilliyi, Qafqazda aparıcı dövlət

olması faktı ilə barışmış və onunla dostluq əlaqələri yaratmağa meyil göstərmişdir. Məhz Heydər Əliyevin 1997–2000-ci illərdə bu sahədə həyata keçirdiyi siyasi tədbirlərin nəticəsində iki ölkə arasındakı etimadsızlıq mühiti pragmatik əlaqələrlə əvəz edilmişdir.

Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin rəhbərliyi altında hər iki respublikanın MDB-yə daxil olması, Qərb dövlətləri və Türkiyə ilə yanaşı, MDB-yə üzv olan digər dövlətlərlə də ikitərəfli münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Belə ki, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları MDB-yə üzv olan Rusiya, Belarus, Ukrayna, Moldova, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Tacikistan respublikaları ilə çoxtərəfli əməkdaşlıq səviyyəsini yüksəltməyə nail olmuşdular.

Azərbaycan Respublikasının MDB-yə daxil olması Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə nizama salınması istiqamətində müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsində də rol oynamışdır.

MDB-yə üzv dövlətlərin başçılarının 1993-cü il dekabrın 24-də Aşqabadda keçirilən görüşündə Dağlıq Qarabağda davam edən müharibəyə dərhal son qoyulması, hər iki respublika rəhbərliyi tərəfindən hərbi əməliyyatların dayandırılması barədə razılıq sənədinin imzalanması haqqında müraciət qəbul etdilər və müraciətdə əks olunmuş tədbirlərin həyata keçirilməsində MDB-nin kollektiv təhlükəsizlik şurasının mexanizmləri çərçivəsində özlərinin qarant olmalarını bildirdilər. Qeyd etməliyik ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması istiqamətində BMT və

ATƏT-in MDB-yə siyasi dəstək göstərməsi haqqında müraciət etmişdilər.

Demək olar ki, MDB-nin əksər forumlarında Dağlıq Qarabağ məsələsi ətrafında müzakirələr aparılmışdır. 1994-cü il iyul ayının 19-da MDB-yə üzv olan dövlətlər Minsk qrupunda təmsil olunmuş dövlətlərin xarici işlər nazirlərinə və dünyanın bir sıra aparıcı dövlətlərinə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tezliklə həll edilməsi istiqamətində fəal mövqə göstərmələri haqqında məktubla müraciət etmişdilər.

Rusiya prezidentinin tapşırığı ilə MDB-nin o zamanki icraçı katibi İ.M.Korotçeni respublikalara etdiyi bütün səfərlərdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması məsələsi üzərində müzakirələr aparmışdır. 1992-ci ildə yaradılmış MDB dövlətlərinin Parlamentlərarası Assambleyası da Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində bir çox tədbirlər həyata keçirmişdir. Belə ki, Assambleya Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizama salınması məqsədilə Qırğızıstan parlamentinin sədr müavini M.Ş.Şerimkulovun başçılığı ilə barışdırıcı missiya təşkil etdi. Münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi məqsədilə missiya Azərbaycan, Ermənistan deputatları və Dağlıq Qarabağ ermənilərinin nümayəndələri ilə görüşlər keçirmək üçün bir neçə dəfə Bakıya, Dağlıq Qarabağa və Ermənistanla səfər etdi.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın MDB-yə daxil olmasının istər siyasi sabitliyin bərqərar olması, iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasında, istərsə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll

edilməsi istiqamətində böyük əhəmiyyəti vardır. MDB çərçivəsində Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının, eyni zamanda Qərbə integrasiya etməsi isə, heç şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin siyasi uzaqgörənliyi və Rusiya ilə Qərb arasında manevr edə bilmələri sayəsində reallaşmışdır.

1993-cü il oktyabrın 8-də Eduard Şevardnadze Gürcüstanın MDB-yə daxil olmasını elan etdi. Respublikada mövcud olan ağır ictimai-siyasi vəziyyətə baxmayaraq, Gürcüstan Respublikası həmin il dekabrın 9-da MDB-yə daxil oldu. Bu hadisədən sonra Rusiya–Gürcüstan əlaqələrində müsbət dəyişikliklər baş verdi. Rusiya Gürcüstanda baş verən kəskin hadisələrin nizamlanmasına köməklik göstərdi. Belə ki, əgər Rusiya, bir tərəfdən, abxazların qələbə çalmasına köməklik göstərdisə, digər tərəfdən, Gürcüstanın qərb hissəsində Qamsaxurdiya və onun tərəfdarları tərəfindən başlanmış vətəndaş müharibəsi dövründə Şevardnadze hakimiyyətini Qara dənizdə yerləşən Rusiya Hərbi Donanması matroslarının köməliyi ilə saxlamağa müvəffəq oldu.

1992-ci ildə Rusiya Prezidenti B. Yeltsin və Gürcüstan Prezidenti E. Şevardnadze sülhməramlı qoşunların gürcü—osetin münaqişə zonasına yerləşdirilməsi ilə bağlı razılaşma sənədi imzaladılar. Rus, gürcü və osetinlərdən ibarət olan bu sülhməramlı qoşunlar münaqişə zonasında sülhün təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynadı.

Şübhəsiz ki, E. Şevardnadze siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Gürcüstan Respublikasının MDB-yə daxil olması, xüsusilə Rusiya ilə əlaqələrin genişləndirilməsi onun

dağılmış iqtisadiyyatının bərpası işinə müsbət təsirini göstərdi.

Gürcüstan və Azərbaycan respublikaları MDB-yə üzv olmaqla yanaşı, Qərbə integrasiya və dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi məsələlərinə daha çox üstünlük verərək, Birlik daxilində, əsasən, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə daha çox diqqət yetirirdilər. Məhz elə bu məqsədlə 1999-cu ildə hər iki respublika MDB-nin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatından çıxdıqlarını elan etdilər. Bununla yanaşı, Gürcüstan öz ərazilərində yerləşmiş RF-in hərbi bazalarının çıxarılması istiqamətində beynəlxalq hüquq müstəvisində tədbirlər həyata keçirməyə başladı.

Rusiya Federasiyasının birtərəfli qaydada MDB üzvü olan Ermənistanı sürətlə silahlandırmasının Azərbaycanın və Gürcüstanın milli təhlükəsizliyi üçün təhlükə doğurması

SSRİ-nin süqutundan sonra Ermənistan parlamenti müdafiə və təhlükəsizlik komissiyasının keçmiş sədri Vazgen Sarkisyanın rəhbərliyi altında Müdafiə Nazirliyi yaratdı.

MDB çərçivəsində Rusiya Federasiyası Ermənistan ərazisində yerləşən hərbi bazalarını silahlandırmaqla yanaşı, Ermənistan Respublikasını da silahlandırdı. 1992-ci ilin yayında Moskva tərəfindən Ermənistan ərazisindən dislokasiya edilmiş 15-ci və 164-cü motoatıcı diviziyaların texnikası və hərbi silah-sursatı bu respublikaya verildi.

1992-ci ilin payızında Ermənistanın Müdafiə naziri

V. Sarkisyan istefa verir və onun yerinə bu vəzifəni Ermənistanın sabiq baş naziri V.Manukyan tutur. 1993–1996-cı illərdə Rusiya Federasiyası birtərəfli qaydada, MDB üzvü olan Ermənistana 1 mlrd. ABŞ dolları həcmində silah vermişdi.

1992-1993-cü illərdə Ermənistan prezidentinin xüsusi qərarı ilə dörd alaydan ibarət və tərkibində 2,5 min nəfər əsgər olan yeni motoatıcı briqada yaradılır. Yeni yaradılmış motoatıcı briqadaya, əsasən, yaşlı nəslin nümayəndələri cəlb edilir. Bunların əksəriyyəti isə Əfqanıstan müharibəsinin iştirakçılarından və bir neçə dəfə ölüm hadisəsi törədərək həbs edilənlərdən ibarət idi. Məqsəd Rusiyanın verdiyi silahlarla yeni hərbi qurumlar yaradaraq, Dağlıq Qarabağda işğalın miqyasını genişləndirmək idi.

Ermənistan Müdafiə nazirinin müavini və qərargahın rəisi Ter-Qriqoryans Ermənistan ordusunun SSRİ dövründə olduğu kimi formalaşdırılması ilə bağlı olan təklifləri rədd edərək demişdir: «Rusiya tərəfindən bizə verilmiş hərbi texnika, döyüş sursatı və ərazimizdə yerləşən rus hərbi bazalarının zabitlərinin əsgərlərimizin hazırlığında yaxından iştirak etməsi bizə təkcə müdafiə deyil, hücum xarakterli ordu formalaşdırmağa imkan verir. Məhz bu səbəbə görə də bizim üzərimizə yüksək hərbi hazırlıqlı və səviyyəli erməni ordusu yaratmaq vəzifəsi düşür».

Rusiya Ermənistanın havadan müdafiə sisteminin gücləndirilməsi üçün bu respublikaya kifayət qədər hərbi texnika, yüksək səviyyəli raketlər və zenit qurğuları vermişdir. 1994-cü ilin aprel ayında Ermənistan rəsmiləri Rusiyanın sayəsində respublikanın yüksək səviyyəli havadan müdafiə sisteminin yaradılmasının başa çatdığını bildirmişdilər.

MDB-yə üzv olan respublikalardan fərqli olaraq, Ermənistanda hərbi kadrların yetişdirilməsi üçün təhsil müəssisəsi olmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, sovet ordusunda, başqa xalqlardan fərqli olaraq, kifayət qədər erməni zabiti olmuşdur. Bəzi statistik məlumatlara görə, sovet ordusunda xidmət edən zabitlərin sayına görə ruslardan, ukraynalılardan və belaruslardan sonra ermənilər dururdu. Lakin SSRİ süquta uğradıqdan sonra Ermənistan hökuməti vaxtilə sovet ordusunda, sonra isə Rusiya ordusunda xidmət göstərən erməni zabitlərini ordu quruculuğunda iştirak etmək məqsədilə Ermənistana dəvət etsə də, onlardan yalnız 5-7%-i respublikaya qayıtdı. Bunun əsas səbəbi isə Ermənistan Respublikasında hökm sürən iqtisadi böhran, apardığı işğalçı müharibə olmuşdur. Belə olan halda isə Rusiyanın Ermənistana verdiyi hərbi texnikanın istifadəsi üçün kadr çatışmazlığı problemi meydana gəlmişdir.

1993-1994-cü illərdə Rusiyanın bilavasitə köməkliyi ilə Ermənistanda yeni hərbi məktəb-litsey, aviyaşia texnikumu, birillik zabitlər kursları, V.Sarkisyan adına Hərbi İnstitut yaradıldı. Bununla yanaşı, yüksək səviyyəli hərbi kadrların yetişdirilməsi məqsədilə Ermənistandan Rusiya və Yunanistanın hərbi məktəblərinə tələbələr göndərilməyə başlandı. Ermənistan Respublikasının hərbi kadrların yetişdirilməsində əsas məqsədi, bütün sivil dövlətlər kimi, normal orduya sahib olmaq deyil, əksinə, Rusiya Federasiyası tərəfindən verilmiş hərbi texnikanın istifadəsinə yiyələnmək və bununla da Qafqazda sülhü pozmaqdan ibarət idi.

1993–1996-cı illərdə Rusiya Federasiyası tərəfindən

MDB üzvü olan Ermənistana birtərəfli qaydada 8 ədəd operativ taktik P 17 kompleksi, 27 ədəd ZRK «Krux», 84 ədəd T-72 tank, 50 ədəd PDM 2, 36 ədəd D-30, 18 ədəd D-20 qaubissa, 18 ədəd RSZO «Qrad», 40 ədəd hərəkət edən «İqla», 200 ədəd adi zenit raket kompleksi, 26 ədəd minomyot, 7910 ədəd avtomat, 306 ədəd pulemyot, 1847 ədəd tapança, 20 ədəd qranatomyot, 227 253 000 ədəd kiçik və irikalıbrli güllə, 345 800 ədəd əl qumbarası və 1 mlrd. ABŞ dolları dəyərində olan başqa hərbi texnika, sursat verilmişdir. Verilmiş bu silahlarla yanaşı sovet ordusunun Ermənistandan çıxarılmamış hərbi silah və texnikasını da nəzərə alsaq, bu respublikanın Qafqazda militar bir dövlətə çevrildiyi aydın olacaqdır. Qeyd edilməlidir ki, Moskva Ermənistandan cəmi 500 vaqon sovet ordusuna məxsus olan hərbi texnika, silah və sursat çıxartmışdır. Bu iş Azərbaycanla müqayisədə Ermənistanın sovet ordusundan miras qalmış hərbi texnika, silah və sursatı 20 dəfə artıq əldə etməsini göstərir.

Rusiya Federasiyasının MDB üzvü olan Ermənistanı birtərəfli qaydada silahlandırması artıq 1996-cı ildə bu respublikada Azərbaycanın və Gürcüstanın milli təhlükəsizliyinə potensial təhlükə kəsb edən 4 motoatıcı briqadanın, 10 piyada qoşun polkunun, 1 artilleriya briqadasının, 2 zenit raket briqadasının yaradılması ilə nəticələndi. Bütün bunlarla yanaşı, Ermənistan rəsmilərinin bildirdiyinə görə, Azərbaycanın Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ ərazisində Rusiya tərəfindən verilmiş 316 ədəd tank, 324 ədəd müxtəlif növlü ağır zirehli texnika, 278 ədəd 122 mm kalıbrli artilleriya topu və 44 ədəd RSZO

«Qrad» yerləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, Ermənistan öz hərbi potensialının 80%-ni Azərbaycan Respublikasının əleyhinə yönəltmişdir. Bütün bunlar işə, ilk növbədə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizama salınması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə maneə törədən başlıca amillərdən biridir.

Rusiya tərəfindən silahlandırılmış Ermənistan Respublikası Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının milli təhlükəsizliyinə qarşı hər an böyük təhlükə kəsb etməkdədir. Rusiya rəsmiləri Ermənistanda mövcud olan hərbi texnikanın Azərbaycan və Gürcüstan əleyhinə deyil, Türkiyə əleyhinə yönəldiyi haqqında bəyanatlarla çıxış etmişdilər. Əgər Azərbaycan və Gürcüstanın hərbi potensialının Türkiyə ilə müqayisədə həddindən artıq azlıq təşkil etdiyini nəzərə alsaq, demək, Rusiya tərəfindən Ermənistana verilmiş hərbi texnikanın hər iki respublika üçün böyük bir təhlükə kəsb etməsi faktı aydın şəkildə görünəcəkdir.

Ermənistan rəsmiləri dəfələrlə Rusiya tərəfindən silahlanmasının Gürcüstan əleyhinə heç bir təhlükə kəsb etmədiyini bildirmişdilər. Onlar Gürcüstan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların Ermənistan əleyhinə diversiyalar törədə biləcəkləri haqqında boş və əsassız fikirlər söyləyərək, əslində Rusiya tərəfindən silahlanmalarının Azərbaycan kimi, Gürcüstanın da milli təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş təhlükəni gizlətməyə çalışmışdılar. Bundan başqa, Məshəti türklərinin öz ata-baba torpaqlarına–Cavaxetiyyə qayıtmaları istiqamətində Gürcüstanın yürütdüyü siyasət və Türkiyə ilə əmək-

daşlığın genişləndirilməsi Qafqazda sülhün pozulmasına xidmət edən erməniləri təşvişə salmaqdadır.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan kimi, Gürcüstan da Rusiya Federasiyasının birtərəfli qaydada MDB üzvü olan Ermənistanı sürətlə silahlandırmasını milli təhlükəsizliyə potensial təhlükə kəsb etdiyini yaxşı başa düşür. Məhz bu səbəbə görə də, Rusiya hərbi bazalarının Gürcüstan ərazisindən mərhələli şəkildə çıxarılması ilə bağlı Gürcüstanla Rusiya arasında gedən danışıqlarda Gürcüstan tərəfi hərbi bazaların Ermənistan ərazisindən deyil, Azərbaycan vasitəsilə çıxarılmasını təkid etdi. Gürcüstan tərəfinin onun ərazisində yerləşən Rusiya hərbi bazalarının Azərbaycan vasitəsilə çıxarılmasını təkid etməsinin əsas səbəbi isə Rusiyanın bu vasitə ilə Ermənistana silah ötürməsinin qarşısını almaq idi. Heç şübhəsiz ki, əgər Rusiya Gürcüstanda olan hərbi bazalarını Ermənistan vasitəsilə çıxarmağa müvəffəq olsa idi, buradan çıxarılmış hərbi texnikanın müəyyən bir hissəsi ilə Ermənistan tərəfini yenidən silahlandıracaqdı. Bunu sübut edən fakt Gürcüstanla apardığı danışıqlarda Rusiya tərəfinin hərbi bazaların Ermənistan vasitəsilə çıxarılmasına Gürcüstanın razılıq verdiyi təqdirdə, bazaları birdəfəlik çıxaracağını bildirməsi idi. Demək, Rusiyanın öz hərbi bazalarını Ermənistan vasitəsilə çıxarmağa ciddi cəhd göstərməsinin səbəbi aydındır. Lakin Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin hər iki respublika arasında sülh, dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması istiqamətində apardıqları məqsədyönlü siyasətin nəticəsində Gürcüstan və Azərbaycan Ermənistanın onların milli təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş təhlükəsinin qarşısını bir yerdə almağa çalışmışlar.

MDB-nin siyasi birlik funksiyasının özünü doğrultmaması və iqtisadi təşkilat statusuna keçid cəhdləri

SSRİ süquta uğradıqdan sonra, demək olar ki, onun yerinə 1991–1993-cü illərdə MDB yaranmışdır. Bu təşkilat, üç Baltıqyanı respublika istisna olunmaqla, 12 respublikanı öz tərkibində birləşdirməyə nail olmuşdur. MDB-nin fəaliyyəti ilk öncə keçmiş SSRİ respublikalarının əsas siyasi məqsədlərini hansısa formada qoruyub saxlamağa yönəlmişdir. Lakin hadisələrin sonrakı gedişatı MDB-nin Sovetlər Birliyi kimi dünyada beynəlxalq hüquq subyektinə çevrilə bilməyəcəyini göstərdi. Bunun əsas səbəbi isə bu təşkilatın tərkibinə daxil olmuş dövlətlərin öz dövlət quruculuğu məsələlərinə daha çox üstünlük vermələri idi.

MDB yarandığı gündən onun daxilində ziddiyyətlər özünü büruzə verdi. Belə ki, buraya daxil olan Belorusiya, Ermənistan və Mərkəzi Asiya dövlətləri Rusiyanın başçılığı ilə konfederativ əsasla keçmiş Sovetlər Birliyini yenilənmiş şəkildə bərpa etməyə çalışırdılar. Ukrayna, Moldova respublikaları isə MDB-yə daxil olmaqla yanaşı, özlərinin müstəqil daxili və xarici siyasətlərinin yeridilməsinə üstünlük verərək, dövlət quruculuğu məsələlərinə, hansı şəkildə olursa-olsun, müdaxilə edilməsinin əleyhinə idilər. Beləliklə, MDB-yə üzv olan respublikaların bu təşkilatın statusu məsələsinə yanaşmaları eynilik təşkil etmirdi.

1992-ci ilin may ayına qədər Azərbaycan da MDB-nin keçmiş müttəfiq respublikaları yeni bir konfederativ dövlət

tərkibində birləşdirməyə çalışan siyasi birlik funksiyası daşmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Bunun səbəbi isə A.Mütəllibovun Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə formal yanaşması və Rusiyanın başçılığı ilə MDB-nin siyasi birlik statusunun yüksəldilməsi uğrunda fəal mövqe nümayiş etdirməsi idi. A.Mütəllibovdan sonra isə Azərbaycana rəhbərlik edən Ə.Elçibəy, ümumiyyətlə, MDB-nin siyasi və iqtisadi statusunu qəbul etməyərək buraya daxil olan respublikalara qarşı çox kəskin münasibət göstərmişdir. Belə olan halda, yenə də Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi prosesi yeni problemlərlə üzləşdi və demək olar ki, Avrasiya regionundan təcrid olundu. Həmin dövr Gürcüstanın da MDB-yə olan münasibəti Azərbaycanla eynilik təşkil edirdi.

1992-ci ilin iyun ayında MDB-dən çıxan Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları 1993-cü ilin sentyabr-dekabr aylarında Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin rəhbərliyi altında yenidən bu təşkilata qayıtdılar. Azərbaycan və Gürcüstanın MDB-yə üzv seçilməsi bu təşkilatın siyasi birlik statusunu zəiflətməmiş oldu. Belə ki, hər iki respublika MDB daxilində Ukrayna, Moldova və Özbəkistanla birləşərək, MDB-nin hökumətlərarası təşkilat olması, dövlət, yaxud dövləüstü qurum mahiyyəti daşmaması, üzv ölkələrin daxili və xarici siyasətinə müdaxilə və beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi çıxış etmə səlahiyyətlərinə malik olmaması haqqında təşkilatın nizamnaməsinə yeni müddəaların salınmasına nail oldular.

MDB-nin yarandığı ilk vaxtlar Rusiya bu qurumdan is-

tifadə edərək, üzv dövlətlərin daxili və xarici siyasətlərinə müdaxilə imkanlarını və Sovetlər Birliyi dövründə olan hökmanlıq mövqelərini qorumağa cəhd göstərmişdir. Bu isə MDB-nin siyasi birlik kimi funksiya göstərməsinə mane törətməmiş oldu. Digər tərəfdən, MDB-nin Nizamnaməsində siyasi funksiya ilə yanaşı, iqtisadi, mədəni, ekoloji, hərbi sahələrdə əməkdaşlığın təmin edilməsi, azad iqtisadi zonanın yaradılması, üzv ölkələr arasında mövcud olan münaqişələrin həlli və s. məsələlər də öz əksini tapmışdır. Lakin indiyə qədər bu funksiyaları icra etmək üçün qurumun tərkibində yaradılmış geniş təşkilati strukturların bir hissəsi real fəaliyyətə başlaya bilməmiş, digərləri isə öz funksiyalarını yerinə yetirməmişlər.

MDB məkanında yaranmış problemlərin, xüsusilə milli münaqişələrin həlli istiqamətində keçirilən iclaslar formal xarakter daşıyır, bu səbəbə görə də qəbul olunmuş qərarlar icra olunmur. Bununla yanaşı, üzv dövlətlər də bu təşkilatın qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsinə biganə yanaşırlar. Digər tərəfdən, MDB çərçivəsində dövlətlər öz maraqlarına uyğun şəkildə, fərqli yanaşma nümayiş etdirirlər. Belə ki, Azərbaycan və Gürcüstan Rusiyanın hər iki respublikanın ərazisində baş qaldırmış separatizmə dəstək verdiyi üçün Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsində iştirak etmir, Türkmənistan bitərəf dövlət mövqeyi nümayiş etdirir. Özbəkistan 1999-cu ildə bu müqavilədən çıxdığını bildirir, Ukrayna isə bu əməkdaşlıqda müşahidəçi qismində iştirak edir.

MDB-yə üzv olan dövlətlərin hər biri öz siyasi maraqlarını birliyin siyasi maraqlarından üstün tutur. Bunun səbəbi

isə MDB-də əsas aparıcı rolun Rusiyaya məxsus olmasıdır. Üzv dövlətlərin hüquqlarının qeyri-bərabər olması onların öz maraqlarını birləşən maraqlarından üstün tutması ilə nəticələnir. Digər tərəfdən, MDB çərçivəsində formalaşdırılan ümumi xarici və daxili siyasət daha çox Rusiyanın maraqlarına uyğun şəkildə formalaşır. Məhz bu səbəbə görə də NATO-nun, ATƏT-in, Avropa Birliyinin və Qərbin başqa nüfuzlu təşkilat və dövlətlərinin bölgədə yürütdüyü siyasətə qarşı MDB-nin formalaşdırdığı mövqe üzv dövlətlərin mövqeyi ilə ziddiyyət təşkil edir.

Demək olar ki, təkcə siyasi sahədə deyil, bütün sahələrdə MDB-nin formalaşdırdığı mövqe ilə üzv dövlətlərin mövqeyinin ziddiyyət təşkil etməsi bu qurumun siyasi birlik funksiyasının özünü doğrultmamasına gətirib çıxardı. Elə bu səbəbə görə də mövqeləri üst-üstə düşən üzv dövlətlər tərəfindən Dördlülər İttifaqı, Beşlülər İttifaqı, Rusiya–Belarus İttifaqı, Avrasiya İqtisadi Birliyi, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, GUAM təşkilatları yaradıldı. Üzv dövlətlər bu təşkilatları yaratmaqla, eyni zamanda MDB-nin iqtisadi təşkilat statusuna keçməsinə də cəhd göstərmişdilər. Çünki quruma üzv olan respublikaların əksəriyyəti bir-biri ilə, əsasən, iqtisadi əməkdaşlıq etməyə üstünlük verirdilər.

Beləliklə, üzv dövlətlərin üzləşdiyi siyasi problemlərin, əsasən də, milli münaqişələrin MDB çərçivəsində öz həllini tapmaması, respublikaların hüquqlarının faktiki olaraq qeyri-bərabər olması, siyasi mövqelərin üst-üstə düşməməsi MDB-nin siyasi birlik funksiyasını icra edə bilməməsinə gətirib çıxardı.

MDB və azad iqtisadi zonanın yaradılması məsələsi

2003-cü ilin fevral ayında MDB üzvləri olan Rusiya, Belarus, Qazaxıstan və Ukrayna prezidentləri Yaltada görüş keçirərək, azad iqtisadi zonanın yaradılması haqqında qərar qəbul etdilər. Bu qərar qəbul olunmamışdan əvvəl də MDB-də azad iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı məsələlər mövcud olmuşdur. Belə ki, 1999-cu il fevralın 26-da Belarus, Qazaxıstan, Rusiya, Qırğızıstan və Tacikistan arasında Gömrük ittifaqı və Vahid iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı sənəd imzalanmışdır. Bu işin reallaşması istiqamətində hər dörd respublikanın hökumətləri dövlətlərarası və integrasiya komissiyaları, mərkəzi bankları səviyyəsində tədbirlər həyata keçirmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu istiqamətdə heç bir müsbət nəticə əldə olunmamışdır.

2000-ci ildə beş ölkə arasında Gömrük İttifaqının yerinə Avrasiya İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında sənəd imzalanır. Beləliklə, Avrasiya İqtisadi Birliyinə üzv olan dövlətlər öz aralarında və xaricdə iqtisadi-ticarət, gömrük-vergi sisteminin razılaşdırılmış ümumi rejimini yaratmış və MDB-nin digər dövlətləri üçün də yeni bir nümunə kimi təklif etmişdilər.

Bu qurum Ukraynanı da özünə cəlb etməklə, MDB çərçivəsində azad iqtisadi zonanın yaradılması layihəsi üzərində öz işini daha da genişləndirmişdir. Belə ki, layihəni həyata keçirməkdə əsas məqsəd Avropa Birliyində olduğu kimi, MDB məkanında da kapital, əmtəə, işçi qüvvəsi, xid-

mət sahəsində azad iqtisadi zonanın yaradılmasına nail olmaqdır. Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, hələ də layihənin həyata keçirilməsi mümkün olmamışdır. Bunun səbəbi isə MDB-yə üzv olan bəzi dövlətlərin dərinləşmiş integrasiya proseslərinə ehtiyatla yanaşmasıdır.

Təkcə 2004-cü ildə Avrasiya İqtisadi Birliyi çərçivəsində MDB-də azad iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı 9 iclas keçirilmişdir. Avrasiya İqtisadi Birliyi tərəfindən azad iqtisadi zonanın yaradılması reallaşmasa da, bu istiqamətdə aparılan işlər hələ də davam etdirilməkdədir.

MDB-də azad iqtisadi zonanın yaradılması məqsədilə Avrasiya İqtisadi Birliyinə daxil olan dövlətlərdən başqa, digər dövlətlər tərəfindən də bir neçə cəhd göstərilmişdir. Belə ki, 1994-cü il dekabrın 15-də MDB çərçivəsində doqquz dövlət tərəfindən azad ticarət zonasının yaradılması ilə bağlı sənəd imzalanmışdır. Azad ticarət zonasının yaradılması ilə bağlı qərar isə həmin il dekabrın 30-da qüvvəyə mindi. Bu sənədə imza atan doqquz dövlətdən üçü–Rusiya, Gürcüstan və Türkmənistan, qanunu ratifikasiya etməyərək, azad ticarət zonasının yaradılması ilə bağlı olan şərtləri müvəqqəti icra edəcəklərini bildirdilər. Lakin azad ticarət zonasının yaradılması da kağız üzərində qalaraq reallaşmadı. Üzv dövlətlər tərəfindən bunun reallaşmamasının səbəbi düzgün mexanizmin olmaması ilə əlaqələndirildi. Məhz bu səbəbə görə də 1999-cu ilin aprel ayında «Azad ticarət zonasının yaradılması ilə bağlı 1994-cü il 15 aprel tarixli razılaşma protokoluna» əlavələr edildi. Lakin bu məsələ ilə bağlı nəticədə dövlətlərin mövqeləri uyğunlaşmadığı üçün yenə də azad ti-

carət zonasının yaradılması reallaşmadı. Demək olar ki, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qırğızıstan, Tacikistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Ukrayna, Belarus, Moldova respublikaları tərəfindən 1992–1994-cü illərdə MDB çərçivəsində azad ticarət zonasının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər heç bir müsbət nəticə vermədi və bu səbəbə görə də azad iqtisadi zonanın yaradılması reallaşmadı.

1995-ci ildə Rusiya ilə Belarus arasında Gömrük İttifaqının yaradılması haqqında sənəd imzalandı. Bu sənədə görə ittifaqın yaradılması mərhələ-mərhələ aparılmalı idi. Lakin bu istiqamətdə həyata keçirilən mərhələli tədbirlər hələ də ittifaqın yaradılmasını reallaşdırma bilməmişdir.

2003-cü il fevralın 19-dan 20-nə qədər MDB-də azad iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı Avrasiya İqtisadi Birliyinin birinci iqtisadi forumu keçirilmişdir. Forumda MDB-də azad iqtisadi zonanın yaradılmasının hələ də baş tutmamasına baxmayaraq, bu istiqamətdə fəaliyyətin davam etdirilməsi qərara alınmışdır. Bununla yanaşı, bir neçə forum iştirakçısı əsassız olaraq, GUAM təşkilatını Avrasiya İqtisadi Birliyi çərçivəsində azad iqtisadi zonanın reallaşmasına olan maneələrdən biri kimi qiymətləndirmişdir. Bu isə, əsasən, Rusiyanın müstəqil siyasət yürütməyə çalışan MDB üzvü olan dövlətlərə münasibəti ilə bağlı idi.

Şübhəsiz ki, MDB-yə daxil olan bir sıra dövlətlərin müstəqil iqtisadi siyasət həyata keçirməsi Avrasiya İqtisadi Birliyi çərçivəsində azad iqtisadi zonanın reallaşmasına deyil, reallaşma mexanizminə maneə törədə bilərdi. Çünki bu me-

xanizm həmin dövlətlərin müstəqil iqtisadiyyat quruculuğu ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Misal olaraq, Ukrayna və Rusiyanın iqtisadi siyasətlərinin cynilik təşkil etməməsini göstərmək olar. Belə ki, hər iki dövlət tərəfindən 1998–2007-ci illər üçün dövlətlərarası ticarət dövriyyəsinin 2,5 dəfə artırılması nəzərdə tutulduğu halda, altı il müddətində bu rəqəm 10% yerinə yetirilmişdir. Daha dəqiq rəqəmlərlə desək, Rusiya ilə Ukrayna arasında ticarət dövriyyəsi 1996-cı ildə 45%, 1997-ci ildə 36,9%, 1998-ci ildə 36,5%, 1999-cu ildə 34,3%, 2000–2002-ci illərdə 30% təşkil etmişdir. Burada Rusiyanın Ukrayna və başqa MDB dövlətlərinə enerji daşıyıcılarının qiymətini artırması və bir sıra MDB dövlətlərinin iqtisadi cəhətdən Avropaya inteqrasiya etməyə üstünlük verməsi öz təsirini göstərmişdir. Digər tərəfdən, MDB daxilində mövqeləri üst-üstə düşən dövlətlər öz aralarında azad iqtisadi zonanın yaradılmasına cəhd göstərirdilər.

Ukrayna Avrasiya İqtisadi Birliyi çərçivəsində azad iqtisadi zonanın yaradılmasına qoşulsa da, qısa müddətdən sonra Rusiyadan olan nəqliyyat asılılığından çıxmaq məqsədilə GUAM çərçivəsində nəqliyyat kommunikasiyasından istifadəyə əhəmiyyət verdi.

1994-cü ildə Qazaxıstan və Özbəkistan arasında azad iqtisadi zonanın yaradılması haqqında saziş imzalandı. Həmin il aprelin 30-da bu saziş Qırğızıstan Respublikası da qoşuldu. Lakin başqa üzv dövlətlər kimi, Mərkəzi Asiya dövlətləri də MDB çərçivəsində azad iqtisadi zonanın yaradılmasını reallaşdırma bilmədi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1996-cı ildə əməkdaşlıq şəklində, 2001-ci ildə isə yaranması rəsmən elan edilmiş Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində Çin Xalq

Respublikası Mərkəzi Asiya respublikaları ilə sıx iqtisadi əlaqələrin yaradılmasına nail oldu. Hazırda isə bu təşkilatın çərçivəsində azad iqtisadi zonanın yaradılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, mövqeləri üst-üstə düşən üzv dövlətlər azad iqtisadi zonanın öz aralarında yaranmasına üstünlük verirdilər. Bu baxımdan MDB daxilində yaranmış Dördlər İttifaqı, Beşlər İttifaqı, Rusiya–Belarus İttifaqı, Avrasiya İqtisadi Birliyi, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, GUAM kimi qurumlar azad iqtisadi zonanın yaradılmasının öz aralarında təbii olunmasına cəhd göstərirlər.

MDB və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin iqtisadi və mədəni integrasiya problemləri

SSRİ dövləti süquta uğradıqdan sonra, Baltıyanı dövlətləri istisna etməklə, yeni yaranmış müstəqil dövlətlərin arasında mövcud olan əlaqələr kəsilmiş oldu. Rusiya isə bütün vasitələrdən istifadə edərək, öz əənəvi bazarını qorumağa çalışdı. Belə vasitələrdən biri 1991-ci ildə yaranmış Müstəqil Dövlətlər Birliyi idi. Məhz bu birliyin vasitəsilə Rusiya sovet dövründə müttəfiq respublikalar arasında mövcud olan siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri yenidən bərpa etmək istəyirdi.

Baltıyanı dövlətlər başqa keçmiş müttəfiq respublikalardan fərqli olaraq, birbaşa Avropaya integrasiyaya cəlb olunduğunu bildirdi. Gürcüstan isə MDB yarandığı vaxt bu təşkilata üzv olmaqdan imtina etdi. Beləliklə, MDB-yə ilk öncə üzv olan 12 respublika regional integrasiyanı və öz arala-

rında bütün sahələrdə olan əlaqələri yeni formada davam etdirməyi məqsəduyğun hesab etdi. Lakin MDB üzvü olan dövlətlərin əksəriyyəti özlərini keçmiş siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələri yeni formada davam etdirməyə tərəfdar kimi aparsalar da, ayrı-ayrılıqda dövlətüstü hakimiyyətin və kənardan idarəetmənin əleyhinə müqavimət göstərdilər. Məhz bu səbəbə görə də MDB-yə üzv olan dövlətlər daha çox beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilməyə çalışırdılar.

MDB-yə üzv olan dövlətlərin əksəriyyəti daha çox Qərba inteqrasiya edilməsinə üstünlük versələr də, birlik çərçivəsində də inteqrasiyanın vacibliyini qiymətləndirirdilər. Vaxtilə müttəfiq respublikaların maliyyə-bazar münasibətləri, əmək və istehsal resursları, iqtisadi mexanizmləri bir-biri ilə elə sıx bağlanmışdır ki, bunu birdən-birə dağıtmaq heç bir müsbət nəticə verməzdi. Bu baxımdan, postsovet respublikaları yeni statusla yaradılmış MDB-nin vasitəsilə öz aralarında mövcud olan inteqrasiya proseslərini davam etdirə bildilər. Bu isə MDB-ni Avrasiya məkanında başqa sahələrlə yanaşı, iqtisadi və mədəni sahələrdə də inteqrasiya missiyasını üzərinə götürmüş böyük regional beynəlxalq təşkilata çevirdi.

MDB-nin Nizamnaməsində siyasi, hərbi, ekoloji və humanitar sahələrlə yanaşı, iqtisadi və mədəni sahələrdə də üzv ölkələrin əməkdaşlığını təmin etmək funksiyası öz əksini tapmışdır. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün isə MDB çərçivəsində Dövlət Başçıları Şurası, Hökumət Başçıları Şurası, Koordinasiya-Məşvərət Komitəsi, İqtisad Məhkəməsi kimi geniş təşkilati strukturlar yaradılmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu təşkilatların bir hissəsi hələ də real fəaliyyətə başlaya, digərləri isə öz funksiyalarını icra edə bilməmişlər.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi və mədəni inteqrasiya sahəsində də MDB çərçivəsində dövlətlər, öz maraqlarına uyğun olaraq, fərqli yanaşma nümayiş etdirdilər. Bunun səbəbi isə, əsasən, MDB üzvü olan dövlətlərin dünyanın qabaqcıl ölkələri və beynəlxalq təşkilatları ilə bütün sahələrlə yanaşı, iqtisadi və mədəni sahələrdə də əlaqələrin yaradılmasına can atması idi. Bundan başqa, MDB tərkibində həyata keçirilən iqtisadi və mədəni inteqrasiya məsələləri ilə bağlı üzv ölkələrin mənafeləri üst-üstə düşmürdü. Məsələn, «gömrük ittifaqı», «vizasız gediş-gəliş», «ümumi vergi-tarif sistemi»nin üzv dövlətlərin hamısını maraq və mənafe baxımından qane etməməsini göstərmək olar. Digər tərəfdən, MDB dünyanın bir sıra böyük beynəlxalq təşkilatları olan BMT, ATƏT, NATO, Avropa İttifaqı kimi hüquqi statusa malik olmadığı üçün, üzv dövlətlər iqtisadi və mədəni inteqrasiya məsələsində, beynəlxalq münasibətlər sistemində daha böyük hüquqi statusa malik olan təşkilatlarla əməkdaşlığa üstünlük verirdilər. MDB isə beynəlxalq aləmdə daha çox Avrasiya regional inteqrasiya təşkilatı kimi tanınmışdır. Üzv dövlətlər isə MDB çərçivəsində Avrasiya regionunda dərinləşmiş inteqrasiyaya daxil olmaqla yanaşı, beynəlxalq aləmlə əlaqələrini də genişləndirməyə çalışırdılar.

Hələ 1995-ci ildə MDB dövlət başçılarının Moskvada keçirilmiş görüşündə qurum çərçivəsində 1996-1997-ci illər üçün iqtisadi və mədəni inteqrasiya ilə bağlı layihə müzakirə edilərək qəbul olunmuşdur. Lakin bu layihə hələ də icra olunmamışdır. Rusiya dövləti MDB çərçivəsində iqtisadi və mədəni inteqrasiyanın zəif getməsinə dövlətlərdə iqtisadi və mədəni sahədə həyata keçirilən islahatların müxtəlifliyi ilə

əlaqələndirməyə cəhd göstərir. Əslində isə, qeyd etdiyimiz kimi, MDB çərçivəsində iqtisadi və mədəni integrasiyanın dərinləşməsinə ciddi-cəhdlə yanaşmamalarının başlıca səbəblərindən biri Rusiyanın digər üzv dövlətlərə əksər hallarda səmimi yanaşmaması ilə bağlıdır. Məhz buna görə də 1997-ci ildə MDB-nin Kişinyovda keçirilmiş sammitində və 1998-ci ilin iyununda Sankt-Peterburqda keçirilmiş II Beynəlxalq iqtisadi forumunda MDB çərçivəsində iqtisadi integrasiyanın dərinləşdirilməsi məsələsi ilə bağlı ciddi müzakirələr aparıl-sa da, hələ də hansısa dərinləşmiş iqtisadi və mədəni integrasiya proseslərinin gəldiyini söyləmək olmaz.

Hazırda bütün sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi və mədəni sahələrdə də integrasiyaya cəhd yalnız maraqları üst-üstə düşən üzv dövlətlərin yaratdıqları subregional birliklər səviyyəsində göstərilir. Belə subregional təşkilatlar sırasına Rusiya–Belarus İttifaqı, Beşlər İttifaqı, Avrasiya İqtisadi Birliyi, Mərkəzi Asiya Əməkdaşlığı, GUAM, İqtisadi Əməkdaşlıq, Şanxay Əməkdaşlığı təşkilatlarını aid etmək olar.

Rusiya–Belarus İttifaqı vahid iqtisadi məkan, vahid valyuta, enerji təminatı və s. proseslərdə integrasiyanı dərinləşdirmişdir. Lakin MDB-yə üzv olan başqa dövlətlər bu İttifaqa daxil olmağa maraq göstərməmişlər.

Rusiya, Belarus, Qazaxıstan və Qırğızıstan dövlətləri Dördlər İttifaqında bütün sahələrlə yanaşı, iqtisadi və mədəni sahələrə daha dərin integrasiya prosesinə cəlb olunublar. 1999-cu ildə Tacikistanın bu ittifaqa qoşulması onun Beşlər İttifaqı adlanmasına səbəb oldu. Şübhəsiz ki, bu ittifaq çərçivəsində də iqtisadi və mədəni integrasiya prosesində kifayət

qədər çatışmazlıqlar vardır. 1998-1999-cu illərdə Beşlər İttifaqı çərçivəsində Vahid İqtisadi Məkan və Gömrük İttifaqı haqqında müqavilələr bağlansa da, bu günə qədər bu proses başa çatmamışdır.

Rusiya–Belarus İttifaqına olduğu kimi, Beşlər İttifaqına da MDB üzvləri olan dövlətlər qoşulmağa ehtiyat etdilər. Bunun səbəbi isə bir sıra MDB dövlətlərinin, xüsusilə Azərbaycan və Gürcüstanın Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olmağa can atması idi.

MDB-yə üzv dövlətlər arasında bütün sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi və mədəni sahədə də integrasiyanı dərinləşdirmək məqsədilə 2000-ci ildə Avrasiya İqtisadi Birliyi təşkilatı yaradıldı. Bu təşkilat vaxtilə beş dövlət arasında yaradılmış Gömrük İttifaqı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Birliyin əsas vəzifələri vahid gömrük tarifiinin tətbiqi, üzv dövlətlər arasında ümumi gömrük sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, azad ticarət və xidmət rejiminin yaradılmasından ibarətdir. Birlik çərçivəsində integrasiyanın dərinləşdirilməsi məqsədilə İntegrasiya Komitəsi təsis edilmişdir. Bu sahədə birlik çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsində, istər təşkilata üzv olan dövlətlər, istərsə də xarici dövlətlərlə iqtisadi-ticarət, gömrük-vergi sisteminin razılaşdırılmış ümumi rejimi yaradıldı. Lakin bu rejimin tətbiqi hələ də tam şəkildə başa çatmamışdır. Hazırda bu qurum Ukraynanı da özünə cəlb etmişdir.

1993-cü ildə Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan respublikalarının birgə yaratdıqları Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi subregional integrasiya təşkilatlarından biri kimi fəaliyyət göstərir. Birlik üzv dövlətlər arasında iqtisadi və mədəni in-

teqrasiyanın dərinləşdirilməsi istiqamətində geniş tədbirlər həyata keçirir. 1998-ci ildə Tacikistan da quruma daxil olmuşdur.

1994-cü ildə birliyə üzv ölkələr tərəfindən Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq və İnkişaf Bankı yaradılmışdır. Bu bank üzv dövlətlər arasında ödəmə işlərinin standartlaşdırılmasına yardım etməkdədir.

2000-ci ildə Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyinin üzvləri 2000–2005-ci illər üçün dörd mərhələ çərçivəsində Mərkəzi Asiyada azad ticarət zonasının, gömrük ittifaqının, ödəmə və valyuta birliyinin, maliyyə-resurs bazası yaradılmasının təmin edilməsi məqsədilə integrasiya strategiyası qəbul etmişlər.

Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyinə daxil olan dövlətlərin başçılarının 2001-ci ildə Almatıda keçirilən görüşündə üzv dövlətlər arasında xüsusilə iqtisadi və mədəni integrasiyanın dərinləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı hazırlandı. Bu tədbirlər planına uyğun olaraq üzv dövlətlər öz aralarında iqtisadi və mədəni integrasiyanı tam təmin etmək üçün fəaliyyətlərini davam etdirməkdədirlər.

MDB üzvü olan bəzi dövlətlərin bütün sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi və mədəni sahələrdə də integrasiyanın dərinləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərən beynəlxalq subregional qurumlarından biri də 2001-ci ildə yaradılmış Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatıdır. Bu qurumun çərçivəsində altı MDB üzvü ilə birlikdə Çin Xalq Respublikası da birləşmişdir. Bu təşkilat 2001-ci ildə yaransa da, üzv dövlətlər tərəfindən əməkdaşlıq hələ 1996-cı ildən qurulmuşdur. Yalnız 2001-ci il iyunun 14-15-də Şanxay şəhərində keçirilən sammitdə altı

ölkənin liderləri tərəfindən Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının yaradılması haqqında Deklarasiya imzalandıqdan sonra bu təşkilat yeni bir statusla bütün sahələrlə yanaşı, iqtisadi və mədəni sahələrdə də regional integrasiya işinə başladı.

2002-ci ildə Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Sankt-Peterburqda keçirilən sammitində üzv ölkələr arasında iqtisadi integrasiyanın dərinləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənəd qəbul edilmişdir. Bununla yanaşı, təşkilata üzv olan dövlətlər bütün sahələrlə yanaşı, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində də integrasiya məsələlərini, ABŞ və Qərb dövlətlərinin iştirakı olmadan həll edilməsinə tərəfdardılar.

Beləliklə, Rusiya—Belarus İttifaqı, Avrasiya İqtisadi Birliyi, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı, Mərkəzi Asiya İqtisadi Birliyi, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı bu gün Avrasiya məkanında mövcud olan dövlətləri bütün sahələrlə yanaşı, iqtisadi, mədəni sahələrdə də integrasiyaya cəlb etməklə məşğuldur.

MDB üzvü olan Cənubi Qafqaz respublikaları da iqtisadi və mədəni integrasiya məsələsində subregional birliklərə daha çox üstünlük verirlər. Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan və Gürcüstanın bir çox məsələlərdə mövqelərinin üst-üstə düşməsi iqtisadi və mədəni integrasiya məsələsində hər iki respublikanın eyni subregional birliklərdə təmsil olunmasına imkan yaratmışdır. Digər tərəfdən, Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin bu istiqamətdə yürütdükləri siyasətin nəticəsində hər iki respublika regional qurumlara və integrasiya təşkilatlarına daxil olarkən, dünyanın

Rusiya, ABŞ və Avropa Birliyi kimi supergüclülərinin maraq və mənafelərinə siyasi manevr edərək, toxunmadan öz milli maraqlarını da qorumağa müvəffəq olmuşlar.

Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının iqtisadi və mədəni sahələrdə integrasiyası baxımından Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə əlaqələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı 1992-ci il iyunun 25-də İstanbulda Azərbaycan, Albaniya, Bolqarıstan, Gürcüstan, Moldova, Ermənistan, Rusiya, Rumıniya, Yunanıstan, Türkiyə və Ukrayna tərəfindən təsis edilmişdir. Təşkilat qısa müddət ərzində nüfuzlu beynəlxalq subregional birliyə çevrildi. Belə ki, 2004-cü ilin aprel ayında Serbiya-Çernoqoriya dövləti təşkilata üzv, daha sonra isə Misir Ərəb, İsrail, İtaliya, Almaniya Federativ, Sloveniya, Tunis, Polşa və Fransa respublikaları müşahidəçi kimi Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının işində iştirak etdilər.

Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində üzv dövlətlərlə yanaşı, Cənubi Qafqaz dövlətləri də ticarət və iqtisadi inkişaf, bank və maliyyə, səhiyyə, elm və texnika və s. sahələrdə integrasiyanı dərinləşdirməyə başladılar. Təşkilatın təsisçilərindən olan Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları Avrasiya ilə yanaşı, Avropaya da integrasiya prosesini gücləndirmək və çoxtərəfli əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün qurumun fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədirlər. Azərbaycan xüsusilə özünün geosiyasi stratejiliyindən istifadə edərək, tranzit imkanlarının genişləndirilməsi və enerji resurslarının dünya bazarlarına çıxarılması sahəsində bu təşkilatın potensialından faydalanmaqdadır.

2003-cü ilin mayında təşkilatın sədrliyini altı ay müddətində Azərbaycan öz üzərinə götürdü. Həmin dövr, xüsusilə mədəniyyət sahəsi üzrə, əməkdaşlığın inkişafına dair Bakıda təşkilatın iclası keçirilmiş və Bakı bəyanatları qəbul olunmuşdur. 2004-cü ilin aprel ayında isə Bakıda təşkilata üzv ölkələrin təhsil və xarici işlər nazirlərinin iclası keçirilmişdir. Təşkilatın Bakıda keçirilmiş hər iki iclasında Cənubi Qafqazda iqtisadi və mədəni integrasiya məsələləri geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur.

Azərbaycanın təşəbbüsü ilə Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində regional ticarət əlaqələrinin sadələşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə işçi qrupunun yaradılmasına dair tövsiyələr, layihələr hazırlanmış və Layihə İnkişaf Fondu təsis edilmişdir.

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin iqtisadi və mədəni integrasiyasının dərinləşdirilməsində mühüm rol oynayan qurumlardan biri də 1997-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova tərəfindən yaradılan GUAM təşkilatıdır. 2001-ci ildə Yaltada üzv dövlətlərin prezidentlərinin görüşündə GUAM beynəlxalq regional təşkilat adlandırılmışdır. Bununla da GUAM MDB məkanında, xüsusilə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin (Azərbaycan və Gürcüstan) bütün sahələrlə yanaşı, iqtisadi və mədəni sahələrdə, integrasiyanın dərinləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayan beynəlxalq subregional integrasiya təşkilatına çevrilmişdir. Qeyd edək ki, 1998-ci ildə Özbəkistan Respublikası da bu quruma daxil olmuş, lakin 2005-ci il mayın 26-da qurumu tərk etmişdir.

GUAM yarandığı gündən MDB çərçivəsində integrasiya

məsələləri ilə bağlı Rusiyanın nümayiş etdirdiyi mövqeyindən fərqli çıxış etmişdir. Belə ki, GUAM üzvü olan ölkələr Qərbə integrasiyaya, Şərq-Qərb enerji, nəqliyyat və kommunikasiya layihələrinə MDB çərçivəsində Rusiyanın mövqelərindən fərqli yanaşma nümayiş etdirmişlər.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ, gürcü-abxaz, gürcü-osetin, Dnestryanı münaqişələr və Kırımda baş qaldırmış separatizm Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova, Ukrayna dövlətlərini həm özünümüdafiə instinktlərini gücləndirməyə, həm də bütün sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi və mədəni sahələrdə də birgə integrasiyaya istiqamətləndirir. Demək olar ki, GUAM üzvü olan dövlətlər, bütün sahələrlə yanaşı, iqtisadi və mədəni münasibətlərin qurulmasında da vahid məqsədlərə malikdirlər.

GUAM üzvlərini MDB çərçivəsində olan ölkələrdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də bu dövlətlərin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsində iştirak etməməsidir. Bunun başlıca səbəbi isə üzv dövlətlərin ərazisində baş verən etnik münaqişələrin həll olunmasına MDB-nin bitərəf yanaşmasıdır.

GUAM üzvü olan ölkələri MDB-nin digər dövlətlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də Qərb istiqamətli siyasət yeridərək, Qərbi Avropa nümunəsində bütün sahələrlə yanaşı, iqtisadi və mədəni sahələrdə də integrasiyaya nail olmağa çalışmasıdır. Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının Qərb dövlətlərinin nüfuzlu neft şirkətləri ilə birgə mənimsənilərək, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri ilə dünya bazarlarına çatdırılması, TRASEKA nəqliyyat-kommu-

nikasiya dəhlizinin yaradılması məsələlərində GUAM üzvü olan ölkələr birgə maraq nümayiş etdirirlər.

Rusiya fərqli olaraq, ABŞ və Avropa Birliyi GUAM təşkilatının fəaliyyətini dəstəkləyir. Məhz buna görə 2000-ci ildə Vaşinqtonda keçirilən GUAM ölkələri başçıları görüşü zamanı ABŞ hökuməti bu təşkilatın fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün 45 mln. ABŞ dolları məbləğində vəsait ayırmışdır. Bundan başqa, GUAM son illərdə ABŞ-ın dəstəyi ilə Xəzər hövzəsində global enerji və nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin reallaşmasında fəal surətdə iştirak edir.

GUAM ölkələrinin prezidentləri öz çıxışlarında və bəyanatlarında bütün sahələrlə yanaşı, iqtisadi və mədəni sahələrdə də əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin vacibliyini dəfələrlə vurğulamışlar.

Bütün əldə edilmiş nailiyyətlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, MDB məkanında fəaliyyət göstərən digər subregional birliklər kimi, GUAM təşkilatının da fəaliyyətində passivlik müşahidə olunur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, üzv dövlətlər təşkilatın çərçivəsində planlaşdırdıqları integrasiya prosesinin praktiki sahədə həyata keçirilməsinə çalışırlar.

MDB üzvlərinin iştirak etdiyi Avrasiya subregional integrasiya təşkilatlarından biri 1964-cü ildə Asiya Ölkələri İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı adı ilə fəaliyyət göstərmiş, 1979-cu ildə İranda baş verən islam inqilabından sonra öz fəaliyyətini dayandırmış, 1985-ci ildə isə İran, Pakistan və Türkiyə dövlət başçıları ümumi qərarı ilə yenidən Avrasiya ölkələrinin regional iqtisadi integrasiyası təşkilatı statusu ilə

meydana çıxmış İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı hesab olunur.

SSRİ dağıldıqdan sonra İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı postsovet müsəlman respublikaları ilə əlaqələr yaratmaq üçün fəal mövqe nümayiş etdirdi. Nəticədə 1992-ci ildə Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstanla danışıqlara başlamağa nail oldu. Elə həmin il üzv ölkələr arasında integrasiya strategiyasının istiqamətlərini müəyyən etmək üçün intensiv müzakirələrə başlandı.

İƏT-in əsas funksiyalarını Nazirlər Şurası, Regional Planlaşdırma Şurası, Daimi nümayəndəliklər, altı regional institut və üç agentlik icra edir.

1995-ci ildə İƏT-in İslamabadda keçirilmiş sammitində üzv dövlətlər iqtisadi sahədə integrasiyanı intensivləşdirmək məqsədilə birgə Ticarət və İnkişaf Bankının və Sığorta Kompaniyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdilər. Bundan başqa, üzv dövlətlər arasında iqtisadi, mədəni sahələrə integrasiyanın dərinləşdirilməsi istiqamətində İƏT-in 1993-cü ildə İstanbulda, 1996-cı ildə Aşqabadda və İzmirde, 1998-ci ildə Almatıda, 2000-ci ildə Tehranda qəbul edilmiş deklarasiyaları mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Öz aralarında magistral yolların çəkilişi və gömrük rüsumunun azaldılması üçün 2000-ci ildə İƏT-in Tehranda keçirilmiş altıncı sammitində üzv dövlətlərin başçıları birgə tədbirlərin həyata keçirilməsini qərara almışlar.

Bütün bunlarla yanaşı, İƏT ölkələri arasında müəyyən anlaşılmazlıq və problemlər də mövcuddur. Məsələn, Xəzərin statusu, Şərq-Qərb nəqliyyat-enerji layihələrinin marşrutunu, Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının

mənimsənilməsində Qərb şirkətlərinin cəlb edilməsi məsələlərində üzv dövlətlərin bəzi mövqelərinin üst-üstə düşməməsini göstərmək olar. Lakin qeyd edilməlidir ki, İƏT Xəzər, Qara dəniz, Fars körfəzi, Avropa-Asiya qovşağı kimi geosiyasi cəhətdən əhəmiyyətli bir məkanda regional integrasiya sahəsində dünyanın ən nüfuzlu təşkilatlarından hesab olunur.

Avrasiya subregional təşkilatlarından biri də Türkdilli Dövlətlər Birliyi qurumudur. Bu qurum bölgədə Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstanla yanaşı, Azərbaycanı da öz tərkibində birləşdirdiyi üçün Cənubi Qafqazda, xüsusilə mədəni integrasiyanın dərinləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birliyin yaradılmasında da əsas məqsəd türkdilli dövlətlər arasında iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir.

Türkdilli Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlərin başçılarının qurum çərçivəsində 1992-ci ildə Ankarada, 1994-cü ildə İstanbulda, 1995-ci ildə Belçikada, 1996-cı ildə Daşkənddə, 1998-ci ildə Astanada, 2000-ci ildə Bakıda və 2001-ci ildə İstanbulda keçirilmiş zirvə toplantılarında türkdilli xalqların integrasiyasına xidmət edən qərarlar qəbul edilmişdir. Heydər Əliyev qurum çərçivəsində təşkilata üzv dövlətlərin başçılarının keçirdiyi zirvə toplantılarının respublikalar arasında iqtisadi və mədəni sahələrdə bir-biri ilə sıx əlaqələr yaratmaq üçün imkanlar açdığını söyləmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Türkdilli Dövlətlər Birliyi subregional təşkilat kimi Cənubi Qafqazda aparıcı dövlət olan Azərbaycanın mədəni sahədə integrasiyasında mühüm rol oynayır. Belə ki, 1995-ci ilin avqust ayında Birliyə üzv dövlət-

lərin başçıların Qırğızıstanın paytaxtı Bişkek şəhərində təşkil edilmiş III Zirvə görüşü «Manas» eposunun 1000 illik, 1996-cı ilin oktyabrında Özbəkistanın paytaxtı Daşkənddə təşkil edilmiş IV Zirvə toplantısı Əmir Teymurun 600 illik və 2000-ci ilin aprelində Bakı şəhərində baş tutmuş VI Zirvə toplantısı isə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyləri ilə bir vaxtda keçirilmişdir. Bununla yanaşı, 1993-cü il iyulun 12-də Birliyə üzv ölkələrin başçılarının imzaladığı sazişlə yaradılan TÜRKSÖY təşkilatı mədəni integrasiya prosesində böyük rola malikdir. TÜRKSÖY təşkilatının əsası 1992-ci il yunun 6-da Birliyə üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin İstanbulda keçirilmiş toplantısında qoyulmuşdur. Belə ki, ilkin mərhələdə bu təşkilat Tükdilli Ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurası adlandırılmış, 1992-ci ilin dekabrında Şuranın Bakıda keçirilən toplantısında isə TÜRKSÖY adı verilmişdir.

TÜRKSÖY qısa müddət ərzində beynəlxalq təşkilat statusu ilə tanınaraq, YUNESKO və dünyanın bir sıra mədəniyyət mərkəzləri ilə birbaşa əlaqələr qurmağa nail olmuşdur.

VI Fəsil

**Qafqazda etnik münaqişələr.
Heydər Əliyevin münaqişələrin həlli
istiqamətində fəaliyyəti və rolu**

SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqazda millətlərarası və etnik zəmində qarşındurmalar

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Qafqazda başlanmış millətlərarası və etnik zəmində qarşındurmalar bu imperiyanın süqutundan sonra daha da genişlənməyə başladı. Demək olar ki, qısa müddət ərzində Qafqazda genişlənən millətlərarası və etnik zəmində qarşındurmalar bu regionu dünyanın ən qaynar ocaqlarından birinə çevirdi.

Hələ SSRİ-nin süqutu ərəfəsində erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinin vacibliyini burada yaşayan erməni əhalisinin iqtisadi və siyasi diskriminasiyaya məruz qalması ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar. Şübhəsiz ki, ermənilərin bu xüsusda irəli sürdükləri iddianın heç bir tutarlı əsası olmamışdır. İqtisadi və siyasi vəziyyət müttəfiq respublikalardan deyil, hər şeydən əvvəl mərkəzi hakimiyyətdən, yəni Moskvadan asılı idi. Bundan başqa, Dağlıq Qarabağda yaşayan erməni əhalisi planlı deportasiyaya məruz qalmamış və ya iqtisadi inkişaf səviyyəsi heç də Azərbaycanın iqtisadi inkişaf səviyyəsindən seçilməmişdir.

Ağdam rayonunda və Qarabağ dağlarının, eyni zamanda Kür və Araz çaylarının arasında yerləşən rayonlarda yaşayan və tarixi cəhətdən yerli əhali olan azərbaycanlıların böyük bir hissəsi heyvandarlıqla məşğul olduqları üçün mövsümi miqrasiya vəziyyətində yaşamışlar. Bu səbəbə görə də haqsız olaraq, onlar Dağlıq Qarabağın əhalisi kimi qeyd olunmamışlar. Bundan istifadə edən ermənilər isə süni şəkildə regionda öz saylarını şişirtmişlər.

Əgər erməni millətçiləri üçün «Türkiyə Ermənistanı» adlandırdıqları ərazinin qaytarılması artıq əlçatmaz hədəf

hesab olunurdursa, əksinə, Dağlıq Qarabağın Moskvanın köməkliyi ilə ələ keçirilməsi real görünməkdə idi.

Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı qərara dəstək məqsədilə Yerevanda, Xankəndidə mitinqlər keçirilməyə başlandı. DQMV-nin ümumi inkişafı Azərbaycanın, hətta SSRİ-nin bölgələrindən qat-qat üstün olduğu halda, SSRİ Nazirlər Soveti «DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafının gücləndirilməsi haqqında» qərar qəbul etdi. Şübhəsiz ki, belə bir qərarın qəbul edilməsi vilayətin Azərbaycandan ayrılması istiqamətində atılmış ilk addım idi. Nəticədə başqa regionlarda ehtiyac olan yeyinti və sənaye malları DQMV-yə göndərilərək, vaqonlardan belə boşaldılmamış şəkildə saxlanılırdı.

1989-cu ildə SSRİ Ali Soveti tərəfindən DQMV-də XİK yaradılması münaqişənin əsas səbəblərindən birinə çevrildi. Belə ki, Komitəyə başçılıq edən A.Volski yaranmış vəziyyəti sabitləşdirmək əvəzinə, ermənipərəst mövqe nümayiş etdirdi.

1991-ci il sentyabrın 2-də, ermənilər tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyü kobudcasına pozularaq, «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yaradılması elan edildi və Müdafiə Komitəsi adlanan bir qurumun himayəsinə verildi. Bundan sonra isə Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında dəhliz açılması məqsədilə erməni silahlı quldur dəstələri tərəfindən Azərbaycanın digər rayonları da işğal edilməyə başlandı. Belə ki, 1992-ci il mayın 18-də Laçın, 1993-cü il aprel 2-də Kəlbəcər, iyulun 23-də Ağdam, avqustun 23-də Cəbrayıl, Füzuli, avqustun 31-də Qubadlı, oktyabrın 29-da isə Zəngilan rayonu ermənilər tərəfindən işğal edildi. Qeyd edək ki, bu rayonlar Dağlıq Qarabağ ərazisi hesab olunmurlar. Be-

ləliklə, Azərbaycanın 20% torpağı ermənilər tərəfindən işğal edildi, 1 milyon azərbaycanlı isə ermənilərin həyata keçirdiyi etnik təmizləmənin qurbanına çevrilərək öz ata-baba yurdlarından didərgin salındı.

Hazırda Azərbaycanın 700 yaşayış məntəqəsi və 12 şəhəri olan 17 min kv. km ərazisi döyüş zonasında yerləşir. Bu ərazidə yerləşən 4 min sənaye və kənd təsərrüfatı, mədəni-maarif obyektləri, 6 mln. kv.m sahəni əhatə edən 180 mindən artıq ev və mənzil, 700-dən artıq səhiyyə müəssisəsi, xeyli sayda tarixi və memarlıq abidələri ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

Azərbaycan və Ermənistan dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dünya birliyi tərəfindən inzibati sərhədləri ilə birlikdə tanınmışdır. Belə olan halda, Dağlıq Qarabağ beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanınmışdır. Məhz bu səbəbə görə də heç bir dövlət ermənilərin Azərbaycan torpaqlarını işğal edərək, yaratdıqları «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nı tanımamışdır. Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsinə isə mənfəi beynəlxalq reaksiya göstərilmişdir.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Ermənistan Respublikası Dağlıq Qarabağ konfliktində özünün deyil, Qarabağ ermənilərinin iştirak etməsi haqqında bəyanatlarla çıxış etsə də, imperiyanın süqutundan sonra isə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı öz işğalçılıq siyasətini genişləndirdikdə, bu faktı beynəlxalq ictimaiyyətdən gizlədə bilmədi.

SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqazda millətlərarası və etnik zəmində qarşıdurmalardan biri də gürcü-abxaz və gürcü-osetin münaqişəsi oldu. Gürcü-abxaz münaqişəsinin əsası hələ XX əsrin əvvəllərindən qoyulmuşdur. Hər on ildən bir

abxazlar Gürcüstandan ayrılma haqqında tələblər irəli sürmüşdülər. Belə ki, abxazlar tərəfindən bu tələblər 1913, 1937, 1965, 1971, 1977 və nəhayət, 1989-cu illərdə irəli sürülmüşdür. 1990-cı illərdə isə vəziyyət özünün ən yüksək həddinə çatmışdır.

Sovet dönməndə Abxaziyada Mərkəz tərəfindən ruslaşdırma siyasəti həyata keçirilmişdir. Bunun səbəbi isə Abxaziyanın kurort ərazilərində imperiyanın birinci şəxslərinin istirahət etməsi ilə əlaqədar idi. Demək olar ki, SSRİ rəhbərliyində yüksək vəzifələr tutmuş bütün şəxslərin Abxaziyada istirahət evləri vardır. Belə olan halda, Abxaziyanın rəhbərlik orqanları bilavasitə SSRİ rəhbərləri ilə mütəmadi əlaqədə olur və öz problemlərini Gürcüstan hakimiyyət orqanlarından kənarda həll edirdilər.

Hələ 1964-cü ildə sovet lideri N.Xruşşov Pitsundada istirahətdə olarkən, Abxaziya KP-nin birinci katibi M.Bqajbaya Abxaziyanın Gürcüstandan ayrılaraq RSFSR-ə birləşdirilməsi məsələsini gündəmə çıxarmağı təklif etmişdi. Lakin həmin vaxt M.Bqajba bunu etmir. Çünki, onun fikrincə, belə bir tələb irəli sürmək abxaz xalqının məhvi ilə nəticələnə bilərdi.

Abxaz–gürcü qarşıdurması meydana gəlmiş vaxtlar abxaz separatçıları öz fəaliyyətlərinə bəraət qazandırmaq üçün 1930-cu illərdə onlara qarşı həyata keçirilən repressiyaları və 1940—1950-ci illərdə Abxaziyada milli siyasətin kobudcasına pozulması faktını qabardırırlar.

SSRİ dövründə Abxaziyada abxaz dilində məktəb fəaliyyət göstərməmişdir. Məktəblərin hamısında dərslər rus və gürcü dillərində tədris olunmuşdur. Bu səbəblərə görə 1970-ci illərin axırlarında Abxaziyada antigürcü əhval-ruhiyyəsi ilə kütləvi çıxışlar, mitinqlər keçirilmişdir. Hətta bu kimi küt-

ləvi çıxışlarda təxribat xarakterli hadisələr də baş vermişdir. 1977-ci ildə isə Abxaziyanın Gürcüstanın tərkibindən çıxması tələbi ilə Moskvaya 130 min nəfərin imzası ilə məktub göndərilmişdir.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində ölkədə baş verən ictimai-siyasi proseslər, xalqların və millətlərin suverenlik meyillərinin artması Abxaziyada mövcud olan separatizmin daha da qızışdırılmasına gətirib çıxardı. Lakin abxaz separatçılarının milli özünüidareetmə problemi ilə bağlı olan tələblərinin böyük bir hissəsi süni şəkildə şişirdilmişdir. Rəsmi statistik məlumatlar abxazların heç də gürcülər tərəfindən hüquqlarının pozulması faktını təsdiq etməməkdədir. Statistikaya görə, abxazlar nəinki bütün Gürcüstanda, hətta Abxaziyanın özündə belə azlığı, yəni əhəlinin 18%-ini təşkil etdikləri halda, 1980-ci illərin sonlarında Gürcüstandan SSRİ Ali Sovetinə seçilmiş 15 xalq deputatının 8-i abxaz olmuşdur. Bununla yanaşı, Abxaziyadan Gürcüstan parlamentinə seçilmiş 40 nəfərin 15-i abxaz idi. Abxaziyanın Ali Sovetində isə abxazlar 57%, gürcülər isə 53% təşkil etmişlər.

Abxaz–gürcü münaqişəsinin səbəblərindən biri də SSRİ-nin süqutundan sonra Gürcüstanda «partokratlar əleyhinə elan olunmuş mübarizə»nin qatı millətçilik üzərində aparılması olmuşdur. Belə ki, bu mübarizəyə başçılıq edən Qamsaxurdiya prezident seçkiləri ilə bağlı özünün siyasi kampaniyasında «Gürcüstan gürcülər üçün» şuarı altında burada yaşayan bütün milli azlıqların hüquqlarının gürcülərin hüquqlarından aşağı səviyyəli olması fikrini irəli sürürdü. Şübhəsiz ki, Z. Qamsaxurdiya prezident seçildikdən sonra milli azlıqlara qarşı özünün qatı millətçiliyinin tətbiq edilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu

isə abxaz–gürcü münaqişəsinin daha da genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

1992-ci il avqustun 14-də gürcü–abxaz münaqişəsi zorakı xarakter almağa başladı. Elə həmin il Gürcüstan prezidenti Z.Qamsaxurdiya ölkəni tərk edir, Abxaziya Ali Sovetinin Sədri V.Ardzinba isə Abxazıyanın suveren respublika kimi fəaliyyət göstərməsi əks olunan 1925-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyanın yenidən bərpa edilməsi məqsədilə hüquqi sənədlər hazırlayır. Həmin vaxt Abxaziyada siyasi vəziyyət mürəkkəbləşir. Belə ki, abxazlar respublikanın daxili işlər nazirini xidməti otağında döyərək, tutduğu vəzifədən istefa verməsinə məcbur etdilər. Onun yerinə isə abxaz mənşəli bir şəxs nazir təyin olundu. Suxumi Dağıstan xalqlarının Konfederasiyası elan olundu və bununla da şəhər yaraqlıların ixtiyarına keçdi.

Abxazıyanın ərazisinə Gürcüstan Dövlət Şurasının qoşunu yeridildikdə, Abxaziya Gürcüstanı işğalçılıqda ittiham etməyə başladı. Öz növbəsində, Gürcüstan dövləti Abxazıyanın Gürcüstanın yurisdiksiyasına tabe olduğunu və buna görə də hərbi hissələrini öz ərazilərində yerləşdirmək səlahiyyətinə malik olduğunu bildirdi.

1993-cü ilin iyun ayında Rusiya, Gürcüstan və Abxaziya arasında əldə olunan razılığa əsasən atəşkəs elan olundu. Atəşkəslə bağlı olan razılığa əsasən münaqişə zonasına əlavə güc yerləşdirilməsi, ordu səfərbərliyi və silah-sursat gətirilməsi qadağan edildi. Hər üç tərəfin razılığı ilə münaqişə zonasına beynəlxalq müşahidəçilərin və sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsi zəruri hesab olundu. Bununla yanaşı, atəşkəsdən 10-15 gün sonra gürcü qoşunlarının Abxazıyanı tərk

etməsi nəzərdə tutulmuşdu. Münaqişə zonasında olan Rusiya hərbiçilərinə isə bitərəfliyə riayət etməsi tapşırılmışdı.

Münaqişə başladığı vaxtlar Suxumidə 200-ə yaxın insan öldürüldü, 400-dən çoxu isə yaralandı. Abxazlardan ölənlər 33, yaralanan 12, gürcülərdən ölənlər 79, yaralanan 284, ruslardan ölənlər 51, yaralanan 127, ermənilərdən ölənlər 14, yaralanan isə 7 nəfər təşkil etmişdir.

Gürcü–osetin münaqişəsinin əsası Sovet hökumətinin qurulduğu illərdə qoyulmuşdur. Şimali Osetiya Muxtar Respublikası yaradılmamışdan iki il əvvəl Cənubi Osetiya Muxtar Vilayəti yaradılır. Cənubi Osetiya Muxtar Vilayəti yaradıldıqda sovet rəhbərləri tarixi realığı nəzərə almadan, gürcülərlə osetinlərin birgə yaşadığı kəndlərlə yanaşı, sırf gürcülərə məxsus olan kəndləri də vilayətin ərazisinə birləşdirmişlər. Əhalisinin əksəriyyəti gürcü və yəhudilərdən ibarət olan qədim gürcü şəhəri Sxinvali isə muxtar qurumun paytaxtına çevrilmişdir. SSRİ süquta uğradıqdan sonra isə Cənubi Osetiya Şimali Osetiya kimi, Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olmağa cəhd göstərdi. Şübhəsiz ki, bu gürcü–osetin qarşıdurmasını daha da gücləndirdi. Lakin gürcü–abxaz qarşıdurmasından fərqli olaraq, burada münaqişə böyük miqyas almadı. 1992-ci ildə Rusiyanın vasitəçiliyi ilə münaqişə zonasında hərbi əməliyyatlar dayandırılmış, qaçqınlar öz evlərinə qayıtmış və Rusiya hərbiçilərindən ibarət olan kiçik sülhməramlı dəstə göndərilmişdir.

Hazırda Cənubi Osetiya ilə Gürcüstan arasında bütün sahələrdə əməkdaşlığın bərpa edilməsi istiqamətində hər iki tərəfdən qeyri-hökumət təşkilatları fəal mövqe nümayiş etdirirlər. Bununla yanaşı, münaqişə zonasına yerləşdirilmiş üç tərəfin sülhməramlı qüvvələri ATƏT-in nəzarəti altında fəaliyyətini davam etdirir.

Qafqazda baş verən milli münaqişələrdən biri də osetin–inquş münaqişəsi olmuşdur. Bu münaqişənin əsası Stalin dövründə qoyulmuşdur. Münaqişəyə səbəb isə Şimali Osetiyanın şəhəratrafı rayonu olmuşdur. Şübhəsiz ki, hər iki tərəfin bu əraziyə olan iddiaları əsassızdır. Belə ki, 1921–1924-cü illərdə inquşlar Dağlı Respublikasının tərkibində olduğu zaman, 1933-cü ilə qədər mövcud olmuş milli respublikalarını yaratmağa müvəffəq oldular. Vladıqafqaz isə, eyni zamanda həm inquşların, həm də osetinlərin paytaxtı elan olundu. 1933-cü ildə İnquş MSSR Çeçen MSSR ilə birləşdirildikdən sonra Vladıqafqaz tamamilə Şimali Osetiyanın yurisdiksiyasına keçdi.

Stalin repressiyalarına məruz qalmış inquşlar 1957-ci ildən etibarən yenidən vətənlərinə qayıtmağa başladılar. Nəticədə, 1990-cı ildə artıq bu ərazidə inquşların sayı 17,5 min nəfərə çatdı. Beləliklə də, inquşlarla osetinlərin arasında münaqişənin əsasları qoyuldu və qısa müddət kəsiyində hər iki xalqın arasında silahlı toqquşma ilə nəticələndi.

1992-ci ildə İnquşetiyada «ümummilli silahlanma» prosesinin başa çatdırıldığı elan olundu. Bir-birlərinə qarşı dayanmış hər iki xalq Rusiya Federasiyasının qanunlarının ərazidə hökm sürməməsindən istifadə edərək, özünümüdafiə dəstələri yaratmağa başladı. Həmin ilin may ayında Hərbi Gürcüstan yolunda gürcü–osetin qarşılıqlı qızıqması ilə nəticələnmiş, 36 nəfərin ölümünə səbəb olan insident baş verdi. Bu hadisədən sonra Vladıqafqazda yerləşən bir neçə müəssisədə silah istehsal edilməyə başlandı. Cənubi Osetiyada baş verən münaqişə nəticəsində isə qaçqın düşmüş osetinlərin buraya axını vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Beləliklə, artıq osetinlər silahlanaraq, vahid bir etnos kimi öz maraqlarının müdafiəsinə hazır idilər.

1992-ci ilin oktyabr ayında osetin–inquş qarşılıqlı silahlı toqquşma ilə nəticələndi. Silahlı toqquşma etnik müharibə qanunları ilə müşahidə olundu. Daxili qoşunlar isə noyabrın 2-nə qədər seyredici mövqedə dayandı. Yalnız noyabrın 2-də, fövqəladə vəziyyət elan olunduqdan sonra, 3 mindən artıq əsgəri olan daxili qoşun hissələrinə silahlı münaqişə aparən hər iki tərəfin neytrallaşdırılması əmr edildi.

1993-cü ilin birinci yarısının sonlarında osetin–inquş münaqişəsi nəticəsində 600 nəfərdən artıq insan ölmüşdür. Ölənlərin 171 nəfəri osetin, 419 nəfəri inquş, 60 nəfəri isə başqa millətlərin nümayəndələri idi. 4 minə yaxın yaşayış evi dağıdılmış və yandırılmışdır. Rusiyanın federal miqrasiya xidmətinin məlumatına görə, Osetiya ərazisindən 7 mindən artıq, İnquşetiya ərazisindən isə 50 min insan qaçqın düşmüşdür.

1993-cü ilin axırında münaqişə zonasına qoşun yerləşdirilmiş və Rusiya prezidentinin iştirakı ilə hər iki tərəfin barışdırılmasına nail olunmuşdur. 1997-ci ildən başlayaraq isə münaqişə nəticəsində didərgin salınmış 1149 ailə evlərinə dönə bilmişdir.

Lakin sonralar tərəflərin təhlükəsizlik şəraitini təmin edə bilməmələri nəticəsində həyata keçirilən terror aktları insanların əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir göstərdi. Belə ki, bütün bunlar tərəflərin ərazidə sülhün qorunması ilə bağlı səylərini heçə endirdi və əhəlinin mitinqlər vasitəsilə bu istiqamətdə federal mərkəzdən daha radikal addımlar atılması tələblərini gücləndirdi.

Yaranmış gərgin vəziyyətin nizama salınması məqsədilə hər iki tərəf üçün təqdim olunan variantlar tərəfləri qane etmirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, son illər hər iki respublikanın siyasi rəhbərliyi tərəfindən sülhə nail ol-

mağın yolları müəyyən edilmişdir. Məhz bunun sayəsində xalqlar öz milli iqtisadiyyatlarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirmək imkanı əldə etmişlər.

SSRİ-nin süqutundan sonra çeçen–rus qarşıdurması güclənərək, hər iki tərəf arasında müharibəyə çevrildi. Çeçen–rus qarşıdurmasının əsasında respublikanın siyasi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, etnosiyasi amil də mühüm yer tutmuşdur. Çeçen–rus qarşıdurması Qafqazda sülh və sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarmış müharibəyə səbəb oldu.

Yalnız Rusiyada prezident seçkilərinin keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq hər iki tərəf üçün qarşıdurma səbəb olan mübahisəli məsələnin həll edilməsinin beş il müddətində təxirə salınması ilə bağlı razılıq əldə olundu. Bununla birinci çeçen–rus müharibəsi müvəqqəti olaraq dayandırıldı. Lakin birinci çeçen–rus müharibəsinin dayandırılması həqiqi sülhün deyil, «neqativ sülhün» meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Belə ki, müharibə dayandırıldıqdan sonra Çeçenistanda fərdi silahlı dəstələr respublikanın bütün sahələrini ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə başladılar. Respublikanın idarəçilik sistemi isə siyasi sabitlik və nizam-intizam yaradılmasını təmin edə bilmədi. Çeçenlər böyük qurbanlar nəticəsində birinci çeçen–rus müharibəsində qələbə çalmağa müvəffəq olsalar da, hüquqi və faktiki cəhətdən dövlət müstəqilliyinin tanınmasına, iqtisadi çətinliklərə davam gətirilməsinə, güclü idarəçilik sisteminin yaradılmasına və xalqın maraqlarını özündə ehtiva edən hüquqi dövlət quruculuğuna nail ola bilmədilər. Bütün bunların nəticəsində respublika prezidenti formal liderə çevrildi, səhra komandirləri isə prezidentə tabe olmaqdan imtina etdilər. Prezident A.Məshədovun isə respublikada müəyyən dərəcədə qayda-qanunun yaradılması və

açıq qarşıdurmanın qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər heç bir müsbət səmərə vermədi. Əksinə, çeçen ictimaiyyətində qanunsuzluq və anarxiya hökm sürməyə başladı. Bütün bunlar isə çeçen–rus qarşıdurmasını daha da dərinləşdirərək, daha böyük miqyasda həyata keçirilən ikinci müharibənin başlanması ilə nəticələndi.

Sovet imperiyasının süqutundan sonra Qafqazda millətlərarası və etnik zəmində qarşıdurmaların hökm sürdüyü regionlardan biri də Dağıstan Respublikası olmuşdur. Dağıstan öz etnik tərkibinə görə dünyanın nadir regionlarından biridir. Belə ki, burada 30 millətin nümayəndəsi yaşamaqdadır.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində RF-in və Azərbaycanın ərazisində yaşayan ləzgilərin birləşərək «Ləzgistan Respublikası»nın yaradılması xüsusunda irəli sürüdükləri separatçı tələblər Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra daha geniş xarakter almış oldu. «Sadvalçı» adlanan ləzgi millətçiləri tərəfindən Ləzgistanın yaradılması ilə bağlı müstəqil respublika səviyyəsindən RF-in tərkibində muxtar respublika səviyyəsinə qədər müxtəlif modellər təklif edildi. Millətçi ləzgilərin təsis etdikləri «Sadval» hərəkatı Azərbaycanda terrorizmin sinoniminə çevrildi və onun fəaliyyəti qadağan edildi. Belə ki, Bakı metropolitenində törədilmiş qanlı terror aktına görə Azərbaycanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən həbs edilmiş ləzgilər özlərinin bilavasitə «Sadval» hərəkatı ilə bağlılıqlarını etiraf etmişdilər. Müttəhimlər onların erməni hərbi bazalarında hazırlıq keçmələri haqqında ifadə vermişdilər. Bununla yanaşı, «Sadval» hərəkatının lideri R.Aşurəliyev qatı millətçiliklə məşğul olan ləzgilərin ermənilər tərəfindən öz maraqları naminə istifadə edilməsini etiraf etmişdir.

Dağıstanda gərgin vəziyyət almış millətlərarası münasi-

bətlərə çeçen–rus qarşıdurması da özünün neqativ təsirini göstərmişdir. Çeçen səhra komandirləri Ş.Basayev, S.Raduyev, Xəttab və başqaları Dağıstanda bir neçə qanlı terror aktı həyata keçirmişdilər. Çeçen–Dağıstan qarşıdurmasının genişlənməsi nəticəsində yaranmış gərgin vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirən vəhhabilik problemi meydana gəldi. Dini sahədə baş verən mürəkkəb hadisələr nəticəsində Dağıstan müsəlmanlarının qurultayı çağırıldı. Qurultay iştirakçıları respublikaya rəhbərlik edən M.Məhəmmədovun istefası tələblərini irəli sürdülər.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra uzun müddət Dağıstan Rusiyanın ən çox terror və sifarişli qətlərin həyata keçirildiyi ərazisi hesab olundu. 1996-cı ildə Kaspiyskide, 1998-ci ildə isə Mahaçqalada törədilmiş terror aktları buna əyani sübutdur. 1998-ci ildə Xaçilayev qardaşları tərəfindən Dövlət Şurasını ələ keçirmək üçün Şuranın binasına silahlı hücum aksiyası isə dövlətə qarşı sui-qəsd kimi qiymətləndirildi.

Dağıstanın Xasavyurd rayonunda avarlar, laklar və çeçenlər arasında başlanmış milli qarşıdurma birinci çeçen–rus müharibəsindən sonra daha da kəskinləşmişdir.

Hazırda respublika rəhbərliyi tərəfindən Dağıstanda millətlərarası qarşıdurmanın sabitləşdirilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

SSRİ-nin süqutundan sonra Qaraçay–Çərkəz Respublikasında da millətlərarası qarşıdurma meydana gəlmişdir. Burada hakimiyyət orqanlarında vəzifə tutmuş şəxslərin etnik mənsubiyyəti məsələsi ilə bağlı fikir ayrılıqları nəticəsində qaraçaylılarla çərkəzlər arasında milli qarşıdurma baş vermişdir.

Qafqazda etnik münaqişələr, ərazi iddiaları və «milli müqəddəratı təyinətmə» problemi

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində və süqutundan sonra Qafqazda baş verən milli münaqişələrin əksəriyyəti separatçılar tərəfindən dünya ictimaiyyətinə «milli müqəddəratı təyinətmə» müstəvisində mübarizə kimi təqdim edildi.

Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, BMT çərçivəsində hər bir millətin öz milli müqəddəratını təyinətmə anlayışı digər xalqın ərazisinə iddia ilə çıxış etmək kimi qəbul edilməməkdədir. Beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən baxılsa, «milli müqəddəratı təyinətmə» anlayışı digər xalqların ərazisini zəbt etmək, etnik təmizləmə aparmaq və maddi və mədəni dəyərlərini dağıtmaq kimi qiymətləndirilə bilməz. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazda «milli müqəddəratı təyinətmə» müstəvisində mübarizə adı altında bütün beynəlxalq hüquq normalarına zidd şəkildə milli münaqişələr alovlandırıldı.

Azərbaycan Respublikasının tarixi torpaqları olan Dağlıq Qarabağ ərazisi erməni separatçıları tərəfindən «milli müqəddəratı təyinətmə» müstəvisində işğal edilməyə başladı. Erməni separatçıları «milli müqəddəratı təyinətmə problemi» beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində deyil, tarixi, siyasi və iqtisadi meyarlarla həll etməyə çalışdılar. Əslində isə ermənilərin milli müqəddəratlarını təyinətmə ilə bağlı heç bir problemləri olmamışdır. Əvvəla, erməni xalqının Ermənistan Respublikası adlanan dövləti və hökuməti vardır və dövlətin mövcudluğu xalqın öz milli müqəddəratını təyin etdiyini göstərir. Digər tərəfdən, Azərbaycan ərazisi olan Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə verilmiş muxtariyyət

çərçivəsində maddi və mədəni dəyərlərini qoruyub saxlamaq imkanına malik olmuşlar. Belə olan halda, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı milli münaqişə törətmələri heç bir yolla «milli müqəddəratı təyin etmə» kimi qiymətləndirilə bilməz.

Ermənilər tərəfindən Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində yaradılmış «Dağlıq Qarabağ Respublikasında» keçirilən seçkilərin heç biri beynəlxalq aləmdə tanınmamışdır. Aydın məsələdir ki, ermənilər Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində bu ərazidə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirmişlər. Belə olan halda isə, Dağlıq Qarabağda yalnız bir etnosun, yəni ermənilərin, səsvermə vasitəsilə 99,9% səsə qəbul etdikləri qərarların heç biri beynəlxalq hüquq tərəfindən milli müqəddəratı təyin etmə məsələsi kimi səciyyələndirilməmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ermənilər Azərbaycana qarşı yönəldikləri separatçı mövqelərini iqtisadi və siyasi diskriminasiyaya məruz qalmaları ilə əsaslandırmağa cəhd göstərmişdilər. Eynilə bunun kimi osetinlər, abxazlar və çeçenlər də dəlillər meydana gətirməyə cəhd göstərmişlər. Şübhəsiz ki, Qafqazda münaqişə yaradan tərəflərin iqtisadi və siyasi diskriminasiyaya məruz qalmaları əsassız irəli sürülmüş bir fikir idi. Çünki Sovetlər Birliyi dövründə müttəfiq respublikaların tərkibində olan hər hansı bir bölgənin və ya muxtar vilayətin iqtisadi, siyasi durumunu mərkəz, yəni Moskva müəyyən edirdi. Bundan başqa, dünyanın bir sıra tanınmış konfliktoloq alimləri SSRİ məkanında baş verən etnik münaqişələrin iqtisadi və siyasi diskriminasiya ilə əlaqələndirilməsini düzgün hesab etməmişdilər. Etnik münaqişələr sahəsində tanınmış alimlərdən biri olan professor Ted Qurr bu barədə demişdir: «Kommunizmin süqutuna qədər SSRİ

məkanında və Şərqi Avropada 32-yə yaxın milli azlıq iqtisadi və siyasi diskriminasiyaya məruz qalmışdı. Lakin bunun əsl səbəbi bu milli azlıqların tərkibində olduqları respublikalar deyil, sovet idarəetmə sistemi idi».

Qafqazda olan münaqişə tərəfi onların bu ərazilərdə tarixin qaranlıq çağlarından yaşadıkları haqqında falsifikasiya edilmiş «tarixi faktlarla» çıxış etmişdir və bununla da münaqişənin «milli müqəddəratı təyin etmə» müstəvisində aparıldığını isbat etməyə cəhd göstərmişdir. Şübhəsiz ki, falsifikasiya edilmiş tarixi faktlarla çıxış etmək heç bir vaxt milli müqəddəratı təyin etmə kimi qəbul edilməmişdir. Digər tərəfdən, müasir beynəlxalq hüquq ərazi bölgüsü vəziyyətini İkinci dünya müharibəsindən sonrakı təyinat üzrə qəbul etməkdədir. Belə olan halda isə, istər ermənilər, istərsə də Qafqazda olan digər münaqişə tərəfi saxtalaşdırılmış «tarixi faktları» beynəlxalq hüquq normalarından üstün hesab etməyə çalışır. Bu isə dünya birliyi tərəfindən müsbət bir hal kimi qiymətləndirilə bilməz.

Ermənilərin Qafqazda törətdiyi milli münaqişə beynəlxalq hüquq tərəfindən milli müqəddəratı təyin etmə kimi qiymətləndirilmədi. Söz yox ki, bu işdə Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasi tədbirlər misilsiz əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Çünki məhz Heydər Əliyev ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra dünya ictimaiyyətinə Dağlıq Qarabağda baş verən münaqişənin milli müqəddəratı təyin etmə müstəvisində deyil, əksinə, işğalçılıq məqsədi daşdığını çatdırmağa müvəffəq oldu.

Eyni vəziyyət Qafqazda əsas münaqişə tərəfi hesab olunan abxaz, osetin və çeçenlərə də şamil edilməkdədir. Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü pozmaqla abxazlar və osetinlər

«milli müqəddəratı təyin etmə» problemlərini həll etməyə çalışdıqlarını iddia edirlər. Lakin hər iki tərəfin özləri üçün yaratdıqları «müstəqil respublikalar» dünya birliyi tərəfindən tanınmamışdır. Hətta ermənilərə, abxazlara, osetinlərə və inquşlara nisbətə çeçenlərin milli müqəddəratı təyin etmə müstəvisində mübarizə apardığıları dünya birliyi tərəfindən qismən qəbul edilsə də, bu ərazinin Rusiyanın tərkibindən ayrılması məsələsinə heç bir dəstək verilməmişdir. Çünki dünya birliyi Azərbaycanı, Gürcüstani və Rusiyanı inzibati sərhədləri ilə birlikdə müstəqil dövlət kimi tanımışdır. Belə olan halda isə hər üç dövlətin «milli müqəddəratı təyin etmə» müstəvisində ərazi bütövlüyünü pozan qüvvələr beynəlxalq hüquq normalarına zidd çıxmış kimi hesab olunmaqdadırlar.

Ermənistanın Azərbaycana və Gürcüstana qarşı ərazi iddiaları

Dağlıq Qarabağ probleminə tarixi cəhətdən yanaşdıqda, aydın olur ki, bu problemin 170 ildən artıq bir tarixi vardır. Belə ki, bu münaqişənin tarixi ermənilərin Qafqaza köçürülməsi dövründən başlamışdır. Bu 170 il müddətində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi erməni keşişləri, zadəganları, hərbiçiləri tərəfindən proqram əsasında tədricən həyata keçirilmişdir. Münaqişə məqsədilə hazırlanmış proqramın praktiki cəhətdən həyata keçirilməsi istiqamətində isə ermənipərəst xarici havadarların, xüsusilə istər çar, istərsə də sovet Rusiyasının hakimiyyət dairələrində olan ermənipərəst qüvvələrin və ermənilər tərəfindən yaradılmış lobbilərin havadarlığı müstəsna rol oynamışdır.

Ermənilərin Azərbaycana qarşı irəli sürdükləri ərazi id-

diaları heç bir obyektiv əsasla malik deyildir. Əksinə, bu iddia qondarma, saxta, subyektiv faktlar üzərində qurulmuşdur. Təkcə Azərbaycanda deyil, hətta Ermənistanın özündə belə aşkar edilən arxeoloji, maddi və mənəvi abidələr bu ərazilərdə XIX əsrdən əvvəlki dövrə aid bir dənə də olsa sırf ermənilərə məxsus tarixi abidənin mövcud olmamasını isbat etməkdədir. Bununla yanaşı, filoloji tədqiqatlar da erməni dilinin Qafqaz dilləri ailəsinə aid olmadığını göstərməkdədir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ermənilərin Dağlıq Qarabağla bağlı olan ərazi iddiası zaman-zaman artaraq, müasir dünyanın ən böyük və təhlükəli münaqişələrindən birini meydana gətirmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri isə dünyanın bir sıra ermənipərəst tədqiqatçılarınının Qafqazın yerli xalqlarına dair tarixi fakt və hadisələri bilərəkdən falsifikasiyaya məruz qoymaları olmuşdur.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları, əsasən, beş mərhələyə bölünmüşdür: 1) 1918–1920-ci illər; 2) 1921–1929-cu illər; 3) 1945–1969-cu illər; 4) 1983–1987-ci illər; 5) 1988-ci ildən günümüze qədər.

1920-ci ildə Zəngəzur qəzası, Göyçə və Dilican nahiyyələri ADR-in ərazisi olduğu halda, qısa müddət ərzində Ermənistanla birləşdirilmişdir. Belə ki, 1920-ci ilin dekabr ayında Zəngəzur, 1922-ci ildə isə Göyçə və Dilican Sovet Rusiyasının hərbi yardımı ilə Ermənistanla bağışlanmışdır. Beləliklə, əgər ADR ərazisi 1918–1920-ci illərdə 114 min kv. km təşkil etmişdirsə, Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə daxil olarkən onun ərazisi 97 min kv. km göstərilmişdir.

Bununla kifayətlənməyən SSRİ-nin imperiyapərəst siyasi xadimləri tərəfindən ermənilərin Azərbaycana qarşı olan ərazi iddialarını təmin etmək üçün 1923-cü il fevralın

18-də Naxçıvanın doqquz kəndi, 1929-cu ildə Qazax rayonunun 5 min hektara yaxın torpağı, Zəngilan rayonunun Nüvədi, Toğud, Ernəzir kəndləri, 1946-cı ildə 4 min hektar meşə sahəsi, 1969-cu ilin əvvəllərində Tovuz rayonunun 760 hektar torpağı, 1984-cü ildə Qazax rayonunun müəyyən torpaqları Ermənistanla birləşdirilmişdir.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına qarşı olan iddialarının SSRİ rəhbərliyi tərəfindən təmin edilməsi nəticəsində hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisi 86,6 min kv.km təşkil etməkdədir. Əksinə, əgər 1918-ci ildə Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kv. km idisə, hazırda onun ərazisi 30 min kv. km-ə yaxındır.

1987-ci ildən başlayaraq, Rusiyanın, ABŞ-ın və Fransa'nın ermənipərəst mətbuatında Dağlıq Qarabağın qədim Ermənistan ərazisi olması barədə təhrif edilmiş və subyektiv fikirlərlə zəngin olan tarixi məqalələr dərc edilməyə başlandı. Dünyanın böyük dövlətlərində sığınacaq tapmış erməni lobbisi ermənilərin Dağlıq Qarabağla bağlı ərazi iddialarını və separatçılığını rəvənləndirdilər. Beləliklə, 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması ilə ermənilər Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddialarının yeni mərhələsinə qədəm qoydular.

1988-ci ildən başlayaraq, «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyası ilə erməni millətçiləri, əsasən, öz mənfur fəaliyyətlərini Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq və Aran Qarabağ ərazilərinin Ermənistanla birləşdirilməsinə yönəltmişdilər.

SSRİ rəhbərliyinin yuxarı dairələrində özlərinə arxa, hamı və müdafiəçi tapan ermənilər qısa müddət ərzində Dağlıq Qarabağdan yerli əhali olan azərbaycanlıları təmizlədilər

və ən böyük məqsədlərinə, azərbaycanlısız Dağlıq Qarabağ arzusuna nail oldular. Bununla yanaşı, erməni tərəfinin başladığı qəsbkar müharibənin nəticəsində Dağlıq Qarabağla yanaşı, Azərbaycanın 7 rayonunun torpaqları da işğal edildi.

Ermənistanın Azərbaycana olan ərazi iddialarına qarşı dünya ictimaiyyətinin biganə münasibəti erməni millətçilərinin «Böyük Ermənistan» proqramını həyata keçirmək üçün daha da fəallaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, ermənilər öz mənfəət məqsədlərinə görə cəzasız qaldıqları üçün Azərbaycanla yanaşı, Gürcüstana qarşı da ərazi iddiaları ilə çıxış etməkdədirlər.

Erməni «tarixçisi» Suren Ayvazyan qədim dövrlərdə Gürcüstan və Azərbaycan adlı ərazilərin olmadığını, Gürcüstanın Şimali Ermənistanla, Azərbaycanın isə Şərqi Ermənistanla məxsusluğu haqqında boş və əsassız fikir irəli sürmüşdür. Bununla yanaşı, S.Ayvazyan Bakının adını təhrif edərək, Bakurakerd adlandırmış və bu şəhərin qədim dövrlərdə Şərqi Ermənistanın paytaxtı olmasını qeyd etmişdir.

S.Ayvazyanın Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərinin ermənilərə məxsusluğu haqqında söylədiyi əsassız fikirləri Gürcüstan Elmlər Akademiyasının professoru, iqtisad elmləri doktoru Anzor Totadze belə cavablandırmışdır: «Dünya tarixində erməni qədər qonşuluğunda yerləşən dövlətlərə qarşı hörmətsiz münasibət göstərən, onların tarixini təhrif edərək, mədəni nailiyyətlərini mənimsəyən ikinci bir xalq mövcud olmamışdır. Reallıq bundan ibarətdir ki, ermənilərin Azərbaycana və Gürcüstana qarşı irəli sürdüləri ərazi iddiaları tarixi cəhətdən əsassızlığına görə bir-birinə bənzəyir. Belə ki, ermənilərin hər iki tərəfə qarşı olan ərazi iddiaları tarixi və coğrafi cəhətdən boş və subyektiv fikirlərdən

ibarət olan bir saxtakarlıqdır. Erməni alimlərinin xəstə fikirlərinə görə bütün Cənubi Qafqaz qədim dövrlərdə Ermənistan dövlətinin ərazisi olmuşdur. Şübhəsiz ki, dünya tarixi qədim dövrlərdə Cənubi Qafqazda «Böyük Ermənistan» adlı dövləti tanımır. Çünki belə bir dövlətin mövcudluğu tarixi saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyil».

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Azərbaycanda olduğu kimi, Gürcüstanda da erməni separatizmi güclənməyə başladı. Qeyd etdiyimiz kimi, erməni daşnakları tarixi faktları falsifikasiya edərək, Gürcüstan Respublikasına məxsus olan Samsxe-Cavaxeti, Kvemo Kartli, Tao-Klardjeti ərazilərinin Ermənistanı aid olduğu barədə iddialar irəli sürdülər. Bununla yanaşı, Lore-Taşiri ərazisinin də 1918–1920-ci illərdə Ermənistanın ərazisi olduğunu, lakin sonralar gürcülər tərəfindən işğal edildiyini də iddia etdilər.

Bu məqsədlə erməni separatçıları Gürcüstanda «Arşalyus», «Pərvanə», «Cavaxk» təşkilatlarını təsis etdilər. Hər üç təşkilat Gürcüstanı qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edərək, burada yaşayan erməniləri qıcıqlandırır və onları psixoloji cəhətdən «Böyük Ermənistan» proqramını həyata keçirmək üçün səfərbər edir. Erməni separatçıları tərəfindən yaradılmış bu təşkilatlar Gürcüstan və gürcü xalqının ünvanına təhqiramiz fikirlər yağdırmaqdadır. Ermənilərin antigürcü fəaliyyətlərinə kömək məqsədilə Dağlıq Qarabağ, Suriya və İrandan Gürcüstanı xeyli sayda daşnak funksionerləri də göndərilmişdir.

Samsxe-Cavaxetiya ərazisində yerləşən Qorelovka kəndində yaşayan rusdilli əhalinin böyük bir hissəsi burada tuğyan edən erməni şovinizminə davam gətirməyərək Rusiyaya köçmək məcburiyyətində qalmışdır. Qandza kəndində isə

Gürcüstanın ərazi bütövlüyü üçün təhlükə kəsb edən erməni separatçılarının silahlı dəstələri mövcuddur. Burada fəaliyyət göstərən erməni separatçılarının əsas məqsədi Samsxe-Cavaxetiyanı Gürcüstan ərazisindən qopararaq, Ermənistanı birləşdirməkdən ibarətdir. Buna nail olmaq üçün isə Moskvada, Yerevanda və Parisdə olan erməni lobbiləri tərəfindən plan tərtib ediləndir.

Xaricdə fəaliyyət göstərən erməni lobbisinin maliyyə dəstəyi ilə Abxaziyada ermənilərdən ibarət Baqramyan batalyonu təşkil edilmişdir. Bu batalyon gürcü-abxaz münafiçilişində gürcülərin əleyhinə bir neçə hərbi əməliyyat həyata keçirmişdir. Ümumiyyətlə, istər Abxaziyada, istərsə də Cənubi Osetiyada gürcülərin əleyhinə fəaliyyət göstərən erməni silahlı quldur dəstələri günümüzə qədər öz mövcudluğunu saxlamaqdadır.

Gürcü ziyalıları ermənilərin Gürcüstanı qarşı ərazi iddialarını təhlükəli hesab edərək, çıxış yolu kimi separatizm və şovinizm əleyhinə Azərbaycan xalqı ilə birlikdə mübarizə aparılmasını məqsəduyğun hesab edirlər.

Samsxe-Cavaxetiya yaşayan erməniləri fəallaşdırmaq üçün mütəmadi olaraq, erməni separatçıları de-fakto Gürcüstanın yurisdiksiyasında olmayan Cənubi Osetiya ərazisindən qanunsuz şəkildə Gürcüstanı keçirlər. Onlar burada yaşayan erməniləri Gürcüstan vətəndaşlığından imtina etməyə, vergilərdən yayınmağa, dövlət gömrük orqanlarına tabe olmamağa təhrik edirlər. Demək olar ki, burada mövcud olan bütün orta məktəblərin direktorları ermənilərdən ibarətdir. Əks-təqdirdə gürcü mənşəli bir şəxs dövlət tərəfindən orta məktəbə direktor göndərildikdə ermənilər kütləvi şəkildə etiraz bildirərək, bunun qarşısını alırlar.

Gürcüstan hökuməti tərəfindən Samsxe-Cavaxetiyada Gürcüstan Dövlət Universitetinin filialı fəaliyyət göstərirdi. Burada Tbilisidən və Gürcüstanın başqa şəhərlərindən xeyli sayda tələbə təhsil alırdı. Erməni millətçiləri burada təhsil alan bir nəfər erməni mənşəli tələbənin qətlindən istifadə edərək, Universitetin filialının binasına hücum təşkil edirlər. Nəticədə, erməni millətçiləri tərəfindən Samsxe-Cavaxetiyada fəaliyyət göstərən Gürcüstan Dövlət Universitetinin filialında təhsil alan bütün gürcü mənşəli tələbələr buradan qovuldular.

Samsxe-Cavaxetiyada adi xuliqanlıq üstündə həbs edilən erməni mənşəli cinayətkar qısa müddət ərzində separatçılar tərəfindən dünya ictimaiyyətinə siyasi dustaq kimi təqdim olunmağa başlayır.

Erməni millətçiləri Gürcüstandan Rusiya Federasiyasının hərbi bazalarının çıxarılması prosesinə də əngəl törədən amillərdən hesab olunmaqdadır. Belə ki, Rusiya hərbi bazalarının bu ərazilərdən çıxarılması ilə bağlı olaraq, Samsxe-Cavaxetiyada ermənilər tərəfindən Gürcüstan hakimiyyətinə qarşı bir neçə dəfə kütləvi etiraz bildirilmişdir. Ermənilər bu məsələdə öz separatçı mövqelərini ört-bastır etmək üçün bu ərazilərdən Rusiya bazaları çıxarıldığı halda ermənilər arasında işsizlik probleminin meydana gələcəyini bəhanə etmişdilər. Bununla yanaşı, Gürcüstan parlamentinin Məhsəti türklərinin 2010–12-ci illərdə tamamilə öz doğma əraziləri hesab olunan Samsxe-Cavaxetiyaya yerləşdirilməsi ilə bağlı qərar qəbul etməsi də erməni millətçilərinin Gürcüstana qarşı vandallığını daha da artırmışdır.

Gürcüstan ərazisində bu dövlətə qarşı ərazi iddiası irəli sürən erməni separatçı təşkilatlarının bir neçə lideri gürcü

xüsusi xidmət orqanları tərəfindən həyata keçirilən əməliyyat tədbirləri nəticəsində yaxalanmışdır. Bunlardan Gürcüstanda yaşayan ermənilərin demokratik alyansı kimi təqdim olunan «Vahid Cavaxk» təşkilatının liderlərindən Vaaq Çaxalyanın, Qurqen Şirinyanın adlarını çəkmək olar. Lakin Gürcüstan ərazisində fəaliyyət göstərən ən böyük erməni separatçılarından biri olan Vaaq Çaxalyan həbs olunduqdan qısa müddət sonra azadlığa buraxılmışdır.

Tarixi mənbələrdə göstərilmişdir ki, 1829-cı ilə qədər Samsxe-Cavaxetiyada bir nəfər olsun belə erməni yaşamamışdır. Yalnız 1829-1830-cu illərdə Türkiyədən xəyanət üstündə qaçmış ermənilər bu ərazilərdə yerləşməyə başlamışlar. 1831-ci ilə qədər Samsxe-Cavaxetiyada 25 min erməni məskunlaşmışdır. Hazırda burada 70 min erməni, 250 min gürcü yaşamaqdadır. Şübhəsiz ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz və tarixi ərazisi olduğu kimi, Samsxe-Cavaxetiya da Gürcüstanın ayrılmaz ərazisidir.

Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya və «Çeçen problemi»nin həlli məsələsində «Qafqaz dördlüyü» (Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan) prezidentlərinin söyləri

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1996-cı il martın 8-də Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri tərəfindən «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» tarixi Bəyannamənin imzalanması ilə Qafqazda sülh prosesinə region ölkələrin, Qafqazla əlaqələri olan dövlətlərin maraqları artmağa başladı. Çox keçmədi ki, «Qafqaz dördlüyü» adlandırılan Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Gürcüstan və

Ermənistan dövlətlərinin prezidentləri Qafqazda sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək məqsədilə 1996-cı il iyunun 3-də Şimali Qafqazda görüş keçirdilər. «Qafqaz dörtlüyü»nün Kislovodsk görüşündə «Qafqazda əmin-amanlıq, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq uğrunda Bəyannamə» qəbul edilmişdir. Həmin Bəyannamədə Qafqazın sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik regionuna çevrilməsi, Qafqazda millətlərarası həmrəyliyin yaradılması, Qafqazda möhkəm sülhün və sabitliyin bərqərar olmasına hərtərəfli kömək göstərilməsi, bölgədə münaqişələrin beynəlxalq hüquq normaları əsasında yalnız sülh yolu ilə həll edilməsinin vacibliyi, Qafqazda tarazlaşdırılmış iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, Qafqazın nadir təbiətinin qorunması və s. bu kimi qlobal məsələlərin birgə reallaşdırılması öz əksini tapmışdır. Bəyannamə Qafqazın, eləcə də bəşər sivilizasiyasının zəngin mədəniyyətləri ilə seçilən Qafqaz xalqlarının, XX əsrin sonunda müstəqilliyə qovuşmuş Cənubi Qafqaz dövlətlərinin taleyi üçün belə bir ümidverici notlarla bitir: «Biz, Azərbaycanın, Ermənistanın, Gürcüstanın, Rusiyanın dövlət başçıları, xalqımızın gələcəyi üçün tarixi məsuliyyət daşdığımızı dərk edərək, milyonlarla insanın iradəsini ifadə edərək, millətlərarası həmrəyliyi, sülhü, iqtisadi tərəqqini təmin etmək, Qafqaz xalqlarının mədəni-tarixi irsini birlikdə artırmaq üçün özümüzə asılı olan hər şeyi etməyə hazır olduğumuzu bəyan edirik. Qafqaz bizim ümumi evimizdir. Onu öz tarixləri ilə fəxr edən və gələcəyə inamla baxan insanların yaşadıkları dinc, tərəqqi edən regiona çevirmək bizim borcumuzdur».

Tarixşünaslıq ədəbiyyatında «Kislovodsk Bəyannaməsi» kimi tanınan sənəd mahiyyət və məzmun etibarilə

Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze təfəkkürünün, zəngin dövlətçilik təcrübəsinin məhsulu olan Tbilisi Bəyannaməsinin məntiqi və siyasi davamıdır, əslində, həmin ideyaların daha geniş tərkibdə və kontekstdə bir daha təsdiqi, müdafiə olunması, dəstəklənməsidir.

Həmin Bəyannamənin imzalanmasından sonra Heydər Əliyev demişdir: «Ümumiyyətlə, mən bugünkü görüşdən çox məmnun qaldığımı bir daha bildirmək istəyirəm. Mən istəyirəm ki, Qafqazda sülh olsun, Qafqazda sabitlik olsun, axı Qafqazda müxtəlif millətlərin nümayəndələri, müxtəlif dinlərə etiqad bəsləyən adamlar yaşayırlar, onların çoxu müsəlman dininə mənsubdur... Odur ki, bizim borcumuz, bizim hər birimizin borcu–mən öz borcumdan danışiram–bu məsələlərə maksimum diqqətlə yanaşmaqdan, bütün dinlərə, bütün əqidələrə, milliyətindən asılı olmayaraq, bütün adamlara hörmət etməkdən ibarətdir. Təkrar edirəm, bununla əlaqədar Qafqaz xalqlarını sıx birləşdirməyə və Qafqazı dinc bir regiona çevirməyə imkan var...».

Kislovodsk görüşündə razılaşdırıldığı kimi, ötən müddətdə mütəmadi olaraq, «Qafqaz dörtlüyü» müxtəlif formatlarda Qafqazda sülhün yaradılması məsələləri ilə bağlı görüşlər keçirmişdir. Belə görüşlərdən biri 2002-ci il iyunun 20-də MDB-yə üzv olan ölkələrin dövlət başçılarından növbəti görüşündə keçirilmişdir. Əvvəlcə Heydər Əliyevlə Robert Köçəryanın təkbətək görüşü olmuş, sonra isə bu görüşə Vladimir Putin və Eduard Şevardnadze də qoşulmuşdur. Görüş zamanı Vladimir Putin sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin bərqərar olmasının vacibliyindən söz açaraq, bölgənin problemlərinin tezliklə aradan qaldırılmasının zəruriliyini,

bölgədə mövcud olan münaqişələrin həllində qarşılıqlı səylərin artırılmasının, əlaqələrin və əməkdaşlığın gücləndirilməsinin əhəmiyyətindən danışıraq, öz ölkəsinin Cənubi Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın bərqərar edilməsində böyük marağı olduğunu qeyd etmişdir. Vladimir Putin münaqişələrin tezliklə həlli üçün Rusiyanın bütün imkanlardan istifadə edəcəyini söyləmişdir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev regional problemlərin həllində «Qafqaz dördlüyü» çərçivəsində belə görüşlərin keçirilməsinin əhəmiyyətini və vacibliyini qeyd etmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycanın ən ağır problemi olan Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində 20 faiz torpağının işğal olunduğunu, bir milyondan çox azərbaycanlının doğma yurd-yuvasından didərgin düşərək hələ də çadır şəhərciklərində dözülməz şəraitdə yaşadığını bir daha görüş iştirakçılarının nəzərinə çatdıraraq, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərindən biri kimi Rusiyanın bu münaqişənin sülh yolu ilə həllində səylərinin daha da artırılmasının vacibliyini qeyd etmişdir. Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin xüsusiyyətlərinə və onların həlli yollarına toxunaraq, Gürcüstan–abxaz münaqişəsini bir dövlət daxilindəki münaqişə kimi səciyyələndirmişdir. Ermənistan Prezidenti Robert Köçəryan isə regionda əmin-amanlığın bərqərar edilməsində marağı olan Rusiyanın bu münaqişələrin həlli sahəsində imkanlarının yüksək olduğunu nəzərə çatdırmışdır.

Görüşün yekunlarına dair «Qafqaz dördlüyü» – Azərbaycan Respublikası, Ermənistan Respublikası, Gürcüstan

Respublikası və Rusiya Federasiyası prezidentlərinin birgə bəyanatı qəbul olunmuşdur.

Bu sənəddə dövlət başçıları Cənubi Qafqazda münaqişələrin sülh yolu ilə aradan qaldırılması məsələlərinə, regional təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi probleminə, o cümlədən beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə, habelə humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlığa dair apardıqları fikir mübadiləsini faydalı hesab etmişlər. Bununla yanaşı, dörd dövlətin prezidentləri belə görüşlərin davam etdirilməsinə tərəfdar olduqlarını bildirmiş, dünya birliyinin və beynəlxalq təşkilatların Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin aradan qaldırılmasının sürətləndirilməsinə kömək edən təşəbbüslərini alqışlamışlar.

2002-ci ildə «Qafqaz dördlüyü»nün Təhlükəsizlik Şurasının katiblərinin Soçidə keçirilən görüşünün sənədləri ilə tanış olan Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putin Qafqazda mövcud olan münaqişələrin sülh yolu ilə həlli məsələsində «Qafqaz dördlüyü»nün səylərini yüksək qiymətləndirərək demişdir: «Dörlük Qafqazda mövcud olan münaqişələrin sülh yolu ilə nizamlanmasında real mexanizmə çevrilə bilər. Bunun üçün isə möhkəm siyasi iradə nümayiş etdirmək lazımdır. Məhdud dairəyə sığınmaqla, toyuğunmu, yoxsa yumurtanınmı birinci meydana gəlməsi haqqında suallar verməklə deyil, qətiyyətli addımlar atmaqla «Qafqaz dördlüyü» regionda olan münaqişələrin həllinə nail ola bilər».

Rusiya Prezidenti Ermənistan–Azərbaycan və abxaz–gürcü münaqişəsini Qafqazda mövcud olan ən ağır münaqişə kimi qiymətləndirərək, hər iki münaqişənin sülh yolu ilə

həll edilməsində prezidentlərin söylərini gücləndirməyə və bununla yanaşı digər Qafqaz dövlətlərinin liderlərinin bu işdə yardımçı olmasına böyük ehtiyac duyulduğunu bildirmişdir. V.Putin Ermənistan–Azərbaycan və abxaz–gürcü münafişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsinin «Qafqaz dördlüyü»nün qarşısında duran ən vacib məsələ olduğunu qeyd etmişdir.

«Qafqaz dördlüyü» Təhlükəsizlik Şurasının yaradılması regionda sülhə nail olunması istiqamətində böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki, «Qafqaz dördlüyü»nün Təhlükəsizlik Şurası yaradılmamışdan əvvəl Rusiya MDB çərçivəsində Qafqaz dövlətləri arasında kollektiv təhlükəsizliklə bağlı yalnız Ermənistanla əlaqələrə malik idi. Lakin «Qafqaz dördlüyü» çərçivəsində Rusiya ilə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında da birgə təhlükəsizliklə bağlı əlaqələr yaratmaq mümkün olmuşdur.

«Qafqaz dördlüyü» çərçivəsində Ermənistan–Azərbaycan və abxaz–gürcü münafişələrinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində bir neçə dəfə dördtərəfli müzakirələr aparılmışdır. Müzakirələrdən sonra isə V.Ruşaylo münafişə tərəflərinin hər biri ilə görüşlər keçirmişdir.

«Qafqaz dördlüyü» Təhlükəsizlik Şurasının katibləri Vladimir Ruşaylo, Ramiz Mehdiyev, Serj Sarkisyan və Tedo Caparidze arasında Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya və «çeçen problemi»nin sülh yolu ilə həlli istiqamətində aparılan müzakirələr Qafqazda sülhə və sabitliyə nail olunması ilə bağlı dördtərəfli fəaliyyətin genişlənməsinə xidmət etmişdir.

«Qafqaz dördlüyü» Təhlükəsizlik Şurası katiblərinin münafişələrin həlli ilə bağlı keçirdikləri görüşləri V.Ruşaylo belə qiymətləndirmişdir: «Müzakirələrdə heç də həmişə fikirlərimiz üst-üstə düşmür. Lakin Qafqazda mövcud olan münafişələrin sülh yolu ilə həllinə nail olmaq, Qafqazda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin hökm sürməsi hamımızın əsas məqsədidir».

2001-ci il mayın 31-də keçirilmiş «Qafqaz dördlüyü» ölkələri başçılarının sammitində ildə iki dəfədən az olmayaraq «Qafqaz dördlüyü»nün istənilən formatda görüşlərinin keçirilməsi və Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya və «çeçen problemi»nin həlli məsələsində hər dörd ölkənin prezidentlərinin söylərinin gücləndirilməsi qərara alınmışdır.

Qafqazda, o cümlədən Cənubi Qafqazda sülhün, sabitliyin təmin olunmasında və etnik münafişələrin aradan qaldırılmasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin rolu

Qafqazda, o cümlədən Cənubi Qafqazda, sülhün, sabitliyin təmin olunmasında və etnik münafişələrin aradan qaldırılmasında ilk dəfə, məhz 1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq, Heydər Əliyevin dərin nəzəri təhlili əsasında mövcud reallıqlar nəzərə alınaraq, əməli tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. 1993-cü il sentyabrın 6-da Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ münafişəsinin nizamlanmasına mühüm təsir göstərmək imkanına malik olan Rusiya Federasiyasına

səfər edərək, Prezident Boris Yeltsin və Rusiyanın başqa rəhbər şəxsləri ilə görüşərək iki ölkə arasında mürəkkəb xarakter almış münasibətlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində müzakirələr apardı. Aparılan müzakirələrin nəticəsində sentyabrın 24-də Azərbaycanın MDB-yə daxil olması haqqında sənədlər imzalandı. Dağlıq Qarabağla yanaşı, Qafqazda mövcud olan bütün milli münaqişələrin sülh yolu ilə nizamlanmasında böyük rola malik olan Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycanın münasibətlərini normallaşdırmaq üçün Heydər Əliyev çevik manevrlər və xüsusi taktiki gedişlər etməyə nail oldu.

Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyətinin nəticəsində 1994-cü ildə Ermənistan–Azərbaycan cəbhəsində atəşkəs əldə olundu. 1996-cı il martın 8–10-da Gürcüstana rəsmi səfər edən Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze tərəfindən martın 8-də «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan birgə Bəyannaməsinin imzalanması isə Heydər Əliyevin Qafqazda sülhün və sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi mühüm uğurlu siyasət kimi qiymətləndirilməkdədir.

1993–1996-cı illərdə Heydər Əliyevin mövcud beynəlxalq münasibətlər sistemində həyata keçirdiyi xarici siyasətin sayəsində dünyanın ayrı-ayrı nüfuzlu, inkişaf etmiş və dünyada mövcud olan böyük münaqişələrin həllində xüsusi təsir gücünə malik dövlətlərin diqqətini Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanmasına cəlb etmək mümkün oldu.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev tərəfindən Dağlıq Qarabağ və ümumi Qafqazda mövcud olan ərazi bütövlüyü prob-

lemlərinin həllinə yönəlmiş xüsusi bir konsepsiya hazırlanmış və ardıcıl siyasi kurs kimi yeridilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, Heydər Əliyevə qədər, xüsusilə 1991–1993-cü illərdə, Qafqazda, o cümlədən Cənubi Qafqazda, sülhün, sabitliyin təmin olunması və etnik münaqişələrin aradan qaldırılması siyasəti nəzərdən qaçırılmış, onun aktuallığına və praktiki əhəmiyyətinə ciddi fikir verilməmişdir. Yalnız Heydər Əliyev Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə qayıtdıqdan sonra Qafqazda sülhün, sabitliyin təmin olunması və etnik münaqişələrin aradan qaldırılması istiqamətində düşünülmüş siyasi tədbirlər həyata keçirilmişdir.

1993–1994-cü illərdə Heydər Əliyevin səyi nəticəsində Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycanın ətrafında yaradılmış blokada yarılaraq, münaqişənin əsl səbəbləri və siması dünya ictimaiyyətinə çatdırılmışdır. Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində mühüm bir dövrün başlanğıcını qoydu.

Heydər Əliyevin çevik manevrli siyasətinin nəticəsində ATƏT-in Budapeşt sammitində ilk dəfə olaraq, Dağlıq Qarabağ problemi xüsusi bir məsələ kimi gündəliyə salınmışdır. Sammitdə baş verən təqdirəlayiq hal bundan ibarətdir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi və ümumi Qafqazda sülhün yaradılması problemi ətrafında BMT-nin Baş katibi B. Butros-Qali, ABŞ Prezidenti B. Klinton və dünyanın bir sıra aparıcı dövlət başçıları və siyasi xadimləri çıxış etmişdilər. Bununla yanaşı, Budapeşt sammitində Heydər Əliyev Qafqaz regionunda təhlükəsizlik və əməkdaş-

lıq məsələləri ilə bağlı ayrı-ayrı dövlət başçıları ilə görüşlər keçirmişdir. Bu görüşlərdə Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlığın bərpa edilməsi istiqamətində Heydər Əliyev konkret təkliflərlə çıxış etmişdir. Bu məqsədlə Heydər Əliyev Çexiya Prezidenti V.Qavel, Finlandiya Prezidenti M.Ahtisaari, Norveçin baş naziri Q.Brutland, Bolqarıstanın Prezidenti J.Jelev, Portuqaliyanın Baş naziri A.Kovaki Silvo, İsveçrə Prezidenti O.Ştix, Rumıniya Prezidenti İ.İliesku kimi tanınmış dövlət xadimləri ilə görüşlər keçirmişdir.

Budapeşt sammitində Heydər Əliyevin xüsusi diplomatik gedişlərindən qorxuya düşən Ermənistan Prezidenti L.Ter-Petrosyan, Dağlıq Qarabağ erməni icmasının münafişədə iştirak etməsini xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi ilə cəyniləşdirməyə cəhd göstərdi. Heydər Əliyev isə bütün dünya ictimaiyyəti qarşısında «Biz Dağlıq Qarabağ ermənilərinin iddialarına güzəştə gedərək, onlara dövlət müstəqilliyi verə bilmərik» prinsipini irəli sürdü.

Nəhayət, Budapeşt sammitində dünya birliyi qarşısında Ermənistanın siyasi məğlubiyyətini dərk edən L.Ter-Petrosyan, münafişə ətrafında müzakirələr aparılması məqsədilə Heydər Əliyevdən onunla görüşməyi xahiş etdi. Heydər Əliyev Ermənistan prezidenti ilə keçirdiyi görüşdə Dağlıq Qarabağda sülhə nail olmaqla, bütün Qafqaz regionunda sülhün bərpa edilməsi prosesinin mümkünlüyünü qeyd etdi.

Budapeşt sammiti ilə yanaşı, 1996-cı ilin dekabr ayında ATƏT-in keçirdiyi Lissabon sammitində də Qafqazda, o cümlədən Cənubi Qafqazda sülhün, sabitliyin təmin olunması və etnik münafişələrin aradan qaldırılması istiqamətinə

də həyata keçirilmiş tədbirlərdə Heydər Əliyevin rolu müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Heydər Əliyev Lissabon sammitində dünya birliyinə Dağlıq Qarabağ münafişəsinin və ümumilikdə Qafqazda mövcud olan münafişələrin yalnız ədalətli prinsiplər əsasında həll edilməsinin mümkünlüyünü qəbul etdirməyə nail olmuşdur. Bu işə Heydər Əliyevin Lissabon Zirvə toplantısında xüsusi hazırlanmış siyasi taktika ilə hərəkət etməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Beləliklə, Heydər Əliyev təkcə ATƏT çərçivəsində deyil, BMT, Avropa Birliyi, Avropa Şurası, MDB, İslam dünyası ölkələrini birləşdirən İKT, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin təmsil olunduğu EKO, Qara dəniz ətrafı ölkələrini birləşdirən Qara Dəniz Hövzəsi İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq, məhəlli təşkilatlar çərçivəsində də Qafqazda, o cümlədən Cənubi Qafqazda sülhün, sabitliyin təmin olunması və etnik münafişələrin aradan qaldırılması istiqamətində mühüm rolə malik olan tədbirlər həyata keçirmişdir.

Heydər Əliyevin Qafqazla bağlı olan fəaliyyəti regionda yerləşən hər bir dövlətin suveren hüquqlarına, xalqların və millətlərin öz müqəddəratını beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində təyin etməsinə hörmətlə yanaşılmasına, insan hüquqları və haqlarının qorunmasına, separatizm, terrorçuluğa, dövlətlərin və xalqların təhlükəsizliyinə, maddi və mənəvi dəyərlərin qorunmasına, milli və siyasi münafişələrin həllində birgə əməkdaşlığa yönəlmişdir. Heydər Əliyevin Qafqazın beynəlxalq münasibətlər sisteminin hökm sürdüyü və sivilizasiyalı birgə yaşayış regionuna çevrilməsi istiqamə-

tindəki rolu bu gün də dünyanın bir sıra böyük siyasi və dövlət xadimləri tərəfindən təsdiq edilməkdədir.

Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və integrasiya proseslərində əsas aparıcı rola malik olan Heydər Əliyev regionda sülhün bərpa edilməsinin vacibliyi haqqında demişdir: «Qafqaz indi bütün dünyanın diqqət mərkəzindədir. Ona görə də Qafqazda gedən prosesləri düzgün istiqamətə, sülh istiqamətinə yönəldib Qafqazda sülhə, əmin-amanlığa nail olmaq çox böyük, müqəddəs məqsəddir, ali məqsəddir və biz bu məqsəd uğrunda bundan sonra da əzmlə çalışacağıq».

VII FƏSİL

Heydər Əliyev və Qafqazda daxili dialoqun yaranması

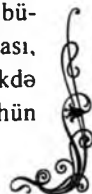
**1996-cı il martın 8-də
Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri tərəfindən
«Tbilisi Bəyannaməsi»nin imzalanması**

1996-cı il martın 8–10-da Gürcüstana rəsmi səfər edən Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze tərəfindən martın 8-də «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan birgə Bəyannaməsi imzalandı. Bu Bəyannamə elmi-siyasi ədəbiyyatda və tarixşünaslıqda «Tbilisi Bəyannaməsi» adlandırılır.

«Tbilisi Bəyannaməsi»nə görə, irəli sürülən və reallaşdırılması nəzərdə tutulan «Ümumi Qafqaz evi» insan hüquq və azadlıqlarına, dini və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq milli azlıqlara hörmət əsasında yaradılmalı, etnik və dini dözümlülük hər zaman gözlənilməli, dünyanın zəngin mədəniyyət beşiyi olan Qafqaz xalqlarının və dövlətlərinin mədəni irsi və dövlətçilik ənənələri qorunmalı, ərazi toxunulmazlığı təmin edilməli, xalqların və dövlətlərin iqtisadi-mədəni əlaqələrinin formalaşmasına şərait yaradılmalıdır.

«Tbilisi Bəyannaməsi», hər şeydən öncə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlər qurulduqdan sonra regional, qlobal məsələlərdə hər iki dövlətin eyni mövqedən çıxış etməsinin əyani göstəricisi idi.

SSRİ süquta uğradıqdan sonra Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarında baş vermiş milli münəqişələr ərazi böhtövlüyünün təmin olunması, separatizmin neytrallaşdırılması, müstəqil dövlətçiliyin qurulması prosesinə əngəl törətməkdə idi. Məhz bu səbəbə görə də hər iki dövlət Qafqazda sülhün

və sabitliyin bərpası istiqamətində məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə daha çox maraqlıdır. Bu istiqamətdə isə 1996-cı il martın 8-də hər iki ölkənin rəhbərləri tərəfindən imzalanmış «Tbilisi Bəyannaməsi» müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu Bəyannamənin əsas əhəmiyyəti isə, qeyd etdiyimiz kimi, burada reallaşdırılması nəzərdə tutulan «Ümumi Qafqaz evi» çərçivəsində Qafqazda yaşayan dini və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün millətlərin ərazi bütövlüyünə, maddi və mənəvi dəyərlərinə, dövlətçilik ənənələrinə qarşılıqlı hörmətlə yanaşmalarının əks olunmasıdır.

Ümumilikdə götürsək, «Tbilisi Bəyannaməsi»ndə əks olunan bütün məsələlər XX əsrin sonu–XXI əsrin əvvəllərində regionda meydana çıxmış problemlərin həlli istiqamətinə yönəlmişdir. Bu isə Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin hər iki respublika arasında dostluq və qardaşlıq şəraitində əməkdaşlığın qurulmasına nail olmalarının sayəsində baş tutmuşdur. Bununla bağlı Heydər Əliyev demişdir: «Bizim imzaladığımız sənədlərdən ən əhəmiyyətli Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri tərəfindən 1996-cı ilin mart ayında imzalanmış «Tbilisi Bəyannaməsi»dir. O, Qafqazda sülhün və əmin-amanlığın təmin olunmasına həsr edilmiş Bəyannamədir. Biz bunları çox yüksək qiymətləndiririk. Bunlar Gürcüstan və Azərbaycan arasındakı əlaqələrin nə qədər sıx, münasibətlərimizin də eyni olduğunu bir daha sübut edir».

Azərbaycanla Gürcüstan arasında mövcud olan səmimi dostluq münasibətlərinin Qafqazda sülhün yaradılması prose-

sində müstəsna rolunu Heydər Əliyev bu cür ümumiləşdirmişdir: «Əminəm ki, Gürcüstan–Azərbaycan dostluğu və ölkələrimiz, dövlətlərimiz arasında yaranmış səmimi dostluq münasibətləri nəinki Zaqafqaziya regionunda, həm də bütün Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın bərqərar olmasına kömək edəcəkdir. Biz bu əməkdaşlığımızdan məmnunuq və gələcəkdə də əməkdaşlıq etmək arzusundayıq».

Beləliklə, «Tbilisi Bəyannaməsi», eyni zamanda Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında sülh və əmin-amanlıq şəraitində mövcud olan əməkdaşlığın bütün Qafqaz regionuna integrasiya edilməsi üçün böyük bir nümunə hesab olunmaqdadır. Şübhəsiz ki, Qafqazda sülhə və sabitliyə nail olmağın ən əsas yolu burada yaşayan bütün xalqların və millətlərin bir-birləri ilə dostluq və qardaşlıq şəraitində əməkdaşlıq qura bilməsindən asılıdır.

Heydər Əliyev kimi bütün dünyada tanınmış böyük bir sülh keşikçisinin «Tbilisi Bəyannaməsi»nin imzalanmasına ilk təşəbbüs göstərməsi ona Qafqazda sülh və integrasiyaya nail olunması prosesində liderlik mövqeyini qazandırdı.

«Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan Bəyannaməsi dinc və sabit Qafqaz uğrunda hərəkətdə ilk uğurlu addım kimi

«Tbilisi Bəyannaməsi»nin tarixi rolundan, regionda sülhün təmin olunması yolundakı əhəmiyyətindən danışarkən Heydər Əliyev Tbilisidə keçirilən mətbuat konfransında de-

mişdir: «Qafqaz regionunda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında» imzaladığımız Bəyannamə çox mühümdür. Mən deyərdim ki, bu, həmin qəbildən olan ilk belə ciddi, mühüm siyasi sənəddir. Onun mühümlüyü və böyük əhəmiyyəti bundadır ki, Qafqaz qeyri-sabitlikdən, münafişlərdən əziyyət çəkir, bir çox millətlərarası toqquşmalardan və proseslərdən əziyyət çəkir. Ona görə də hər birimiz, xüsusən də Gürcüstan və Azərbaycan dövlət başçılarından vəzifəsi Qafqazda sülhə, təhlükəsizliyə, əməkdaşlığa yol açmaqdır. İmzaladığımız sənəd məzmununa və xarakterinə görə belə bir əməkdaşlığa yol açır. O, başçıların qoşulması üçün açıqdır. Ona görə də ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, regionumuzun digər dövlətləri, eləcə də başqa dövlətlər bu sənədə qoşulacaqlar».

Həmin Bəyannamənin Qafqazın gələcək taleyində mühüm amil olan sülh proseslərinin təmin edilməsi və regional əməkdaşlıqdakı rolundan bəhs edən Heydər Əliyev bu sənəddə irəli sürülən ideyaların həyata keçirilməsinin perspektivlərini bu cür ümumiləşdirir: «Bu Bəyannamə göstərir ki, həm cənab Eduard Şevardnadze, həm də mən Qafqazda sülhü, həqiqətən, möhkəmləndirməyə, sülhü bərqərar etməyə çalışırıq. Nəinki öz ölkələrimiz, öz xalqlarımız haqqında düşünürük, bütün Qafqaz haqqında, Qafqazın bu günü, gələcəyi haqqında düşünürük. Bu Bəyannamə açıq bir sənəddir və mən ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, Qafqazın bütün respublikaları, dövlətləri və başqa dövlətlər də bu Bəyannaməyə qoşulacaqlar. Çünki Qafqazda sülhü, əmin-amanlığı bərqərar etmək təkcə Gürcüstan, Azərbaycan üçün deyil,

Qafqazda yaşayan bütün xalqlar üçündür. Bu, təkcə Qafqaz üçün yox, Qafqazla əlaqəsi olan bütün ölkələr, xalqlar üçündür, bütün dünya üçündür. Qafqaz indi bütün dünyanın diqqət mərkəzindədir. Ona görə də Qafqazda gedən prosesləri düzgün istiqamətə, sülh istiqamətinə yönəldib Qafqazda sülhə, əmin-amanlığa nail olmaq çox böyük, müqəddəs məqsəddir, ali məqsəddir və biz bu məqsəd uğrunda bundan sonra da əzmlə çalışacağıq».

Şübhəsiz ki, «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan Bəyannaməsinin dinc və sabit Qafqaz uğrunda hərəkətdə ilk uğurlu addım hesab olunması, hər şeydən öncə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq siyasətinin və əhəmiyyətinin gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə əhəmiyyətinin və mövqeyinin güclənməsi Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizliyin bərqərar olması istiqamətində çəkisini artırmışdır. Bunun əsas səbəbi isə Heydər Əliyevin Azərbaycanın xarici siyasətini beynəlxalq hüquq normaları və ölkənin maraqlarını nəzərdə tutan prinsiplər əsasında qura bilməsi idi.

«Tbilisi Bəyannaməsi»nin əhəmiyyətini və bu Bəyannamənin imzalanmasında Heydər Əliyevin rolunu Eduard Şevardnadze belə qiymətləndirmişdir: «Regional problemləri müzakirə edərkən biz Heydər Əliyevlə razılığa gələrək, çox mühüm saydığımız regionda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında sənəd – «Sabit Qafqaz uğrunda» Bəyannamə imzalamağı qərara aldığımız. Bəyannamə Qafqazda sülh və sabitliyin təmin olunmasının məqsəd və vəzifələrini müəyyən-

ləşdirir və regionun bütün ölkələri və xalqları üçün açıqdır, onları, habelə əlaqədar beynəlxalq təşkilatları və dünyanın qabaqcıl ölkələrini əməkdaşlığa çağırır. Biz bu qərarın qəbul olunmasının bütün mürəkkəbliyini dərk edirik və dostumuz cənab prezidentin şəxsi cəsarəti və müdrikliyi qarşısında baş əyirik».

Heydər Əliyev «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan Bəyannaməsinin dinc və sabit Qafqaz uğrunda hərəkətdə ilk uğurlu addım olmasını bu cür ümumiləşdirmişdir: «İlk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında çox dəyərli bir Bəyannamə imzaladılar. Bu iki tarixi sənəd bir-birini tamamlayan sənəddir, ikisi birlikdə böyük bir kompleks təşkil edir».

Bu nöqtəyi-nəzərdən, Qafqazda sivil birgəyaşayış qaydalarının tənzimlənməsinə, regional münasibətlərin sülh yolu ilə həllində Qafqaz dövlətlərinin fəal iştirakına, regionda yerləşən dövlətlərin dünyanın siyasi xəritəsində layiqli yer tutmalarına, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələrinin, məhrəban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına xidmət göstərən Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin təşəbbüsü ilə 1996-cı il martın 8-də imzalanmış «Tbilisi Bəyannaməsi» dinc və sabit Qafqaz uğrunda hərəkətdə ilk uğurlu addım kimi qiymətləndirilməkdədir.

«Ümumi Qafqaz evi»nin təməlini qoyan, əməkdaşlıq və daxili dialoqun başlanğıcı olan tarixi sənəd kimi «Tbilisi Bəyannaməsi»nin əhəmiyyəti

Azərbaycan–Gürcüstan arasında imzalanmış «Tbilisi Bəyannaməsi» «Ümumi Qafqaz evi»nin təməlinin qoyulmasında, əməkdaşlığın və daxili dialoqun başlanmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bəyannamədə insan hüquq və azadlıqlarına, dini və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq milli azlıqların hüquqlarına, etnik və dini dözümlülüyə, dünyanın zəngin mədəniyyət beşiyi olan Qafqaz xalqlarının və dövlətlərinin mədəni irsi və dövlətçilik ənənələrinə, xalqların və dövlətlərin iqtisadi-mədəni əlaqələrinin formalaşmasına və Qafqaz dövlətlərinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sənədlərinin hamı tərəfindən tanınmasına hörmətlə yanaşılması və riayət edilməsi nəzərdə tutulan «Ümumi Qafqaz evi»nin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

«Tbilisi Bəyannaməsi» Qafqazda sülh və sabitliyin təmin olunmasının məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmiş, bütün region ölkələri və xalqlarının qoşulması üçün açıq elan olunmuş və əməkdaşlığa çağırılmışdır.

Heydər Əliyev Qafqazın gələcək taleyində mühüm amil olan sülh proseslərinin təmin edilməsi üçün daxili dialoq və əməkdaşlığın yaradılmasında «Tbilisi Bəyannaməsi»nin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək, Azərbaycan və Gürcüstan arasında imzalanmış bu sənədin regionun başqa dövlətlərinin də qoşulması üçün açıq olduğunu bildirmişdi.

Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze tərəfindən bu tarixi Bəyannamə imzalandıqdan sonra Qafqazda yerləşən digər dövlət başçılarının regionda sülhün, təhlükəsizliyin və sabitliyin bərpa edilməsi üçün əməkdaşlığa və daxili dialoqa maraqları artmağa başladı. Çox keçmədi ki, Qafqazda sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək məqsədilə 1996-cı il iyunun 3-də Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin prezidentlərinin Şimali Qafqazda görüşləri keçirildi. «Tbilisi Bəyannaməsi»nin ilk və ən böyük səmərəsi hesab olunan bu görüş Qafqazda sülh, əmin-amanlıq və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə əməkdaşlıq və daxili dialoqun başlanğıcı kimi qiymətləndirildi. Daxili dialoqun başlanğıcına təkan verən dövlətlər isə «Qafqaz dördlüyü» adlandırıldı.

«Qafqaz dördlüyü»nün Kislovodsk görüşündə Qafqazın sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik regionuna çevrilməsi, millətlərarası həmrəyliyin yaradılması, möhkəm sülh və sabitliyin bərqərar olması, bölgədəki münafişələrin beynəlxalq hüquq normaları əsasında yalnız sülh yolu ilə həll edilməsi, tarazlaşdırılmış iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, ekologiyanın qorunması istiqamətində dialoq aparılmışdır. Dialoqun nəticəsində isə «Qafqazda əmin-amanlıq, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq uğrunda Bəyannamə» qəbul edilmişdir.

«Ümumi Qafqaz evi»nin təməlinin qoyulmasını, əməkdaşlıq və daxili dialoqun başlanmasını səciyyələndirən «Qafqaz dördlüyü»nün «Kislovodsk Bəyannaməsi»ni «Tbi-

lisi Bəyannaməsi»nin məntiqi və siyasi davamı, böyük əks-sədası kimi dəyərləndirən Heydər Əliyev demişdir: «Məmnuniyyət hissi ilə demək olar ki, «Tbilisi Bəyannaməsi» böyük əks-səda doğurmuş, dünyada böyük hörmətlə qəbul edilmiş, inkişaf etmişdir.

Həmin Bəyannamənin davamı olaraq, keçən ilin iyun ayında (3 iyun 1996-cı il nəzərdə tutulur. – İ.H.) Kislovodskdə dörd dövlətin – Rusiya, Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın başçıları Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın təmin edilməsinə aid yeni bir Bəyannamə imzalamışlar».

Bu görüşlərlə yanaşı, Heydər Əliyevin 1999-cu il ATƏT-in İstanbul sammitində «Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması təklifi ilə çıxış etməsi və bu ideyanın geniş, ətraflı müzakirəsinin beynəlxalq birlik tərəfindən dəstəklənməsi prosesində də «Tbilisi Bəyannaməsi»nin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, «Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması təklifi Heydər Əliyev tərəfindən «Tbilisi Bəyannaməsi»ndə irəli sürülən «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallaşmasına kömək məqsədi daşıyırdı.

«Tbilisi Bəyannaməsi» dünyada mövcud olan separatçı hərəkatların, etnik münafişələrin ən qaynar nöqtələrindən və strateji baxımdan ən əhəmiyyətli geosiyasi məkanlarından sayılan Qafqazda «sülh mədəniyyəti»nin qorunması, sülh prosesinin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsi, regionda yerləşən xalqların və dövlətlərin birgəyaşayışı, əmin-amanlığı, qarşılıqlı əməkdaşlığı, iqtisadi və mədəni inteqrasiyası istiqamətində əməkdaşlığın və daxili dialoqun başlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

**«Prezident Heydər Əliyev Qafqazda sülh təşəbbüsünü
dəstəkləyən ilk dövlət başçısıdır» (E. Şevardnadze)
həqiqətinin əsas aspektləri**

Siyasi qeyri-sabitlik, millətlərarası münaqişələr və iqtisadi tənəzzül şəraitinin hökm sürməsi Qafqaz respublikalarının əksəriyyətinin regional integrasiya məsələsinə önəmli yanaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu isə Qafqaz xalqlarının liderlərinin regionda vahid «Qafqaz evi»nin yaradılmasının zəruriliyi haqqında irəli sürdüləri fikirlərdə öz əksini tapmaqdadır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının müasir dövrdə yaradılması XX əsrin sonlarının mühüm tarixi hadisəsi oldu. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasi tədbirlərin nəticəsində Azərbaycan Respublikasında tam siyasi sabitlik şəraitində bütün sahələrdə islahatlar aparılmış, hazırda həmin siyasi kurs bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi inkişaf strategiyasına müvafiq olaraq, müstəqil Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu istiqamətində inamla irəliləyir. Respublikada yeni iqtisadi əlaqələr, islahatlar və bazar iqtisadiyyatına keçid sahələrində həyata keçirilən tədbirlər özünü doğrultmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün Qafqaz xalqlarının gələcəyi üçün möhkəm qarant kimi qiymətləndirilməkdədir. Müstəqil Azərbaycan

Respublikasının banisi olan Heydər Əliyevin yeritdiyi xarici siyasət konsepsiyasında dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmaq, bu əlaqələrdən respublikanın iqtisadiyyatının, elminin və mədəniyyətinin inkişafında səmərəli amil kimi istifadə etmək, regionda gərginliyin aradan qaldırılmasına və mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına səy göstərmək öz əksini tapmışdır.

SSRİ-nin süqutundan sonra əski və çağdaş dünyanın etnodil, etnik baxımdan özünəməxsus bölgələrindən sayılan Qafqaz regionu özünün mürəkkəb və məsuliyyətli dövrünü yaşayır. Totalitar rejimdən miras qalmış etnik münaqişələr, sovet repressiyalarına və deportasiyalarına məruz qalmış xalqların yaşama hüquqlarının tapdalanması və ümumiyyətlə, 200 ilə yaxın müddətdən əvvəl–çar Rusiyası zamanında, sonralar Sovetlər Birliyi formasında zühur etmiş dünyanın sonuncu qırmızı «şər imperiyası» dövründə ruslar tərəfindən Qafqazda həmişə etnik parçalama, «ayır-buyur», «parçala-hökm sür» siyasi prinsipinin yeridilməsi, nəticədə, SSRİ-nin süqutundan sonra regionun aqressiv separatizm, ciddi qarşıdurma və milli münaqişələr ocağına çevrilməsinə gətirib çıxartdı. Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüzün nəticəsində Azərbaycanın 20% torpağı işğal edilmiş, bununla yanaşı, regionda osetin–gürcü, abxaz–gürcü, inquş–osetin münaqişələri və rus–çexen müharibəsi baş vermişdir.

Demək olar ki, 1993-cü ilə qədər Qafqazın sülh regionuna çevrilməsi ilə bağlı heç bir ciddi məsələ və ya təşəb-

büs irəli sürülməmişdir. Yalnız 1993-cü ildə Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə yenidən qayıtmış Heydər Əliyev bu istiqamətdə Qafqaz xalqlarının liderləri arasında ilk təşəbbüskar lider oldu.

1996-cı ilin iyun ayında Antonios Trakatellisin başçılığı ilə Avropa Parlamentinin Cənubi Qafqaz üzrə nümayəndələrini qəbul edən Heydər Əliyev, Qafqaz regionunun gözəl olmasını və Azərbaycanın bu ərazidə sabitliyin hökm sürməsinə istəməsinə söyləmişdir.

Heydər Əliyev Qafqazda vahid iqtisadi, mədəni və nəticədə siyasi məkanın yaradılması istiqamətində münbit və effektiv şərait yaradan ilk lider olmuşdur. Bu böyük şəxsiyyətin Ermənistan və Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində həyata keçirdiyi siyasi tədbirlər bütün Qafqazda sülhün yaradılmasına xidmət etmişdir. 1994-cü ildə ATƏT-in Budapeştdə, 1996-cı ildə isə Lissabonda keçirilmiş zirvə toplantılarında Heydər Əliyevin sayəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində Azərbaycanın əldə etdiyi uğurlar Qafqazda mövcud olan problemlərin həllində Azərbaycan Respublikasının əhəmiyyətini artırdı. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanla Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikaları arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasında Heydər Əliyevin fəaliyyəti müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanla Gürcüstan arasında qarşılıqlı dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması Heydər Əliyevin Qafqazda sülhün möhkəmləndirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlərin parlaq nümunələrindən

hesab olunur. Bu nöqteyi-nəzərdən 1996-cı il martın 8–10-da Gürcüstana rəsmi səfər edən Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze tərəfindən martın 8-də «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan birgə Bəyannaməsinin imzalanması xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Dinc və sabit Qafqaz uğrunda hərəkətdə ilk uğurlu addım kimi qiymətləndirilən «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan Bəyannaməsi məhz Heydər Əliyevin təklifi ilə «Tbilisi Bəyannaməsi» adlandırılmışdır.

1996-cı ilin mart ayında Heydər Əliyevin Gürcüstana, 1997 ildə Eduard Şevardnadzenin Azərbaycana səfəri zamanı imzalanmış bəyannamələr və sazişlər Qafqazda sülh ideyasının reallaşdırılması işində müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin yaradılması üçün həyata keçirilən bütün məqsədyönlü tədbirlərin əsas təşəbbüskarı isə, heç şübhəsiz ki, Heydər Əliyev olmuşdur. Məhz bu aspektlərlə bağlı olaraq, 1997-ci ilin fevral ayında Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı E. Şevardnadze Bakı Dövlət Universitetinin professor-müəllim heyətinin qarşısında çıxış etdiyi zaman Qafqazda sülhün və sabitliyin yaradılması istiqamətində Heydər Əliyevin xüsusi rolunu qeyd edərək demişdir: «Prezident Heydər Əliyev Qafqazda sülh təşəbbüsünü dəstəkləyən ilk dövlət başçısıdır».

Bütün bunlar Heydər Əliyevin Qafqazda sülh təşəbbüsünü dəstəkləyən ilk dövlət başçısı kimi xidmətlərinin qonşu ölkələr tərəfindən etiraf olunması və müstəqil Azərbaycanın sülh siyasətinin real və parlaq nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Heydər Əliyev və Qafqazda etnik münaqişələrin, o cümlədən Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ uğrunda Ermənistan tərəfindən süni surətdə qızışdırılan elan olunmamış müharibənin, həmçinin gürcü–abxaz, gürcü–osetin, çeçen–rus münaqişələrinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində Heydər Əliyevin təşəbbüsləri

200 ilə yaxın müddətdən əvvəl çar Rusiyası zamanında, sonralar Sovetlər Birliyi formasında zühur etmiş qırmızı «şər imperiyası» dövründə rusların Qafqaz siyasətinin əsasında həmişə etnik parçalama, «ayır–buyur», «parçala–hökm sür» prinsipi durmuşdur. XX əsrin sonunda müstəqilliyə qovuşmuş üç Cənubi Qafqaz ölkəsi–Gürcüstan (aprel, 1991), Ermənistan (sentyabr, 1991), Azərbaycan (oktyabr, 1991), eləcə də hazırda Rusiya Federasiyasının tərkibində qalmış Şimali Qafqaz xalqları keçmiş çar və sovet Rusiyasından miras qalmış etnik separatizmdən (Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ, Gürcüstanda Abxaziya və Cənubi Osetiya, Şimali Qafqazda Çeçenistan) xilas ola bilmir.

1993–cü ildə Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə yenidən qayıtmış Heydər Əliyev Qafqazda etnik konfliktlərin, o cümlədən Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ uğrunda Ermənistan tərəfindən süni surətdə qızışdırılan elan olunmamış müharibənin, həmçinin gürcü–abxaz, gürcü–osetin, çeçen–rus münaqişələrinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində əhəmiyyətli təşəbbüslər göstərmişdir.

Qafqazda sülhün, əmin–amanlığın və təhlükəsizliyin bərpa edilməsi istiqamətində SSRİ–nin süqutundan sonra Heydər Əliyev qədər təşəbbüs göstərən ikinci bir lider olmamışdır.

Bunun əsas səbəbi isə Heydər Əliyevin planetar səviyyədə güclü bir siyasi xadim olması ilə bağlı idi. Məhz buna görə də Heydər Əliyevə qədər Qafqazda sülhün, əmin–amanlığın və təhlükəsizliyin bərpa edilməsi, xüsusilə Qafqazda etnik konfliktlərin, o cümlədən Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin, həmçinin gürcü–abxaz, gürcü–osetin, çeçen–rus münaqişələrinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində ayrı–ayrı Qafqaz liderləri tərəfindən irəli sürülən bütün təşəbbüslər zamanın sınağından çıxıbilməmişdir.

Heydər Əliyevin Qafqazda sülhün bərpa edilməsi istiqamətində burada mövcud olan bütün xalqların və dövlətlərin mənafelərinə uyğun şəkildə irəli sürdüyü tarazlaşdırılmış təşəbbüslərinin ən parlaq nümunəsi Azərbaycanla Gürcüstan arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərini qurmağa müvəffəq olmasıdır. Bu nöqteyi–nəzərdən Heydər Əliyevin 1996–cı il martın 8–10–da Gürcüstan Respublikasına etdiyi səfər xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Heydər Əliyevin Tbilisidə Eduard Şevardnadze ilə keçirdiyi görüşlər qonşu ölkələr arasında mövcud olan ənənəvi əlaqələrin yeni məzmununda modernizasiya edilməsi ilə yanaşı, Qafqazda etnik konfliktlərin, o cümlədən Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin, həmçinin gürcü–abxaz, gürcü–osetin, çeçen–rus münaqişələrinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində də yeni təşəbbüskarlığın irəli sürülməsi ilə nəticələnmişdir.

Heydər Əliyevin 1996–cı il martın 8–10–da Gürcüstan Respublikasına etdiyi səfər zamanı onunla Eduard Şevardnadze arasında müzakirə olunan ən mühüm məsələlərdən biri Qafqazda sülh probleminə istiqamətlənmişdir. Aparılan müzakirələrin nəticəsində prezidentlərin «Ümumi Qafqaz

evi»nin yaradılması, baş verən ziddiyyətli proseslərin sistemləşdirilərək dialoq vasitəsilə çıxış yolunun axtarılması ilə bağlı olan fikir və nəzərləri vahid bir konsepsiya təşkil etmiş oldu.

1996-cı il martın 8-də Heydər Əliyevlə Eduard Şevardnadze arasında «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan birgə Bəyannaməsi imzalandı. Heydər Əliyevin təklifi ilə bu Bəyannamə «Tbilisi Bəyannaməsi» adlandırıldı.

Xüsusilə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə imzalanmış bu Bəyannamədə Qafqazda sülhün və əmin-amanlığın bərpa edilməsi üçün «Ümumi Qafqaz evi»nin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. «Ümumi Qafqaz evi»nin təməlini qoyan mühüm tarixi bir sənəd kimi «Tbilisi Bəyannaməsi»ndə din və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, milli azlıqlara hörmət göstərilməsi, insan hüquq və azadlıqlarına riayət edilməsi, etnik və dini tolerantlığın gözlənilməsi, Qafqaz xalqlarının və dövlətlərinin mədəni irsi və dövlətçilik ənənələrinin qorunması, Qafqaz dövlətlərinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədlərinin hamı tərəfindən tanınması, xalqların və dövlətlərin iqtisadi-mədəni əlaqələrinin formalaşmasına şərait yaradılması öz əksini tapmışdır.

Qafqazda sülh, sabitlik və təhlükəsizliyin bərpası istiqamətində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ərəsəyə gələn «Tbilisi Bəyannaməsi» regionda və bütün dünyada böyük əks-səda yaratdı. Region ölkələri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə formalaşmış dinc Qafqaz uğrunda hərəkəta qoşulmağa başladılar. Bunun bariz nümunəsi 1996-cı il iyun ayının 3-də Qafqazda mövcud olan digər problemlərlə yanaşı, Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq

Qarabağ uğrunda Ermənistan tərəfindən süni surətdə qızıqdırılan elan olunmamış müharibənin, həmçinin gürcü–abxaz, gürcü–osetin, çeçen–rus münəqişələrinin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün yaradılmış «Qafqaz dördlüyü» oldu.

«Qafqaz dördlüyü»nün yaranması Heydər Əliyevin təşəbbüskarlığı ilə «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» imzalanmış Azərbaycan–Gürcüstan Bəyannaməsinin ilk uğurlu bəhrəsi kimi qiymətləndirilməkdədir.

1996-cı il iyunun 3-də «Qafqaz dördlüyü» adlandırılan Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin Kislovodskdə keçirdikləri görüş zamanı qəbul etdikləri «Qafqazda əmin-amanlıq, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq Bəyannamə»si Ermənistan–Azərbaycan, həmçinin gürcü–abxaz, gürcü–osetin, çeçen–rus münəqişələrinin sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində daxili dialoqun yaranmasına gətirib çıxardı.

«Qafqaz dördlüyü»nün Kislovodsk görüşündə qəbul etdiyi Bəyannamədə Qafqazın sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik regionuna çevrilməsi, bölgədəki münəqişələrin beynəlxalq hüquq normaları əsasında yalnız sülh yolu ilə həll edilməsinin vacibliyi, Qafqazda möhkəm sülhün və sabitliyin bərqərar olmasına hərtərəfli kömək göstərilməsi, Qafqazda millətlərarası həmrəyliyin yaradılması öz əksini tapmışdır.

1996-cı il martın 5-də Heydər Əliyev Dağıstan Dövlət Şurasının başçısı M. Məhəmmədovu nümayəndə heyəti ilə qəbul edərkən Qafqazda sülh prosesində Azərbaycanın maraqlı olduğunu qeyd etmişdir. Heydər Əliyevin sayəsində Rusiya Federasiyasının subyektləri hesab olunan Şimali Qafqaz respublikaları ilə Azərbaycan arasında dostluq, əməkdaşlıq

əlaqələrinin əsası qoyulmuşdur. Bütün bunlar isə bilavasitə Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın və təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət etmişdir.

Heydər Əliyev Qafqaz xalqlarının tarixinə, zəngin mədəniyyətinə, psixologiyasına, dünyagörüşünə və ümumqafqaz mentalitetinə yüksək səviyyədə bələd olan bir siyasi xadim kimi bütün bunlardan Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın və təhlükəsizliyin bərpa edilməsi istiqamətində səmərəli şəkildə istifadə etmişdir. Bunun nəticəsində isə Qafqazda sülh prosesinə region xalqlarının qədim və zəngin tarixi, mədəniyyəti sahəsində elmi tədqiqat işlərinin aparılması cəlb edilmişdir.

Heydər Əliyevin Qafqaz xalqlarının azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsinin rəmzinə çevrilmiş Şeyx Şamilin Azərbaycan Respublikasında dövlət səviyyəsində 200 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında imzaladığı sərəncam Qafqaz xalqları arasında dostluq və əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Şeyx Şamil hərəkatının mühüm tərəflərindən biri Qafqaz xalqlarının birləşdirilməsinə və həmrəyliyinə nail ola bilməsində idi. Məhz buna görə Heydər Əliyev haqlı olaraq Azərbaycan xalqının Şeyx Şamili öz milli qəhrəmanı hesab etdiyini vurğulamışdır. Təsədüfi deyil ki, Bakıda və Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində Şeyx Şamilin şərəfinə küçələr adlandırılmış və abidə ucaldılmışdır.

Heydər Əliyev Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın və təhlükəsizliyin bərpası istiqamətində regionda böyük nüfuz sahibinə çevrilmiş tarixi şəxsiyyətlərin məziyyətlərindən, əhəmiyyətindən və xalqlar arasında həmrəylik yarada biləcək hörmətlərindən səmərəli şəkildə istifadə olunmasına tə-

şəbbüskanlıq göstərən ilk siyasi və dövlət xadimi kimi qiymətləndirilmişdir.

1997-ci ilin oktyabr ayında Heydər Əliyev Çeçenistan Respublikasının vitse-prezidenti Vaxu Arsanovla keçirdiyi görüş zamanı Qafqazda təhlükəsizlik məsələsinə böyük diqqət yetirərək Azərbaycanın çeçen-rus münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsində maraqlı olduğunu və bundan sonra da Çeçenistan Respublikasında sülhün bərpa olunması istiqamətində lazımı sayılan bütün tədbirləri həyata keçirəcəyini bildirmişdir.

Çeçen münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi məsələsi ilə və ümumilikdə Şimali Qafqazda mövcud olan problemlərlə bağlı 1998-ci il martın 9-da Heydər Əliyevlə Çeçenistan Respublikası-İçkeriyanın prezidenti Aslan Məshədov arasında keçirilən görüşdə müzakirələr və fikir mübadiləsi aparılmışdır. Görüş zamanı Heydər Əliyev Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlara böyük önəm verərək, bu təcrübənin Çeçen Respublikasının iqtisadiyyatının dirçəlişində istifadə edilməsinin əhəmiyyətindən danışaraq demişdir: «Azərbaycan çeçen xalqına öz yardım əlini uzatmağa həmişə hazırdır».

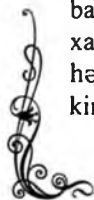
Azərbaycanla Çeçenistan arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında və rus-çeçen münaqişəsinin sabitləşdirilməsində Çeçenistanın paytaxtı Qroznı şəhərindən keçən Bakı-Novorossiysk neft kəməri əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1997-ci il yanvarın 30-da «Mond» adlı fransız qəzetində Xəzər neftinin nəqli problemi ilə bağlı dərc edilmiş məqalədə deyilirdi: «Çeçen müharibəsinin əsasında duran neft bu gün sülhün ən vacib amilinə çevrilmişdir».

Bütün bunlarla yanaşı, Heydər Əliyev «Tbilisi Bəyanna-

məsi»ndə irəli sürülən «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallaşmasına kömək məqsədilə 1999-cu ilin dekabr ayında keçirilmiş ATƏT-in İstanbul sammitində «Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması təklifi ilə çıxış etmişdir. Qafqazda sülhün təminatının çağdaş dünyanın iqtisadi və mədəni integrasiyasında, regionda sülhün, təhlükəsizliyin təminatında mühüm amil olduğu xüsusi vurğulanmışdır. Əlbəttə, Heydər Əliyevin «Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması təklifi regionda sülhün möhkəmləndirilməsi istiqamətində ən böyük təşəbbüslərindən biri hesab olunur.

Geniş mənada desək, 1996-cı il martın 8-də «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» imzalanmış «Tbilisi Bəyannaməsi», bu Bəyannamənin məntiqi davamı kimi 1996-cı il iyunun 3-də «Qafqaz dördlüyü»nün Kislovodsk görüşündə imzaladıqları «Qafqazda əmin-amanlıq, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq uğrunda» Bəyannamə, 1998-ci il sentyabrın 7-8-də «Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair Saziş»in və «Bakı Bəyannaməsi»nin imzalanması, TRASEKA proqramının reallaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş tədbirlər, 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas neft kəmərinin tikintisinin təməlinin qoyulması və s. beynəlxalq əhəmiyyətli müqavilələrin, sazişlərin və bəyannamələrin imzalanması Qafqazda etnik konfliktlərin, o cümlədən Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin, həmçinin gürcü–abxaz, gürcü–osetin, çeçen–rus münaqişələrinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində Heydər Əliyevin misilsiz təşəbbüsləri kimi qiymətləndirilməkdədir.

Heydər Əliyev kimi yüksək təfəkkürə, müdrik və zəngin təcrübəyə malik olan siyasi və dövlət xadiminin Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın və təhlükəsizliyin bərpası istiqamətində irəli sürdüyü təşəbbüslər mərhələ–mərhələ reallaşaraq, Qafqaz xalqlarının dialoq yolu ilə öz problemlərini həll edə bilmələri və dostluq şəraitində əməkdaşlığa müvəffəq olmaları üçün geniş və münbit şərait yaratmışdır.

VIII FƏSİL

**Heydər Əliyev və «Ümumi Qafqaz evi»
ideyasının inkişafı**

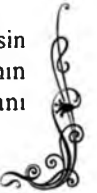
**Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi»
ideyasının məzmunu və mahiyyəti**

Qafqazın istər Qərb, istər Şərq, istər Cənub, istərsə də Şimal arasında strateji mövqeyi, sivilizasiyalar qovşağında yerləşməsi, əlverişli nəqliyyat qovşağında olması dünya siyasətində bu qədim, zəngin diyara marağı artırır. Lap qədim dövrlərdən Qafqaz polietnik regionlardan biri kimi Şərqlə Qərb, Cənubla Şimal arasında «qızıl körpü» hesab olunub. Məhz buna görə də Qafqaz, xüsusən də Cənubi Qafqaz ərazisi tarixən böyük imperiyaların (Midiya, Əhəmənilər, Sasanilər, Ərəb xilafəti, Səlcuqlar, Monqollar, Səfəvilər, Osmanlı, Rusiya, Sovetlər Birliyi) mənafe və mövqe mübarizəsi meydanına çevrilmişdir.

SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqaz özünün ən gərgin, mürəkkəb və məsuliyyətli dövrünü yaşamağa başlamışdır. Qafqazda baş verən etnik münaqişələr, ilk növbədə, regionda sülh və integrasiya proseslərinin normal inkişafının, xalqlar, dövlətlər arasında sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığın sabitləşməsinin qarşısını almışdır.

Qafqazda sülh prosesinin dönməzliyinin, iqtisadi integrasiyanın dərinləşdirilməsinin təmin olunması, bütün beynəlxalq aləmi narahat edən əsas problem – Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin, abxaz–gürcü, osetin–gürcü, inquş–Şimali Osetiya münaqişələrinin, rus–çexen müharibəsinin aradan qaldırılması istiqamətində Qafqazda sülh təşəbbüsünü dəstəkləyən ilk dövlət başçısı kimi Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyası böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

1994-cü ildə Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəsin əldə olunması, 1996-cı il martın 8-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri zamanı

“Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan–Gürcüstan Bəyannaməsinin imzalanması Heydər Əliyevin Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində həyata keçirdiyi siyasi tədbirlərin mühüm uğuru idi.

Tbilisidə iki dövlət başçısının imzaladığı birgə Bəyannamə «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının əməli olaraq həyata keçirilməsinin başlanğıcı kimi qiymətləndirilmişdir.

Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyası geniş və əhəmiyyətli məzmun və mahiyyətə malikdir. Belə ki, «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının əsas məzmunu regionun bütün dövlətləri arasında bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələrinin, tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətlərinin yaradılmasından, insan hüquq və azadlıqlarına, din və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, milli azlıqlarla hörmət əsasında münasibətlərin qurulmasından, etnik və dini dözümlülüyün hər zaman gözlənilməsindən ibarətdir. Bunlarla yanaşı, bütün Qafqaz xalqlarının əsas hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq normaların həyata keçirilməsi, regionda gərginliyin aradan qaldırılması istiqamətində mehriban qonşuluq münasibətlərinin bərpa edilməsi, regionda münaqişələrin həllinə mane törədən xarici təzyiqlərin qarşısının alınması üçün beynəlxalq mexanizmin formalaşdırılması, Qafqaz dövlətlərinin beynəlxalq, regional, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, humanitar təşkilatlarında fəal iştirakından, regionda yerləşən dövlətlərin bütün Qafqaz xalqlarının manefeyinə tabe edilmiş xarici iqtisadi siyasətin yeridilməsinə və dünya iqtisadi sisteminə integrasiyaları üçün bütün xarici və daxili amillərdən bəhrələnməsi də «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının əsas məzmununu təşkil edir. Geniş mənada desək, «Ümumi Qafqaz evi» ideyası dünyanın zəngin mədəniyyət

beşiyi olan Qafqaz xalqlarının və dövlətlərinin mədəni irsi və dövlətçilik ənənələrinin qorunması və inkişaf etdirilməsinə, Qafqaz dövlətlərinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədlərinin hamı tərəfindən tanınmasına, ərazi toxunulmazlığına hörmətlə yanaşılmasına xidmət edir.

«Ümumi Qafqaz evi» ideyasının əsas mahiyyəti Qafqazda beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri ilə tənzimlənən sivil dövlətlərarası münasibətlərə hörmət bəsləməkdən, regional münaqişələri sülh və danışıqlar yolu ilə həll etməkdən, regionda yerləşən dövlətlərin suveren hüquqlarına hörmətlə yanaşmaqdan, iqtisadi sahədə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın yaranmasından, regional dövlətlər arasında iqtisadi maraqların uzlaşdırılmasından, uyğunlaşdırılmasından, qarşılıqlı təminat mexanizminin formalaşdırılmasından ibarətdir. Dövlətlərin mənafeələrini nəzərə almaqla hüquq normalarına və sivil birgə yaşayış qaydalarına riayət olunması, Qafqaz xalqlarının və millətlərinin öz müqəddəratlarını təyin etmə hüququna hörmətlə yanaşılması, separatizm, terrorizm, Qafqaz dövlətlərinin və xalqlarının təhlükəsizliyinə, maddi və mənəvi həyatına ziyan verə biləcək digər neqativ hallara qarşı birgə mübarizə aparılması, region dövlətləri və xalqlarını narahat edən problemlərin həlli istiqamətində birgə çalışmaq və bu istiqamətdə söylərini birləşdirmək kimi mühüm məsələlər də «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının mahiyyətini təşkil edir.

Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının məzmun və mahiyyəti Qafqaz bölgəsində yerləşən dövlətlərin və xalqların bir-birləri ilə mehriban qonşuluq münasibətləri şəraitində yaşamaları və Qafqazda ümumi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması istiqamətində böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. «Ümumi Qafqaz evi» ideyası Qafqazda təhlükəsizlik problem-

lərinin və strateji dövlətçilik mənafeələrinin eyniliyinə, bölgədə dövlətlər arasında mövcud olan qarşıdurma hallarının aradan qaldırılmasına, region dövlətləri arasındakı hərtərəfli əlaqələrin yaradılmasına və tənzimlənməsinə şərait yaratmaqdadır.

Qafqazda sülh təşəbbüsünü dəstəkləyən ilk dövlət başçısı, Qafqaz evinin ağsaqqalı Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyası regionda vətəndaş cəmiyyəti və insan hüquqlarının qorunmasına xidmət edən davamlı strategiya üzərində qurulmuşdur. Bu ideya region ölkələri arasında münasibətlərin milli sərhəd və maraqlarla yanaşı, ümumbəşəri dəyərlərə–vətəndaş cəmiyyəti, insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsi əsasları üzərində qurulmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, «Ümumi Qafqaz evi» ideyası Qafqaz ölkələrinin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və beynəlxalq siyasətinin koordinasiyasına və «Ümumi Qafqaz evi» prinsiplərinə uyğun gələn integrasiyanın təmin edilməsinə xidmət göstərməkdədir.

Qafqaz ölkələri arasında müxtəlif səviyyəli integrasiya əlaqələrini genişləndirməsi, bir-birləri ilə münasibətlərini tənzimlənməsi, demokratik normaların, siyasi plüralizmin təmin edilməsi kimi fundamental prinsiplər «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının məzmun və mahiyyətlərindən hesab olunur. Bundan başqa, Qafqaz ölkələri üçün qlobal əhəmiyyət daşıyan ümumi problemlərin–milli münaqişələr, milli və dini azlıqlara hörmətlə yanaşma, ekoloji məsələlər, beynəlxalq terrorizm və s. həlli naminə səylərin birləşdirilməsi «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının əsas mahiyyətlərindən biridir.

Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının məzmun və mahiyyəti Qafqazda hərbi-siyasi və ideoloji sabitliyə nail olunması, regionda birliyin və vəhdətin yaranması, Qafqazın bölünməzliyi, xalqların dostluq və həmrəyliyi, xarici hərbi qüv-

vələrin və bazaların Qafqazdan uzaqlaşdırılması, Qafqazdakı problemlərin, ilk növbədə, qafqazlıların özləri tərəfindən həll edilməsi, Qafqazın xüsusi, əlahiddə, özünəməxsus xüsusiyyətləri olan sivil bir regiona və eyni zamanda regionun yığcam «Qafqaz evi» çərçivəsində vahid iqtisadi zonaya çevrilməsi, qüvvələr nisbətinin tarazlaşdırılması, yeni paritetin əldə olunması, yüksək dərəcədə silahlanmaya yol verilməməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Həç şübhəsiz ki, «Ümumi Qafqaz evi» ideyası Heydər Əliyevin Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətinə yönəlmiş əvəzsiz xidmətlərindən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Demək olar ki, Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasına qədər Qafqazda ümumi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması sahəsində olan səylərin hamısının qarşısı alınmışdır. Yalnız Heydər Əliyevin siyasi qətiyyəti və cəsarəti sayəsində 1996-cı il martın 8-də «Qafqaz bölgəsində sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan Bəyannaməsinin imzalanmasından sonra «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallaşmasına əlverişli şərait yarandı.

«Ümumi Qafqaz evi» ideyasının məzmun və mahiyyətini, Qafqaz dövlətləri arasında sıx əməkdaşlığa, birliyə və həmrəyliyə xidmət etməsinin əhəmiyyətini Heydər Əliyev 1998-ci il oktyabrın 18-də keçirilmiş andiçmə mərasimi zamanı söylədiyi nitqdə bu cür ümumiləşdirmişdir: «Qafqaz respublikalarının prezidentlərinin, dövlət başçıların, nümayəndə heyətlərinin Azərbaycana gəlməsi və Azərbaycan Prezidentinin andiçmə mərasimində bilavasitə iştirak etməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, Qafqaz xalqlarının birliyinin və həmrəyliyinin parlaq təzahürüdür, «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallığını göstərir, Qafqaz xalqlarının, respublikalarının sıx əməkdaşlıq etmək

əzmində olduğunu nümayiş etdirir. Qafqaz xalqlarının, respublikalarının bir-biri ilə daha da yaxın əlaqədə olmaq istəyini nümayiş etdirir. Qafqazda sülh, əmin-amanlığı təmin etmək arzularını ifadə edir.

Qafqazda sülhün yaranması, Qafqazın əmin-amanlıq bölgəsinə çevrilməsi, mövcud olan münaqişələrin tez bir zamanda, dinc yolla aradan qaldırılması bütün Qafqaz xalqlarının, respublikalarının ümdə istəyi və arzusudur.

Qafqaz xalqlarının bu gün bir yerdə olması, Qafqaz respublikaları prezidentlərinin Azərbaycana toplaşması bir daha onu göstərir ki, biz-Qafqaz xalqları, respublikaları sülh, əmin-amanlıq istəyirik və Qafqazı dünyanın ən möhkəm sülh və əmin-amanlıq olan bölgəsinə çevirmək istəyirik. Mən əminəm ki, hamımızın ümumi səylərimizlə biz buna nail olacağıq».

Qafqazda sülhün, sabitliyin qorunmasını şərtləndirən amillər

Azərbaycan Qafqazda yerləşən mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji cəhətdən əhəmiyyətli bir ölkə olduğu üçün bütövlükdə bölgədə sülhün, sabitliyin qorunmasında aparıcı rola malikdir. Lakin 1993-cü ilə qədər Qafqazda sülhün və sabitliyin təmin edilməsi və qorunması istiqamətində Azərbaycanın maddi və mənəvi potensialından düzgün istifadə olunmamışdır. Yalnız Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdıışından sonra onun Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində nümayiş etdirdiyi siyasi iradə, həyata keçirdiyi ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər sayəsində Azərbaycanın mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji potensialı Qafqazda sülhün, sabitliyin təmin olunmasını şərtləndirən amillərə çevrildi.

Heydər Əliyev Azərbaycanda möhkəm bir dövlət yaradaraq onun milli maraqlarını və milli təhlükəsizliyini regionun maraqları və təhlükəsizliyindən təcrid etməyərək, formalaşdırmağa müvəffəq oldu. Məhz buna görə Qafqaz regionunda sülh və sabitlik məsələsi Azərbaycanın ictimai fikrinin ayrılmaz hissəsini təşkil etməkdədir.

1993-cü ildən etibarən Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi xarici siyasətin əsas istiqaməti Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpasına yönəldi. Bu problemin sülh yolu ilə həlli məsələsi isə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqaz regionunda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi deməkdir. Çünki Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Qafqaz regionunda yerləşən bütün dövlətlərin iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrini pozmuş və xalqlar arasında ciddi qarşıdurma yaratmışdır.

Heydər Əliyevin yeritdiyi məqsədyönlü siyasət sayəsində Azərbaycanın malik olduğu təbii sərvətləri, zəngin karbohidrogen ehtiyatları Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın kəsişdiyi, mühüm nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin keçdiyi və çox böyük geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyətə malik Qafqazda sülhün, sabitliyin qorunmasını şərtləndirən amillərə çevrildi. Heydər Əliyev bu amillərdən istifadə edərək, regionda sülhün və sabitliyin təmin olunmasında geniş təsir imkanlarına malik olan dünyanın aparıcı dövlətləri ilə balanslaşdırılmış siyasət yürütməyə nail oldu.

Eyni zamanda Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycanın mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyəti Qafqazda sülhün, sabitliyin qorunmasında ABŞ-ın, Avropa dövlətlərinin, Rusiya, İran, Türkiyə, Çin kimi böyük dövlətlərin ciddi diqqətinə səbəb olmuşdur.

1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən Bakıda imzalanmış «Əsrin müqaviləsi», Bakı–Tbilisi–Ceyhan Əsas İxrac Kəmərinin inşası nəticəsində Qərb kapitalının Azərbaycana axını ABŞ və Qərb dövlətlərinin Qafqazda sülhün, sabitliyin təmin edilməsi məsələsində fəal mövqe nümayiş etdirməsinə gətirib çıxardı. Aydın məsələdir ki, Qafqazda sülhün, sabitliyin təminatı ABŞ və Qərb dövlətlərinin Azərbaycanın təbii sərvətləri, karbohidrogen ehtiyatlarına yatırıqları kapitalın təminatı ilə bilavasitə bağlıdır. Məhz buna görə də dünyanın aparıcı dövlətlərinin Qafqazda sülh prosesinə maraqları artmış oldu.

1996-cı ildə Azərbaycan və Gürcüstan arasında «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» imzalanmış Bəyannamə Qafqazda sülhün təminatı məsələsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. «Tbilisi Bəyannaməsi» adlandırılan bu sənəd bütün region ölkələri üçün açıq elan olunmuşdur.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Gürcüstan arasında «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» «Tbilisi Bəyannaməsi»nin imzalanmasından az sonra «Qafqaz dördlüyü» adlandırılan Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin prezidentləri Qafqazda sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək məqsədilə Şimali Qafqazda görüşərək, «Qafqazda əmin-amanlıq, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq uğrunda Bəyannamə» qəbul etmişdilər.

Qafqazda sülhü, sabitliyi pozan amillərdən biri də regionun bölünməsi üçün müxtəlif güc blokları arasında gedən siyasi mübarizələr olmuşdur. 1993-cü ildən başlayaraq Heydər Əliyev Qafqaz regionunun müxtəlif güc blokları arasında bölünməsinin qarşısını almaq üçün ardıcıl şəkildə məqsədyönlü siyasi təd-

birlər həyata keçirməyə başladı. Bunun bariz nümunəsi kimi, 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul sammitində Heydər Əliyev tərəfindən «Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması ilə bağlı irəli sürdüyü təşəbbüsü göstərmək olar. Məhz bu sammitdə Heydər Əliyev Qafqazın militarləşdirilməsinin əleyhinə çıxış edərək, bunun regionda gedən sülh prosesinin qarşısını aldığını bildirmişdir.

2002-ci ildə Türkiyənin Trabzon şəhərində regionun enerji təhlükəsizliyi, sülh, sabitlik və müstəqilliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında imzalanmış «Trabzon razılaşması» terrorizmə, aqressiv separatizmə, çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə və neft-qaz borularının mühafizəsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində də müstəsna rola malikdir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bu saziş Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində hər üç dövlətin strateji tərəfdaşlığını rəsmiləşdirən sənəd kimi də qiymətləndirilməkdədir.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin sayəsində Azərbaycan və Gürcüstan arasında mövcud olan strateji müttəfiqlik münasibətləri Qafqazda sülhün, sabitliyin qorunmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Demək olar ki, regionda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunması prosesinə ATƏT, Avropa İttifaqı və NATO-nun cəlb olunmasına yalnız Azərbaycan və Gürcüstan tərəfdar çıxmışdır. Bu isə Qafqazın təhlükəsizliyinin təmin olunması prosesində regionda zəifləmiş mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışan təkə Rusiyanın deyil, eyni zamanda Qərb dövlətlərinin təmsil olunduğu beynəlxalq əhəmiyyətli təşkilatların da iştirakına şərait yaratmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinin yürütdüyü xarici siyasətdə Qərbi integrasiya prioritet təşkil etdiyi üçün bölgədə mövcud olan münafişə ocaqlarının yaradılmasında iştirakı olan Rusiyanın regiona birbaşa təsir göstərmək imkanlarını xeyli azaltmış oldu. Bununla yanaşı, Azərbaycan və Gürcüstan Qafqazda sülhün, sabitliyin qorunmasının əsas şərti kimi qiymətləndirilən iqtisadi, enerji, nəqliyyat layihələrinin reallaşdırılması istiqamətində beynəlxalq təşkilatlarda eyni mövqedən çıxış etmişlər.

Yuxarıda qeyd olunan faktlarla yanaşı, Heydər Əliyevin siyasi qətiyyəti və məqsədyönlü siyasi tədbirləri nəticəsində AXC-Müsavat hakimiyyəti dövründə Azərbaycan-MDB və Rusiya Federasiyası arasında yaranmış gərgin münasibətlərin yumşaldılması Qafqazda sülh və təhlükəsizliyi şərtləndirən amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Xüsusilə Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin 2001-ci ilin yanvar ayında Azərbaycana, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 2002-ci il yanvarın 24-də və sentyabrın 21-də Moskvaya, 2002-ci il iyunun 8-də isə Peterburqa etdikləri səfərlər Qafqazda sülhün və sabitliyin qorunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Heydər Əliyevin dəmir siyasi məntiqi, cəsarəti, qətiyyəti və uzaqgörən siyasəti sayəsində ərəşəyə gəlmiş Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərləri, TRASEKA və digər beynəlxalq əhəmiyyətli layihələr Qafqazda sülhün, sabitliyin qorunmasını şərtləndirən əsas amillərə çevrildi. Məhz bu amillər ABŞ, Rusiya və Qərbin aparıcı dövlətlərini regionda hər an nisbi sabitliyi poza biləcək Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya və Çeçenistan münafişələrinin yenidən alovlanmaması üçün fəal mövqe nümayiş etdirməyə, eyni zamanda əməli tədbirlər həyata keçirməyə sövq etməkdədir. Çün-

ki Qafqazda sülhün, sabitliyin qorunmasını bu ərazinin geostrateji əhəmiyyəti ilə yanaşı, həm də regiondan keçən enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin təhlükəsizliyi də şərtləndirməkdədir.

Qafqazda sülh və iqtisadi, mədəni integrasiya

BMT-nin qərarı ilə «Təhsil əsri» elan olunmuş yeni, XXI əsri, sözün həqiqi mənasında, «İntellekt əsri»nə çevirməyi qarşısına məqsəd qoyan çağdaş dünya 11 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-da baş verən və bəşəriyyət üçün ciddi təhlükə törədən dəhşətli terror aktlarından sonra sülhə, əmin-amanlığa, təhlükəsizliyə qarşı yönələn hər cür tədbirlərə qarşı beynəlxalq mübarizəyə qalxmışdır.

XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərindən etibarən dünya xalqlarının xoşbəxt gələcəyi naminə sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı əməkdaşlıq məsələləri bəşəriyyəti düşündürən ən böyük problemlərdən birinə çevrildi. Təsədüfi deyildir ki, BMT kimi mötəbər bir təşkilat həm ötən əsrin son ilini «Sülh mədəniyyəti ili», həm də üçüncü minilliyin ilk on ilini «Sülh mədəniyyəti onilliyi» elan etməklə tərəqqipərvər dünyanın sülhə, əmin-amanlığa bu gün həmişəkindən daha çox ehtiyacı olduğunu etiraf etmiş oldu. «Sülh mədəniyyəti» mahiyyətə sülh prosesinin müəkkəb daxili quruluşunu, inkişaf dinamikasını, drammatizmini dərk etməklə yanaşı, incə yollarla, diplomatik vasitələrlə, düşünlümsü daxili və xarici siyasət yeritməklə ölkədə, regionda və bütün dünyada sülh proseslərinə və sosial-iqtisadi və mədəni integrasiyaya yardım etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan tarixşünaslıq da, geosiyasət də, geosiyasət-iqtisadi siyasət də, coğrafi transsiyasət də, azad ticarət və iqtisadi integrasiya da, sözün ge-

niş mənasında, haqlı olaraq «sülh mədəniyyəti»nin və integrasiyanın tərkib hissələri, onun komponentləri hesab olunur.

Hazırda qloballaşan və qloballaşdıqca beynəlxalq terrorizmdən, separatçı hərəkatlardan, etnik münaqişələrdən əziyyət çəkən narahat dünyamızın ən qaynar nöqtələrindən və strateji baxımdan ən əhəmiyyətli geosiyasi məkanlarından sayılan Qafqazda «sülh mədəniyyəti»nin qorunması, sülh proseslərinin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsi nəticə etibarilə «Ümumi dünya evi»nin təhlükəsizliyi, ölkələrin və dövlətlərin birgə yaşayışı, əmin-amanlığı, qarşılıqlı əməkdaşlığın iqtisadi və mədəni integrasiyası üçün böyük imkanlar açır.

Tarixşünaslıq və politologiya üzrə elmi ədəbiyyatda, haqlı olaraq, regional integrasiya XX əsrin sonu–XXI əsrin başlanğıcının əsas rəmzlərindən hesab edilir. Regional integrasiya, sivilizasiyalararası dialoq və qloballaşma müasir dünya düzəninə, çağdaş beynəlxalq münasibətlərin qurulduğu yeni sistemin təməl prinsipləridir. Yeni əsr dünya dövlətləri qarşısında iqtisadi, mədəni münasibətlərdə ümumi dəyərlərin müəyyənləşdirilməsi, xalqların və dövlətlərin milli maraqlarına xələl gətirmədən integrasiya prosesinin qaçılmaz olduğunu, bunsuz inkişaf etmiş sivil dünyanı demokratik dəyərlər, azad iqtisadi münasibətlər zəminində idarə etməyin mümkünsüzlüyünü bütün kəskinliyi ilə ortaya qoymuşdur. Başqa sözlə, integrasiya proseslərinin dərinləşməsi çağdaş dünya inkişafının obyektiv zərurətindən doğur.

Bu mənada əski və çağdaş dünyanın etnodil, etnik baxımdan özünəməxsus regionlarından sayılan Qafqaz dövlətləri və xalqları bir tərəfdən qloballaşan dünyanın iqtisadi yüksəlişinə öz töhfələrini verir, digər tərəfdən isə hazırda regionda mövcud olan etnik, separatçı münaqişə ocaqları həm Qafqaz dövlətləri,

həm də Qafqazla əlaqədə olan dünya ölkələri üçün ciddi təhlükə törədir, sabit, davamlı sülhə, milli təhlükəsizliyə, xalqlar və dövlətlər arasında sosial-iqtisadi və mədəni integrasiyaya maneçilik yaradır.

Qafqazda sülh və mədəni, iqtisadi integrasiya prosesi, heç şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti, qətiyyəti, cəsarəti və dəmir iradəsi ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın rifahı, sülh içində firavan yaşayışına istiqamətlənmişdir. Bu mənada Rusiya Xalqlar Assambleyasının sədri, tanınmış dövlət və siyasi xadim Ramazan Abdulatifovun belə bir fikri ilə tam razılaşmaq olar ki, «Heydər Əliyevin Qafqaz tarixindəki rolunu əlli ildən sonra anlamaq və dərk etmək mümkün olacaq. Heydər Əliyev tarixi şəxsiyyət, Qafqazın fəxridir. Sovet dövründə də fəxri olmuşdur. İndi də fəxrindir... Heydər Əliyevin müdrikliyi, onun siyasi istedadı elə ancaq Azərbaycana xeyir gətirmir, bütün Qafqazın sərvətinə çevrilmişdir. Belə nəhəng lider yalnız təkcə Azərbaycana deyil, bütün Qafqaza və onun hüddudlarından kənarda da lazımdır...»

Bütün bunların nəticəsində dünya birliyi artıq etiraf edir ki, hazırda Qafqazda sülh, əmin-amanlıq təkcə region ölkələri üçün deyil, bütün dünya dövlətləri üçün də iqtisadi və mədəni integrasiyanın əsas şərtlərindən biridir.

Bu baxımdan istər coğrafi və geostrateji mövqeyinə, istər etnodemoqrafik, etnodil, etnososial mənzərəsinə görə müasir dünyanın ən unikal məkanlarından sayılan Qafqazda ölkələr və xalqlar arasında sülh, integrasiya və əməkdaşlıq özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqaz keçmiş çar və sovet Rusiyasından miras qalmış etnik separatizmdən (Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ, Gürcüstan-

da Abxaziya və Cənubi Osetiya, Şimali Qafqazda Çeçenistan və s.) xilas ola bilmir və bu bölgə hazırda etnik münaqişələrin ən qaynar nöqtələrindən, sülh və təhlükəsizlik, sosial-iqtisadi və mədəni integrasiya üçün narahat regionlardan biri olaraq qalır. Bu amil Qafqaz dövlətləri və xalqları arasında, eləcə də Qafqaz və digər dünya dövlətləri arasında iqtisadi və mədəni integrasiya prosesinə maneçilik törədir.

Bu tarixi reallıqdır ki, Qafqaz strateji mövqeyinə, iqtisadi potensialına görə Şərqlə Qərb, Cənubla Şimal arasında körpü rolunu oynayır. Bu amil Qafqaz xalqları və dövlətlərinə bölgədə və dünyada sülh və integrasiya prosesində dominantlıq, aparıcılıq, liderlik mövqeyi qazandırır. Bu mövqedən səmərəli və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə istifadə edən Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, «sülh mədəniyyəti»nin tərkib hissəsinə təkcə sülh uğrunda deklarativ mübarizə, bəyanatlar, bəyannamələr səviyyəsində siyasi gedişlər deyil, həm də geosiyasi-iqtisadi siyasət, coğrafi transsiyasət, azad ticarət və iqtisadi məkan uğrunda mübarizə də daxildir. Belə bir həqiqət də var ki, müasir dünyada böyük dövlətlər başqa ölkələrin hərbi yolla ərazilərini deyil, iqtisadi yolla bazarlarını zəbt etməyə üstünlük verirlər. Militarizm olan birinci hal tarixin arxivinə verilərsə də, ikinci yol – integrasiya, iqtisadi, mədəni yaxınlaşma prosesi çağdaş dünyanın ən aparıcı inkişaf tendensiyalarından, sivil, demokratik yollarından biri hesab edilir. Bu yol xalqları, dövlətləri bir-birinə yaxınlaşdırır, millətlərin mədəni və iqtisadi baxımdan integrasiyasını sürətləndirir. Tarixi təcrübə göstərir ki, dünyadan təcrid olunan xalqlar və dövlətlər gec-tez iflasa məhkumdur. Tarixə «şər imperiyası» kimi düşən SSRİ-nin süqutunu sürətləndirən əsas faktorlardan biri məhz onun iqtisadi cəhətdən qapalı olması, dünya iqtisadiyyatı ilə əlaqələrinin qurulmaması idi.

Heydər Əliyevin iqtisadi və mədəni integrasiya barədə verdiyi aşağıdakı müdrik sözlər tarixi təcrübəni düzgün qiymətləndirmənin parlaq nəticəsidir. O deyirdi: «Hər bir ölkə, ən böyük bir ölkə də yalnız öz çərçivəsində iqtisadiyyatını lazımi səviyyədə inkişaf etdirə bilməz... Dünya iqtisadiyyatının integrasiya, iqtisadi sahədə ölkələrin bir-biri ilə əməkdaşlığı hər bir dövlət üçün mənfəətlidir və ümumiyyətlə, dünyada daha da yüksəlmək üçün bu, yeganə bir yoldur...».

İntegrasiya barədə bu fikirlər Azərbaycan Respublikasının bu sahədə dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini əks etdirir.

Bu baxımdan Qafqazda və dünyada sülhün alovlu təbliğatçısı olan Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin «Biz istəyirik, həqiqətən, Avropada təhlükəsizlik, sülh, əmin-amanlıq olsun, eyni zamanda öz problemimizin həllini, yəni Qafqazda əmin-amanlıq, sülhün olmasını istəyirik» və ya «... Azərbaycanda, bütün Qafqaz regionunda və bütün dünyada sülhün bərqərar olması bizim ən ümdə arzumuzdur.

Azərbaycan sülhsevər ölkə olaraq bütün dövlətlərlə və xalqlarla, ələlxüsüs öz qonşuları ilə qarşılıqlı anlaşma, mehriban qonşuluq və əməkdaşlıq şəraitində yaşamaq istəyir» (İ. Hüseynova. Müstəqilliyimizin təminatçısı, s. 375-376) müdrik çağırışının reallaşması üçün, sülh və integrasiya prosesinin sürətlənməsi məqsədilə hazırlanmış və hazırda reallaşmaqda olan bir sıra beynəlxalq layihələr Azərbaycan, Gürcüstan və digər Qafqaz dövlətləri, eləcə də regionun digər ölkələri, Şərq və Qərb dövlətləri arasında əməkdaşlığa, böyük gələcəyi olan perspektivlərə hesablanmışdır. Belə ki, Böyük İpək Yolunun bərpası, Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin — TRASEKA proqramının həyata keçirilməsi, Xəzərin enerji ehtiyatlarından birgə istifadəyə dair «Əsrin müqaviləsi» (20 sentyabr 1994) ün-

vanı almış neft kontraktlarının, Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihələrinin reallaşması istiqamətində Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin əsas məqsədi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın, Gürcüstanın milli təhlükəsizliyi, xalqlarımızın rifah içində yaşaması, region ölkələrinin, ilk növbədə, Qafqaz ölkələrinin iqtisadi və mədəni integrasiyası, regional əməkdaşlığı sürətləndirməklə, sülhün, əmin-amanlığın, sabitliyin möhkəmlənməsinə birbaşa nail olmaqdan ibarət olmuşdur. XXI əsrdə dünyanın bir çox dövlətlərini, o sıradan Qafqazı vahid iqtisadi məkanda birləşdirmək, Qafqazın Asiya ilə Avropa arasında iqtisadi və mədəni körpü rolunu həyata keçirmək bu proqramların ana xəttini, leytmotivini təşkil edir.

Qafqazda sülh, mədəni və iqtisadi integrasiya proseslərində, heç şübhəsiz, 1997-ci ildə Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova dövlətləri tərəfindən təsis edilən və bu gün beynəlxalq birlik tərəfindən GUAM kimi tanınan regional iqtisadi təşkilatın da müəyyən rolu vardır.

Qafqazda, xüsusən də Cənubi Qafqaz dövlətlərində sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik və integrasiya proseslərinin intensivləşməsində maraqlı olan Qərb dövlətləri, o cümlədən də ABŞ-ın bu regiona münasibətindəki bəzi integrativ məqamlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- ABŞ-ın xarici siyasətində Qafqaz xüsusi önəm kəsb edir.
- Burada mövcud olan üç postsovet Cənubi Qafqaz respublikasının müstəqilliyinin, demokratiyasının möhkəmlənməsində, iqtisadi qüdrətinin yüksəldilməsində, regional möhkəm və uzunmüddətli sülhün yaranmasında maraqlıdır.
- ABŞ, ümumən Qafqazda, xüsusən də Cənubi Qafqazda

əsas maraqları hesab olunan Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyü və dövlət müstəqilliyinin təmin edilməsi, Qafqaz regionunda, xüsusən də Şimali Qafqazda (rus–çecən müharibəsi) qeyri-sabitliyin qarşısının alınmasına kömək göstərilməsi, nəhayət, Xəzərin enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə şərait yaratmaqla regionda möhkəm və davamlı sülhə, xalqların və dövlətlərin təhlükəsizliyinə hər vasitə ilə yardım göstərilməsinə çalışır.

ABŞ və digər Qərb dövlətləri Qafqazda göstərilən beynəlxalq maraqlarını təmin etmək məqsədilə region üçün aşağıdakı konseptual və strateji məsələlərin perspektivdə həllinə üstünlük verir, bunları Qafqaz siyasətinin prioriteti hesab edirlər: Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri ilə Qərbə nəql edilməsinin təhlükəsizliyinə yönələn siyasi, iqtisadi dəstəyin saxlanması; bu halda Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyənin milli təhlükəsizliyinin qorunması; ABŞ-ın əsas strateji müttəfiqlərindən biri kimi Gürcüstanın təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin olunması, Abxaziya, Cənubi Osetiyadakı münaqişə ocaqlarının Gürcüstanın ərazi bütövlüyü və sərhəd toxunulmazlığı, dövlət müstəqilliyi prinsipləri əsasında diplomatik yolla həll edilməsi; Azərbaycan Respublikası ilə Cənubi Azərbaycanın azərbaycanlı əhalisi arasında mədəni əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin dəstəklənməsi; Azərbaycanın iqtisadi inkişafına ABŞ-ın yardımına əngəl törədən və ABŞ senatı tərəfindən 1992-ci ildə qəbul edilmiş «Azadlığı dəstəkləmə Aktı»na 907-ci düzəlişin icrasının tamam dayandırılması, Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində, sülh yolu ilə həlli istiqamətində siyasətin davam etdirilməsi; Rusiya Federasiyasının rəhbərliyinə

Cənubi Qafqazda separatizmi müdafiə etməyin (Azərbaycanda Qarabağ, Gürcüstanda abxaz və Cənubi Osetiya) perspektivsizliyinin başa salınması; əgər bu siyasət davam etdirilərsə, ABŞ tərəfindən müəyyən sanksiyaların tətbiq ediləcəyinin qaçılmaz olması; ABŞ hökuməti hesab edir ki, Rusiya tərəfindən Ermənistanla 1 milyard dollar dəyərində hərbi texnika verilməsi, Abxaziyadakı separatçılara hərbi yardım göstərilməsi Azərbaycan və Gürcüstanın dövlət təhlükəsizliyi, xalqların əmin-amanlığı üçün narahatlıq doğurur; nəhayət, Şimali Qafqazda hərbi münaqişələrin dayandırılması, xüsusən də çeçen-rus müharibəsinin danışıqlar yolu ilə həlli məqsədilə Rusiya Federasiyası ilə diplomatik əlaqələrin gücləndirilməsi və s.

Bütövlükdə Qafqazda sülh və integrasiya proseslərinin normallaşdırılması və bu ölkələrin sabit inkişaf yoluna çıxarılması Qərb dövlətlərinin, o cümlədən ABŞ-ın Qafqaz siyasətinin aparıcı istiqamətini təşkil edir. Qərb dövlətləri Heydər Əliyevin böyük inamla yürütdüyü Qafqazda sülh, milli təhlükəsizlik, iqtisadi və mədəni integrasiya siyasətinin nəticə etibarilə Mərkəzi Asiya ölkələri ilə Avropa ölkələri arasında əməkdaşlığa güclü təkan verəcəyini, Şərqlə Qərb arasında sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni integrasiyanın üstün inkişafında müstəsna rol oynayacağını etiraf edir və dəstəkləyir (İ. Hüseynova. Müstəqilliyimizin təminatçısı, s. 388-389).

Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasi tədbirləri sayəsində 1994-cü ilin may ayından başlayaraq Azərbaycan ilə NATO arasında əməkdaşlığın qurulması, Azərbaycanın NATO-ya assosiativ üzv seçilməsi, Gürcüstanın NATO-ya qəbulla bağlı rəsmi müraciəti Qafqazda sabit sülhə, milli təhlükəsizliyə, iqtisadi və mədəni integrasiyaya beynəlxalq təminatın verilməsinə xidmət etməkdədir. Heydər Əliyevin sayəsində Qafqazda sülh və iqtisadi, mədəni integrasiya prosesinin başlanması regional və etnik

münaqişələrin dinc yolla həll edilməsinə xidmət etməkdədir. Bununla yanaşı regionda sülh və iqtisadi, mədəni integrasiya prosesi Qafqazın dünyanın inkişaf etmiş, iqtisadi və mədəni cəhətdən dünya ilə integrasiya olunmuş sabit bölgəsinə çevrilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malikdir. XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Heydər Əliyevin Qafqazda sülh prosesi istiqamətində həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasi tədbirləri Qafqazda sülh prosesinin dönməzliyinin təmin olunması, iqtisadi və mədəni integrasiyanın başlanması ilə yanaşı, Qərblə Şərq, Avropa ilə Asiya arasında sivilizasiyaların qovuşmasına imkan və şərait yaratmışdır. Heydər Əliyevin aşağıdakı müdrik kəlamı Avropa və onun bir hissəsi olan Qafqazda möhkəm sülhün, əmin-amanlığın təminatına, integrasiyanın inkişafına və sürətlənməsinə dövlətimizin münasibətini aydın şəkildə əks etdirmişdir: «...Avropa qarşısında həqiqi sülh və sabitlik yolu açılmışdır. Biz istəyirik, həqiqətən, Avropada təhlükəsizlik, sülh və əmin-amanlıq olsun, eyni zamanda öz problemimizin həllini, yəni Qafqazda əmin-amanlıq, sülh olmasını istəyirik».

Heydər Əliyevin Qafqazda sülh və iqtisadi, mədəni integrasiya sahəsində olan müstəsna xidmətləri bölgədə əmin-amanlığın, sülhün, milli təhlükəsizliyin, xalqlar və dövlətlər arasında sosial-iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə dünyanın böyük dövlət və siyasi xadimləri Heydər Əliyevi Qafqazın aparıcı lideri, «Qafqaz evinin ağsaqqalı», fenomenal siyasət adamı adlandırmışlar. Heç şübhəsiz, bütün bunlar Heydər Əliyevin «Vətəndə sülh, bölgədə sülh, dünyada sülh!» ideyasına sədaqətinin, bu istiqamətdə müstəsna xidmətlərinin beynəlxalq səviyyədə etiraf olunması, müstəqil Azərbaycanın sülh siyasətinin real və parlaq nəticəsi kimi yüksək dəyərləndirilməsidir.

TRASEKA proqramı və onun perspektivləri

Avropa Birliyi tərəfindən dəstəklənən TRASEKA (Trans-Europe-Caucasus-Asia) proqramı Böyük İpək Yolu-nun (BİY) yüz illər sonra yenidən canlanmasını, Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətlərini birləşdirən nəqliyyat-kommunikasiya sistemini özündə birləşdirir. Bu nəhəng layihənin reallaşdırılması SSRİ dağıldıqdan sonra həmin coğrafi məkanda yerləşən ölkələrin tam müstəqillik əldə etməsi nəticəsində mümkün olub.

Müasir dünyada hər bir dövlətin iqtisadi potensialı, gücü və qüdrəti həm də onun malik olduğu nəqliyyat-kommunikasiya kompleksinin inkişaf səviyyəsi ilə ölçülür. Bu baxımdan geniş və çoxşaxəli, mükəmməl infrastruktura malik, dövrün tələblərinə cavab verən yol-nəqliyyat şəbəkəsinə malik olmadan Qafqazın dinamik inkişafına nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu baxımdan TRASEKA proqramı mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

1993-cü ilin may ayında Brüssel şəhərində keçirilmiş konfransda Avropa Komissiyasının TRASEKA proqramının yaranılmasının təşəbbüskarı olan keçmiş SSRİ-nin 8 respublikasından üçü Cənubi Qafqaz respublikaları olmuşdur (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanla birlikdə). Konfransın işində nəqliyyat və ticarət regional sistemlərində mövcud olan problemlər və nöqsanlar müəyyən edilmiş və müzakirə edilmişdir. Konfransın yekunlarına əsasən TRASEKA regionlararası proqramının fəaliyyətinin əsaslarını qoymuş Brüssel Bəyannaməsi qəbul edilmişdir.

1996-cı ilin dekabrında Odessada Azərbaycan, Ukrayna və Gürcüstan dövlət başçılarının Avrasiya nəqliyyat dəhlizi yara-

dılması haqqında saziş imzalaması da bu işə kifayət qədər qüvvətli təkan verdi.

TRASEKA proqramında 35 ölkənin iştirak etməsi Qafqaz regionunda integrasiya prosesində böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Qafqaz dövlətlərinin iqtisadiyyatının, o cümlədən də nəqliyyat və rabitə infrastrukturunun dirçəldilməsinə və inkişafına, Avropa Birliyi TRASEKA proqramı üzrə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat kommunikasiyasının – Yeni İpək Yolu-nun işə düşməsi əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Bu proqram Avropa İttifaqının Şərqi Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələrinin ardıcıl inkişaf etdirilməsi üçün təmənnasız maliyyələşdirmə yolu ilə reallaşdırılır. TRASEKA proqramı üzv ölkələrin Avropa və dünya bazarlarına alternativ nəqliyyat marşrutları vasitəsilə çıxmaq imkanlarını genişləndirir. TRASEKA proqramı Qafqazda regional əməkdaşlığın genişlənməsinə kömək edir, beynəlxalq maliyyə qurumlarının və özəl sərmayədarların bölgəyə maraqlarını artırır.

TRASEKA proqramının əsas məqsədi müasir nəqliyyat sistemi, infrastruktur və daşıma sistemlərinin yaradılmasından, bu sistemləri Transavropa şəbəkələri ilə birləşdirməkdən, üzv ölkələrin kommunikasiya obyektlərinin modernləşdirilməsi və tikintisindən, müvafiq qanunvericilik aktlarının hazırlanmasından, gömrük və tarif siyasətlərinin təkmilləşdirilməsindən, yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasından ibarətdir.

Proqram çərçivəsində qəbul edilmiş layihələri, əsasən, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Küveyt İqtisadi İnkişaf Fondu, İslam İnkişaf Bankı və Dünya Bankı maliyyələşdirməkdədir.

Heydər Əliyev TRASEKA proqramının inkişafı ilə bağlı məsələləri həmişə yürütdüyü məqsədyönlü xarici siyasətinin

prioritet istiqamətlərindən biri kimi əsas tutmuş və dünyanın böyük dövlət başçıları ilə keçirdiyi görüşlər və danışıqlar zamanı ikitərəfli əlaqələr səviyyəsində TRASEKA-nın maraqlarını müdafiə etmiş, Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş təkliflər irəli sürmüşdür.

1996-cı ilin may ayında Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan arasında tranzit daşımalarının tənzimlənməsi haqqında Sərəxs sazişi imzalanmışdır. Bu saziş ilk öncə TRASEKA proqramının səmərəliliyinin artırılmasında, struktur islahatlarında, kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşdirilməsində, infrastrukturun inkişafı və idarəetmənin yaxşılaşdırılmasında, kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsində, telekommunikasiya sahəsinin modernləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Proqrama görə bərpa edilməkdə olan Böyük İpək Yolu Londondan başlamış, Paris, Roma, İstanbul, Tbilisi, Bakı, Aşqabad, Daşkənd, Almatı, Nəhayət, Pekindən keçməklə, Tokioda başa çatmalıdır. 34-dən çox dövlətin ərazisindən keçməklə, Avropa və Asiyayı birləşdirən Böyük İpək Yolu iqtisadi, siyasi və sosial baxımdan əhəmiyyətlidir.

Böyük İpək Yolu nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə gələcəkdə yükdaşımalarının həcmnin artırılması üçün bu layihəyə qoşulan bütün ölkələrin nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulması və bərpası istiqamətində külli miqdarda vəsait ayrılmaqdadır. TRASEKA proqramı çərçivəsində Avropa ilə Asiya arasında ticarət əlaqələri günbəgün intensivləşməkdədir. Bu istiqamətdə Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizi dinamik şəkildə inkişaf etməkdədir. Belə ki, Avropa ilə Asiya arasında ticarət dövriyyəsi 700 milyard ABŞ dolları həcminə çatdırılmış və eks-

pertlərin qiymətləndirilməsinə görə, bu rəqəm 2010-cu ilə qədər 1 trilyon dollara qədər yüksələcəkdir.

Hər hansı bir marşrutun seçilməsində servis, vaxt və tarif əsas meyarlardan hesab olunur. Transokean marşrutu Böyük İpək Yolu məsafə baxımından müqayisədə iki dəfə uzundur. Bununla yanaşı, TRASEKA proqramı çərçivəsində Böyük İpək Yolu nəqliyyat dəhlizinin servis və tarif məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməkdədir. Məhz buna görə TRASEKA dəhlizi vasitəsilə yükdaşımaları nəzərəcarpacaq qədər qənaətlə və hər cəhətdən sərfəli başa gəlir.

TRASEKA nəqliyyat dəhlizinin keçdiyi dövlətlərin ərazisi təbii ehtiyatlarla zəngindir. Tranzit potensialından səmərəli istifadə ediləcəyi təqdirdə yaxın perspektivdə yeni iş yerlərinin açılması və nəqliyyat dəhlizinin keçdiyi ərazilərdə emal və istehsal sahələrinin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərəcək. Ümumiyyətlə, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında və yaşayışında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Misal olaraq, Rusiyayı göstərmək olar. Statistik məlumatlar göstərir ki, Rusiya Federasiyası əhalisinin 70%-dən çoxu federasiyanın ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin sayəsində yaşayır. Bununla yanaşı, TRASEKA nəqliyyat dəhlizi və onun nəqliyyat şəbəkələri regionda uzunmüddətli sabitləşdirici bir amil kimi çıxış etməkdədir. Xüsusilə TRASEKA proqramı Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin və sabitliyin qorunmasında, beynəlxalq inteqrasiya proseslərində və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Geostратеji, geoiqtisadi mövqeyə malik olan, Qərblə Şərq, Cənubla Şimal arasında körpü rolunu oynayan Qafqazda TRASEKA proqramının həyata keçirilməsi regionda mövcud olan etnik münaqişələrin aradan qaldırılması istiqamətində qarşılıqlı əməkdaşlığı təklif edir.

TRASEKA proqramının bir sıra mühüm perspektivləri vardır. Dünya ölkələrində istehsal həcmnin ildən-ilə artması, təbii sərvətlərin dövrüyyəyə cəlb edilməsinin getdikcə sürətlənməsi yükdaşımalara və nəqliyyat vasitələrinə tələbatı gücləndirir. Böyük İpək Yolu nəqliyyat dəhlizi isə hər bir dövlət üçün daha yaxın və ucuz başa gələn yol hesab olunmaqdadır. Böyük İpək Yolunun bərpası 1000 km məsafəyə, böyük vaxta, böyük həcmli daşınma xərclərinə qənaət edəcəkdir. Bu yolun bərpası Çindən Avropaya yüklərin daşınmasında 8000 km-ə, Yaponiyada 10000 km-ə qədər yolu qısaltmağa imkan verir. Nəhayət, TRASEKA proqramının iştirakçısı olan dövlətlərin infrastrukturunu inkişaf edəcək, dünya standartlarına uyğunlaşdırılacaq, əhəlinin maddi həyat səviyyəsi yüksələcək, qarşılıqlı ticarət-iqtisadi əlaqələr möhkəmlənəcək, işçi qüvvəsi artacaq və elmi-mədəni əlaqələr yaxşılaşacaqdır. Böyük İpək Yolunun yenidən bərpası yüklərin 2 dəfə tez və digər marşrutlara nisbətən 30% ucuz daşınmasına imkan verəcək.

Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın nəqliyyat sisteminin bərpası üçün 250 mln. ABŞ dolları ayrılıb. Azərbaycan və Gürcüstan üçün ayrılıqda 1 mlrd. ABŞ dolları həcmində vəsait sərf olunmalıdır. Azərbaycan nəqliyyatının Avropa standartlarına cavab verməsi üçün dəmiryol nəqliyyatına təqribən 250 mln., dəniz nəqliyyatına 80 mln., avtomobil nəqliyyatına 110 mln. ABŞ dolları ayrılmışdır.

TRASEKA Avropa ilə Asiya arasında ikitərəfli ticarət əlaqələrinə yol açacaq ən perspektivli nəqliyyat dəhlizi hesab olunmaqdadır. Böyük İpək Yolunun geoiqtisadi perspektivləri məqsədilə Heydər Əliyevin tutduğu mövqe Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin (uzunluğu 1730 km, illik ötürmə qabiliyyəti 40-45 mln. t neft, layihənin qiyməti 3,7

mlrd. dollar) qəbulu və bu istiqamətdə yürütdüyü nəhəng siyasətlə dəqiqləşdi. Məhz Heydər Əliyevin sayəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri Böyük İpək Yolu layihəsinin tərkib hissəsinə çevrildi və bu layihənin perspektivini daha da artırmış oldu.

Asiya-Avropa arasında alternativ nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə Orta Asiya və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Qərb bazarlarına çıxışının təmin edilməsi, bu yolla onların iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafına nail olunması, müstəqil Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında əməkdaşlığa təkan verilməsi, beynəlxalq maliyyə qurumlarının Qafqaz ölkələrinə maliyyə yardımına cəlb edilməsi, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin Transavropa nəqliyyat şəbəkəsi ilə birləşdirilməsi TRASEKA proqramının perspektivlərindən hesab olunmaqdadır.

Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti olan Azərbaycanı TRASEKA layihəsində çox böyük perspektivlər gözləyir ki, onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İpək Yolunun keçdiyi ölkələr üzrə mal və xidmətlər dövrüyyəsinin artımı nəticəsində ümumi yükdaşımaların həcmnin artması, nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsinin əlaqəli şəkildə güclü inkişafı;

- işsizlik probleminin qismən həlli, informasiya mübadiləsinin güclənməsi, əhəlinin pul gəlirlərinin artması;

- Azərbaycanın dünyanın iri ölkələrinin diqqət mərkəzində olması, Azərbaycan gerçəkliyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında birbaşa fəaliyyət, layihənin çoxlu sayda ölkələri əməkdaşlığa cəlb etməsi nəticəsində sağlam beynəlxalq iqlimin bərqərar olması, layihə iştirakçıları arasında mənafə birliyinə nail olunması, təhlükəsizliyin və siyasi sabitliyin təmin olunması və s.

Göründüyü kimi, TRASEKA proqramının inkişaf perspektivləri çox böyükdür. Heydər Əliyevin bu proqram çərçivəsində əsas strateji məqsədi regional iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə, Qafqaz ölkələrinin iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına integrasiyasına nail olmaq və ümumilikdə Qafqaz bölgəsini dünyanın sabit, təhlükəsiz və nüfuzlu bölgələrindən birinə çevirmək idi. Böyük İpək Yolu layihəsi isə bu məqsədin reallaşdırılması üçün geniş imkanlar açır. Beləliklə, Heydər Əliyevin sayəsində Cənubi Qafqaz bölgəsinin beynəlxalq əmək bölgəsində və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə iştirakı əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi.

«Əsrin müqaviləsi» (Bakı ş., 20 sentyabr 1994) və Qafqazda sülh problemi

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Güllüstan sarayında ARDNŞ ilə xarici neft şirkətləri arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Çıraq» yataqlarının, bütövlükdə isə «Günəşli» yatağının suyun dərinliyində 200 metrədən çox olan hissəsinin müştərək işlənməsi haqqında «Əsrin müqaviləsi» adlı kontrakt imzalandı. Müqavilədə Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı və Türkiyənin 11 neft kompaniyası («ARDNŞ», «BP», «AMOKO», «LU-Koyl», «Pennzoyl», «YUNOKAL», «Statoyl», «TRAO», «Mark-Dermott», «Ramko Enerji», «Delta Nimir») iştirak edirdi. Heydər Əliyevin təklifi ilə otuz il müddətində nəzərdə tutulan bu müqavilə «Əsrin müqaviləsi» adlandırıldı.

İlkin hesablamalara görə müqavilədə nəzərdə tutulan yataqlarda 511 mln. ton (4 mlrd. barrel) neft olduğu vurğulanırdı. Müqaviləyə əsasən, xarici şirkətlərlə imzalanmış neft kontrak-

tında ümumi gəlirin 80 faizi Azərbaycan tərəfə verilir, qalan 20 faizi isə digər şirkətlər arasında bölüşdürülürdü. Həmin müqavilədə adları çəkilən bütün yataqların Azərbaycanın tam yurisdiksiyası altında qalacağı təsdiq edilirdi.

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni iqtisadi strategiyasının və doktrinasının əsası qoyuldu. Təməli Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan yeni neft strategiyasının gerçəkləşməsi təkcə Azərbaycanda deyil, Cənubi Qafqaz bölgəsində siyasi və iqtisadi sabitliyin möhkəmlənməsinə real zəmin yaratdı. Bununla Heydər Əliyev həm də o dövr Cənubi Qafqazda hökm sürən böhranlı siyasi, sosial-iqtisadi şəraitdə növbəti dəfə böyük siyasi cəsarət, dönməz iradə, liderlik keyfiyyəti və dərin müdriklik nümayiş etdirərək, dünyanın ən nüfuzlu dövlətləri tərəfindən Qafqazda sülhün təmin olunması istiqamətində yeni doktrinalar irəli sürmələri üçün tarixi şərait yaratdı.

«Əsrin müqaviləsi»nin tarixi əhəmiyyətindən biri onun Qafqazda sülh prosesindəki mühüm rolundan ibarətdir. Bu müqavilə bölgənin aparıcı dövləti olan Azərbaycana xarici investisiyaların axını üçün böyük yol açdı. Dünyanın nüfuzlu dövlətlərinin tanınmış şirkətləri tərəfindən ölkəyə yatırılan böyük investisiyalar iqtisadi sahənin inkişafı ilə yanaşı, bölgədə sülhün və sabitliyin təmin edilməsinə də təsirini göstərdi.

Müqavilənin imzalanması ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı kimi inkişaf etmiş ölkələrlə Azərbaycan arasında dostluq əlaqələrinin, iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə, beynəlxalq miqyasda ölkəmizin dəstək qazanmasına geniş perspektivlər açdı. Bu isə adları çəkilən dövlətlərin Qafqazda sülh prosesinə maraqlarını artırmış oldu.

Azərbaycanın və Mərkəzi Asiyanın fəvqəladə enerji ehti-

yatları və Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayan Qafqazın son dərəcə mühüm strateji vəziyyəti bu bölgəni dünya siyasətinin mərkəzinə çevirdi. Belə olan halda isə nüfuzlu dövlətlərlə yanaşı, beynəlxalq təşkilatlar da Qafqazda davamlı sülhə nail olunması istiqamətində öz fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Xüsusilə dünyada istehsal olunan neft məhsullarının 65 faizini mənimşəyən ABŞ kimi qüdrətli bir dövlətin Qafqaz və ümumilikdə Xəzər bölgəsində möhkəmlənmək üçün böyük maraq göstərməsini, Qafqazda sülhün bərpa edilməsi istiqamətində təşəbbüskar kimi çıxış etməsini tarixi zərurətə çevirdi. Dünya ölkələrinin getdikcə artan maraqları və yeni bazarlar qazanmaq mübarizəsi gətirdiyi bir dövrdə, birinci olaraq alternativ mənbələr əldə etmək, Fars körfəzinə nəzarəti və təzyiqi artırmaq və yeni dünyada ən qüdrətli fəvqəldövlət kimi inkişafını təmin etmək niyyəti ABŞ-ın Qafqazda sülhün təmin edilməsi prosesində maraqlarını daha da artırdı. Beləliklə, «Əsrin müqaviləsi» Qafqazda sülh məsələsinə ABŞ siyasətində həyati əhəmiyyətli məsələ kimi baxılmasına gətirib çıxardı.

Azərbaycan dövlətinin böyük uğuru hesab olunan «Əsrin müqaviləsi» bölgədə sülhün təmin edilməsi prosesində mühüm amil kimi qiymətləndirilən Azərbaycan və Gürcüstanda bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin bərqərar olmasına, dünya iqtisadiyyatı ilə integrasiyasına, xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə təkan verdi.

Heydər Əliyevin siyasi təcrübəsi, müdrik və uzaqgörən dövlətçilik siyasəti, idarəçilik məharəti, Qafqaz bölgəsinə olan təəssübkeşliyi sayəsində «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması o zaman müstəqillik dövrünə təzəcə qədəm qoyan, keçid dövrünün çoxsaylı siyasi, iqtisadi, sosial çətinlikləri ilə üzləşən, müharibə şəraitində olan, separatçılığın hədəfinə çevrilən, əha-

lisi qaçqın və köçkün vəziyyətində yaşayan Qafqaz dövlətlərinə sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, ictimai-siyasi, iqtisadi və azad bazar iqtisadiyyatının qərarlaşması, demokratik dövlət quruculuğu istiqamətində mühüm siyasi və hüquqi islahatlara başlanılması yolunda aparıcı faktora çevrildi.

«Əsrin müqaviləsi» Azərbaycan və Gürcüstanın bütün həyatı əhəmiyyətli sahələri üzrə dinamik inkişaf etməsi, beynəlxalq arenada nüfuz və mövqelərinin möhkəmlənməsi, habelə sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından müstəsna rol oynamışdır. Bu müqavilənin imzalanması ilə təməli qoyulmuş yeni neft strategiyası təkcə Azərbaycanın deyil, bütün bölgənin çağdaş tarixinin ən şərəfli, parlaq səhifələrindəndir. Müəllifi Heydər Əliyev olan milli neft doktrinası Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasət kursunun prioritet istiqamətini, milli iqtisadi yüksəliş xəttini müəyyənləşdirməklə yanaşı, Qafqazda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsinin aparıcı amilini təşkil edir. «Əsrin müqaviləsi» Qafqazda sülhün təmin olunması strategiyasını müəyyənləşdirən unikal bir konsepsiyaya çevrildi. «Əsrin müqaviləsi»-nin imzalanması ilə Azərbaycanın Qərb dövlətləri ilə münasibətlərinin strateji müstəvidə inkişaf etməsi, ölkəmizin aparıcı dünya dövlətlərinin strateji partnyoruna çevrilməsi bütün regionda sülhün, sabitliyin, davamlı inkişafın təminatçısı kimi qiymətləndirilməkdədir.

Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi və müdrikliyinin bəhrəsi olan «Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması Azərbaycanı regionda həm lider dövlət, həm də regional və global iqtisadi layihələrin aparıcı təşkilatçılarından birinə çevirdi. Həmin müqavilə Cənubi Qafqazda sülhün və əmin-amanlığın qaranı kimi Azərbaycana beynəlxalq nüfuz qazandırdı və Azərbaycanın bölgədə sülh və sabitlik prinsiplərinə sadiqliyini beynəlxalq aləmdə bir daha nümayiş etdirdi.

Beləliklə, Heydər Əliyevin zəngin siyasi dövlətçilik təcrübəsinin və demokratik dövlətçilik siyasətinin bəhrəsi olan «Əsrin müqaviləsi» yalnız yeni neft strategiyasının və iqtisadi inkişafın deyil, bütövlükdə Qafqazda sülh prosesinin bünövrəsini qoydu.

Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə prezidentləri və ABŞ-ın Energetika nazirinin iştirakı ilə Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin tikintisinin təməlinin (Bakı ş., 18 sentyabr 2002) qoyulması

2002-ci il sentyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Əhməd Necdet Sezer, Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadze və ABŞ-ın Energetika naziri Spenser Abraham, eləcə də bir çox xarici ölkələrdən gəlmiş qonaqların iştirakı ilə Bakı şəhərinin yaxınlığında yerləşən Səngəçal sahil terminalında Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlinin qoyulması münasibətilə təntənəli mərasim keçirilmişdir. Bu mərasim, Heydər Əliyevin banisi olduğu neft strategiyası, yeridilən ardıcıl və məqsədyönlü siyasət hələ bir neçə il öncə əfsanə və xəyal hesab olunan layihənin gerçək olduğunu təsdiqlədi.

Tikintisinə 1996-cı ildən başlanmış Səngəçal terminalının ərazisi 255 hektardır. Gələcəkdə terminalın ərazisinin 800 hektara çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Texniki emaldan keçirilməsi üçün «Çıraq-1» platformasından sualtı boru kəməri ilə vurulan neft bu terminala qəbul olunur. Texniki emaldan sonra terminalda quraşdırılmış ümumi tutumu 32 min kubmetr olan çənlərə, sonra isə nasoslar vasitəsilə ixrac sistemə vurulur.

Mərasimdə geniş nitq söyləyən Heydər Əliyev bu layihənin ərəsəyə gəlməsi üçün Azərbaycan dövlətinin mürəkkəb, çətin və ağır yollar keçdiyini, daxildə müxtəlif xarici xidmət orqanlarına qulluq edən yüksək vəzifəli şəxslər tərəfindən bir neçə dəfə silahlı dövlət çevrilişlərinə, geniş miqyaslı terror aktları törətməyə, körpü partlatmağa cəhd göstərildiyini və Azərbaycan dövlətinin bütün bunların qarşısının alınması və bu boru xəttinin reallaşması yolunda nümayiş etdirdiyi möhkəm iradənin əhəmiyyəti haqqında danışarkən demişdir: «Bütün bunların hamısı və göstərilən başqa siyasi təzyiqlər, müxtəlif təsirlər ona yönəlmişdir ki, birincisi, bizim neft müqaviləsini–bu işə Xəzər dənizində ilk dəfə başladıq–qəbul etmək istəmədilər. İkincisi isə, Bakı–Tbilisi–Ceyhan boru xəttinin çəkilməsinin əleyhinə çıxırdılar. Belə bir şəraitdə biz bunu başladıq, öz iradəmizi ortaya qoyduq və əvvəldən tutduğumuz yol ilə getdik». Bununla yanaşı, Heydər Əliyev bu layihənin reallaşmasında Türkiyə, Gürcüstan və ABŞ hökumətlərinin Azərbaycana göstərdiyi köməklik və dəstəyi müstəsna dərəcədə yüksək qiymətləndirmişdir.

Bu layihənin həyata keçirilməsi müstəqil Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında yeni tarixi mərhələnin başlanğıcını qoydu. BTC-nin reallaşması Şərq–Qərb enerji dəhlizinin tərkib hissəsi kimi ölkələrarası beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinə stimül verdi, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin iqtisadi yüksəlişi, yeni beynəlxalq iqtisadi əlaqələr qurmasına, yeni sərmayələr cəlb etməsi üçün geniş imkanlara real zəmin yaratdı. Ən başlıcası isə BTC-nin reallaşması Azərbaycanın regionda lider və aparıcı dövlət, həmçinin sabitliyin təminatçısı kimi mövqeyini daha da möhkəmləndirdi, onun digər irimiqyaslı və global enerji layihələrində iştirakını təmin etdi.

Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəməri Şərq–Qərb enerji dəhlizi vasitəsilə Xəzəryanı ölkələrin neft və qaz ehtiyatlarının dünya bazarlarına sabit şəkildə, təhlükəsiz çatdırılmasını təmin edəcək yeganə layihədir. Bu layihənin həyata keçirilməsinə başlandığı vaxtlarda bir çoxları bunu xəyal və əfsanə kimi qəbul etdilər. Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin əfsanədən reallığa çevrilməsində mühüm rol olan Heydər Əliyev bu layihənin əfsanə qalacağını iddia edən qüvvələrin yanlıqlarını bir daha qeyd edərək demişdir: «Mən sizə bildirmək istəyirəm ki, Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru xəttinin əleyhinə çıxanlar çox vaxt belə söyləyirdilər ki, bu, xəyaldır, mümkün deyil, Azərbaycanda o qədər neft yoxdur, olmayacaqdır. Belə danışanlar çox idi. Zaman çox keçdiyinə görə bəziləri də bu danışıklara inanırdılar. Ancaq bunların hamısı əsassız oldu, biz öz işimizi gördük».

Heydər Əliyev ilk günlərdən Xəzər neftinin və təbii qazının Gürcüstan və Türkiyə ərazisindən keçməklə Qərb bazarlarına daşınmasının iqtisadi, siyasi və strateji cəhətdən bölgə ölkələri və Azərbaycan üçün ən doğru seçim olduğunu bilmiş və bu sahədə böyük fəaliyyət göstərmişdir. Bu layihənin həyata keçirilməsi, bir tərəfdən Qafqaz və Orta Asiya ölkələri ilə dünya bazarları arasında təhlükəsiz enerji körpüsünün yaranmasında, digər tərəfdən isə Şərqlə Qərbin enerji təhlükəsizliyinin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mərasimdə çıxış edən Gürcüstanın Prezidenti Eduard Şevardnadze bu layihənin reallaşmasında Heydər Əliyevin müstəsna fəaliyyətindən danışarkən demişdir: «...Prezident Heydər Əliyevin qəhrəmanlığı, müdrikliyi, mətanəti və qarşısına qoyduğu məqsədinə sarsılmaz sədaqəti olmasaydı, Şərq–Qərb enerji dəhlizi gerçəkləşə bilməzdi». ABŞ-in Energetika naziri Spenser Abraham isə öz

çıxışında Xəzər dənizindən nefti Gürcüstan vasitəsilə Türkiyənin Aralıq dənizi sahilinə, Ceyhana, oradan da dünyaya daşıyacaq 1760 kilometrlik Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin reallaşması istiqamətində Heydər Əliyevin rolunu bu cür qiymətləndirmişdir: «Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanın əsas ixrac boru kəmərinin işçi qrupunu yaratdığı vaxtdan, yəni 1997-ci il sentyabrın 5-dən bəri bugünkü tədbirin iştirakçıları uzun yol keçmişlər. Ötən müddət ərzində Prezident Heydər Əliyev neft və qaz ixrac dəhlizinə verdiyi dəstəkdən geri çəkilməmişdir. Onun boru kəmərlərinin reallığa çevrilməsində göstərdiyi uzaqgörənlik və qətiyyət bu böyük və mühüm işlərin düzgün istiqamətləndirilməsini mümkün etmişdir».

Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin gələcək perspektivlərindən və gələcəkdə Xəzər dənizində mövcud olan digər yataqların da istismara veriləcəyindən danışan Heydər Əliyev hətta gələcəkdə Bakı–Tbilisi–Ceyhanın tutumunun çatmayacağını və bu boru xəttinin genişləndiriləcəyinin və ya ikinci boru xəttinin çəkiləcəyinin zəruri bir məsələyə çevriləcəyini vurğulamışdır.

Azərbaycanın yeni neft strategiyasının əsasını qoyan «Əsrin müqaviləsi» imzalandıqdan 9 il sonra Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi, dövlətin və ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsas qanunları haqqında geniş məlumata malik olması, böyük və misilsiz rəhbərlik təcrübəsi, xalqına sədaqəti və Vətənə sonsuz məhəbbəti ona miqyasına görə dünyada analoqu olmayan çox nəhəng layihəni yaratmaq, eyni zamanda onun həqiqi rəhbəri və bilavasitə əsas iştirakçısı olmaq imkanı verdi. Heydər Əliyevin neft konsepsiyası təkcə Azərbaycanın deyil, Cənubi Qafqazın XXI əsrdəki inkişafının əsasını qoydu və Xəzər regionundakı zəngin karbohidrogen potensialını hərəkətə gətirərək, yeni in-

kişaf mərhələsinə yol açdı. Demək olar ki, Heydər Əliyev Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsini reallaşdırmaqla bütövlükdə Qafqazın dünyanın ən böyük enerji mərkəzlərindən birinə çevrilməsində həlledici qüvvə rolunu oynadı.

Bakı–Tbilisi–Ceyhan texniki göstəricilərinə görə uzunluğu 1760 kilometr olan, 42 düyməlik boru kəmərinə, 8 nasos stansiyasına və 98 siyirtməli stansiyaya malik layihədir. Xəzərdən Aralıq dənizinə uzanan yol boyunca kəmərbəzi yerlərdə 2700 metr yüksəklikdən keçir. Onun marşrutu üzərində irili-xırdalı 1500-dən çox çay var. Bu layihə Şərq–Qərb enerji dəhlizini açaraq orta miqyaslı yerli neft hasilatından beynəlxalq ixrac çözümlünə malik nəhəng neft istismarı əməliyyatlarına keçməyə imkan yaradır. Bu vasitə ilə gələcək uğurların möhkəm təməlini qoyduğu üçün layihənin iştirakçıları Heydər Əliyevə minnətdarlıq edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Necdet Sezer, Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadze və ABŞ-ın Energetika naziri Spenser Abraham, eləcə də bir çox xarici ölkələrdən gəlmiş qonaqların iştirakı ilə Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlinin qoyulması münasibətilə keçirilən təntənəli mərasimdə çıxışlar qurtardıqdan sonra Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin simvolik təməlatma mərasimi keçirildi. Hər üç dövlətin prezidentləri kəmərin ilk borusunu xüsusi olaraq qazılmış xəndəyə endirdilər və tikintinin başlanmasını ifadə edən xatirə lövhəsini açdılar. Bununla da haqqında söhbət gedən Bakı–Tbilisi–Ceyhan kəmərinin tikintisinin başlanması reallığa çevrildi.

Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsinin reallaşması yolunda aparılan işlər

Bakı–Tbilisi–Ceyhanın ardınca Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsinin reallaşması yolunda işlərə başlanmışdır. Hər iki layihə təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqaz bölgəsinin iqtisadi qüdrətini və siyasi nüfuzunu artıracaq əsas amillərdən hesab olunmaqdadır. Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsinin gerçəkləşməsində Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyə birliyi və yaxın gələcəkdə Asiyanın ən zəngin ölkəsi olan Qazaxıstanın da bu layihəyə qoşulması Qafqazda sülhün təmin olunmasında maraqlı olmayan ümumi rəqiblərə qarşı yeni güc mənbəyi formalaşdıracaqdır.

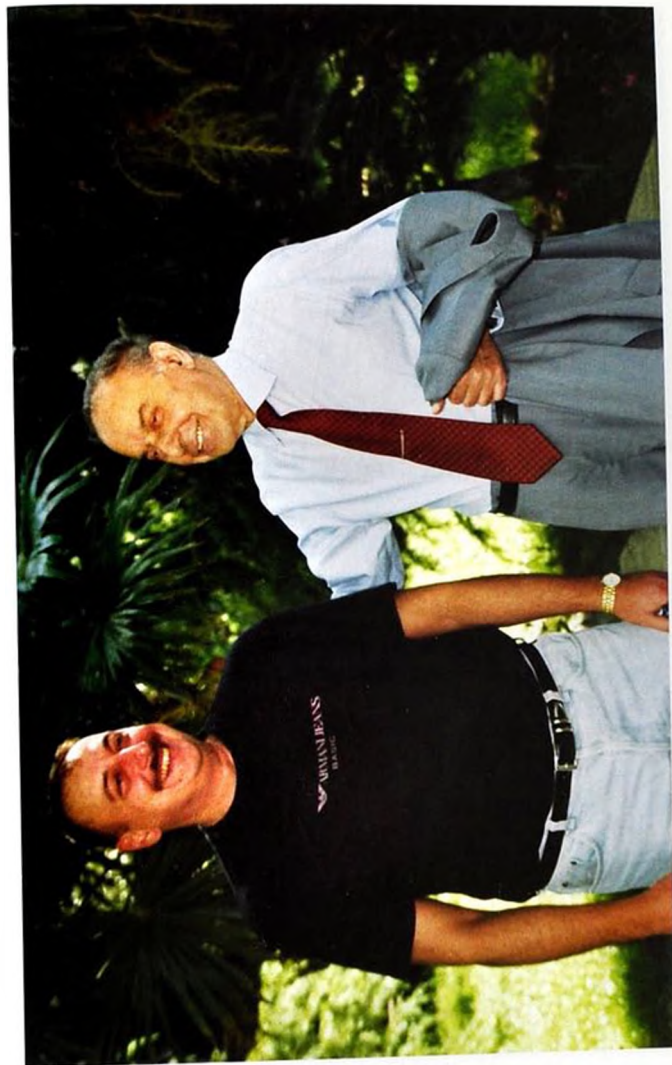
Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəmərinin təməlinin qoyulması münasibətilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentlərinin iştirakı ilə Bakıda mərasim keçirilmişdir. Xəzər şelfində «Şahdəniz» yatağının işlənməsi layihəsinin rəhbər komitəsi ilk mərhələsinin tikintisinə başlanması üçün sanksiya vermiş və layihənin ümumi dəyəri 3,1 milyard dollar tutmuşdur. Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəmərinin mühafizəsinin təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişlər. Belə ki, kifayət qədər etibarlı texnika kimi pilotsuz təyyarələr vasitəsilə Gürcüstan ərazisində BTC neft kəmərinin və BTƏ qaz kəmərinin mühafizəsi nəzərdə tutulmuşdur. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə hökumətləri boru kəmərlərinin təhlükəsizliyini maksimum təmin etmək üçün mühafizə işinin əlaqələndirilməsi məsələləri üzrə ciddi iş aparmışlar. Bakı–Tbilisi–Ərzurum ixrac qaz kəmərinə dair sazişlərin imzalanması mərasimində isə çıxış

edən Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri magistralın təhlükəsizliyinin ən yüksək səviyyədə təmin ediləcəyini bildirmişlər.

Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi misilsiz siyasi tədbirlər Qafqaz bölgəsini strateji baxımdan mühüm enerji-nəqliyyat dəhlizinə çevirməkdədir. Heydər Əliyevin sayəsində ərsəyə gəlmiş Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsi beynəlxalq layihə statusu almışdır.

Azərbaycanın təsdiqlənmiş təbii qaz ehtiyatları 1 trilyon kubmetr, təsdiqlənməmiş ehtiyatları isə 4-5 trilyon kubmetr təşkil edir. Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi yolunda Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlərin əsas məqsədisə bu yataqdan qazın nəqli və dünya bazarlarına çıxarılması olmuşdur. Bu boru kəməri ilə Avropaya Xəzər qazının nəql edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

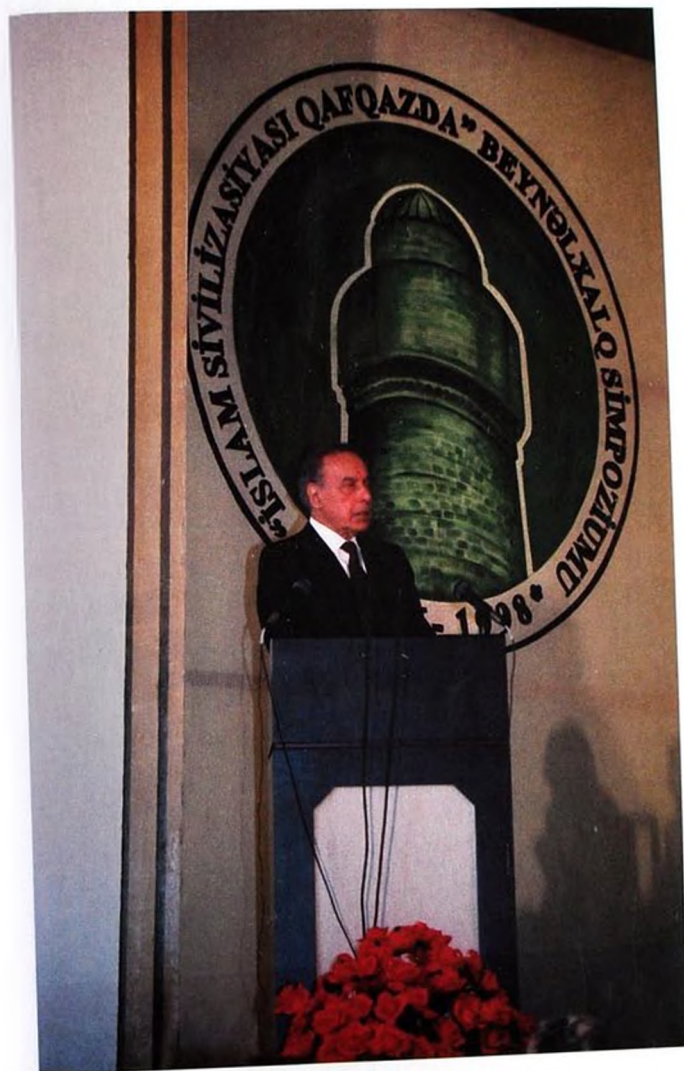
1996-cı ilin iyun ayında «Şahdəniz» yatağı üzrə hasilatın pay bölgüsü sazişi imzalanmışdır. Layihənin ilkin məqsədi hasil olunacaq təbii qazın Gürcüstan ərazisindən Türkiyəyə satılması idi. Azərbaycan və Gürcüstan arasında ayrıca olaraq tranzit sazişi imzalanmışdır. Azərbaycan hökuməti Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri vasitəsilə qazın satışında Türkiyədən başqa alternativ bazarların axtarılmasını da özünə prioritet seçibdir. Bu istiqamətdə aparılan işlərin nəticəsində isə gözlənilmədən Yunanıstan əsas tələbatçılardan birinə çevrildi. Yunanıstan hökuməti Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi ilə özünün daxili bazarı üçün ildə ən azı 500 milyon kubmetr təbii qazın alınmasında və qalan həcmələrin onun ərazisindən Avropaya nəql olunmasında maraqlı olduğunu bildirmişdir.

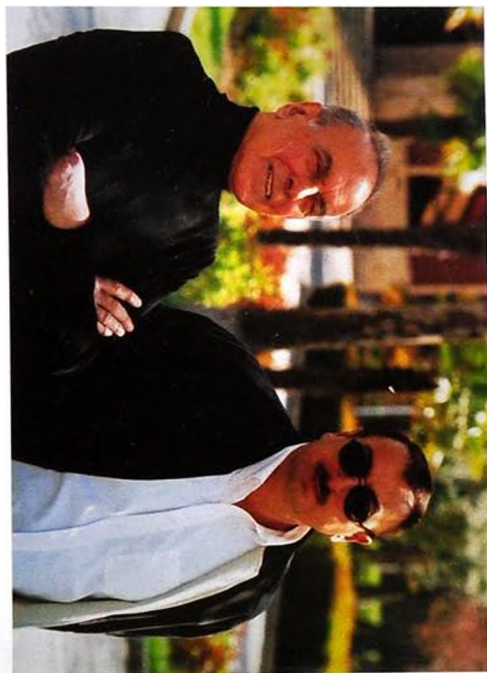

Heydər Əliyev təkidlə qeyd edirdi ki, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsinin gerçəkləşməsindən çox məsələlər asılıdır. Çünki Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri vasitəsilə Azərbaycan təbii qazının iki istiqamətdə nəql edilməsi mümkündür. Bunlardan birincisi İtaliyaya və Fransaya, ikincisi isə Albaniya, Sloveniya, Bosniya və Hersoqovina, Xorvatiya ərazisi ilə Mərkəzi Avropaya. Təbiidir ki, bu məsələdə Gürcüstan və Türkiyə dövlətləri də öz ərazilərindən Azərbaycan qazının nəqlinə maraqlı olduqlarını bildirmişdilər. Çünki hər iki dövlət buna siyasi cəhətdən onların Avropa Birliyi ilə münasibətlərinə müsbət təsir edə biləcək bir vasitə kimi baxırdı.

Dünyanın bir sıra məşhur iqtisadçıları və siyasətçiləri Heydər Əliyevin memarı olduğu Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri kimi beynəlxalq səviyyəli layihəni bütün dünyanı hərəkətə gətirən ürək, Bakı–Novorossiysk, Bakı–Brodi, Bakı–Supsa və ən nəhayət, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsini isə sanki həmin ürəyi hərəkətə gətirən qan damarlarından hesab edirlər. Plana görə, Xəzər dənizindəki neft və qazın Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri ilə Avropaya nəqlinin reallaşması istiqamətində Heydər Əliyevin fəaliyyəti və xidmətləri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəmərinin reallaşması yolunda müsbətyönlü işlərə qarşı çıxan qüvvələr də olmuşlar. Belə qüvvələr, əsasən, erməni diasporu tərəfindən qızışdırılmışdır. Həmin dövr Dövlət Neft Şirkətinin birinci vitse-prezidenti vəzifəsini daşımış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsinin artıq reallaşdığını görən erməni diasporu və Ermənistan hökumətinin bunun qarşısını almaq üçün müxtəlif vasitə-

lərə əl atdıqlarını bildirmişdir. Onun sözlərinə görə, ermənilər beynəlxalq maliyyə institutlarına və hökumətlərinə böhtan xarakterli məktublar yazaraq, BTC və BTƏ ətrafında mənfi rəy yaratmağa çalışmışdılar. Ermənilərin Azərbaycana düşmən olduğu üçün bunu təbii hal hesab edən İlham Əliyev Azərbaycan daxilində də belə qrupların mövcudluğundan təəssüfləndiyini bildirmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsinin reallaşması istiqamətində aparılan bütün işlər öz bəhrəsini verməkdədir.

Heydər Əliyevin «Mən İlham Əliyevə özüm qədər inanıram. İnanıram ki, o mənim başa vura bilmədiyim işləri ləyaqətlə başa çatdıracaqdır» fikri BTC və BTƏ layihələrinin reallaşmasının özünü təqdirəlayiq bir həqiqət kimi göstərməkdədir.

**Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri,
Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihələri Qafqazda
təhlükəsizliyin, sülhün, sabitliyin təminatı kimi**

Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəmərinin təməlləri qoyulanaqədər uzun, çətin və mürəkkəb bir yol keçilmişdir. Həmin illərdə Heydər Əliyevin səyi nəticəsində hər iki layihənin reallaşması yolunda mövcud olan saysız-hesabsız maneələr dəf olunmuş, aramsız təzyiqlər aradan qaldırılmışdır. Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin təməli qoyularkən Eduard Şevardnadze layihənin reallaşdırılmasında Heydər Əliyevin müstəsna xidmətlərini bu cür qiymətləndirmişdir: «Prezident Heydər Əliyevin qəhrəmanlığı, müdrikliyi, mətanəti və qarşısına qoyduğu məqsədinə sarsılmaz sədaqəti olmasaydı, Şərq–Qərb enerji dəhlizi gerçəkləşə bilməzdi».

Azərbaycan neftini və qazını dünya bazarına çıxaracaq əsas neft və qaz ixrac kəmərlərinin marşrutu ətrafında qızğın mübahisələr getməsinə və müxtəlif variantlar təklif olunmasına baxmayaraq, Heydər Əliyev tərəddüd etmədən təkəcə Azərbaycan deyil, bütün Qafqazda təhlükəsizliyin, sülhün, sabitliyin təminatı kimi Bakı–Tbilisi–Ceyhan və Bakı–Tbilisi–Ərzurum marşrutlarının üstündə dayandı. Bu barədə Heydər Əliyev çox aydın bildirmişdir: «Bu qərarın özü də çox mübahisələr doğurdu. Çünki o vaxt həm bizim imzaladığımız müqaviləyə qarşı çıxış edənlər, həm də boru xəttinin məhz Bakı–Tbilisi–Ceyhan marşrutu ilə getməsinin əleyhinə çıxanlar var idi. Bunlar məlumdur. Bizə, yəni birinci növbədə Azərbaycana mane olurdular. Çünki neft sahibi bizik və nefti də haradan ixrac etmək birinci növbədə bizim hüququmuz idi».

Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihələri Cənubi Qafqazın iki dövlətini–Azərbaycan və Gürcüstanın daim birlikdə hərəkət etmələrini təmin etdi. Hər iki layihə regional işbirliyinin qurulmasına, Azərbaycan və Gürcüstanın iqtisadi inkişafının güclənməsinə, siyasi sabitliyin və demokratiyanın qorunmasına, bölgədə və dünyada sülh prosesinə xidmət edir. Xüsusilə bu layihələr Azərbaycan və Gürcüstan arasında yüksək səviyyəyə qalxan çox mühüm, möhkəm, dayanıqlı əlaqələrin yeni mərhələsinin başlanmasına səbəb oldu. Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin təməlqoyma mərasimində hər iki layihənin bölgədə sülhün təmin edilməsindəki əhəmiyyətindən danışarkən Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Əhməd Necdet Sezər demişdir: «Bu böyük layihələrin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə xalqları arasındakı dostluq və qardaşlığın daha da möhkəmləndirilməsində, bölgəmizdə sülh və əmin-amanlığın təmin edilməsində əhəmiyyəti böyükdür».

Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihələri nəticəsində Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin öz aralarında yaratdıqları əməkdaşlıq və etibarlılıq regionun digər ölkələri üçün modelə çevrilmişdir. Çünki həm Heydər Əliyev, həm də Eduard Şevardnadze bu kimi birgə layihələrin regional və qlobal sülhə, firavanlıq və əmin-amanlığa doğru daha yaxın bir yol olmasını yaxşı dərk edirdilər. Beləliklə, Azərbaycan və Gürcüstanın Qafqazda təhlükəsizliyin, sülhün, sabitliyin təmin olunmasında olan maraqları bu kəmərlərin uzunluğu ilə daha da gücləndi. Heydər Əliyevin neft siyasətinin əsasında Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarını yalnız Qafqazda sülhün təmin olunmasına yönəltmək, bu yeraltı sərvətlərindən təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün Qafqaz xalqlarının rifahı naminə pragmatikcəsinə, uzaqgörənliklə, siyasi peşəkarlıqla istifadə etmək kimi yüksək humanist məram dayanır. Heydər Əliyevin adını daşıyan BTC-nin açılışı mərasimində layihənin müasir qlobal enerji layihələrindən biri kimi strateji, iqtisadi, geosiyasi, beynəlxalq əhəmiyyətini vurğulayan Prezident İlham Əliyev kəmərin regionda təhlükəsizliyin və davamlı sülhün, əmin-amanlığın, sabitliyin bərqərar olması üçün böyük rolunun diqqətə çəkərək demişdir: «Mən şübhə etmirəm ki, bundan sonra da Bakı–Tbilisi–Ceyhan Azərbaycan xalqına, bizim qonşu, dost ölkələrimizə böyük sərmayə, fayda gətirəcəkdir. Bu gəlir, əlbəttə ki, ilk növbədə bizim iqtisadi problemlərimizin həlli üçün bizə kömək edəcəkdir. Sosial problemlərin həlli də öz əksini tapmalıdır. Amma, eyni zamanda biz onu da gözəl bilirik ki, regionda təhlükəsizlik sisteminin möhkəmlənməsi işində bu kəmərin rolu çox böyük olacaqdır. Buna ehtiyac var. BTC neft kəmərinin bölgədə əməkdaşlığın, sülhün, təhlükəsizliyin təmin edilməsində

rolu olacaqdır. Bu kəməər eyni zamanda, regional əməkdaşlıq baxımından da çox gözəl nümunədir, örnekdir».

Heydər Əliyevin təfəkkürünün məhsulu olan Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihələri böyük iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti ilə yanaşı, ümumbəşəri cəhətdən də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə Gürcüstanın eks-prezidenti E.Şevardnadze «xalqlarımız yalnız gələcəkdə biləcəklər ki, Qafqazın müstəqil olması üçün Heydər Əliyev nə qədər böyük işlər görmüşdür» deyirdi.

Qafqazda təhlükəsizliyin, sülhün, sabitliyin təmin olunmasında Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihələrinin əhəmiyyəti haqqında danışarkən Heydər Əliyev demişdir: «Təbiidir ki, bunlar çox böyük iqtisadi əhəmiyyət daşıyır. Ancaq təkcə iqtisadi xarakter deyil, hesab edirik ki, bizim bu istiqamətdə gördüyümüz işlər siyasi xarakter daşıyır. Bu layihələr və onların həyata keçirilməsi Qafqaz bölgəsində sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin təminatçısı ola bilər...». Heydər Əliyevin qeyd etdiyi əsas məsələlərdən biri BTC-nin Qafqaz bölgəsində sülhün, əmin-amanlığın təhlükəsizliyin təminatçısı olacağı ilə bağlı idi. Artıq bu məsələ də reallaşmaqdadır. Əvvəla, qeyd edək ki, bu, yalnız Qafqazın, Türkiyənin deyil, bütün Avropanın (klassik mənada) enerji təhlükəsizliyini təmin etməyə yönələn bir layihədir. Odur ki, Qafqazda sülhün təmin olunması məsələsi artıq təkcə Azərbaycanın, Gürcüstanın və Türkiyənin daxili işi kimi deyil, bütün tranzit ölkələrin maraq dairəsinə, Avropanın, daha geniş mənada, bütün dünyanın probleminə çevrilmişdir.

BTC-nin keçdiyi regionda isə əsas təhlükə təcavüzkar Ermənistan dövlətinin yaraqlılarıdır. Ermənistan yaraqlıları

isə keçid dövründən və xarici havadarlarının köməyindən faydalanaraq Azərbaycan torpaqlarını işğal etmiş və hazırda bütün dünyanı narahat edən (həm də BTC-yə görə) Dağlıq Qarabağ adlı münaqişə ocağı yaratmışlar. Heydər Əliyev 1994-cü ildə Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ müharibəsində atəşkəsə nail olmaqla münaqişənin həllini hərbi müstəvisindən çıxardı və elə həmin ildə «Əsrin müqaviləsi»ni imzalamaqla iqtisadi müstəviyə gətirdi. İqtisadi müstəvidə gedən müharibədə isə Ermənistan bütün beynəlxalq və regional layihələrdən kənar qalaraq məğlubiyyətə uğradı. Artıq bu gün iqtisadi inkişafdan kənarda qalmış Ermənistan sülh danışıqlarına daha meyilli yanaşmaqdadır. Beləliklə, BTC və BTƏ kimi beynəlxalq layihələri həyata keçirməklə Heydər Əliyev Ermənistanın məğlubiyyət gününü nəzərdə tutmuşdur. Ermənistanın məğlubiyyəti isə Dağlıq Qarabağ probleminin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həlli, Qafqaz regionunda sülhün, əmin-amanlığın başlanğıcı deməkdir.

Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin də siyasətinin əsas prioritetlərindən biri Azərbaycan, bütün regionda sülhün, əmin-amanlığın, firavanlığın təmin olunmasıdır. BTC və BTƏ kimi beynəlxalq layihələrin reallaşdırılması isə bu siyasətin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır və regiona iqtisadi, siyasi sabitlik gətirir.

Ermənistanın beynəlxalq layihələrdən kənarda qalması onun yeritdiyi militarist siyasətin, terroru və separatizmi dəstəkləməsinin nəticəsi kimi

Heydər Əliyev bir sıra global layihələri həyata keçirərkən Azərbaycanın üç əsas milli marağını önə çəkmişdir. Bunlar dövlət büdcəsinin zənginləşdirilməsi və əhəlinin güzəranının yaxşılaşdırılması, Azərbaycanın və ümumilikdə bölgənin dünyanın iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilməsi və Avropa Birliyinə inteqrasiyasının sürətləndirilməsi və ən nəhayət, təcavüzkar, militarist siyasət yeridən, terroru və separatizmi dəstəkləyən Ermənistanın bu layihələrdən kənarda qalmaqla dünyadan təcrid olunması, mövqelərinin zəifləməsi, nəticədə isə Azərbaycanın haqlı şərtlərini qəbul etmək məcburiyyətində qalmasından ibarətdir.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra atəşkəsin imzalanması Azərbaycanın qısa zaman kəsiyində inkişafına səbəb oldu. Belə ki, həmin vaxtdan etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatında, siyasətində çox böyük uğurlar əldə edərək, öz tərəfdaşları ilə birlikdə iri beynəlxalq, regional layihələr həyata keçirməyə başladı. Ermənistan isə, əksinə, yeritdiyi militarist siyasətin, terroru və separatizmi dəstəkləməsinin nəticəsində beynəlxalq və regional layihələrdən kənarda qaldı. Şübhəsiz ki, Ermənistan bu baxımdan böyük problemlərlə üzləşdiyini yaxşı dərk etməkdədir. Məhz buna görə bir neçə dəfə Ermənistan tərəfindən Azərbaycana iqtisadi əməkdaşlıq təklif olunmuşdur. Lakin Heydər Əliyev qətiyyətlə bildirmişdir ki, işğal olunmuş ərazilər azad edilməyincə, Ermənistanla iqtisadi əməkdaşlıqdan söhbət gedə bilməz.

Yeritdiyi militarist siyasətin nəticəsində Ermənistanın beynəlxalq və regional layihələrdən kənarda qalması Azərbaycanın iqtisadi və siyasi mövqeyini kifayət qədər möhkəmləndirdi. Heydər Əliyevin apardığı uğurlu iqtisadi və siyasi islahatların sayəsində BMT-nin «Dünya investisiyalar hesabı»nda Azərbaycan Mərkəzi Asiyanın aparıcı ölkəsi kimi təqdim edildi. Heydər Əliyevin sayəsində ərşəyə gəlmiş tarixi İpək Yolunun bərpası, Bakı–Tbilisi–Ceyhan, Bakı–Tbilisi–Ərzurum kimi layihələrin həyata keçirilməsi regiona sabitlik, əməkdaşlıq gətirir və regionun problemlərinin həllində önəmli rol oynayır, regional və beynəlxalq inteqrasiyanı sürətləndirir, Azərbaycan və Gürcüstanı bir-birinə sıx birləşdirir, Avropa və Asiya arasında infrastrukturun–nəqliyyat qovşağının formalaşmasına imkan yaradır. Bu layihələr həm siyasi, həm iqtisadi, həm də regional müstəvidə böyük faydalar gətirir. Şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin müəllifliyi ilə ərşəyə gəlmiş layihələr həyata keçirildikcə, Qafqazda sülh və əmin-amanlığın inkişafı zəncirvari proseslə davam etdirilir.

Həyata keçirdiyi militarist siyasətin, terroru və separatizmi dəstəkləməsinin nəticəsində bütün beynəlxalq layihələrdən kənarda qalan Ermənistanın əsas ümidi xaricdə fəaliyyət göstərən erməni diasporuna qalıbdır. Bu diaspor isə Ermənistanın qonşu dövlətlərlə münasibətlərini korlayan ən böyük amildir. Militarizmi və terroru dəstəkləyən erməni diasporu isə Ermənistanı özündən asılı saxlayaraq, bütün beynəlxalq və regional layihələrdən kənarda qalmasına və bunun nəticəsində tərkd edilən ölkəyə çevrilməsinə şərait yaratmaqdadır.

Ermənistanın regional inteqrasiyadan kənarda qalması ar-

tıq beynəlxalq birlik üçün fakta çevrilmişdir. Ermənistanın zahirən Gürcüstanla münasibətləri mövcud olsa da, bu yalnız rəsmi xarakter daşıyır. Çünki Ermənistanın Gürcüstana qarşı iddiaları mövcuddur və Ermənistan Axalkalakidə yaşayan ermənilərin vasitəsilə separatizmi gücləndirməkdədir. Erməni siyasətçiləri ölkə iqtisadiyyatının gələcəyinin ancaq regional əməkdaşlıqdan asılı olduğunu və qonşularla, ilk növbədə, Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərin normallaşdırılmasının mümkünlüyünü etiraf etsələr də, militarist siyasət yeritməyi və separatizmi dəstəkləməyi davam etdirməkdədirlər. Çünki başda R.Köçeryan olmaqla bütün erməni siyasətçiləri milli mənafehlərdən daha çox kənar qüvvələrin geosiyasi maraqlarına uyğun fəaliyyət göstərməkdədirlər.

Ermənistan Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəmərlərinin istismara verilməsi və bir dövlət kimi hər iki layihədən təcrid olunmasına biganə yanaşdığını bildirirsə də, daxildə bu məsələ ilə bağlı təəssüflənən ermənilərin sayı az deyil. Beləliklə, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin birlikdə gerçəkləşdirdikləri global əhəmiyyətli layihələrlə bağlı ermənilərin təəssüflənməkdən başqa çarələri qalmamışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Ermənistan real vəziyyəti qiymətləndirərək, separatizmdən imtina edib özünün layihələrdə mümkün iştirakına çalışmaq əvəzinə, Şərqi Qərblə birləşdirən layihələrin reallaşmasına həmişə əngəl törətməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə Amerika və Avropada fəaliyyət göstərən erməni diasporu bütün beynəlxalq və regional layihələri Azərbaycan və Türkiyənin «onsuz da blokada şəraitində boğulan Ermənistanın vəziyyətini daha da pisləşdirmək» istəyi kimi qiymətlən-

dirməyə cəhd göstərirlər. Heydər Əliyevin qətiyyəti nəticəsində beynəlxalq birliyə bütün bunların şantaj olması və əslində, Ermənistanın Qərbin Cənubi Qafqazda həyata keçirmək istədiyi çox vacib geosiyasi və geoiqtisadi layihələrin əngəlçisi olduğu çatdırıldı. Heydər Əliyev Ermənistanın Cənubi Qafqazda həyata keçirilən layihələrdən məhrum olmasının əsl səbəblərinin onun yeritdiyi militarist siyasətin, terroru və separatizmi dəstəkləməsinin nəticəsi olduğunu dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa nail oldu. Digər tərəfdən, Azərbaycan və Gürcüstanın birgə həyata keçirdikləri layihələrin geosiyasi əhəmiyyəti həddən artıq böyük olduğu üçün layihə iştirakçıları Ermənistanın şantaj xarakterli təbliğatlarına məhəl qoymadılar.

Təbii resurslardan məhrum və kommunikasiya dəhlizlərinə çıxışı bağlı olan Ermənistanın vacib nəqliyyat dəhlizlərinə iştirak etməməsi ölkə iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə salıb. Ermənistan hökuməti tranzit haqları toplamaqla dövlət büdcəsini yüksəltməkdən belə məhrum olub. Demək olar ki, rəsmi Yerevanın işğalçı və separatçı siyasəti Ermənistanı regional dalana salıb. Heydər Əliyevin sayəsində reallaşan layihələr Ermənistanın xarici dəstəklə müharibədə əldə etdiyi hərbi nəticələrin hüquq müstəvisində rəsmiləşdirilməsinə nail olmamalarına gətirib çıxardı. Əksinə, bu layihələr Azərbaycanın nüfuzunun güclənməsi, Qarabağ münaqişəsinə ədalətli münasibətin formalaşması və buna paralel olaraq, Ermənistanın işğalçı siyasətinin ifşa olunması ilə müşahidə edildi. Ən əsası isə Azərbaycan bu layihələrin sayəsində Ermənistanla nisbətə iqtisadi qüdrətini qat-qat möhkəmləndirdi.

Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsində regio-

nun nəhəng iqtisadi layihələrinin həyata keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatına qoyulan ümumi sərmayənin həcmi 21 milyard dollara çatdırdı. Bu gün təkcə neft-qaz layihələri üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatına 10 milyard dollar sərmayə yatırılır. Beynəlxalq və regional layihələrdən kənar qalan Ermənistan isə praktiki olaraq heç nəyə nail olmamışdır. Erməni ekspertlərinin ölkənin 2020-ci ilədək gözlənilən inkişaf perspektivləri ilə bağlı işlənən inkişaf ssenarisinə görə Ermənistanın büdcəsinin 2020-ci ildə 7,6 milyard dollara çatacağı ehtimal olunur. Halbuki ən yaxın zaman intervalını götürsək, 2015-ci ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsinin 25 milyard dollar təşkil edəcəyi gözlənilir. Ermənistan isə yeritdiyi militarist siyasətdən, terroru və separatizmi dəstəkləməkdən imtina etmədiyi halda, heç 2030–2040-cı illərdə də belə bir büdcəyə malik olmayacaq.

Beynəlxalq layihələrdən kənar qalan Ermənistanın yaxın 15-20 ili əhatə edə biləcək konkret strateji inkişaf proqramı mövcud deyil. Ermənistanın dövlət büdcəsinin isə təqribən 30%-i xaricdən alınan ianələr və qrantlar hesabına formalaşır. Qeyd etdiyimiz kimi, işğalçı ölkənin iqtisadiyyatının təlatümlü vəziyyətdə olduğunu erməni ekspertlərinin özləri də etiraf edirlər. Beləliklə, Heydər Əliyevin düşünülmüş, konseptual siyasətinin nəticəsində Ermənistanın Dağlıq Qarabağ problemini mövcud vəziyyətdə saxlaması bu ölkəyə böyük zərbə vurur. Atəşkəs haqda saziş imzalanandan etibarən Qafqazda həyata keçirilən beynəlxalq və regional layihələrdən kənar qalması Ermənistan iqtisadiyyatını ağır duruma sürükləyib. Məhz buna görə erməni rəsmiləri artıq Azərbaycanın atəşkəs rejiminə tam nəzarət etməsini və istədiyi vaxt vəziyyəti dəyişməyə qadir ol-

masını etiraf etməkdədirlər. Hələ 1998-ci ilin əvvəlində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi istiqamətində müəyyən qədər liberallıq göstərdiyi üçün istefaya məcbur edilmiş L. Ter-Petrosyan «Nezavisimaya qazeta»da dərc olunmuş erməni xalqına müraciətində bildirmişdir: «Ermənistan ictimaiyyəti o vaxt üçün təklif edilən sülh planını (Dağlıq Qarabağ ətrafındakı rayonların azad edilməsi və Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində yüksək özünüidarə statusunun verilməsi) rədd etməklə tarixi səhvə yol verdi və əvvəl-axır bunun fərqinə varacaq». Bütün bunlar onu göstərir ki, beynəlxalq və regional layihələrdən kənarda qalmış erməni xalqı ağır iqtisadi şəraitdə yaşamasına baxmayaraq, hələ də daşnakların radikalizmi və böyük vədləri üzərində ifratçılıq əhvalını konstruktivizmdən üstün tutmaqdadır.

Ermənistanın Qafqazda həyata keçirilən beynəlxalq və regional layihələrdən kənarda qalması həm də bu ölkəni, faktiki olaraq, tərəfdaşsızlıq vakuumuna sürükləyib. Belə olan halda isə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi hərbi müstəviyə keçərsə, Yerevan üçün çox böyük bir təhlükəli hal yaranacağı aydın olur.

Beləliklə, bütün bunlar bir daha sübut edir ki, regionda həyata keçirilən bir sıra iri layihələrdən uzaq düşən, iqtisadi cəhətdən digər dövlətlərdən asılı vəziyyətdə qalan Ermənistan cəmiyyətində, sözün əsl mənasında faciəli vəziyyət yaşanılır. Artıq işğalçı ölkənin bəzi siyasi dairələri Heydər Əliyevin apardığı xarici siyasət qarşısında rəsmi Yerevanın aciz qaldığını açıq-aşkar şəkildə etiraf etməyə məcbur olurlar.

Rusiya Federasiyası tərəfindən Ermənistanın sürətlə silahlandırılması «Ümumi Qafqaz evi»nin yaranması yolunda əsas maneələrdən biri kimi

Rusiya Federasiyasının Ermənistanla mövcud olan münasibətləri hərbi ittifaq səviyyəsində qurulmuşdur. Məhz buna görə də hər iki dövlət müdafiə və ya hərbi əməkdaşlıq sahəsində birgə siyasət yürütməkdədir. SSRİ süquta uğradıqdan sonra Rusiya bu əməkdaşlıq çərçivəsində Ermənistanı sürətlə silahlandırmağa başlamışdır. Rusiyanın Ermənistanı silahlandırması isə ilk öncə Qafqazda mövcud olan münaqişə tərəflərinin, xüsusilə Azərbaycan və Ermənistanın yaranmış problemin həlli üçün danışıqları beynəlxalq normalar əsasında davam etdirmələrinə öz mənfi təsirini göstərir. Rusiya bir tərəfdən Qafqazda sülhün və sabitliyin təmin olunması istiqamətində özünün maraqlı olmasını nümayiş etdirir, digər tərəfdən isə Ermənistanı silahlandırma siyasətini davam etdirərək, böhranın növbəti mərhələsinin başlanmasına şərait yaradır. Bu isə Qafqazda sülhün və əmin-amanlığın bərpa edilməsi yolunda müstəsna əhəmiyyətə malik olan Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi»nin yaranması yolunda əsas maneələrdən birinə çevrilmişdir.

Həç şübhəsiz, Rusiya postsovet məkanında öz təsir dairəsini yenidən gücləndirmək naminə «Ümumi Qafqaz evi»nin yaranması ideyasının əleyhinə olan mövqeyini Ermənistan tərəfindən səsləndirir. Rəsmi Moskva yaxşı dərk edir ki, Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» Qafqazdakı münaqişələrin həlli istiqamətində fəaliyyət göstərən bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardan daha səmərəli ola bilər. Ona görə ki, BMT-nin Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı dörd qətnaməsi var.

Həmin sənədlərdə Ermənistanın silahlı birləşmələrinin qeyd-şərtsiz işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərini tərk etmələri göstərilib. Lakin BMT özü qərarlarının yerinə yetirilməsi istiqamətində heç bir tədbir görmür. Əksinə, bu məsələni və bu istiqamətdə bütün səlahiyyətləri Minsk qrupu adlı quruma həvalə edibdir. Bu qurumda isə Rusiya aparıcı mövqelərdən birini tutubdur. Məhz buna görə də Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məqsədilə Minsk qrupu tərəfindən təqdim edilmiş üç təklifi mətbuatda dərc etdirərək, həmin təkliflərin heç birinin Azərbaycanın və ümumilikdə Qafqazda sülhün təmin olunmasının xeyrinə olmadığını aşkar şəkildə sübuta yetirdi.

Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallaşdırılması, ilk növbədə, Qafqazda separatizm və terrora, rəsmi Moskva başda olmaqla bir sıra böyük qüvvələrin separatizmi dəstəkləməsinə son qoyulması və bununla da bölgədə sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə nail olunması məqsədini güdür. Buna görə də Rusiya Ermənistanı silahlandırmaqla «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallaşmasının qabağını alır. Digər tərəfdən, beynəlxalq təşkilatların Qafqazda sülhün təmin olunması istiqamətində həyata keçirdikləri tədbirləri nəticəsiz qoyur. Rusiya isə Gürcüstan və Azərbaycana qarşı destruktiv siyasət apararaq, separatçıları Tbilisi və Bakının əleyhinə silahlandırırdığı üçün bölgədə mövcud olan münaqişələrdən ən çox əziyyət çəkən Azərbaycan və Gürcüstan bütün günahları Rusiyada görür. Əslində isə Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallaşdırılması prosesində Rusiyanın da iştirakı vacibdir. Çünki Rusiya Federasiyasının özü də Qafqaz bölgəsinə aid olduğu üçün burada mövcud olan problemlərin həllin-

də maraqlı olmalıdır. Bu istiqamətdə Azərbaycan və Rusiya əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində, Rusiyanın bölgədə sülhün təmin edilməsi prosesinə qoşulmasında, bu böyük dövlətin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallaşdırılmasında marağının artırılmasında Heydər Əliyevin fəaliyyəti müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Rusiya Federasiyasının Ermənistanı sürətlə silahlandırması bu dövlətin Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında olan ərazilərdə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməsinə imkan yaratmış və bunun nəticəsində Dağlıq Qarabağ bölgəsinin ətrafındakı yeddi rayondan 700 min, Dağlıq Qarabağın özündən isə 50 min azərbaycanlı qovulmuşdur. Əvvəllər Ermənistanda yaşamış 250 min azərbaycanlı da etnik təmizləmə siyasətinə məruz qalmışdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi istiqamətində on ildən artıq bir müddət davam edən danışıqlarda Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqe tutması, beynəlxalq hüququn bütün normaları və prinsiplərini kobudcasına pozması, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan qoşunlarının işğal edilmiş ərazilərdən qeyd-şərtsiz və dərhal çıxarılmasını tələb edən dörd qətnəməsinə məhəl qoymaması, Dağlıq Qarabağda heç bir beynəlxalq təşkilat tərəfindən tanınmayan qanunsuz referendumun keçirilməsi prosesində də Rusiya Federasiyasının Ermənistanı sürətlə silahlandırması amili mühüm rol oynamışdır.

Rusiya Federasiyasının Ermənistanı sürətlə silahlandırması sonuncu dövlətin Heydər Əliyevin güzəştli və konstruktiv mövqe nümayiş etdirərək Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə maksimum

geniş muxtariyyət verilməsi və orada yaşayan bütün insanların təhlükəsizliyinin təminatı, yurdundan didərgin düşmüş insanların Dağlıq Qarabağa və onun ətrafındakı rayonlara qaytarılması və sülhün bərqərar edilməsi təklifini rədd etməsinə təkan vermişdir. Çünki Ermənistan Rusiya Federasiyasının yardımı ilə militar dövlətə çevrildikcə özünü tam arxayın hiss etməyə başlamışdır. Ermənistan Respublikası belə mövqə nümayiş etdirməklə beynəlxalq hüquq normalarına zidd çıxır və «Ümumi Qafqaz evi»nin yaranması yolunda əsas maneələrdən birinə çevrilir.

Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının məzmunu və mahiyyətlərindən biri də bölgədə yaşayan milli azlıqlara hörmətlə yanaşmaqdan ibarətdir. Ermənistan isə həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətinin nəticəsində nəinki bölgədə, həm də dünyada analoqu olmayan milli azlıqların yaşamadığı bir dövlətə çevrilmişdir. Belə olan halda isə bu kimi dövlətin Rusiya Federasiyası tərəfindən silahlandırılması «Ümumi Qafqaz evi» yaradılmasına mənfi təsir göstərməkdədir.

«Ümumi Qafqaz evi» ideyasının gerçəkləşməsi üçün beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsipləri qorunmalıdır. Ermənistan isə tam bunun əksinə olaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağa bağlı qəbul etdiyi qətnamələrin həyata keçirilməsi məsələsinə heç məhəl qoymaq istəmir. Beynəlxalq mübahisələrin və münasibətlərin nizama salınması üçün universal mexanizm hesab olunan BMT-nin qətnamələrinə məhəl qoymayan Ermənistan, heç şübhəsiz, regional münasibətlərin nizamlanması prosesinə də öz mənfi təsirini göstərir.

Heydər Əliyevin müəllifi olduğu «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallaşdırılması yolunda göstərdiyi konkret səylər Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münasibətlər sahəsində atdığı praktiki addımlarda, bağlanan müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycanın bütün regionun sosial-iqtisadi inkişafa xidmət edən qlobal iqtisadi layihələrin reallaşması istiqamətində atdığı ardıcıl addımlar bütün dünyada sülhsevər ideya kimi tanınmış «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının gerçəkləşməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır. Lakin Rusiya Federasiyası tərəfindən sürətlə silahlandırılması nəticəsində Ermənistanın təcavüzkar siyasətini daha da genişləndirməsi «Ümumi Qafqaz evi»nin yaranması yolunda əsas maneələrdən biri kimi qiymətləndirilməkdədir.

Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının beynəlxalq səviyyədə dəstəklənməsi və müdafiə olunması

Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatların işində fəal iştirak etməsi həm də Qafqazın təhlükəsizliyi və xarici siyasəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, miqyas və nüfuzundan asılı olmayaaraq, universal və regional beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının beynəlxalq səviyyədə dəstəklənməsi və müdafiə olunması təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməkdədir.

Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dünyada yaranan yeni təhdidlərlə mübarizənin getdikcə artması Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının beynəlxalq səviyyədə dəstək-

lənməsinə və müdafiə olunmasına zəruri şərait yaratdı. Çünki məhz «Ümumi Qafqaz evi» ideyası bölgədə sülhün, sabitliyin və əmin-amanlığın təmin edilməsinə yönəlmiş təhdidlərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş ilk və irimiqyashı təşəbbüs hesab olunmaqdadır. Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyası dünyanın geostrateji bölgəsi olan Qafqazda mövcud olan və davamlı sülhün yaranmasına maneçilik törədən separatçı təhdidlərin aradan qaldırılmasına və onların qarşısının alınmasına yardım etməklə yanaşı, həm də Qafqaz dövlətləri və xalqlarının milli maraqlarının qlobal siyasətdə müdafiəsinə imkanlar yaradır. «Ümumi Qafqaz evi» ideyasını beynəlxalq səviyyədə dəstəkləyən və müdafiə edən beynəlxalq təşkilatlar isə Qafqazda təhlükəsizlik probleminə tərəfdaş dövlətlərin diqqətini cəlb etmək üçün əlverişli forum rolunu oynayırlar.

Bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olmasında, davamlı inkişafın və demokratikləşmənin qorunub saxlanmasında, insan hüquqlarının müdafiə olunmasında, iqtisadi və sosial sahələrdə həyata keçirilən müxtəlif layihələr çərçivəsində birgə əməkdaşlığın genişlənməsində, terrorçuluğa qarşı mübarizədə, o cümlədən beynəlxalq hüquq sisteminin möhkəmləndirilməsində və bu istiqamətdə beynəlxalq birlik tərəfindən qəbul edilmiş qərarların icrasının təmin edilməsində əvəzsiz rol oynadığını qəbul edirlər.

«Ümumi Qafqaz evi» ideyası Qafqaz dövlətlərini əhatə edən və onların arasında münasibətlərin və ümumi təhlükəsizliyin norma və prinsiplərini təsbit edən yeganə regional ideyadır. Bu ideya bölgədə sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi

istiqamətində yeganə prinsipial siyasi əsasdır. Məhz buna görə miqyas və nüfuzundan asılı olmayaraq, universal və regional beynəlxalq təşkilatlar bu ideyanın yeni siyasi mühitdə oynaya biləcək mühüm rolunu nəzərə alaraq, onun reallaşmasının xoşməramlı niyyət olduğunu müdafiə etməkdədirlər. İslam Konfransı Təşkilatı tərəfindən Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyası Qərbi və Şərqi mədəniyyətlərindən bəhrələnməklə, Qafqaz dövlətləri və xalqları arasında dialoqa töhfə verəcək ən böyük ictimai-siyasi əsas kimi qiymətləndirilmişdir. Bununla yanaşı, MDB çərçivəsində «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının Qafqaz ölkələri arasında iqtisadi, siyasi, hüquqi və humanitar sahələrdə münasibətlərin inkişaf etdirilməsində, bölgədə mövcud olan münaqişələrin həll edilməsi və təcavüzkar separatizmlə mübarizə istiqamətində birgə səylərin artırılmasında, Qafqaz dövlətlərinin vahid mövqedən çıxış etməsində xüsusi rol oynaya biləcəyi vurğulanmışdır.

Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının beynəlxalq səviyyədə dəstəklənməsi və müdafiə olunmasının səbəblərindən biri də bu ideyanın Qafqaz dövlətlərinin bir-birlərilə dövlət suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmağa, sərhədlərin toxunulmazlığı və daxili işlərə qarışmamaq kimi beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsipləri əsasında dost münasibətləri qurmağa, region və beynəlxalq problemləri həll etmək istiqamətində birgə fəaliyyətə çağırması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, «Ümumi Qafqaz evi» ideyası regionun kütləvi qırğın silahlarından azad məkana çevrilməsi, regiondan xarici hərbi qüvvələrin çıxarılması, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun regional münasibətlərin inkişafı istiqamətinə

yönəlmiş mühüm ideya kimi qiymətləndirilir. Tarixi İpək Yolunun bərpası, Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihələrinin beynəlxalq birlik tərəfindən dəstəklənməsi və müdafiə olunması həm də Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının dəstəklənməsi və müdafiə olunması kimi səciyyələndirilməlidir. Çünki Heydər Əliyev bütün beynəlxalq və regional layihələrin həyata keçirilməsində təkcə Azərbaycanın deyil, bütün bölgənin sülh və əmin-amanlıq içində yaşamasını ön plana çəkmişdir.

Ümumiyyətlə, Qafqaz ölkələri arasında hərtərəfli tərəfdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə və harmonik münasibətlərin qurulması, separatizm, Qafqazda hərtərəfli regional əməkdaşlığın həyata keçirilməsi istiqamətində maneə hesab olunan etnik, siyasi və dini ekstremizmdən qaynaqlanan risklərin zərərsizləşdirilməsi, regionda sülhün və sabitliyin bərqərar olması üçün Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyası əvəzolunmaz amil kimi beynəlxalq səviyyədə dəstəklənir və müdafiə olunmaqdadır.

**Qafqaz bölgəsində və dünyada sülhün qorunması naminə
Azərbaycan və Gürcüstanın beynəlxalq antiterror
koalisiyasında iştirakı və onların antiterror
əməliyyatını dəstəkləməsi**

2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-York vaxtı ilə saat 8.46-da (Bakı vaxtı ilə 17.46) «Amerika Eyrlaynz» aviasirkətinin Bostondan Los-Ancelesə uçan (11-ci reys) «Boinq» sərnişin təyyarəsi içindəki 102 sərnişinlə birlikdə Nyu-Yorkdakı Dünya Ticarət Mərkəzinin şimal binasına çırpıldı. 17 dəqiqə sonra

«Yunayted Eyrlaynz» şirkətinə məxsus daha bir «Boinq» sərnişin təyyarəsi (175-ci reys, Boston–Los-Anceles) içindəki 62 nəfərlə birlikdə ticarət mərkəzinin cənub binasına dəydi. ABŞ Federal Aviasiya İdarəsi Nyu-York ətrafında uçuşlara qadağa qoyduqdan bir neçə dəqiqə sonra–saat 9.55-də (Bakı vaxtı ilə 18.55) «Amerika Eyrlaynz»-ın Vaşinqtondan Los-Ancelesə uçan sərnişin təyyarəsi (77-ci reys) ABŞ Müdafiə Nazirliyinin (Pentagonun) binasına çırpıldı. Nəticədə nazirliyin 125 əməkdaşı, təyyarədə olan 93 sərnişin həlak oldu. 10.25-də isə «Yunayted Eyrlaynz»-ın Nyu-Yorkdan San-Fransiskoya uçan (93-cü reys) daha bir sərnişin təyyarəsi Somerset qraflığında, Pitsburqdan 130 kilometr aralıda yerə dəyib partladı. Həmin gün saat 17.36-da ilk dəfə olaraq ABŞ hökuməti terror aktlarının arxasında Üsama bin Laden və onun «Əl-Qaidə» təşkilatının dayandığını iddia etdi. Hadisədən bir neçə saat sonra Üsama bin Laden terror aktları ilə əlaqəsini təkzib etsə də, sonralar bunun əksini təsdiqləyən çoxlu faktlar üzə çıxdı.

Beləliklə, 2001-ci ilin 11 sentyabrı çağdaş tarix üçün yeni istinad nöqtəsi oldu. Amerikanı sarsıdan partlayışlar beynəlxalq terrorçuluq kabusunun dünya üçün nə dərəcədə dəhşətli təhlükə törətdiyini təsdiqlədi. Bu hadisə dünyanı da iki yerə ayırdı: bir tərəfdə insanlığı təhdid edən terror şəbəkəsi, digər tərəfdə isə onunla mübarizəyə qalxan beynəlxalq koalisiya. Amerikanı yerindən oynadan 11 sentyabr hadisələri dünya ictimaiyyətini dünya gerçəkliyinə yenidən baxmağa təhrik etdi. Çünki Nyu-York və Vaşinqtonda həyata keçirilən misli görünməmiş terror təkcə Birləşmiş Ştatları deyil, bütövlükdə dünyanı və beynəlxalq sülhü təhdid edən aksiya idi.

11 sentyabr hadisələri göstərdi ki, dünyanın ən böyük fəvqəldövləti belə beynəlxalq terror şəbəkəsi ilə ayrılıqda mübarizə aparmaq gücündə deyil. Məhz buna görə də Amerikanı sarsıdan bu faciədən dərhal sonra ABŞ Prezidenti Corc Buş dünya dövlətlərinə müraciət edərək onları beynəlxalq terrorçuluqla mübarizəyə çağırdı. ABŞ hökuməti dövlətlərin bu dəstəyindən dərhal yararlanaraq beynəlxalq terrorçuluğa qarşı antiterror koalisiyasını yaratmağı bacardı. Vaşinqton tarixdə ilk dəfə olaraq NATO-nun 5-ci maddəsinə istinad edərək alyans üzvlərindən yardım istədi. NATO üzvü olmayan onlarla dövlət antiterror koalisiyasında bu və ya digər şəkildə iştirak etdi. BMT-nin tələbi ilə dünya dövlətləri bir neçə ayda terrorla mübarizənin əsas prinsiplərini qanunlarına saldılar.

Dünyanın bir sıra böyük və nüfuzlu dövlətləri ilə yanaşı, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları da beynəlxalq antiterror koalisiyasında yer aldılar. Məhz Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin nümayiş etdirdiyi bu prinsipiallıq hər iki respublikanın istər regional, istərsə də beynəlxalq müstəvidəki mövqeyini bir daha möhkəmlətdi.

Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları beynəlxalq sülhün və sabitliyin qorunub saxlanmasına yönəlmiş birgə tədbirlərdə iştirak etməklə, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə töhfə vermək üçün davamlı səylər göstərmiş oldular.

2001-ci il 11 sentyabr hücumlarından sonra terrorçuluqla mübarizə beynəlxalq gündəliyin ən vacib məsələlərindən birinə çevrildi. Beynəlxalq ictimaiyyətin terrorçuluğa qarşı mübarizəsini tam dəstəkləyən Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları istənilən pərdə altında həyata keçirilən terror fəaliyyəti əleyhinə

bir sıra mühüm addımlar atmışlar. Xüsusilə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq terrorçu təşkilatlara qarşı mübarizəni dəstəkləmək məqsədilə öz hava məkanını və hava limanlarını koalisiya üçün açıq elan etmişdir. Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları, həmçinin global və regional səviyyədə terrorçuluğa qarşı mübarizə məqsədilə qəbul edilmiş bütün konvensiyaların iştirakçısına çevrildilər. Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarından fərqli olaraq, ilk vaxtlarda işğalçı Ermənistan isə beynəlxalq antiterror koalisiyasına qoşulmaqla bağlı gözləmə mövqeyi tutmağa üstünlük verdi.

Azərbaycan Respublikası ən həssas bölgələrdə vəziyyətin sabitləşməsində yaxından iştirak edir. Daha dəqiq desək, Azərbaycan sülhməramlıları Serbiyanın Kosovo əyalətində və Əfqanıstanda NATO-nun başçılığı ilə həyata keçirilən sülhməramlı əməliyyatlarda, İraqda beynəlxalq koalisiyanın tərkibində təhlükəsizliyin təmin olunmasında iştirak edirlər.

Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları silahlara nəzarət və onların yayılmaması sahəsində müvafiq beynəlxalq müqavilələrin iştirakçıları kimi beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş səyləri tam dəstəkləyirlər. Beynəlxalq silahların yayılmaması rejiminin zəifləməsindən ciddi narahatçılıq keçirən hər iki Cənubi Qafqaz respublikası adekvat nəzarətin tətbiqi üçün beynəlxalq ictimaiyyət və müvafiq təşkilatlarla əməkdaşlıq yaratmışlar. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq antiterror koalisiyasının üzvü kimi dəfələrlə terrorla mübarizəyə qalxan beynəlxalq koalisiyaya üzv olan böyük dövlətlərin qarşısında Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə silahlara nəzarət mexanizminin tətbiq olunmamasından narahatlığını və beynəlxalq nəzarətdən kənarda qalan bu ərazi-

lərdə çoxlu silah və sursat toplanmasının regional sülhə ciddi təhdidlər yaratdığını bildirmişdir.

Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının beynəlxalq antiterror koalisiyasında iştirakı və antiterror əməliyyatlarını dəstəkləməsi Amerika Birləşmiş Ştatları ilə hər iki Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlərin genişlənməsinə xidmət etdi. Rəsmi Vaşinqton Gürcüstanla, xüsusilə də Azərbaycanla əməkdaşlığa olan marağını təkcə strateji-coğrafi mövqe və zəngin karbohidrogen ehtiyatları ilə deyil, həm də möhkəm siyasi sabitliyə, demokratik inkişafa, beynəlxalq birliklə fəal integrasiyaya söykənən dövlətçilik kursunun dönməzliyi ilə şərtləndirir. Azərbaycan və Gürcüstan beynəlxalq antiterror koalisiyasına qoşulmaqla Amerika Birləşmiş Ştatları ilə strateji müttəfiqliyinin dönməz xarakter daşdığını nümayiş etdirdi. Bu isə hər şeydən öncə, Cənubi Qafqazda və bütövlükdə regionda sülhün, təhlükəsizliyin, global enerji və kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etdi.

2001-ci ildən Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları ilə ABŞ münasibətləri strateji müttəfiqlik istiqamətində inkişaf etməyə başladı və hər üç ölkə arasındakı əlaqələr bütün sahələrdə – siyasi, iqtisadi, regional əməkdaşlıq, beynəlxalq təhlükəsizlik və hərbi məsələlər üzrə genişləndirilərək və daha da inkişaf edərək, strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəldi. Xüsusilə ABŞ – Azərbaycan münasibətlərinin strateji müttəfiqlik səviyyəsinə çatması məhz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində gerçəkləşmişdir. Bu baxımdan beynəlxalq münasibətlərə əsaslı təsir göstərən 11 sentyabr hadisələrindən dərhal sonra Heydər Əliyevin terrorçuluğu pisləyən bəyanatla çıxış etməsini xüsusi

qeyd etmək lazımdır. Həmin vaxt Heydər Əliyev Azərbaycanın antiterror koalisiyasında fəal iştirak edəcək dövlətlərdən biri olduğunu qətiyyətlə bildirdi. Rəsmi Bakının ilk gündən Əfqanıstanda və İraqda həyata keçirilən antiterror əməliyyatlarına siyasi və hərbi dəstək verməsi Azərbaycan rəhbərliyinin rəsmi mövqeyinin əməli fəaliyyətə əsaslandığını göstərdi. ABŞ Prezidenti Corc Buş bu faktı bir neçə dəfə məmnunluqla vurğulamış və Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında başlanmış, hazırda isə Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən antiterror siyasətini təqdirəlayiq hesab etmişdir.

2003-cü ilin fevral ayında Heydər Əliyev ABŞ-da səfərdə olarkən prezident Corc Buş beynəlxalq terrorçuluqla mübarizə, antiterror koalisiyasında Azərbaycanın iştirakı və xidmətləri haqqında danışarkən Azərbaycanda bu sahədə görülən işlərdən çox məmnun qaldığını söyləmiş və Azərbaycanın Amerikanın yaxın dostu olduğunu bildirmişdir. Heydər Əliyev isə bu xüsusda demişdir: «Mən bu yaxınlarda cənab Corc Buşdan antiterror koalisiyasında Azərbaycanın fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən çox xoş bir məktub aldım. Biz sentyabrın 11-də ABŞ-da baş vermiş dəhşətli terror hadisəsindən dərhal sonra antiterror koalisiyasına qoşulmuşuq, bu koalisiyada öz vəzifəmizi yerinə yetiririk və bundan sonra da yerinə yetirəcəyik. Beləliklə, biz bu sahədə də Amerika – Azərbaycan əlaqələrini inkişaf etdiririk, daha da yüksəklərə qaldırıraq».

Beləliklə, Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin uzaqgörən siyasətlərinin sayəsində Azərbaycan və Gürcüstanın beynəlxalq antiterror koalisiyasında iştirakı və onların antiterror əməliyyatını dəstəkləməsi Qafqaz bölgəsində və dünyada sülhün qorunması istiqamətində böyük töhfə kimi qiymətləndirilə bilər.

IX FƏSİL

**Azərbaycan–Gürcüstan
münasibətlərinin möhkəmlənməsində
Heydər Əliyev amili**

**Azərbaycan–Gürcüstan münasibətləri
tarix və müasirlik kontekstində**

Azərbaycan və Gürcüstanın–Qafqazda mehriban qonşu kimi yaşayan iki dost dövlətin münasibətlərinin tarixi onların ədəbiyyatı, mədəniyyəti və iqtisadi əlaqələrinin tarixi qədər qədim və zəngindir. Azərbaycan və gürcü xalqları bir-birinin mədəniyyətinə maraq göstərmiş və bu sahədə əldə etdikləri təcrübələrdən qarşılıqlı surətdə faydalanmışlar. Hələ XII əsrdə gürcü şairi Çaxruxadze yazdığı «Tamariani» adlı qəsidələrində və Şota Rustaveli ölməz «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» poemasında Taryelin Nestanın fərağından çəkdiyi izzətləri təsvir edərkən, Nizami Gəncəvi irsindən geniş şəkildə istifadə etmişlər. Bununla yanaşı, XII–XIII əsrlər gürcü ədəbi və tarixi abidələrində Nizami Gəncəvi qəhrəmanlarının adının çəkilməsi «Leyli və Məcnun», «Xosrov və Şirin» poemalarının gürcü dilinə tərcümə olunduğunu güman etməyə imkan verir. Beləliklə, Azərbaycan və gürcü xalqlarının ənənəvi xüsusiyyətlərindən olan yüksək vətənpərvərlik hissləri, dövrün mütərəqqi ictimai ideya, ədəbi-estetik təsəvvür və mənəvi cəhətdən yaxınlıqları Nizami Gəncəvi ilə Şota Rustavelinin yaradıcılığında öz geniş ifadəsini tapmışdır.

Gürcü ədəbiyyatının ikinci intibah dövrü kimi qiymətləndirilən XV–XIX əsrlərdə Tiflis şəhəri Gürcüstanın mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də bütün Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların ədəbi-ictimai və mədəniyyət mərkəzi kimi formalaşmışdır. Milli dramaturgiyamızın banisi, görkəmli

mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin ölməz əsərlərinin bu şəhərdə yaranması, Gürcüstanda türk (Azərbaycan) teatrının əsasının burada qoyulması (1873-cü ildə Tiflisdə Novruz bayramı münasibətilə müsəlman teatr həvəskarları tərəfindən M. F. Axundzadənin «Lənkəran xanının vəziri» komediyasının bir neçə şəkli oynanılıb. Bununla da Tiflis Azərbaycan Teatrının əsası qoyulub), «Əkinçi» bağlandıqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatının təbliğində müstəsna rol oynayan «Ziya» (1879–1880), «Ziyayi-Qafqaziyyə» (1880–1884), «Kəşkül» (1883–1891), XX əsrin əvvəllərində görkəmli jurnalist M. Şahtaxtlının rəhbərliyi ilə nəşr olunan «Şərqi-Rus» (1903–1905) və s. qəzetlərin, böyük demokrat C. Məmmədquluzadənin «Molla Nəsrəddin» (1906–1918) satirik jurnalının ilk və bezi nömrələrinin də Tiflisdə nəşr olunması, həqiqətən, bu şəhərin azərbaycanlılar üçün ədəbi-ictimai və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi dəyərli olduğunu sübut etməkdədir.

Gürcüstanda dünyaya göz açmış Nəriman Nərimanov, Abdulla Şaiq, Ömər Faiq Nəmanzadə kimi Azərbaycan xalqının görkəmli yazıçıları, habelə İ. Qutqaşını, H. Zərdabi, H. Cavid, F. Köçərli, M. Ə. Sabir, M. S. Ordubadi, Ə. Nəzmi, Ə. Qəmküsar, S. M. Qənizadə, K. Minasazov kimi Qori seminariyasında və Tiflis Aleksandr Müəllimlər İnstitutunda təhsil almış digər Azərbaycan ədəbiyyatı, maarifi və ictimai fikrinin bir çox tanınmış nümayəndələri Tiflis ədəbi-ictimai mühiti ilə bağlı olmuş və xalqlarımız arasında sıx münasibətlərin qurulmasında müstəsna xidmətlər göstərmişlər.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində bir çox ağır sınaqlardan birlikdə çıxan Azərbaycan və gürcü xalqlarını M. F. Axundzadə, M. Cavaxəşvili, C. Məmmədquluzadə, Ş. Araçvispireli, S. Vurğun, M. Hüseyn, Q. Abaşidze, K. Kaladze, K. Leonidze kimi böyük şair və yazıçılar birliyə, qardaşlığa və sədaqətə çağırmışlar.

Maarif, mədəniyyət və incəsənət baxımından yeni gürcü ədəbi-bədii mühitinin əsasını qoyan və ictimai ideyalarla zənginləşdirən İlya Çavçavadze həm də tanınmış ictimai-siyasi xadim kimi Azərbaycan xalqının xarakterinə, həyat tərzinə, məişətinə, mədəniyyətinə və milli münasibət hissələrinin zənginliyinə yaxından bələd olmaq üçün Qayıbov, şeyxülislam Ə. Axundzadə, M. Şahtaxtılı, M. Cəlil, E. Sultanov, Eminağa Acalov, Məmmədağa Vəkilov, İbrahimaga və Həsənağa Terequlov qardaşları, F. Köçərli, S. M. Qənizadə, Ömər Faiq Nəmanzadə və b. Gürcüstanda yaşayan görkəmli azərbaycanlı ziyalılarla sıx ünsiyyət saxlamış, Azərbaycan xalqına, onun adət-ənənələrinə, şəərəfli keçmişinə böyük ehtiram göstərmiş, burada yaşayan azərbaycanlı əhali arasında savadsızlığı ləğv etmək üçün dəyərli məsləhətlər vermiş və bununla da hər iki xalq arasında siyasi və mədəni birliyin əsasını qoymağa nail olmuşdur.

Borçalı vaxtilə Nadir şah tərəfindən Qazax və Şəmsəddil mahallar ilə birlikdə Gəncə bəylərbəyliyindən alınaraq Kartli-Kaxeti çarlığının tabeliyinə verilsə də, bu məhaldə hər iki xalq arasında geniş qarşılıqlı milli münasibətlər davam etdirilmişdir. Məhz qarşılıqlı münasibətlərin sayəsində Gürcüstandan Hafiz Əfəndi, onun qızı, ilk qadın

yazıçı və tanınmış müəllimə Şəfiqə xanım Əfəndizadə, oğlu məşhur cərrah, professor Fuad Əfəndiyev, Adil Əfəndiyev, maarifçi və ictimai xadim Əhməd bəy Pepinov və Azərbaycan milli mədəniyyətinin, mətbuatının, maarifinin və ictimai fikrinin inkişafına mühüm təsir göstərən yazıçı-publisist Ömər Faiq Nemanzadə, Əliyar Qarabağlı, Kamal Talıbzadə, ədib və ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəriman Nərimanov, Həsən Seyidov, Abdulla Şaiq, Mustafa Mərdanov, Əli Qurbanov, Möhsün Sənani, Zəhid Xəlilov, Pənah Xəlilov, Həsən Həsənov, Aydın Məmmədov, Camal Mustafayev, Yaşar Nazıyev, Hamlet İsayev, Abdulla Mehrafov, Səlahəddin Xəlilov, Əlişir Musayev, Fərman Ceyranov, Zəhid Qaralov, Şamil Qurbanov, Loğman Məmmədov kimi çox böyük, istedadlı ziyalılar, məşhur elm, maarif, mədəniyyət, incəsənət və dövlət xadimləri çıxmışdır.

Gürcüstan Demokratik Respublikası (1918–1921) dövründə Gürcüstanda «Gələcək», «Gənclər yurdu», «Qələbə», «Al Bayraq», «Vətən», «İştirak», sovetləşmə dövründə isə «Kommunist», «Yeni fikir», «Yeni kənd», «İşıqlı yol», «Dan ulduzu», «Şərq kolxozçusu», «Qızıl şəfəq», «Yeni qüvvət», «Gənc nəsil», «Yeni həyat», «Pambıqçı» və s. bu kimi Azərbaycan dilində nəşr olunan mətbuat orqanları Azərbaycan və Gürcüstan arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsində və xalqlar arasında mədəni əlaqələrin gücləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycan dilində mətbuatın nəşr olunmasında isə Müsəlman Seyminə məxsus olan mətbəə avadanlıqlarından geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

1920-ci ildən Gürcüstanda Azərbaycan və türk dillərində ibtidai, sonralar isə orta məktəblər fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 1930-cu illərdən sonra isə pedaqoji məktəblər (Doloşda, Adıgündə) fəaliyyət göstərmişdir. Bu tədris müəssisələrində Bəşir Əliyev, Rüstəm ağa Şərifov, Əli Cədid Sultanov, Arif Sadıqov və bir sıra görkəmli maarifçilər fəaliyyət göstərmişlər.

Gürcüstanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra gərgin bir vəziyyət yarandı. İstər gürcü, istərsə də azərbaycanlı ziyalılar ictimai inkişafın mürəkkəb proseslərindən doğan ziddiyyətlərdən yaxa qurtarmağa müvəffəq ola bilmədilər. Lakin Sovet imperiyasının «ayır-buyur» siyasəti bu iki xalqın arasında mövcud olan tarixi münasibətlərə xələl gətirə bilmədi. Məhz buna görə sovet idarəetmə sisteminin hökm sürdüyü dövrlərdə də Azərbaycan–gürcü dostluğu öz keçmiş ahəngini saxlaya bildi.

SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan–Gürcüstan münasibətləri postsovet məkanında müstəqilliyə qovuşmuş gənc dövlətlər arasında çoxlarına nümunə göstərilir. Hər iki ölkəni tarixi yaxınlıq, strateji, geosiyasi və iqtisadi mənafələr birləşdirdiyi üçün Gürcüstan Qafqaz regionunda Azərbaycanın ən yaxın tərəfdaşı hesab olunur. Bununla yanaşı, Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra hər iki Cənubi Qafqaz respublikası etnik separatizmlə üzləşməsi ilə əlaqədar müstəqilliklərinin ilk vaxtlarından yaxın əməkdaşlıq münasibətlərinin saxlanmasına çalışıblar. XX əsrin sonlarında Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə yenidən qayıdışı ilə bu əməkdaşlıq və dostluq daha da

dərinləşmişdir. Məhz Heydər Əliyevin cəsarəti və uzaqgörənliyi sayəsində qlobal layihələr Gürcüstan ərazisindən keçməklə gerçəkləşdirilmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan–Gürcüstan münasibətlərinin müsbət məcrada inkişaf etməsi Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu münasibətlərin və hər iki dövlət arasında mövcud olan dostluq əlaqələrinin inkişafında böyük təcrübəyə malik, gələcəyi görüb əvvəlcədən proqnoz verməyə qadir olan şöhrətli siyasi xadim Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. 1993-cü ildə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə dünyada baş verən qlobal dəyişikliklərə yeni baxışla qayıtmış Heydər Əliyev təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün bölgə üçün olduqca əvəzsiz xidmətlər göstərdi və onun uzaqgörən siyasəti nəticəsində Qafqazda gözlənilən və gözlənilməyən təhlükələr neytrallaşdırıldı. Bu istiqamətdə isə Azərbaycan–Gürcüstan münasibətləri mühüm rola malikdir. Belə ki, Azərbaycan və Gürcüstan arasında mövcud olan dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri Qafqazı kiçik bölgə miqyasından çıxarıb, dünyanın geosiyasi maraqları çərçivəsinə daxil etdi.

Hər iki dövlətin qlobal enerji daşıyıcıları layihələrinin gerçəkləşməsinin iştirakçısına çevrilməsi, beynəlxalq təşkilatlarda ləyaqətlə təmsil olunması, məhz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsində Azərbaycanla Gürcüstan arasında mövcud olan əməkdaşlıq münasibətlərinin bəhrəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan və Gürcüstanın birlikdə gerçəkləşdirdiyi BTC neft kəməri və digər layihələrin baş tutmaması üçün bir sıra qüvvələr hər iki döv-

lət arasında münasibətləri gərginləşdirməyə cəhd göstərdilər. Lakin Heydər Əliyev bütün bunlara qarşı yenilməz siyasi iradə nümayiş etdirdi, həm daxili, həm də xarici əleyhdarları cəsarətlə dəf edə bildi. Azərbaycan–Gürcüstan münasibətlərinin qorunması və birgə fəaliyyət nəticəsində ümumi bölgədə sabitliyin təmin edilməsi Heydər Əliyevə uğur qazandırdı və onun şəxsiyyətini tarixləşdirdi.

Müasir dövrümüzdə Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadzenin siyasi uzaqgörənliyi nəticəsində Azərbaycan və Gürcüstan münasibətlərinin ənənəvi olaraq mehriban qonşuluq və tərəfdaşlıq xarakteri daşması böyük enerji daşıyıcıları ehtiyatı vasitəsilə bölgəyə dünyanın marağının daha da artırılması və diqqətinin cəlb edilməsinə xidmət etmişdir. Artıq Azərbaycan və Gürcüstanı tarix, ümumi maraq, yerli və qlobal əhəmiyyətli layihələr sıx şəkildə birləşdirmişdir. Hər iki dövlət enerji sektorunda 3 layihə həyata keçirmişdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan üçün «Şahdəniz» layihəsinin tam şəkildə həyata keçirilməsi prioritet təşkil edir. Belə ki, «Şahdəniz» və Bakı–Tbilisi–Ceyhan layihələrinin tam gücü ilə işləməsi və Gürcüstanın tranzit ölkə kimi dividendlər götürməsi bu ölkənin iqtisadi problemlərinin həllində əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, Azərbaycan–Gürcüstan münasibətlərinin birgə əməkdaşlıq üzərində qurulmasının göstəricisi kimi TRASEKA, Bakı–Supsa və Bakı–Tbilisi–Ceyhan kimi möhtəşəm layihələrin, eləcə də Bakı–Tbilisi–Ərzurum layihəsinin reallaşdırılmasını misal çəkmək olar. Belə əhəmiyyətli faktorlar üzərində qurulmuş Azərbaycan–Gürcüstan

münasibətlərini dinamik şəkildə inkişaf edən və siyasi strateji vacib münasibətlər kimi xarakterizə etmək olar.

Heydər Əliyev Azərbaycanla Gürcüstan arasında mövcud olan dostluq münasibətləri haqqında danışarkən demişdir: «Gürcüstan və Azərbaycan xalqları arasında mövcud olan dostluq da məhz həm əvvəlki nəsillərin, həm də bizim nəslin, sizinlə mənim və həmin illərdə istər Gürcüstanda, istərsə də Azərbaycanda bizimlə bir yerdə olan insanların yaratdıqlarına, topladıqlarına əsaslanır».

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstanın münasibətləri strateji müttəfiqlik müstəvisində

Bir çox dövlətlər üçün nümunə hesab olunan Azərbaycan–Gürcüstan münasibətləri Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri nəticəsində daha da yaxınlaşdırılmış və strateji tərəfdaşlığa çevrilmişdir. Dünya şöhrətli siyasi xadim, gələcəyi görən şəxsiyyət, təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütöv Qafqaz üçün ölçüyəgəlməz xidmətlər göstərmiş görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev hər iki ölkənin qurtuluş yolunu birlikdə, mehriban qonşuluqda və strateji tərəfdaşlıqda görmüşdür.

Azərbaycanın Gürcüstanla strateji müttəfiqlik münasibətlərinin qurulması üçün XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq hər iki dövlətin eyni problemlərlə üzləşməsi zəmin yaratmışdır. 1989-cu ilin 9 Aprel faciəsi, 1990-cı ilin 20 Yanvar faciəsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Abxaziya və Osetiya münaqişələri hər iki ölkənin siyasi həyatında eyni

yer tutmaqdadır. Bütün bunlar isə Azərbaycanla Gürcüstanın xüsusi tərəfdaşlıq və ciddi strateji əlaqələrinin formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Digər tərəfdən, Azərbaycan və Gürcüstanın coğrafi baxımdan bir-birini tamamlaması, Qara dənizi və Xəzər dənizini, bu dənizlərin sahillərində yerləşən ölkələri birləşdirməsi, energetika potensialına malik coğrafi məkanı, habelə global geosiyasi baxımdan Avrasiya məkanının ən mühüm strateji sahəsini əhatə etməsi münasibətlərin strateji müttəfiqlik müstəvisində inkişafına təkan vermişdir.

Azərbaycanın Gürcüstanla birlikdə bölgədə nəhəng iqtisadi layihələr həyata keçirməyə nail olmalarında ən böyük rolu münasibətləri strateji müttəfiqlik müstəvisində inkişaf etdirmələri oynamışdır. Azərbaycanla Gürcüstan arasında həmçinin təhlükəsizlik sahəsində və Avratlantik məkana inteqrasiya prosesində də sıx əməkdaşlıq mövcuddur. GUAM çərçivəsində Azərbaycan ilə Gürcüstanın strateji tərəfdaşlığı Avropa İttifaqının Avropa Qonşuluq Siyasəti və NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramında təhlükəsizlik mənafeələrinin uzlaşdırılmasına və strateji məsələlər üzrə ümumi mövqenin yaradılmasına imkan verir. Eyni zamanda Azərbaycanla Gürcüstanın strateji tərəfdaşlığının ən başlıca əlaqələndiricisi boru kəmərləridir. Bakı–Supsa və Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərləri, habelə Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri kimi mühüm layihələr ölkələrimizi bir-biri ilə birləşdirmiş, elektrik enerjisi sahəsində əməkdaşlığı uğurla inkişaf etdirməyə geniş imkanlar açmışdır.

Azərbaycanla Gürcüstan münasibətlərinin strateji müttəfiqlik müstəvisində inkişaf etdirilməsində təkcə energetika layihələri deyil, habelə müvəqqəti olaraq işğal edilmiş əraziləri ilə bağlı problem də rol oynayır. Məhz buna görə hər iki dövlət münaqişələrin dinc yolla tənzimlənməsini və beynəlxalq birliyin sülh prosesinə daha fəal qoşulmasını alqışlayır, bu isə bölgədə təhlükəsizliyin bərqərar olunmasına və əməkdaşlığın genişlənməsinə böyük imkanlar yaradır. Azərbaycanla birlikdə beynəlxalq və regional layihələrdə iştirak edən Gürcüstan işğalla bağlı Azərbaycanın dəqiq və haqlı mövqeyini dəstəkləyir, Ermənistandan öz qoşunlarını Azərbaycanın işğal etdiyi ərazilərindən çıxarmağı tələb edir.

Azərbaycanla Gürcüstanın münasibətlərinin strateji müttəfiqlik müstəvisində inkişaf etməsi üçün çoxəsrlik dostluğu olan yaxın qonşumuz Gürcüstanda da ümummilli liderin xidmətləri daim yüksək qiymətləndirilir. İki dost dövlət arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə strateji əməkdaşlığın gücləndirilməsi də Heydər Əliyevin titanik xidmətlərinin nəticəsidir. Dost Gürcüstan dövləti ən çətin anlarında, yenə də Azərbaycanın dəstəyinə ümid bağlayıb.

Real olaraq, Qafqaz regionunun geosiyasəti məhz Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra dəyişdi. Sıx şəkildə birləşmiş Azərbaycanla Gürcüstanın strateji dostluq əlaqələri hər iki ölkə üçün integrasiya və müvəffəqiyyətin, ümumi gələcəyimizin rəhnidir. Bu gün strateji tərəfdaşlar olmaq həmişəlik strateji tərəfdaşlar olmaq

deməkdir. Strateji tərəfdaşlıq isə məhz uzun müddət və həmişəlik tərəfdaşlıq deməkdir. Avropa strukturlarına integrasiya yolunu tutmuş iki dövlət arasında bütün sahələrdə strateji əməkdaşlığın genişləndirilməsi böyük perspektivlər vəd edir. Strateji tərəfdaş olan Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri yeni mərhələdə birgə layihələr həyata keçirməklə təkcə region deyil, qitə üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edən işlər görürlər. Azərbaycan və Gürcüstan arasında möhkəm təməl üzərində qurulmuş strateji müstəvidə dostluq əlaqələri hər iki xalqın mənafeyinə uyğun şəkildə uğurla davam etdirilmişdir. Regionun geosiyasi inkişaf strategiyasını müəyyən edən Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze təmsil etdikləri ölkələrin daha da çiçəklənməsinə böyük töhfə vermişlər.

Eduard Şevardnadze Azərbaycanla strateji tərəfdaşlığın Gürcüstan üçün həyati əhəmiyyətli məsələ olduğunu vurğulayaraq burada enerji layihələrinin müstəsna rolunu qeyd edib: «Gürcüstanda da çoxları inanmırdı ki, bu layihələr işə düşəcək. Lakin Azərbaycan Prezidentinin böyük əməyi və iradəsi sayəsində biz çətin mərhələni keçdik». Bununla yanaşı E.Şevardnadze Bakı–Tbilisi–Ceyhan ixrac kəməri üzrə tranzit tarifləri müzakirə olunarkən Prezident Heydər Əliyevin tarixi qərarını və Azərbaycanın özünün tarif payından Gürcüstanın xeyrinə imtina etməsini minnətdarlıqla qeyd edərək demişdir: «Bu qərar bir daha göstərdi ki, Azərbaycan mehriban qonşuluq münasibətlərinə nə qədər böyük önəm verir». Qeyd etmək lazımdır ki, tarif məsələsi «Şahdəniz» müqaviləsi üzrə danışıqlarda da fikir

ayrılığı yaratmışdı. İlkin olaraq, Gürcüstanın payına düşən tarif qiymətləri aşağıdakı kimi razılaşdırılmışdı: birinci 5 il hər 1000 kubmetrə 2 dollar, növbəti 5 il 2,75, sonra 3,50 və nəhayət, 4,25 dollar. Lakin Dünya Bankının tövsiyəsi ilə Gürcüstan tarif qiymətlərini artırmaq üçün məsələni təzədən gündəmə gətirdi. Gərgin danışıqların yekunu olaraq kompromisin əldə edildiyi bildirilsə də, detallar hələlik bəlli deyil. Yalnız o vurğulanır ki, Gürcüstan tarif xərcini həm valyuta, həm də natura şəklində (Azərbaycanın təbii qazı ilə) alacaq. Hər halda Gürcüstan prezidenti həmişə qaz kəməri ilə bağlı danışıqlardan razı qaldığını bildirmişdir. Onun sözlərinə görə, Gürcüstanın Azərbaycan kimi qonşusunun olması ilə fəxr edir: «Azərbaycan bizə hər zaman yardım edib. Gürcüstan belə bir xeyirxah qonşuluğa görə sizə dərin minnətdardır».

Gürcüstanla Azərbaycanın GUAM, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər qurumlar daxilində də əməkdaşlığı strateji müstəvidə möhkəmləndirilmişdir. Məlum olduğu kimi, Gürcüstan 1999-cu ildən etibarən Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) tamhüquqlu üzvüdür. Azərbaycanın ÜTT üzvlüyünə əlverişli şərtlərlə qəbul olması məsələsində ÜTT-nin digər üzvləri kimi, Gürcüstanın da Azərbaycana çoxtərəfli və ikitərəfli danışıqlarda göstərdiyi dəstək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, bu təşkilata üzvolma şərtlərinin müəyyən edilməsi üçün ÜTT üzvləri ilə aparılacaq danışıqlarda respublikamızın gələcəkdə ÜTT-də üzvlüyünün səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə Gürcüstanın bu sahədə olan təcrübəsinin öyrə-

nilməsi və təhlil edilməsi önəmlidir. Bununla əlaqədar, digər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində olduğu kimi, ÜTT məsələlərində də Azərbaycanın strateji tərəfdaşı olan Gürcüstanla əməkdaşlığı vacib hesab olunur.

2000-ci ilin dekabrında Rusiyanın Gürcüstana qaz nəqlini dayandırması ilə ölkə enerji böhranına düşdü. İqtisadi böhran içində çapalayan, 1,8 milyard ABŞ dolları həcmində xarici borcu olan Gürcüstanın enerji böhranından çıxması iqtisamətində Azərbaycanın göstərdiyi yardım hər iki ölkə arasında əlaqələrin strateji əhəmiyyətini daha da artırdı.

Azərbaycanla Gürcüstan arasında çoxəsrlik tarixi kökləri olan dostluq və əməkdaşlıq, eyni zamanda strateji müttəfiqlik müstəvisində münasibətlər bu gün də inkişaf edir. Ölkələrimiz regional və beynəlxalq təşkilatlarda fəal əməkdaşlıq edir, irimiqyaslı transmilli layihələrin həyata keçirilməsində qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin tikintisi başa çatmış, Azərbaycan nefti boruya doldurulmuşdur və artıq istismardadır. Müstəqil Azərbaycanın tarixində və dünyada ən böyük enerji layihəsi olan BTC, ölkələrimiz arasında münasibətləri daha da möhkəmləndirəcək, Gürcüstanla Azərbaycanı daha sıx birləşdirəcəkdir. O, ölkələrimizə inkişaf, regiona təhlükəsizlik gətirəcəkdir.

Strateji müttəfiqlik müstəvisində mövcud olan əlaqələr Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarında mövcud olan münaqişələrin bölgə çərçivəsindən çıxıb, dünya maraqları çərçivəsinə daxil olmasında mühüm rol oynadı. Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadzenin münaqişələrin sülh yolu

ilə tənzimlənməsinə təkid göstərmələri beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən razılıqla qarşılandı. Bu isə uzun illərdən bəri hər iki ölkəni narahat edən münaqişələrin həllinin tapılacağına və xalqların çoxdan bəri gözlədikləri sülhə nail olunacağına böyük ümidlər yaratdı. Beynəlxalq məclislərdə təmsil olunan Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndə heyətlərinin bu və ya digər məsələnin müzakirəsi zamanı bir-birini dəstəkləməsi, ölkələrimiz üçün yaradılmış bu problemlər barədə beynəlxalq ictimaiyyətə obyektiv informasiya verilməsi, ümumiyyətlə, ağırlı problemlərin aradan qaldırılmasında strateji əməkdaşlıq müstəvisində birgə fəaliyyət göstərilməsi Qafqazda sülhün yaranacağına daha da inam yaradır. Qafqaz bölgəsinin qədim tarixi, qədim mədəniyyəti, özünəxas adət-ənənələri dünyanın diqqətini cəlb edir, böyük enerji daşıyıcıları ehtiyatı isə bölgəyə marağı daha da artırır. Qafqaz xalqları da artıq dərk edir ki, bütün bu münaqişələr olmasa daha yaxşı yaşayar, əhalinin rifahı yüksələr, Avropa strukturlarına inteqrasiya sürətlənər. Əks halda Cənubi Qafqaz ərazisində münaqişələr nizamlanmayanadək, bütün Qafqaz və ona yaxın bölgələri üçün sabitlik olmayacaq. Bu münaqişələr bölgə ölkələrinin iqtisadi inkişafını sarsıdacaq, inteqrasiya proseslərini ləngidəcək və regional layihələrin reallaşdırılmasına maneə yaradacaqdır. Bölgədə və ölkələrimizdə baş verən bütün müsbət irəliləyişlər heçə endiriləcəkdir və Qafqaz xalqları heç vaxt əsl tərəqqi və sabitlik əldə edə bilməyəcəkdir.

Azərbaycanla Gürcüstan münasibətlərinin strateji müt-

təfiqlik müstəvisində qurulması bölgədə sülhün bərqərar olması, Cənubi Qafqazda yaşayan xalqların inkişaf etmələri və çiçəklənmələri üçün kompromis variantlar və yollar axtarılıb tapılması, həll edilməmiş münaqişələrin gələcək nəsillər üçün miras qalmaması, münaqişələrin nizamlanmasında beynəlxalq qurum və səlahiyyət sahiblərinin daha fəal iştirak etməsi, qərəzsiz mediator cəlb olunması ilə danışıqların formatlarının və dialoqların prinsipial şəkildə yeni formalarının müəyyən edilməsi istiqamətində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında sosial, iqtisadi, mədəni, hərbi sahədə əməkdaşlığa dair imzalanan saziş və müqavilələr haqqında

Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında diplomatik əlaqələr 18 noyabr 1992-ci ildə yaradılmışdır. 1995-ci ilin fevral ayında Bakıda Gürcüstanın, 1996-cı ilin mart ayında isə Tbilisidə Azərbaycanın səfirlikləri açılmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan və gürcü xalqları arasında dostluğun çoxəsrlik tarixi vardır. İstiqlaliyyət qazandıqdan sonra müstəqil dövlət quruculuğu tarixi mərhələsində bu dostluğu daha da möhkəmləndirmək, sosial, iqtisadi, mədəni, hərbi əlaqələri sıxlaşdırmaq istiqamətində 1993 və 1997-ci illərdə Gürcüstanın dövlət başçısı Eduard Şevardnadzenin Azərbaycana, 1996-cı ildə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfərləri böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. 1996-cı il martın 8-də Heydər Əliyevin Eduard Şevardnadzenin dəvəti ilə Gürcüstana rəsmi səfəri

dövlətlərarası münasibətlərin hüquqi-normativ bazasının yaradılması və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Heydər Əliyev bu səfərin əhəmiyyəti haqqında danışarkən demişdir: «Əlbəttə, şübhəsiz, Gürcüstan bizim üçün yaxın qonşu və dost ölkədir. Çox böyük tarixi əlaqələrimiz var. Bu əlaqələri inkişaf etdirmək üçün mənim Gürcüstana səfərim çox əhəmiyyətlidir və güman edirəm, çox yaxşı nəticələr verəcəkdir... Səfərimin əsas məqsədi həm də gürcü xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək, inkişaf etdirməkdən ibarətdir». Səfərlər zamanı hər iki ölkə rəhbərləri strateji əməkdaşlığın əsaslarını qoydular və bu əməkdaşlığı bütün sahələr üzrə inkişaf etdirməyə nail oldular. Azərbaycanla Gürcüstan arasında 100-dən artıq dövlət və hökumətlərarası saziş imzalanmışdır. Gürcüstanı Azərbaycanla birləşdirən ən böyük amil Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum və TRASEKA kimi global enerji, nəqliyyat kommunikasiyası layihələri olmuşdur.

Azərbaycanla Gürcüstan arasında sosial, iqtisadi sahədə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi məqsədilə hər iki ölkə tərəfindən 1996-cı il iyulun 10-da «Azad ticarət haqqında», «Ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq prinsipləri haqqında», 1997-ci il iyulun 10-da «Neft-qaz sənayesi sahəsində əməkdaşlıq haqqında», «Standartlaşdırma, metrologiya və sertifikatlaşdırma sahəsində əməkdaşlıq haqqında», 1998-ci il yanvarın 30-da «Sərnişin avtomobil daşımaları haqqında», «Dəmir yolu nəqliyyatının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi haqqında», «Enerji sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi haqqında» imzalanan sazişlər qüvvəyə minmişdir.

**Azərbaycan və Gürcüstan arasında ticarət əlaqələri
(mln. ABŞ dolları ilə) (Statistika Komitəsinin məlumatına
istinadən)**

İl	Ticarət dövriyyəsi	İxal	İxrac	Ticarət saldosu
2001	108.1	4.9	103.2	98.3
2002	93.5	12.7	80.8	68.1
2003	121.6	10.2	111.4	101.2
2004 (yanvar-mart)		0.834	26.2	25.4

**Azərbaycanın idxal və ixrac etdiyi mallar
(Statistika Komitəsinin məlumatına istinadən)**

İdxal	İxrac
2001 - mineral və qazlı sular, - sement klinkerləri, - elektrik enerjisi, - kimyəvi maddələr və s.	2001 - buğda unu, - xam neft, - yanacaq, - elektrik enerjisi və s.
2002 - dondurulmuş heyvan əti - ağ şəkər, - yüngül sənaye malları, - elektrik enerjisi və s.	2002 - qabıqlı quş yumurtaları, - təmizlənmiş meşə fındığı, - yanacaq, - elektrik enerjisi
2003 - təzə balıqlar, - ağ şəkər, - meşə materialları, - elektrik enerjisi və s.	2003 - bitki yağları, - yanacaq, - elektrik enerjisi, - kimya məhsulları və s.

Gürcüstanın Azərbaycana olan borcunun ödənilməsi üçün iki ölkə arasında «18 fevral 1997-ci il tarixli Gürcüstan Hökumətinin Azərbaycan Respublikası Hökumətinə olan borcunun restrukturizasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Gürcüstan Hökuməti arasında saziş» üzrə Gürcüstanın Azərbaycan Respublikası qarşısında olan borcunun tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Gürcüstan Hökuməti arasında saziş imzalanmışdır. Gürcüstanın Azərbaycana ticarət-iqtisadi münasibətlər nəticəsində 16 mln. ABŞ dolları həcmində borcu yaranmışdır.

Sonralar Gürcüstan tərəfi Azərbaycana olan borcunun yenidən restrukturizasiya edilməsi ilə bağlı müraciətlər etmişdir. Xarici İşlər Nazirliyi Gürcüstan tərəfinin borcun restrukturizasiyası ilə bağlı danışıqların aparılması təklifinə etiraz etməmiş və sözügedən borcun ödənilməsində «borc əvəzi mülkiyyət» mexanizminin nəzərdən keçirilməsini də məqsəduyğun hesab etmişdir. Bu mexanizmin həyata keçirilməsi mümkün olsa, o zaman Gürcüstanda mühüm müəssisə və təşkilatların, xüsusilə dəmir yolu və dəniz limanlarının özəlləşdirilməsində iştirak Azərbaycan üçün maraq kəsb edər.

TRASEKA nəqliyyat dəhlizinin rəqabətə davamlılığının artırılması və digər nəqliyyat dəhlizləri ilə yanaşı üstünlük təşkil etməsi üçün əsas amil kimi yük daşımalarının sürətləndirilməsini qeyd etmək olar. Bunun üçün müəyyən tədbirlərin görülməsi zəruridir. Bu tədbirlər sırasında, xüsusilə tariflərin təkmilləşdirilməsini, daşıma zamanı

yüklərin bir nəqliyyat vasitəsindən digər nəqliyyat vasitəsinə yüklənməsinin minimuma endirilməsini, korrupsiyaya qarşı mübarizəni, sərhədlərdən keçirilən malların nəzarət prosedurlarının sadələşdirilməsini və s. qeyd etmək olar.

Azərbaycan və Gürcüstan Cənubi Qafqaz regionu ölkələri kimi, TRASEKA-ya donor təşkilat və ölkələrin vəsaitlərinin cəlb edilməsi baxımından vahid mövqedən çıxış etməkdədir.

Azərbaycan və Gürcüstan əməkdaşlığı nəqliyyat sahəsində olduğu kimi, enerji sahəsində də uğurla davam etdirilir.

Bu sahədə Azərbaycan və Gürcüstanın iştirakçı olduqları Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum kimi mühüm enerji layihələrinin həyata keçirilməsi üzrə əməkdaşlığı vurğulamaq olar.

Bu layihələr, bir tərəfdən, Azərbaycan üçün karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılmasına, digər tərəfdən isə hər iki ölkənin sosial, iqtisadi inkişafına şərait yaradır.

İştirakçı dövlətlərin razılaşmasına əsasən, Gürcüstan Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihəsindən tranzit ölkə kimi aldığı məbləğdən başqa, həmçinin tranzit olunan qazın 5%-ni pulsuz olaraq öz ərazisində saxlaya bilər. Bu da, öz növbəsində, Gürcüstanın enerji ilə təmin olunması probleminə mühüm təsir göstərir.

Hər iki ölkə arasında iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üçün imzalanmış sazişlərin nəticəsində Azərbaycan Gürcüstandan azot gübrələri, qənd və şəkər tozu,

oduncaq, neft və qaz boru kəmərləri, sement və sement klinkerləri, təzə meyvələr, ferroərıntilər, çörək, un məmulatları və digər məhsulları idxal edir. Bunun müqabilində isə Azərbaycandan Gürcüstana motor benzini, dizel yanacağı, xam neft, ağ neft, neft bitumu, metal oksidləri və hidroksidləri, yüngül distillatorlar, çay, elektrik enerjisi, buğda unu, bütün növ mazut, sürtgü yağları, polietilen, tütün, tünd spirtli içliklər (konyak, araq və s.), marqarin və digər məhsullar ixrac olunur.

Neft daşımaları Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı əlaqələrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bakı–Supsa və Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri və digər irimiqyaslı layihələr iki dövlətin strateji maraqlarına xidmət edir.

Heydər Əliyev davamlı sülhün bərpa olunmadığı bir regionda Azərbaycanla Gürcüstan arasında əlaqələrin, xüsusilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və inkişaf etməsini yüksək qiymətləndirərək demişdir: «Məmnuniyyət hissi ilə qeyd edirəm ki, Cənubi Qafqazda hələ tam sülhün, əmin-amanlığın olmadığı bir şəraitdə, münaqişələrin ləğv edilmədiyi bir şəraitdə, Ermənistanla Azərbaycan arasında sülhün yaranmadığı bir şəraitdə Azərbaycanla Gürcüstan arasında sıx əməkdaşlıq həyata keçirilir. Demək olar ki, həyatımızın bütün sahələrində, Gürcüstan bizim üçün çox etibarlı tərəfdaş olduğu kimi, iqtisadi sahədə də tərəfdaşımızdır. Biz bütün imkanlarımızdan istifadə edirik ki, böyük neft layihələrinin həyata keçirilməsində Gürcüstanla iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirək və Gürcüstanı bu iqtisadi əməkdaşlığa daha da çox cəlb edək».

Əlbəttə ki, Azərbaycan–Gürcüstan iqtisadi əlaqələri neft məhsulları və neftin nəqli ilə məhdudlaşdırılmır. Bu əlaqələrə digər sahələr də daxildir: turizm, sərnəşin daşınması, poçt rabitəsi və s. Qeyd etmək lazımdır ki, iki ölkə arasında iqtisadi münasibətlər çox böyük perspektivlərə malikdir.

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında dövlət sərhəd xəttinin uzunluğu 480 km təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1995-ci il 3 yanvar, 1999-cu il 15 yanvar və 2002-ci il 30 iyun tarixli sərəncamları ilə Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında dövlət sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası üzrə Dövlət Komissiyaları yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər nazirinin müavini X.Xələfovun və Gürcüstan Respublikası Xarici İşlər nazirinin müavini G.Mancqaladzenin rəhbərlik etdikləri komissiyalar Bakı və Tbilisi şəhərlərində bir neçə görüş keçirmişlər. Həmin görüşlər nəticəsində dövlət sərhədinin 300 kilometri (bu, 480 kilometrlik Azərbaycan–Gürcüstan sərhədinin təqribən 65 faizini təşkil edir) Dövlət Komissiyaları səviyyəsində beynəlxalq standartlara uyğun qaydada razılaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Gürcüstan Respublikası hökuməti arasında 3 fevral 1993-cü ildə Bakıda mədəni, elmi və humanitar əməkdaşlıq haqqında saziş imzalanmışdır.

Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Gürcüstan hökuməti arasında 18 fevral 1997-ci ildə Bakıda mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş imzalanmışdır. Saziş

8 may 1997-ci il tarixindən qüvvədədir. Bununla yanaşı hər iki respublika arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizliyin qüvvətləndirilməsi haqqında 8 mart 1996-cı ildə Tbilisidə müqavilə imzalanmışdır.

Gürcüstan–Azərbaycan münasibətlərini daha da gücləndirən Azərbaycan ərazisində gürcülərin, Gürcüstan ərazisində isə azərbaycanlıların yaşamasıdır. 6 oktyabr 1997-ci il tarixində Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze «Azərbaycanda gürcü diasporu və Gürcüstanda Azərbaycan diasporu ilə iş üzrə birgə komissiyanın Gürcüstan tərəfi tərkibinin yaradılması haqqında» və 25 aprel 1998-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev «Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan arasında imzalanmış dövlətlərarası müqavilələrin milli azlıqlara aid maddələrinin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan birgə komissiyasının Azərbaycan Respublikası tərəfi tərkibinin yaradılması haqqında» sərəncamlar imzalamışlar.

Azərbaycanla Gürcüstan arasında imzalanmış ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq, beynəlxalq və regional təhlükəsizlik, terrorizmə qarşı birgə saziş hər iki ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə də Azərbaycan–Gürcüstan münasibətləri strateji xarakter daşıyır. İki ölkə arasında hərbi sahədə olan münasibətlər daha da dərinləşdirilir, regionda təhlükəsizliyin qorunması və Azərbaycanla Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Gürcüstan və Azərbaycan hökumətləri hesab edirlər ki, hər iki ölkənin müdafiə nazirlik-

ləri arasında müxtəlif sahələr üzrə əməkdaşlıq ölkələrin ümumi mənafeələrinə xidmət edir. Heydər Əliyev Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi sahədə imzalanmış sazişi müsbət hal kimi qiymətləndirmişdir. Saziş hər iki ölkənin ümumi maraqlarını birləşdirən problemlərin həllinə yönəlmişdir. Dünyanın bir sıra tanınmış nüfuzlu politoloqları iki qonşu ölkənin hərbi əməkdaşlığının inkişafını vacib saymış və hərbi əməkdaşlığın strateji xarakter alması üçün təəfflər çox işlər görmələrini qeyd etmişlər. Eduard Şevardnadze Qərbə integrasiyada ciddi maraqları olan Gürcüstanın Azərbaycanla strateji əməkdaşlığını bu ölkənin mənafeələrinə tam uyğun hesab etmiş və bu problemlərə qarşı birgə mübarizənin vacibliyini önə çəkmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1993-cü və 1997–2001-ci illərdə Gürcüstanın dövlət başçısı Eduard Şevardnadzenin Azərbaycana, 1996–2000-ci illərdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Gürcüstana səfərləri hər iki dövlət arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsində müstəsna rol oynamışdır. Ümumilikdə Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze 1997, 1998, 2000, 2001, 2002-ci illərdə Gürcüstan və Azərbaycana qarşılıqlı səfərlər etmişlər. Bu səfərlər çərçivəsində isə Azərbaycan və Gürcüstan arasında sosial, iqtisadi, mədəni, hərbi sahədə əməkdaşlığa dair sazişlər imzalanmışdır. Əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu əlaqələr müasir dövrdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən daha da dərinləşdirilməkdədir.

**Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze arasında
dostluğun və ənənəvi əməkdaşlığın Qafqazda
sabitliyin möhkəmləndirilməsi sahəsində rolu**

Gürcüstanla Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlər qurulduqdan sonra prezidentlər Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze bütün regional məsələlərlə yanaşı, bölgədə sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsində də eyni mövqedən çıxış etmişdilər. Bu istiqamətdə olan münasibətlər Heydər Əliyevin 1996-cı ildə Tbilisiyə rəsmi səfərindən sonra daha da inkişaf etməyə başladı. Həmin səfər zamanı Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze tərəfindən «Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik» və «Qafqaz regionunda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq» haqqında qarşılıqlı bəyannamələr imzalanmışdır. 1997-ci ilin fevral ayında Eduard Şevardnadzenin Bakıya səfəri zamanı isə iki ölkə arasında strateji əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə dair imzalanmış sənəd «Tbilisi Bəyannaməsi»nin davamı olaraq, Qafqazda sabitliyin möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Heydər Əliyev «Tbilisi Bəyannaməsi»ni və bunun kimi Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində Gürcüstanla birgə imzalanmış digər sənədləri hər iki ölkə rəhbərlərinin sülh prosesində fəal mövqe nümayiş etdirməsinin məntiqi nəticəsi kimi qiymətləndirərək demişdir: «1996-cı ildə Tbilisidə Prezident Şevardnadze ilə mən Qafqazda, Cənubi Qafqazda sülh

haqqında bəyanat elan etdik. İstanbulda–ATƏT-in Zirvə görüşündə mən öz çıxışında Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının yaranması haqqında təklif irəli sürdüm. Eyni təkliflə Türkiyənin Prezidenti hörmətli cənab Süleyman Dəmirəl də çıxış edibdir.

Bunlar hamısı dünyanın ən mürəkkəb regionlarından biri olan Qafqazda və xüsusən Cənubi Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın yaranması üçün yaxşı əsasdır. Amma bunun üçün münaqişələrə son qoyulmalıdır. O cümlədən Abxaziya münaqişəsinə son qoyulmalıdır, Gürcüstanın ərazi bütövlüyü təmin olunmalı və öz yerlərindən-yurdlarından didərgin düşmüş insanlar, indi Gürcüstanda qaçqın vəziyyətində yaşayan insanlar öz yerlərinə qayıtmalıdırlar. Əgər belə olarsa, bütün bu münaqişələr ləğv edilərsə, əgər biz Cənubi Qafqazda sülh əldə edə bilərikse, Cənubi Qafqazın çox böyük gələcəyi və çox böyük inkişaf imkanları var.

Biz Azərbaycanda bunu istəyirik, bunu arzulayırıq. Mən yaxşı bilirəm ki, Gürcüstan da bunu istəyir. Bu məsələ Prezident Eduard Şevardnadze ilə mənim aramda təkbətək danışıqların əsas mövzularından biri olmuşdur. Yəni Cənubi Qafqazın iki dövlətinin başçıları–Gürcüstan dövlətinin başçısı Eduard Şevardnadze və Azərbaycan dövlətinin başçısı Heydər Əliyev bu təşəbbüslə çıxış edirlər, bu arzularla çalışırlar, buna nail olmaq istəyirlər. Lazımdır ki, digər tərəflər də məhz bu istiqamətdə hərəkət etsinlər ki, biz Cənubi Qafqazda sülh və təhlükəsizlik şəraiti yarada bilək».

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda keçirilmiş ATƏT-in sammiti çərçivəsində «Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin vasitəsilə Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası ərazilərindən xam neftin nəqli haqqında» imzalanmış saziş Qafqazda sülhü, əmin-amanlığı və təhlükəsizliyi şərtləndirən əsas amil kimi qiymətləndirilməkdədir. Bununla yanaşı, 2002-ci ilin aprelində Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında imzalanan «Trabzon razılaşması» Heydər Əliyevlə Eduard Şevardnadze arasında mövcud olan dostluq və ənənəvi əməkdaşlığın ən böyük nümunəsi kimi səciyyələndirilmişdir. Qafqazda sülhün, sabitliyin və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin daxili işlər nazirlərinin imzaladığı bu sənəd terrorçuluq və aqressiv separatizmə qarşı mübarizədən tutmuş, çirkli pulların yuyulmasına qədər əhatə etməkdədir.

Azərbaycanla Gürcüstan prezidentlərinin arasında mövcud olan dostluğu və ənənəvi əməkdaşlığı hər iki xalqın xoşbəxt gələcəyinin təminatı kimi səciyyələndirən Eduard Şevardnadze demişdir: «Biz xoşbəxtik, çünki ən çətin anlarda bir-birimizə arxa duran xalqların rəhbərləriyik. Bizim böyük gələcəyimiz var». Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadzenin dostluğu sayəsində regional enerji layihələrinin, o cümlədən reallaşdırılmağa başlanan qaz kəmərinin təhlükəsizlik məsələsi Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyinə xidmət etməkdədir. Məhz bu layihələrin reallaşdırılması yolunda hər iki ölkə rəhbərinin apardığı işlər dünyanın bir sıra böyük dövlətlərini Qafqazda təhlükəsizlik məsələsinə ciddi yanaşmağa

sövk etdirdi. Bu bərədə hər iki prezident bildirmişdir ki, sözügedən layihələr təkcə regionun deyil, dünya enerji sisteminin də mühüm hissəsidir və o səbəbdən təhlükəsizlik və sabitlik məsələlərinə müstəsna diqqət veriləcək.

Heydər Əliyev son vaxtlar güclənmiş beynəlxalq terrorizm təhükəsinin Cənubi Qafqaz üçün ciddi problem olduğunu və ona qarşı Azərbaycanla Gürcüstanın birgə geniş mübarizəsinin vacibliyini vurğulayaraq demişdir: «Biz bu kəmərlərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün maksimum tədbirlər görəcəyik. Azərbaycan və Gürcüstan terrordan əziyyət çəkən ölkədir və biz istər beynəlxalq miqyasdakı, istərsə də regiondakı aqressiv separatizmdən qaynaqlanan terrorizmə qarşı birgə fəal mübarizə aparmalıyıq». Qafqazda sabitliyin təmin edilməsinə istiqamətləndirilən bu fikrə Eduard Şevardnadze də şərik çıxaraq, Cənubi Qafqazdakı aqressiv separatizmin və potensial terror mənbəyinin əleyhinə birgə mübarizə aparılmasını zəruri hesab etmişdir.

Eduard Şevardnadze Azərbaycanın təcavüzkar millətçilikdən və separatizmdən əziyyət çəkdiyini dəfələrlə qeyd etmişdir. O, terrora və separatizmə qalib gəlmək üçün Azərbaycanla Gürcüstanın onun görüntüləri ilə deyil, bilavasitə kökləri ilə mübarizəsinin əhəmiyyətli olması haqqında danışırkən demişdir: «Təcavüzkar separatizmin və təcavüzkar millətçiliyin kökünü kəsmədən terrorla mübarizə səmərəli olmayacaq».

Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstanda da erməni separatizminin güclənməsi bu ölkənin Azərbaycanın illərdən bəri üzləşdiyi problemə daha həssas yanaşmasını şərtləndirdi. Ar-

tiq Gürcüstan öz ərazisindəki potensial erməni separatizmi ocağının fərqinə varmağa başladı. «Daşnaksütyun» partiyasının Yerevanda keçirilən 29-cu qurultayında qəbul edilən bəyanatda Gürcüstanın Samsxe-Cavaxeti bölgəsində yaşayan ermənilərə muxtariyyət tələbi Tbilisidə ciddi etiraz doğurdu. Ermənistan XİN daşnakların qurultayında qəbul edilən bəyanatın rəsmi Yerevanın mövqeyini əks etdirmədiyini izah etməyə çalışsa da, Gürcüstan bu faktı özü üçün ciddi təhlükə kimi qəbul etdi. Çünki radikal daşnak çıxışları erməni rəsmiləri tərəfindən retuş edilmişdir.

Gürcüstan rəsmiləri Köçəryanın komandasında 3 nazir postuna və önəmli sözə sahib olan daşnakların bu təcavüzkar bəyanatını Ermənistanın Gürcüstana qarşı ərazi iddialarını tədricən rəsmiləşdirməsi kimi qiymətləndirilər.

Əgər münaqişənin başlandığı ilk illərdə Gürcüstan hər iki dövlətə qarşı münasibətdə bitərəflik nümayiş etdirməyə çalışırdısa, Heydər Əliyevlə Eduard Şevardnadze arasında mövcud olan səmimi dostluq bu ölkənin erməni millətçiliyinin Qafqazda sabitliyin bərqərar olması istiqamətində təhlükəsini etiraf etməyə gətirib çıxardı. Eduard Şevardnadze Ermənistanla qonşuluq münasibətlərini inkişaf etdirəndə Azərbaycan faktorunu nəzərə alırdı. Bunun səbəbini isə təkcə Gürcüstanın Azərbaycanla strateji layihələrdə birgə iştirak etməsi və təbii müttəfiqlikdə deyil, həm də Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze arasında mövcud olan dostluq və ənənəvi əməkdaşlıq münasibətlərində axtarmaq lazımdır.

Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze arasında mövcud olan dostluq və ənənəvi əməkdaşlıq isə nəticə etibarilə Ermənistanın regiondakı mövqelərinin daha da zəifləməsinə ciddi təsir etdi.

Heydər Əliyevlə Eduard Şevardnadzenin dostluq münasibətləri gürcü xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında mövcud olan mehriban münasibətləri daha yüksək səviyyəyə qaldırmışdır. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan, demokratik dövlət kimi, ərazisində yaşayan milli azlıqlara özlərini ifadə etmələri və inkişafı üçün hər cür imkan yaratmışdılar. Hər iki dövlətin vətəndaşları, mənşəyindən və dinindən asılı olmayaraq, eyni hüquq və öhdəliklərə malikdirlər. Gürcüstanda Azərbaycan teatrı, 164-ə qədər Azərbaycan məktəbi fəaliyyət göstərir, Azərbaycan dilində qəzet və informasiya proqramları var. Azərbaycan mənşəli Gürcüstan vətəndaşları və gürcü mənşəli Azərbaycan vətəndaşları çiçəklənən hər iki dövlətin təşəkkülü və inkişafına öz töhfələrini verməkdədirlər.

1989–1993-cü illərdə Gürcüstandakı gərgin proseslərə bağlı olaraq 80 min azərbaycanlı öz el-obasını, evini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. Demək olar ki, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar çox dözülməz vəziyyətə düşər olmuşdular. Onların əksəriyyəti bu ölkəni tərk etmək əzmində idilər. Yalnız Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin birgə fəaliyyəti nəticəsində belə bir ciddi problem aradan qaldırmaq mümkün oldu. Yerdə qalan problemlər isə yalnız obyektiv amillərlə bağlı olmuşdur.

Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze arasında mövcud olan dostluğun sayəsində Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində sosial-iqtisadi göstəricilər digər regionlara nisbətən yüksəlməyə başladı. Heydər Əliyevin sayəsində Gürcüstan parlamentində azərbaycanlılara 5 deputat yeri ayrıldı. Azərbaycanlılar yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçilmək, müxtəlif vəzifələr tutmaq imkanına malik oldular. Bunun nəticəsində isə Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar vətəndaşlıq mövqelərini fəallaşdırma bildilər və öz hüquqlarını tələb etmək imkanları qazandılar. Vaxtilə Gürcüstanı tərk etməyə məcbur olmuş azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti isə öz evlərinə qayıtdı.

Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze Azərbaycanda yaşayan gürcülərin və eyni zamanda Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların problemləri ilə məşğul olmaq üçün komissiya yaratmışlar. Azərbaycanda bu komissiyaya Hidayət Orucov, Gürcüstanda isə milli məsələlər üzrə müşavir Aleksey Gerasimov rəhbərlik edirdi. Komissiya mütəmadi olaraq problemləri müzakirə etmək üçün iclaslar keçirir və bu istiqamətdə fəaliyyətini daha da genişləndirir. Komissiyanın tərkibində təhsil naziri, rabitə naziri, mədəniyyət nazirinin müavini, gömrük komitəsinin sədr müavini, Gəncə, Qax, Şəmkir, Qazax icra hakimiyyətlərinin başçıları və başqaları təmsil olunurdular.

Bu gün Azərbaycanda etnik gürcülərin, Gürcüstanda isə azərbaycanlıların tam sabitlik və təhlükəsizlik içində yaşamaları, heç şübhəsiz, Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze arasında mövcud olmuş dostluq əlaqələrinin sayəsində və

hər iki dövlət rəhbərlərinin öz ölkələrində yaratdıqları tolerantlığın nəticəsində baş tutmuşdur.

Azərbaycanda 17 min nəfər ingiloy yığcam halda yaşayır. Onların normal inkişaf etməsi, ana dilini unutmaması, milli mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini saxlamaları üçün hər cür şərait yaradılıb. Teatr, mədəniyyət mərkəzi və s. vardır. Azərbaycan hökuməti Gürcüstanın bu barədə hər bir müraciətinə yüksək səviyyədə diqqət yetirir və qaldırılan məsələlərin həllinə yardım göstərir. Sosial-iqtisadi xarakterli problemlərə gəlincə, bunlar Gürcüstanın və Azərbaycanın bütün bölgələrində var və ölkə hökuməti iqtisadi dirçəlişə, infrastrukturun bərpasına və bölgələrin sosial fonunun yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət ayırır.

Gürcüstanda tarixən yığcam halda yaşayan azərbaycanlı əhalinin 2002-ci ildə aparılan siyahıalmada rəsmi sayının 284761 nəfər olduğu göstərilmişdir (1989–2002-ci illərdə Gürcüstanın azərbaycanlı əhalisinin sayı 65% azalmışdır). Soydaşlarımız, əsasən, Qardabani, Marneuli, Bolnisi, Dmanisi rayonlarında, Kaxeti, Şida-Kartli bölgələrində və Acarıstan Muxtar Respublikasında məskunlaşmışlar. Hazırda Gürcüstanda 164 azərbaycandilli məktəb fəaliyyət göstərir. Parlamentdə üç nəfər azərbaycanlı deputat var.

Çavçavadze adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji Universitetinin xarici dil fakültəsində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı bölməsi fəaliyyət göstərir.

Dövlət Teleradio Departamenti nəzdində Azərbaycan dilində həftədə bir dəfə yarım saatlıq veriliş efirə gedir.

Tbilisidə dövlət himayəsi ilə Azərbaycan dilində həftədə bir dəfə «Gürcüstan» qəzeti nəşr olunur. Bundan başqa «Borçalı» qəzeti və jurnalı çapdan çıxır. Qardabani rayonunda «Koroğlu» maarif, Marneuli rayonunda «Qeyrət» və Rustavi şəhərində «Dövrən» müstəqil qəzetləri çap olunur.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev Gürcüstanı çox sevirdi, gürcü xalqına həmişə böyük səmimiyyətlə, böyük hörmətlə yanaşırdı. O, ötən əsrin 70–80-ci illərində Azərbaycan SSR-in rəhbəri və sonralar müstəqil Azərbaycanın Prezidenti kimi Gürcüstanda dəfələrlə olmuşdur. Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadzenin arasında mövcud olan dostluq əlaqələrinin sayəsində hər iki xalq müstəqilliyə qovuşduqları dövrdə də keçmiş əlaqələri itirmədi, bir-birinə qarşı durmadılar. Əksinə, öz milli mənafeələrinin müdafiəsi uğrunda birləşə bildilər.

X FƏSİL

**Qafqazda sülh və əməkdaşlığın
inkişafında Heydər Əliyevin xidmətləri**

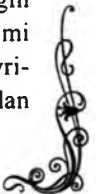

**«Tbilisi Bəyannaməsi»ndən (8 mart 1996)
«Bakı Bəyannaməsi»nədək (7-8 sentyabr 1998)**

1996-cı il martın 8-də Azərbaycan xalqının ümummilləti lideri Prezident H.Əliyev və Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze «Tbilisi Bəyannaməsi»ni imzalamaqla, Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın yaranması, insan hüquq və azadlıqlarına, dini və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün milli azlıqlara hörmətlə yanaşılması, etnik və dini düşmənçilik prinsiplərinə hər zaman riayət edilməsi üçün «Ümumi Qafqaz evi»nin yaradılması istiqamətində birgə təşəbbüs göstərmiş oldular.

«Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan birgə Bəyannaməsinə görə, irəli sürülən və reallaşdırılması nəzərdə tutulan «Ümumi Qafqaz evi» ideyası dünyanın zəngin mədəniyyət beşiyi olan Qafqaz xalqlarının və dövlətlərinin mədəni irsi və dövlətçilik ənənələrinin qorunmasına, Qafqaz dövlətlərinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədlərinin hamı tərəfindən tanınmasına, ərazi toxunulmazlığının təmin edilməsinə, xalqların və dövlətlərin iqtisadi-mədəni əlaqələrinin formalaşmasına şərait yaradılmasına yönəlmişdir.

Heydər Əliyev tarixə «Tbilisi Bəyannaməsi» adı ilə düşən «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Bəyannaməni bölgədə sülhün və əməkdaşlığın təmin edilməsi istiqamətində ilk ciddi və mühüm sənəd kimi qiymətləndirmiş, bununla yanaşı Qafqaz regionunda qeyri-sabitlikdən, münaqişələrdən, millətlərarası toqquşmalardan

əziyyət çəkən digər xalqların və dövlətlərin də bu sənədə qoşulmalarını tövsiyə etmişdir. Bununla Heydər Əliyev Qafqazda sülh, əmin-amanlığın bərpa edilməsi prosesində tək-cə Gürcüstan və Azərbaycanın deyil, bölgədə yaşayan bütün xalqların iştirakının vacibliyini irəli sürən ilk dövlət başçısı olmuşdur. «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Bəyannamənin açıq bir sənəd olması isə Qafqazın bütün respublikalarının, dövlətlərinin və başqa dövlətlərin gələcəkdə bu Bəyannaməyə qoşulmaları üçün geniş şərait yaratmaqdadır.

Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze tərəfindən imzalanmış «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Bəyannaməyə görə, irəli sürülən və reallaşdırılması nəzərdə tutulan «Ümumi Qafqaz evi» ideyası Qafqaz xalqlarına bölgədə təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın təmin edilməsi üçün vahid bir sistem çərçivəsində birgə fəaliyyətin əhəmiyyətini çatdırmış oldu. Bununla yanaşı, hər iki Cənubi Qafqaz dövlətinin başçılarının birgə fəaliyyəti regionda sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın təmin edilməsi, beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədlərə, ərazi toxunulmazlığına və suveren hüquqlara hörmətlə yanaşılması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. 1996-cı ilin mart ayında Azərbaycanla Gürcüstan arasında və 1997-ci ilin fevral ayında Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadzenin Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı imzalanmış sənədlər hər iki Cənubi Qafqaz dövləti arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi istiqamətində normal hüquqi baza yaradılması ilə yanaşı, Təhlükəsiz Qaf-

qaz ideyasının reallaşdırılması yolunda da müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Heydər Əliyevin Avropanı Asiya ilə birləşdirən Böyük İpək Yolunun bərpa olunması sahəsində-TRASEKA proqramının hazırlanması və yaradılmasında da danılmaz xidmətləri olmuşdur. TRASEKA proqramının reallaşması Qafqaz regionunun iqtisadi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, genişləndirilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsi ilə yanaşı, davamlı sülhün, əmin-amanlığın və təhlükəsizliyin bərpa edilməsi üçün də böyük imkanlar yaradır.

Avropa ilə Asiyanı birləşdirən ən qısa nəqliyyat marşrutlarının kəsişməsində, geosiyasi mövqedə yerləşən Azərbaycanın nəqliyyat strukturunun inkişafının Qafqaz regionu üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini dərinlən dərk edən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 7-8 sentyabr 1998-ci il tarixində Bakı şəhərində 9 ölkənin dövlət başçısı, 13 beynəlxalq təşkilat və 32 dövlətin nümayəndə heyətinin iştirakı ilə tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransda iştirak etmək üçün sentyabrın 7-də Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze də Bakıya gəlmişdir.

Bakı sammitinin əhəmiyyəti, xüsusən GUAM ölkələri üçün və Qafqaz regionunda mövcud olan münaqişələrin aradan qaldırılması istiqamətindəki əhəmiyyəti haqqında danışarkən Eduard Şevardnadze demişdir: «Zənnimcə, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçiriləcək Bakı sammiti kimi belə hadisə Qafqazda münaqişələrin aradan qaldırılmasına, şübhəsiz, kömək edəcəkdir, hətta deyərdim ki, bu mürəkkəb

problemin həlli üçün, bir növ, maddi bazadır». Eduard Şevardnadze tarixi İpək Yolunun bərpası ilə bağlı qəbul olunmuş Bakı Bəyannaməsini Gürcüstan üçün, bütövlükdə Qafqaz üçün sülh və sabitlik mənbəyi kimi qiymətləndirmişdir.

1996-cı il martın 8-də imzalanmış «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Tbilisi Bəyannaməsini və 1998-ci il 7-8 sentyabr tarixində Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair TRASEKA proqramının reallaşdırılması məqsədilə Bakıda keçirilmiş beynəlxalq konfransda qəbul olunmuş «Bakı Bəyannaməsi»ni Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizliyin bərpası istiqamətində «Ümumi Qafqaz evi»nin reallaşması üçün mühüm təşəbbüs kimi qiymətləndirən Heydər Əliyev demişdir: «Həqiqətən, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze ilə imzaladığımız birgə bəyanatlarda Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın yaranması üçün, «Ümumi Qafqaz evi»nin yaranması üçün birgə təşəbbüs göstərmişik. Hesab edirəm ki, bu təşəbbüs yaşayır və bundan sonra da yaşayacaqdır. Biz bütün bu münaqişələrə son qoya biləcəyik, bütün bu münaqişələri aradan qaldıracağıq və beləliklə, Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın təmin edilməsinə nail olacağıq».

ATƏT-in Zirvə toplantısında Heydər Əliyev tərəfindən «Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın (İstanbul, dekabr 1999) yaradılması ilə bağlı təşəbbüsün irəli sürülməsi, onun sammit iştirakçıları tərəfindən müdafiə olunması

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi yolunda 1999-cu ilin dekabr ayında ATƏT iştirakçılarının İstanbulda keçirilmiş Zirvə görüşü yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilmişdir. Sammitdə Qərbi və Şərqi Avropa dövlətləri iştirak etmiş və qəbul olunmuş bütün sənədlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən dördü – ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Rusiya dövlətləri tərəfindən imzalanmışdır.

Sammitdə Xəzərin Azərbaycan sektorundan çıxarılan neftin ixrac ediləcəyi marşrutun müəyyənəşdirilməsi ilə bağlı Rusiya ilə ABŞ arasında çoxdan bəri davam edən qarşıdurma Heydər Əliyevin sayəsində aradan qaldırıldı. Bununla yanaşı, Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti, məntiqi və əsaslı dəlilləri sayəsində Xəzərin Azərbaycan sektorundan çıxarılan neftin ixrac ediləcəyi marşrutun son variantı kimi Bakı–Ceyhan neft kəmərinin çəkilişi haqqında İstanbulda imzalanmış müqavilə, hər şeydən öncə, Rusiya və ABŞ-in geostrateji nüfuz uğrunda mübarizəsi, daha dəqiq desək, Xəzərin enerji daşıyıcıları uğrunda mübarizəsi Azərbaycanın və ümumilikdə Qafqazın mənafeyinə zidd olan məsələnin neytəlləşdirilməsinə xidmət etdi.

Heydər Əliyevin bu sahədə həyata keçirdiyi gərgin si-

yasi fəaliyyət nəticəsində ATƏT-in İstanbul sammiti ilə eyni vaxtda Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan, Gürcüstan və Qazaxıstan respublikaları arasında Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft və qaz kəmərlərinin inşası haqqında sənədlər imzalanmışdı. İmzalanma mərasimində ABŞ Prezidenti B.Klinton da iştirak etmişdir. Sənədlərə imza atmış dövlətlər bununla həmrəy olduqlarını təsdiqləmiş, bir-birləri ilə uzunmüddətli əməkdaşlıq edəcəklərini nümayiş etdirmişdilər.

ATƏT-in İstanbul sammitində Avropanın gələcək təhlükəsizliyi haqqında qəbul olunmuş xartiya və ATƏT üzvü olan bütün ölkələrin rəhbərlərinin imzaladığı bu tarixi sənəd Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Sammit çərçivəsində Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ və Qafqazda mövcud olan digər münaqişələrin mahiyyəti, dinc vasitələrlə tənzimlənməsi ilə bağlı ABŞ Prezidenti B.Klinton, Fransa Prezidenti J.Şirak, Türkiyə Prezidenti S.Dəmirəl, AFR kansleri H.Şröder, İsrailin Baş naziri E.Barak, Avropa Komissiyasının sədri R.Prodi, ABŞ, Fransa və Rusiya xarici siyasət idarələrinin rəhbərləri, Qazaxıstan Prezidenti N.Nazarbayev, Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadze, Ermənistan Prezidenti R.Köçəryan, Ukrayna Prezidenti L.Kuçma və digər dövlət xadimləri ilə görüşərək geniş müzakirələr aparmışdır.

1999-cu ilin dekabr ayında ATƏT iştirakçılarının İstanbulda keçirilmiş Zirvə görüşü zamanı Heydər Əliyevin Qafqazda sülhün bərpa edilməsi istiqamətində irəli sürdüyü

təqdirləyiq təkliflərdən biri də Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının yaradılması ilə bağlı təklifi olmuşdur. Heydər Əliyevin irəli sürdüyü təklif istər Cənubi Qafqazın, istərsə də qonşu regionların təhlükəsizliyinin təmin olunmasını nəzərdə tuturdu. Heydər Əliyevin Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının yaradılması ilə bağlı irəli sürdüyü təklif sammit iştirakçılarının böyük marağına səbəb oldu. Məhz buna görə bu təklifin reallaşdırılması üzv dövlətlər tərəfindən Şimalda Cənubun, Qərblə Şərqi əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi istiqamətində böyük təkan kimi qiymətləndirildi.

Xarici qoşunların regiondan çıxarılması, ikili standartların, terrorizmin, ekstremizmin, separatizmin qarşısının alınması və Cənubi Qafqazla yanaşı qonşu regionların təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı Heydər Əliyevin irəli sürdüyü Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının yaradılması təklifi sammit iştirakçıları tərəfindən böyük maraqla dəstəkləndi.

Qərbin ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya kimi böyük dövlətləri Heydər Əliyevin Rusiyanın regionda hərbi bazalar şəbəkəsini genişləndirməyə cəhd göstərməsini, Ermənistanda Rusiyanın müasir silahlarla təchiz edilmiş hərbi bazalarının yerləşməsini, Ermənistan ərazisindəki rus qoşunlarının həm sayına, həm də hərbi gücünə görə sovet dövründə olduğundan qat-qat üstün olmasını Qafqazda təhlükəsizliyin təmin edilməsinə maneçilik törədən ilkin şərt kimi göstərməsini razılıqla qəbul etdilər. Qərb dövlətləri bununla əla-

qədər regionların təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün Heydər Əliyevin irəli sürdüyü Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktının yaradılması təklifini dəstəklədilər. Bu təşəbbüsə görə, Təhlükəsizlik Paktını Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və ABŞ ilə bərabər Ermənistanla Rusiya da imzalamalı idi. Lakin Heydər Əliyev tərəfindən «Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması ilə bağlı irəli sürülən təklif Rusiya və Ermənistan tərəfindən müəyyən qədər narazılıqla qarşılandı. Rusiya ABŞ-ın regiondan kənar bir dövlət kimi bölgədəki proseslərə müdaxiləsinə öz etirazını bildirdi. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, Heydər Əliyevin bu təşəbbüsünün Qafqazda sülhün təminatının çağdaş dünyanın iqtisadi və mədəni integrasiyasında, regionda sülhün, təhlükəsizliyin təminatında mühüm amil olduğu xüsusi vurğulanmış və sammit iştirakçıları olan dövlət başçıları (xüsusilə Türkiyə Cümhuriyyəti) tərəfindən geniş müdafiə olunmuşdur.

Bu ideyanın davamı olaraq Tbilisidə Türkiyə Cümhuriyyətinin doqquzuncu prezidenti Süleyman Dəmirəl tərəfindən 2002-ci il yanvarın 15-də «Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın təşkili üzrə ATƏT-in 1999-cu ilin dekabr ayında keçirilmiş İstanbul Zirvə görüşündə Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən ideyanın geniş və ətraflı müzakirəsi razılaşdırılmışdır. Əlbəttə, bütün bunlar Qafqazda, xüsusən də Cənubi Qafqazda sülh prosesinin inkişafında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

1999-cu ilin dekabr ayında ATƏT iştirakçılarının İstan-

bulda keçirilmiş Zirvə görüşü zamanı Heydər Əliyevin «Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması ilə bağlı təşəbbüsündən və onun sammit iştirakçıları tərəfindən müdafiə olunmasından az sonra Rusiya və Ermənistan müdafiə nazirləri Moskvada hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladılar. Belə bir hərbi müqavilənin imzalanması beynəlxalq birlik tərəfindən Heydər Əliyevin «Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılmasını müdafiə edən İstanbul sammiti iştirakçılarına meydan oxumaq kimi qiymətləndirildi. Müqaviləyə görə Ermənistan Rusiyadan müasir silahlar almalı idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Heydər Əliyev tərəfindən «Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması ilə bağlı irəli sürülmüş təşəbbüs və onun sammit iştirakçıları tərəfindən müdafiə olunması Cənubi Qafqazda etibarlı regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasına və regionun bütün dövlətlərinin sabit inkişafına zəmin yaratdı.

Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında Azərbaycan–Rusiya münasibətlərinin rolu

1993-cü ildən başlayaraq Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu xarici siyasətin nəticəsində Azərbaycanla Rusiya arasında strateji tərəfdaşlığa əsaslanan münasibətlər qurulmağa başladı. 1997-ci il iyulun 3-də Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalandı.

Heydər Əliyevin uzaqgörən və müdrik siyasi çevikliyi sayəsində Azərbaycanla Rusiya arasında strateji tərəfdaşlığın möhkəmləndirilməsi regional təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın təmin olunmasında mühüm amilə çevrildi. Rusiya Prezidenti B. Yeltsinlə, daha sonra isə Prezident V. Putinlə Heydər Əliyev arasında daimi və sıx əlaqələrin saxlanılması Qafqaz dövlətlərinin normal inkişafına, iqtisadi və mədəni əlaqələrinə maneçilik törədən münaqişələrin həll olunması istiqamətində irəliləyişlərlə nəticələnmişdir. Hər iki dövlət arasında mövcud olan strateji tərəfdaşlıq əlaqələri Qafqazın sülh, mehriban qonşuluq və tərəqqi regionuna çevrilməsinə yeni imkanlar yaratmaqdadır.

Azərbaycanla Rusiya arasında dostluq və qardaşlıq münasibətləri Qafqazda etibarlı təhlükəsizliyin təmin olunmasının və çoxtərəfli əməkdaşlığın canlandırılmasının zəruri şərti hesab olunan münaqişələrin sülh yolu ilə, ədalətli və davamlı şəkildə həll olunması, Qafqaz dövlətləri arasında sülhün, mehriban qonşuluğun bərpa edilməsi və saxlanılmasının əsasını təşkil edən ərazi bütövlüyü, beynəlxalq aləm tərəfindən tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə və beynəlxalq hüquq, digər norma və prinsiplərinə riayət edilməsi əsasında qurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası Qafqazda regionun dinc gələcəyi üçün təhlükə törədən terrorizm, ekstremizm və təcavüzkar separatizmin yayılmasının qarşısını almaq üçün xarici siyasət, güc və hüquq-mühafizə strukturlarının səmərəli qarşılıqlı əlaqələrini yarada bilmişdilər. Bununla yanaşı, hər iki dövlət Qafqazdakı münaqişə-

lər nəticəsində qaçqınların və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına tezliklə könüllü və təhlükəsiz şəkildə qayıtmaları istiqamətində əməkdaşlıqlarının genişləndirilməsinə nail olmuşlar.

Hər iki dövlət arasında mövcud olan dostluq münasibətləri hər şeydən öncə Qafqaz dövlətləri arasında sülhün, mehriban qonşuluğun bərpasına, regionda beynəlxalq birliyin etimad mühitinin yaradılmasına, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə yönəlmiş təşəbbüslərin dəstəklənməsi prinsipi üzərində qurulmuşdur.

Azərbaycanla Rusiya arasında dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin mövcudluğu Qafqazda sülhün bərpa edilməsini şərtləndirən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Rusiya Federasiyası, Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası arasında yüksək səviyyədə aparılan birbaşa dialoqu dəstəkləyərək, onun Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tezliklə sülh yolu ilə həll olunmasına kömək edəcəyinə əmin olduğunu bildirmişdir. Öz növbəsində Heydər Əliyev də dəfələrlə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunmasında, Rusiya Federasiyasının, o cümlədən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri kimi fəaliyyətinin daha da fəallaşmasına ümid etdiyini bildirmişdir.

2001-ci ilin yanvar ayında Rusiya Federasiyasının Prezidenti V. Putinin Azərbaycana etdiyi rəsmi səfəri hər iki dövlət arasında mövcud olan münasibətlərin yeni mərhələsinin başlanmasına təkan verdi. Belə ki, bu rəsmi səfər iki dövlət

arasında münasibətlərdə mövcud olan qeyri-müəyyən, qaranlıq qalmış bir sıra mühüm məqamlara aydınlıq gətirdi.

2001-ci ildən etibarən Rusiya–Azərbaycan münasibətlərinin yeni, yüksələn xətlə inkişaf etməyə başlaması, ilk növbədə, Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bu əhəmiyyət, ilk növbədə, Rusiyanın Cənubi Qafqazda yeritdiyi siyasətin düzgün olmasının etiraf edilməsi ilə bağlı idi. Bu baxımdan V.Putinin Bakıda verdiyi bəyanatlardan biri diqqətəlayiqdir: «Rusiyanın dünyada, xüsusilə keçmiş Sovet İttifaqı məkanında, Qafqazda siyasəti tarazlaşdırılacaqdır». Yaxud: «Bu gün regionda da, elə beynəlxalq münasibətlərdə də həll edilməmiş problemlər çoxdur... Mən əminəm, bu problemlər nə qədər mürəkkəb olsa da, onları həll etmək mümkündür. Bu problemləri həll etmək üçün xoş məram olarsa, onların hamısı həll edilə bilər. Biz dəqiq bilirik ki, Azərbaycan rəhbərliyində də, Rusiya rəhbərliyində də, regionun digər dövlətlərinin rəhbərliyində də xoş məram var... hələ də həll olunmamış qalan problemləri mən öz ünvanıma aid edirəm».

2001-ci ilin yanvar ayında Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putinin Azərbaycana etdiyi rəsmi səfəri zamanı hər iki dövlət başçısı arasında Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması, xüsusilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu tənzimlənməsi istiqamətində ciddi müzakirələr aparılmışdır. Aparılmış müzakirələr nəticəsində Heydər Əliyev Moskvanın Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə tutduğu mövqeyin, qismən də olsa, müs-

bət istiqamətdə dəyişdirilməsinə nail ola bilmişdir. Şübhəsiz ki, problemin həlli formuluna münasibətdə Azərbaycanla yanaşı, Rusiyanın da öz maraqları vardır. Rusiyanın əsas maraqları isə Qafqaz kimi geostrateji bir regionda öz nüfuzunu saxlamaqdan ibarətdir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, Rusiyanın Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması prosesinde təsir imkanları daha böyükdür. Məhz buna görə də Heydər Əliyevin 2001-ci ilin yanvar ayında Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putinin Azərbaycana rəsmi səfəri gedişində Moskvanın regionda mövcud olan münaqişələrin həlli istiqamətində tutduğu mövqeyin dəyişdirilməsinə nail olması, bu böyük şəxsiyyətin Qafqazda sülh prosesinə verdiyi ən böyük töhfələrdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Konkret olaraq, Heydər Əliyevin Qafqazda mövcud olan münaqişələrin həlli istiqamətində apardığı müzakirələrin nəticəsində V.Putin məsələ ilə bağlı rəsmi Moskvanın mövqeyini bu cür bəyan etmişdir ki, «nə müharibə, nə sülh» vəziyyəti onu da narahat edir və belə bir vəziyyət uzun müddət davam etməməlidir; münaqişə Rusiya Federasiyasının Cənubi Qafqaz bölgəsi ilə sıx əməkdaşlığına maneçilik törədir; münaqişə beynəlxalq hüquq normalarına, ilk növbədə, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və hamı tərəfindən tanınmış sərhədlərinin toxunmazlığı prinsiplərinə əməl edilməklə tənzimlənməlidir.

Səfər zamanı V.Putin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində həm vasitəçi, həm də təminatçı kimi iştirak etməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Bununla yanaşı, V.Putin Rusiya-

nın Qafqazda cərəyan edən proseslərə, xüsusilə də Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması prosesinə münasibətdə kənar müşahidəçi mövqeyi tutmaq niyyətində olmadığını da qeyd etmişdir.

Rusiya prezidentinin qeyd edilən səfəri Ermənistanla Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ uğrunda Ermənistan tərəfindən süni surətdə qızışdırılan və elan olunmamış müharibənin, həmçinin Qafqazda mövcud olan digər münaqişələrin sülh yolu ilə həllində Rusiyanın vasitəçi rolunu daha da fəallaşdırdı. Bu isə Heydər Əliyevin Vladimir Putinlə apardığı danışıqlarda Qafqazda sülhün təmin olunması məsələsinin xüsusi yer tutması ilə bağlı idi. Belə ki, Heydər Əliyev Vladimir Putinlə Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasının hər iki tərəf üçün vacibliyi haqqında apardığı danışıqları bu cür ümumiləşdirmişdir: «Qafqazda problemlərimiz çoxdur. Bu məsələ danışıqlarımızda xüsusi yer tuturdu. Əlbəttə, Qafqazdakı bütün problemlərin bizim üçün əhəmiyyəti var, o mənada ki, bizə dinc Qafqaz gərkdir. Qafqazın bütün ölkələrində ictimai-siyasi vəziyyətin sabit olması, Qafqaz ölkələrinin öz aralarında lazımi səviyyədə əməkdaşlıq etməsi gərkdir. Lakin Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişənin–Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli bizim üçün, Azərbaycan üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu münaqişədən bütün Qafqaz əzab-əziyyət çəkir, ondan Azərbaycan əzab-əziyyət çəkir, ondan Ermənistan əzab-əziyyət çəkir. O, regionumuzun iqtisadiyyatının inkişafında bir çox imkanlarımızdan istifadə edilmə-

sini ləngidir. Rusiya bu problemlə münaqişənin lap başlanğıcından məşğul olur... Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin həllində Rusiyanın roluna bizdə, Azərbaycanda böyük ümidlər bəsləyirlər. Mən böyük məmnunluq hissi ilə demək istəyirəm: bu gün Vladimir Vladimiroviç mətbuat konfransında bəyan etdi ki, Rusiya öz səylərini gücləndirməyi lazım bilir. Rusiya bu məsələnin sülh yolu ilə həlli mövqelərində qəti şəkildə dayanmışdır».

2001-ci ilin yanvar ayında Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putinin Azərbaycana etdiyi rəsmi səfəri zamanı hər iki dövlət başçısı arasında danışıqlarda bir sıra yeni dövlətlərarası və hökumətlərarası sazişlərlə yanaşı, Qafqazda təhlükəsizliyin təmin olunması və əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi prinsipləri haqqında «Bakı Bəyannaməsi» də imzalanmışdır. Həmin bəyannamədə Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında ənənəvi siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni-tarixi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, Qafqazda humanitar təmasların, millətlərarası barışığın təmin olunmasına imkan yaradılması, təhlükəsizliyin təmininə və əməkdaşlığın inkişafına yanaşmaların müəyyən edilməsində bu regionun dövlətlərinin əsas rol oynaması, bununla əlaqədar Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Rusiya Federasiyası tərkibində yüksək səviyyədə əlaqələrin əhəmiyyət kəsb etməsi, 20 iyun 2000-ci ildə Moskva şəhərində Qafqaz dövlətləri başçılarının görüşündə Qafqazda sülh prosesi ilə əlaqədar əldə edilmiş razılıqları, xüsusilə də belə gö-

rüşlərin bundan sonra ildə iki dəfədən az olmayaraq keçirilməsi, Qafqazda mövcud olan münafişlərin sülh yolu ilə, ədalətli və davamlı şəkildə həll olunması, Qafqaz dövlətləri arasında sülhün, mehriban qonşuluğun bərpa edilməsi və saxlanmasının əsası olan ərazi bütövlüyü, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə və beynəlxalq hüququn digər norma və prinsiplərinə riayət edilməsi və s. bu kimi global məsələlərin birgə reallaşdırılması öz əksini tapmışdır.

Yanvar ayının 10-da Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin Milli Məclisin deputatları ilə görüşü zamanı Qafqaz ölkəsi kimi, Rusiyanın da bütün Qafqaz regionunda ənənəvi siyasi, iqtisadi və humanitar əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin hər iki dövlətin mənafelərinə uyğunluğunu, burada əsas məsələnin sülh, millətlərarası razılıq və xalqların mehriban dostluq şəraitində yaşaması olduğunu qeyd etmişdir. Bununla yanaşı, Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərinə baxışların müəyyənləşdirilməsində başlıca rol region dövlətlərinin oynamasının vacibliyini və Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Rusiya Federasiyasından ibarət «Qafqaz dördlüyü» çərçivəsində yüksək səviyyədə əlaqələrin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirmişdir.

Səfər çərçivəsində Vladimir Putin yanvarın 10-da Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə ilə də görüşmüşdür. Görüş zamanı Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə Vladimir Putinin Dağlıq Qarabağ probleminin həll

edilməsində, Qafqazda sülh və əmin-amanlıq yaranmasında maraqlı olduğuna əminliyini bildirmişdir. Rusiya Prezidenti Vladimir Putin Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin, Azərbaycan din xadimlərinin bölgədə sülh yaradılmasında regional münafişlərin həll edilməsinə yönəlmiş söylərini bəyəndiyini və dəstəklədiyini bildirmişdir.

Heydər Əliyevin 2002-ci il yanvarın 24-də Moskvaya rəsmi səfəri, 2002-ci il iyunun 8-də Sankt-Peterburqa və 2002-ci il sentyabrın 21-də Moskvaya işgüzar səfərləri zamanı da Rusiya dövlət başçısı ilə Qafqazda sülh məsələsinin ətrafında geniş müzakirələr aparılmışdır.

Heydər Əliyevin 2002-ci il yanvarın 24-də Moskvaya rəsmi səfəri zamanı Vladimir Putinlə keçirdiyi təkbətək görüşdə Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münafişləsinin sülh yolu ilə tezliklə həlli məsələsi ətrafında geniş fikir mübadiləsi aparılmış, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev münafişlənin aradan qaldırılmasında Rusiyanın həlledici rolunu nəzərə çarpdırmış, Rusiya Prezidenti isə bu sahədə öz ölkəsinin söylərini daha da artırmağa hazır olduğunu yəni vurğulamışdır.

Səfər çərçivəsində Rusiya–Azərbaycan sənədləri imzalandıqdan sonra, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin kütləvi informasiya nümayəndələri ilə görüşləri başlanmazdan əvvəl verdikləri bəyanatlarda Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasının vacibliyini qeyd etmişdilər. Belə ki, Vladimir

Putin Qafqazın ən kəskin problemi olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Rusiyanın mövqeyini açıqlayaraq bu məsələnin dincliklə nizama salınmasından başqa heç bir alternativ yolun olmadığını, əks-təqdirdə, Qafqazda yenidən sabitliyin pozulacağını bildirmişdir.

Heydər Əliyev Rusiya Prezidenti ilə Qafqazda sülhün təmin olunmasına dair apardığı müzakirələri bu cür qiymətləndirmişdir: «Biz Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli məsələsinə xüsusi diqqət yetirdik. Mən məmnunam ki, Rusiya Federasiyası və şəxsən Prezident Putin bu məsələyə böyük diqqət yetirir və fəal tədbirlər görür. Mən ATƏT-in Minsk qrupunun və onun həmsədrlərinin–Rusiya da həmsədrdir–gələcəkdə öz səylərini artıracağına, habelə Prezident Putinin bundan sonra da bu məsələyə səy göstərəcəyinə ümid bəsləyirəm. Bu barədə biz fikir mübadiləsi etdik və mən buna ümid edirəm, çünki Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması, təbiidir ki, bizim üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Lakin bu məsələ bütün Qafqaz üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, təkcə Qafqaz üçün deyil, həm də bütün Avropa üçün əhəmiyyətlidir. Rusiya, şübhəsiz ki, Qafqaz ölkəsidir və bu məsələnin həm Rusiyaya, həm də bütün Avropaya bilavasitə dəxli var. Hesab edirəm, bizim ictimaiyyətimiz də bu fikirdədir ki, Rusiya bu məsələdə mühüm və bəlkə də, həlledici rol oynaya bilər».

Heydər Əliyev və Vladimir Putin Azərbaycan–Rusiya münasibətlərinin geniş spektri üzrə ətraflı fikir mübadiləsi

apardılar, bu münasibətlərin inkişafı gedir və perspektivinə nəzər sadılar, qarşılıqlı maraq doğuran aktual beynəlxalq və regional problemləri müzakirə etdilər və 2002-ci il yanvarın 25-də bunlarla bağlı birgə bəyanat qəbul etdilər. Bəyanatda Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının prezidentlərinin regiondakı vəziyyətə dair fikir mübadiləsi apararaq Qafqazda təhlükəsizliyin təmin olunması məsələlərində əməkdaşlığın, qarşılıqlı fəaliyyətin möhkəmləndirilməsi və Qafqazda vəziyyətin normalaşdırılması, sülhün və sabitliyin bərpası, habelə münaqişələrin tezliklə sülh yolu ilə həll olunması sahəsində təcili tədbirlər görülməsi, «Qafqaz dördlüyü» rəhbərlərinin müntəzəm görüşlərinin davam etdirilməsinin zəruriliyi, həmçinin Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş normalarına uyğun olaraq, ilk növbədə, dövlətlərin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və beynəlxalq tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına riayət olunması və təmin edilməsi əsasında həllinə kömək etmək qətiyyəti bir daha qeyd edilmişdir.

Beləliklə, Heydər Əliyev 2002-ci il yanvarın 24-də Moskva rəsmi səfəri zamanı Vladimir Putinlə Qafqazın sülh və tərəqqi regionuna çevrilməsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması, Qafqazda baş verən münaqişələrin nəticəsində yüz minlərlə qaçqının öz evlərinə qayıtması və Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması məsələləri ilə bağlı geniş şəkildə müzakirələr aparmışdır.

Heydər Əliyevin 2002-ci il iyunun 8-də Sankt-Peterburqda və sentyabrın 21-də Moskvaya işgüzar səfəri zamanı Rusiya dövlət başçısı ilə Qafqaz regionunda sülh və təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı keçirilən yeni müzakirələrdə regionda baş verən münaqişələrlə bağlı çox əhəmiyyətli fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və Rusiya Federasiyası arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasının 10 illiyinin bayram edilməsi çərçivəsində 2002-ci il iyunun 8-də Sankt-Peterburqda Heydər Əliyev və Vladimir Putin Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki Nizami Gəncəvinin abidəsini açmışdılar. Bu hadisənin iki dövlət arasında və ümumilikdə Qafqazda əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi baxımından əhəmiyyətini Heydər Əliyevə MDBMİ (U)-nun fəxri doktoru diplomunun təqdimatı mərasimində həmin müəssisənin rektoru Anatoli Torkunov bu cür qiymətləndirmişdir: «Nizami Gəncəvi hələ XII əsrdə demişdir ki, həyatda hər kəsin məsləkdaşı olmalıdır, ona görə də səninlə dostluq etmək istəyəne meyil sal».

2002-ci il sentyabrın 21-də Heydər Əliyevin Rusiya Federasiyasına işgüzar səfəri çərçivəsində Vladimir Putinlə Qafqazda sülh məsələsinə dair müzakirələr aparılmışdır. Heydər Əliyev Vladimir Putinlə keçirdiyi təkbətək görüşdə Dağlıq Qarabağ və Qafqazda mövcud olan digər münaqişələrin sülh yolu ilə nizamlanması haqqında fikir mübadiləsi etmişdir. Bununla yanaşı, Heydər Əliyev səfər çərçivəsində Rusiya və Gürcüstan münasibətlərində yaranmış gərginliyin aradan qaldırılması istiqamətində də öz səyini göstərmişdir.

Bu barədə Heydər Əliyev demişdir: «Mənim hüququm yoxdur ki, Rusiya–Gürcüstan münasibətlərini müzakirə edim. Çünki mən ayrı dövlətin başçısıyam. O münasibət Rusiya ilə Gürcüstan arasındadır. Amma Qafqazdakı vəziyyətlə, bu mövzu ilə bağlı prezident Putinlə faktiki olaraq fikir mübadiləsi apardım». 2002-ci il sentyabrın 24-də Heydər Əliyevə Rusiya Federasiyası Xarici İşlər Nazirliyinin Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun (Universitetinin) fəxri doktoru diplomu təqdim edilmişdir. Bu hadisə tarixi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Çünki Universitetin Nizamnaməsinə uyğun olaraq MDBMİ (U)-nun fəxri doktoru verilməsinin müəyyənləşdirilmiş qaydasına görə bu ada mədəniyyət və təhsilin inkişafı ilə yanaşı, beynəlxalq münasibətlərin inkişafına, müxtəlif ölkələr və xalqlar arasında sülhün möhkəmlənməsi və qarşılıqlı anlaşmanın dərinləşməsi işinə böyük töhfə vermiş dövlət xadimləri və siyasi, ictimai xadimlər, xarici ölkələrin alimləri layiq görülür.

MDBMİ (U)-nun fəxri doktoru diplomunun təqdimatı mərasimində Heydər Əliyev Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin bərpa edilməsində Qafqazda olan bütün dövlətlər kimi, Rusiyanın da səylərinin artırılmasının vacibliyini qeyd edərək demişdir: «Qafqaz dünyanın müərkəb regionudur. Buna görə də Qafqazda vəziyyət qonşu ölkələr üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Şimali Qafqaz Rusiyanın tərkibində olduğu üçün Qafqaz bizim–Rusiyanın, Gürcüstanın, Ermənistanın, Azərbaycanın–ümumi problemimizdir. Mən deməliyəm ki, Vladimir Vladimiroviç buna da böyük diqqət yetirir. Dörd

prezidentin iştirakı ilə bizim bir neçə görüşümüz olmuşdur. Bütün bu görüşlər çox faydalı olub, düşünürəm ki, onlar davam edəcəkdir». Bununla yanaşı Heydər Əliyev Ermənistanla Azərbaycan arasında münəqişənin davam etməsini, Gürcüstanda daxili münəqişələrin mövcudluğunu, Rusiyanın cənubunda–Şimali Qafqazda, Çeçenistanda vəziyyətin mürəkkəb olduğunu qeyd edərək, Rusiya ilə Azərbaycanın Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin, əmin-amanlığın təmin edilməsi istiqamətində birgə fəaliyyətlərini artıracağına ümid bəslədiyini bildirmişdir.

Heydər Əliyevin Rusiyaya etdiyi rəsmi və işgüzar səfərlər ikitərəfli münasibətlər çərçivəsindən kənara çıxaraq regional və hətta beynəlxalq səciyyə daşmışdır. Bu səfərlər nəticəsində Rusiya–Azərbaycan münasibətlərində nəzərə carpan yaxınlaşmanın baş verməsi Ermənistanda aşkar narahatçılıq doğurmuşdur. Belə ki, Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycanla Rusiya arasında münasibətlərin möhkəmlənməsi Rusiyanın Cənubi Qafqaz prioritetlərinin sıralanmasında Ermənistanı birinci yerdən sıxışdırmışdır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya–Azərbaycan prezidentlərinin imzaladığı Siyasi Bəyanat münasibətlərin əsas prioritet və perspektivlərini ehtiva edən fundamental sənəd kimi önəmli müddəalarla zəngindir. Bu sənəd Vladimir Putinin Azərbaycana səfəri gedişində imzalanmış «Bakı Bəyannaməsi»nin davamı kimi qiymətləndirilmişdir.

Heydər Əliyev Moskva görüşlərində Dağlıq Qarabağ münəqişəsinin sülh yolu ilə tənzimlənməsində Rusiyanın prinsiplial mövqe nümayiş etdirməsi üçün bu münəqişənin

sülh yolu ilə tənzimlənməsində Rusiyanın həlledici rol oynaya biləcəyini vurğulamışdır. Bütün bunların nəticəsində Heydər Əliyev Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün «Moskva Bəyannaməsinin imzalanmasına müvəffəq olmuşdur. Bu bəyanatda Rusiya və Azərbaycanın beynəlxalq terrorizm, ekstremizm və təcavüzkar separatizmin artan təhlükəsini və ağır nəticələrini dərk edərək birgə praktik mübarizə aparılması və bu istiqamətdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istəyi öz əksini tapmışdır. Heydər Əliyev və Vladimir Putin tərəfindən imzalanmış «Bakı Bəyannaməsi» və «Moskva Bəyannaməsi» həm də Dağlıq Qarabağ münəqişəsinin Qafqaz çərçivəsindən çıxararaq onun bütövlükdə beynəlxalq sülhə təhlükə mənbəyi olduğunu dünya ictimaiyyətinə çatdırmışdır. Hər iki bəyannamənin imzalanması ilə Dağlıq Qarabağ münəqişəsinin ədalətli prinsiplər üzərində həlli istiqamətində ilk dəfə olaraq Rusiyanın mövqeyində nisbi dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Odur ki, Heydər Əliyevin «Bakı Bəyannaməsi» və «Moskva Bəyannaməsi»ndə əks olunmuş və konkretləşdirilmiş prinsiplər Heydər Əliyev siyasi kursunun uğuru kimi qiymətləndirilməlidir.

Ümumilikdə Heydər Əliyevlə Vladimir Putin 16 dəfə görüşmüşlər və həmin görüşlərdə Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı məzmunlu və mənalı müzakirələr aparmışlar.

Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə bölgədə yerləşən dörd dövlət tərəfindən yaradılmış «Qafqaz dördlüyü»ndə Rusiya Federasiyası aparıcı rola malik olmuşdur. Bunun əsas səbəbləri hər şeydən öncə RF-

in bölgədə və dünyada böyük nüfuz sahibi və Qafqazda mövcud olan münaqişələrin sülh yolu ilə nizamlanmasında təsiredici güclü mexanizmlərə malik olması ilə bağlıdır.

Rusiya Federasiyası Qafqazda mövcud olan münaqişələrin sülh yolu ilə nizamlanması üçün münaqişə tərəflərinin bir-birləri ilə görüş keçirilməsində vasitəçi rolunu ifa etməkdədir. Belə görüşlərin əksəriyyəti isə MDB dövlət başçıları'nın zirvə toplantılarında təşkil edilir. Beləliklə, Rusiya Federasiyası «Qafqaz dördlüyü»nün ən nüfuzlu üzvü kimi bir neçə dəfə Azərbaycan–Ermənistan dövlət başçıları'nın və Qafqazda mövcud olan digər münaqişə tərəflərinin məsələnin sülh yolu ilə həlli istiqamətində danışıqlar aparması üçün münbit siyasi ab-hava yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bununla yanaşı Rusiya Federasiyasının təşəbbüsü ilə Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün MDB və Dövlətlərarası Parlamentlər Assambleyası çərçivəsində «Qafqaz dördlüyü» institutu yaradılmışdır. Bu isə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Rusiya parlamentləri sədrlərinin Qafqaz bölgəsi üçün aktual olan məsələlərin müzakirəsi məqsədilə mütəmadi görüşlər keçirmələrinə geniş imkan açmışdır.

«Qafqaz dördlüyü»nün institutlaşdırılmasında aparıcı rolu Rusiya oynamışdır. Bununla Rusiya, eyni zamanda Qafqazda mövcud olan münaqişələrin sülh yolu ilə həllində dünyanın digər aparıcı dövlətlərinin müdaxiləsinin qarşısını almağa cəhd göstərdiyini gizlətməmişdir. Rusiya dövlətinin başçısı Vladimir Putin bölgədəki münaqişələrin həllində «Qafqaz dördlüyü»nün iştirakını əsas və vacib hesab etmişdir. Şübhəsiz ki, belə olan halda isə, təbii olaraq, Rusiya Fe-

derasiyası «Qafqaz dördlüyü»ndə aparıcı mövqeyə malik olmalıdır. Çünki «Qafqaz dördlüyü»ndə ən nüfuzlu və böyük dövlət Rusiya Federasiyasıdır. Öz növbəsində, Qafqazda mövcud olan münaqişələrdən əziyyət çəkən və ərəzi bütövlüyünü itirən tərəflər isə Rusiya Federasiyasının münaqişələrin ədalətli və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll edilməsində tarazlı mövqe nümayiş etdirəcəyinə ümid bəsləyirlər.

Qafqazda dövlətlərarası və millətlərarası əməkdaşlığın inkişafında Heydər Əliyevin rolu

SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqaz xalqlarının ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni həyatlarının yeni mərhələsi başlamışdır. Qafqaz bölgəsində yerləşən respublikaların dövlət müstəqilliklərini bərpa etməsi regional əməkdaşlıq məsələsini gündəmə çıxarmış oldu. Şübhəsiz ki, heç bir dövlət özünə qapılma şəraitində inkişaf edə bilməz. Məhz bu səbəbə görə də müstəqil Azərbaycanın memarı və təminatçısı Heydər Əliyev respublikanın inkişaf strategiyasında Qafqaz dövlətləri ilə ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin genişlənməsi məsələsinə böyük önəm vermiş oldu. Bu məsələdə Heydər Əliyev ilk öncə Qafqaz dövlətləri və millətləri arasında mövcud olmuş tarixi əməkdaşlıq ənənələrindən geniş şəkildə istifadə etmişdir. Bununla da, ümumqafqaz mədəni və mənəvi dəyərlərinin və mentalitetinin mahir bilicisi olan Heydər Əliyev Qafqazda sülh, əmin-amanlıq və təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən

regional əməkdaşlığın inkişaf etməsində müstəsna rol oynamışdır.

Qafqaz respublikalarının sosial-iqtisadi inkişafının əsas meyarı olan regional əməkdaşlığın inkişafı məsələsinə böyük önəm verən Heydər Əliyev hər bir dövlətin və xalqın milli maraqlarını nəzərə alaraq, «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının reallaşması istiqamətində məqsədyönlü siyasi tədbirlər həyata keçirmişdir. Bütün bu tədbirlər isə Qafqazda dövlətlərarası və millətlərarası əməkdaşlığın inkişafına yönəlmişdir. Heydər Əliyev Qafqazda ictimai-siyasi qeyri-sabitliyin, milli və siyasi münaqişələrin, iqtisadi və mədəni böhranın aradan qaldırılmasını yalnız «Ümumi Qafqaz evi» çərçivəsində regional əməkdaşlığın inkişafında gördürdü və bu istiqamətdə hərəkət edirdi. Bütün bunlara nail olmaq üçün Heydər Əliyev, ilk növbədə, Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti hesab olunan Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyi, iqtisadi və mədəni inkişafı təmin etmiş oldu. Azərbaycanın bir müstəqil dövlət kimi ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrinin inkişaf etdirilməsi və demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu Qafqazda dövlətlərarası və millətlərarası əməkdaşlığın inkişafına öz təsirini göstərmiş oldu.

Qafqazın milli münaqişə və separatizm ocağına çevrilməsi, Azərbaycan torpaqlarının 20%-inin işğal edilməsi, gürcü-abxaz, gürcü-osetin münaqişələri, rus-çexen müharibəsi və sair siyasi münaqişələr dövlətlərarası və millətlərarası əməkdaşlığın inkişafının qarşısını aldığı üçün Heydər Əliyev ilk öncə bölgədə sülh, əmin-amanlıq və təhlükəsizliyin bər-

pa edilməsi məsələsini ön plana çəkmiş oldu. Bununla o, Qafqazda sülh təşəbbüsünü dəstəkləyən ilk dövlət başçısı kimi qiymətləndirildi.

Qafqazda dövlətlərarası və millətlərarası əməkdaşlığın inkişafında Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasi tədbirlərin uğurlu nəticəsi kimi Azərbaycan–Gürcüstan əlaqələrini göstərmək olar. Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadzenin yüksək səviyyəli qarşılıqlı münasibətləri sayəsində Azərbaycan və Gürcüstan arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi təkcə Qafqazda sülhün təmin edilməsi istiqamətində deyil, həm də bölgədə dövlətlərarası və millətlərarası əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Qafqazın aparıcı lideri və «Qafqaz evinin ağsaqqalı» Heydər Əliyevin Azərbaycan–Dağıstan əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində müstəsna rolu olmuşdur. Azərbaycan–Dağıstan əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi isə hər şeydən öncə Qafqazda sülh, əmin-amanlıq və təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət etməkdədir.

1996-cı il martın 5-də Dağıstan Respublikası Dövlət Şurasının sədri Məhəmmədli Məhəmmədov Azərbaycana rəsmi səfər etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, başda Məhəmmədli Məhəmmədov olmaqla, Dağıstan nümayəndə heyəti belə geniş tərkibdə Azərbaycana ilk dəfə idi gəlirdi. Heydər Əliyev bu rəsmi səfərin Azərbaycanla Rusiya arasında, Rusiya Federasiyasının ayrı-ayrı regionları, subyektləri ilə əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsində və genişlənməsində xüsusi əhəmiyyət daşıdığını qeyd etmişdir. Heydər Əliyev başda Məhəmmədli Məhəmmədov olmaqla, Dağıstan nümayəndə

heyətinin Azərbaycana rəsmi səfərinin hər iki dövlət arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi istiqamətində olan əhəmiyyəti haqqında demişdir: «Mən ümidvaram ki, biz Rusiya ilə Azərbaycan arasında, Dağıstan ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlıqla bağlı bütöv bir sıra məsələlər barəsində fikir mübadiləsi etmək üçün yaxşı imkan tapmışıq». Öz növbəsində, Dağıstan Respublikası Dövlət Şurasının sədri Məhəmmədli Məhəmmədov da Heydər Əliyevlə görüşünün hər iki respublika arasındakı əməkdaşlığın inkişafında olan əhəmiyyətini yüksək səviyyədə qiymətləndirərək demişdir: «Biz təəssüflənirik ki, son vaxtlar Azərbaycan rəhbərliyi ilə görüşə bilməmişik. Lakin indi, sizin xalqınızın bizim hamımızın hörmət etdiyi Heydər Əliyevi öz prezidenti seçdiyi bir vaxtda biz öz yaxşı əlaqələrimizi bərpa etməliyik».

Heydər Əliyev Dağıstan xalqlarının Azərbaycan üçün yaxın qonşu, tarixi dost olduqlarını, hər iki respublikanın həmişə birlikdə mehriban əməkdaşlığı, yaxşı münasibətləri inkişaf etdirməyə çalışdığını qeyd etmişdir. O, Məhəmmədli Məhəmmədovla Azərbaycanla Dağıstan arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi ilə bağlı bir sıra məsələlərin müzakirə olunmasının zəruriliyini bildirmişdir. Belə məsələlərdən biri Dağıstanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti ilə bağlı olmuşdur. Dağıstan Respublikası Dövlət Şurasının sədri Məhəmmədli Məhəmmədov bildirmişdir ki, Dağıstanda bütün xalqlar bərabər hüquqa malikdir. Azərbaycanlılara gəldikdə isə Dağıstanda Azərbaycan dilində qəzet çıxdığını, televiziya və radio verilişlərinin

aparıldığını, azərbaycanlıların yığcam yaşadığı yerlərdə rəhbər kadrların seçilməsində üstünlüyün onlara verilməsini qeyd etmişdir. Heydər Əliyev isə Dağıstanda yaşayan azərbaycanlıların bu ellərin yerli əhalisi olduğunu bildirmişdir.

Dağıstan Respublikası Dövlət Şurasının sədri Məhəmmədli Məhəmmədov Heydər Əliyevin Qafqazda sülh, əmin-amanlıq və təhlükəsizliyin təmin edilməsində aparıcı rol oynadığını və əhəmiyyətini bu cür ümumiləşdirmişdir: «... Biz indi də nəinki Azərbaycanda, həm də Qafqazda sülhün və sabitliyin bərpa edilməsinə olan bütün ümidlərimizi sizin adınızla bağlayırıq». Bununla yanaşı Məhəmmədli Məhəmmədov Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının həmişə dostluq şəraitində yaşadıklarını, hazırda hər iki respublika arasında olan sərhədin müvvəqəti olduğunu, Qafqazda sülhün bərpa ediləcəyinə və xalqların bir-biri ilə əvvəllər olduğu kimi, yenə də ünsiyyət saxlaya biləcəklərinə ümidvar olduğunu bildirmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan–Dağıstan əməkdaşlığı məsələsinə toxunaraq qeyd etmişdir ki, bizim aramızda sərhəd olmamalıdır, o, çox böyük çətinliklər yaradır. Bununla yanaşı o, Azərbaycanın əsas nəqliyyat kommunikasiyalarının Dağıstan və Şimali Qafqazdan keçdiyini, Şimali Qafqazda yaranmış vəziyyətin isə Azərbaycan iqtisadiyyatına güclü təsir göstərdiyini və ziyan vurduğunu bildirərək, Qafqazda sülh və əmin-amanlığın tezliklə bərpa olunmasının vacibliyini qeyd etmişdir.

1996-cı il martın 5-də Azərbaycan Respublikasının Pre-

zidenti Heydər Əliyev və Dağıstan Respublikası Dövlət Şurasının sədri Məhəmmədli Məhəmmədov tərəfindən dostluq və əməkdaşlıq haqqında bəyannamə imzalanmışdır. Bəyannamədə imzalanmış sənədlərin hər iki respublika arasında münasibətlərin daha da möhkəmlənməsinə və genişlənməsinə xidmət edəcəyi, Dağıstan ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi, xalqlar arasında dostluq və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi, strateji məsələlərdə, digər məsələlərdə yekdillik və tam qarşılıqlı anlaşmaya nail olunması istiqamətində birgə fəaliyyətin vacibliyi və sair mühüm məsələlər əks olunmuşdur. Hər iki respublika rəhbəri bu bəyannaməni imzalamaqla Azərbaycan xalqı ilə Dağıstan xalqları arasında tarixi, ənənəvi əlaqələri, dostluq və qardaşlıq əlaqələrini bir daha təsbit etmiş oldular.

Heydər Əliyev Dağıstan Respublikası Dövlət Şurasının sədri Məhəmmədli Məhəmmədovun Azərbaycana bu rəsmi səfərini hər iki xalqın bir-birinə yaxınlaşması üçün birtərəfli deyil, ikitərəfli addım kimi qiymətləndirmiş və Azərbaycan–Dağıstan əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün Dağıstana səfər etməsi dəvətini razılıqla qəbul etmişdir.

Dağıstan Respublikası Dövlət Şurasının sədri Məhəmmədli Məhəmmədovun Azərbaycana rəsmi səfəri çərçivəsində Heydər Əliyevlə keçirdiyi görüşlər zamanı Dağıstan Respublikası ilə Azərbaycan arasında, habelə Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlərə aid bir sıra məsələlər müzakirə olunmuş, hər iki ölkə vətəndaş-

larının yük nəqliyyatı vasitələrinin sərhədi keçmək rejimini sadələşdirmək məsələsi qarşıdakı müzakirələrin ən mühüm məsələlərindən biri kimi qoyulmuş və ümumilikdə bu görüş bütün məsələlərdə ümumi dilin tapılmasına və hər iki xalq arasında dostluğun daha da möhkəmləndirilməsinə, Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan arasında daha yaxşı qarşılıqlı anlaşmaya xidmət etmişdir.

Heydər Əliyevin Dağıstan Respublikası Dövlət Şurasının sədri Məhəmmədli Məhəmmədovla imzaladığı sənədlər, şübhəsiz ki, tarixi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, onlar Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Heydər Əliyev imzalanmış bu sənədlərin əhəmiyyətini yüksək səviyyədə qiymətləndirərək demişdir: «Mən əminəm ki, bu sənədlər xalqlarımızın xoşbəxt gələcəyini təmin edəcəkdir».

Heç şübhəsiz, Azərbaycan–Dağıstan əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri və əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Bu böyük şəxsiyyətin sayəsində Azərbaycan Respublikası ilə Dağıstan arasında səmimi münasibətlər daha da inkişaf etdirilmiş və hər iki xalqın gələcək səadəti və rifahı naminə əməkdaşlıq genişləndirilmişdir. Azərbaycan–Dağıstan əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolunu Dağıstan Respublikası Dövlət Şurasının sədri Məhəmmədli Məhəmmədov belə qiymətləndirmişdir: «Dağıstanlılar Heydər Əlirza oğlunu yaxşı tanıyırdılar və onun Dağıstana xoş münasibətini həmişə xatırlayacaqlar, çünki onun bu münasibəti sayəsində xalqlarımız arasında

dostluq və mehriban qonşuluq ənənələri yaranmışdır və uzun illərdən bəri mövcuddur. Onun adı xatirimizdə həmişə qalacaqdır».

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1997-ci il noyabr ayının 4-də Bakıda Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında Şeyx Şamilin 200 illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli gecə təşkil edilmişdir. Azərbaycan dövlət başçısının Şeyx Şamilə verdiyi yüksək qiymət, heç şübhəsiz, Qafqazda dövlətlərarası və millətlərarası əməkdaşlığın inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Şeyx Şamilin 200 illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli gecədə geniş nitq söyləyən Heydər Əliyev Şeyx Şamili Qafqaz xalqlarının qəhrəmanlıq, müstəqillik və milli azadlıq mübarizəsinin simvolu kimi qiymətləndirmiş və onun mübarizəsinin Qafqaz xalqlarının birləşdirilməsində olan əhəmiyyətini bu cür qiymətləndirmişdir: «...Şeyx Şamil mübarizəsinin ən dəyərli tərəflərindən biri odur ki, o, mübarizəsi ilə Qafqaz xalqlarını birləşdiribdir, həmrəy edibdir və Qafqaz xalqlarını bir-birinə daha doğma edibdir».

Şeyx Şamilin 200 illik yubileyinin təntənəli şəkildə keçirilməsinin və bununla yanaşı, Qafqazla bağlı digər böyük şəxsiyyətlərin yubileylərinin qeyd olunmasının Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın təmin edilməsi istiqamətində olan əhəmiyyətindən danışarkən Heydər Əliyev demişdir: «Bu yubiley mərasimləri, o cümlədən bugünkü təntənəli gecə Şeyx Şamilin xidmətlərinə, onun tarixdə tutduğu görkəmli yerə yüksək qiymətdir. Eyni zamanda bu yubiley mərasimləri hamısı birlikdə Qafqazda sül-

hün, əmin-amanlığın, həmrəyliyin və birliyin bərqərar olması üçün çox gözəl vasitədir. Bu gün biz Şeyx Şamilin 200 illik yubileyini qeyd edərkən Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın, dostluğun, qardaşlığın yaranmasını arzu edirik...

... Qafqaz indi çox ağır bir dövr yaşayır. Müsbət nəticələrə yanaşı, Qafqazda bəzi bölgələrdə hərbi münaqişələr, toqquşmalar, ayrı-ayrı respublikalar arasında mövcud olan gərginlik və başqa çətinliklər Qafqazın vəziyyətini yenə də çətinləşdiribdir. Ona görə də biz Şeyx Şamilin ideyalarına, onun xidmətlərinə yüksək qiymət verərək, onun ideyalarına sadıq olduğumuzu bildirərək, söylərimizi Qafqazda mövcud olan bu çətinliklərin aradan qaldırılmasına yönəltməliyik. Bugünkü yubiley gecəsi, hesab edirəm ki, nümunədir».

Heydər Əliyev Şeyx Şamilin 200 illik yubileyinin təntənəli şəkildə keçirilməsini həm də Azərbaycan–Dağıstan xalqları arasında olan dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin möhkəmlənməsi istiqamətində atılmış yeni addım kimi qiymətləndirmişdir. O, Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan arasında dostluq, əməkdaşlıq əlaqələrinin mövcud olduğunu və bu əlaqələri daim inkişaf etdirməyə çalışdığını, iyul ayının 3-də Moskvada rəsmi səfərdə olarkən Rusiya Federasiyasının Prezidenti Boris Yeltsinlə bərabər Azərbaycanla Rusiya Federasiyası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında böyük bir müqavilə imzaladığını, bu müqavilənin gələcəkdə hər iki ölkə arasında dostluğun, əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün dəyərli bir sənəd olduğunu, Rusiya Federasiyasının subyekti kimi Dağıstanın Azərbaycanla Rusiya Federasiyası arasında əlaqələrin yara-

dılmasında çox böyük imkanlara malik olduğunu qeyd etmişdir. Bununla yanaşı, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının Dağıstanı daim, qədimdən, həmişə tarixi dost kimi qəbul etdiyini, Dağıstanla Azərbaycan arasında heç vaxt heç bir münəqişə olmadığını bildirmişdir.

Azərbaycanla Dağıstan arasında əməkdaşlığın inkişafında milli-mənəvi dəyərlərin əhəmiyyəti haqqında danışarkən Heydər Əliyev demişdir: «Xalqlarımızın birliyini, dostluğunu təmin edən amillərdən biri də odur ki, bizim adət-ənənələrimiz birdir, mənəvi dəyərlərimiz bir-birinə bənzərdir. Biz bir dinə mənsubuq. İslam dini, onun yaratdığı mənəvi dəyərlər, adət və ənənələr bizim xalqlarımızı əsrlər boyu birləşdiribdir, xalqlarımızın dostluğunun və qardaşlığının daha da möhkəm olmasını təmin edibdir. Bu gün bu vasitə də dostluğumuzun, qardaşlığımızın inkişafına kömək edir və bundan sonra da kömək edəcəkdir». Bununla yanaşı, Heydər Əliyev Azərbaycanın dini rəhbəri şeyxülislam A.Paşazadənin Dağıstana səfərini və Dağıstan dini rəhbərinin dövlət nümayəndə heyəti tərkibində Azərbaycana gəlməsini ikitərəfli əlaqələrin inkişafı istiqamətində təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirmişdir.

Azərbaycanın Dağıstanla və ümumiyyətlə, Şimali Qafqazla əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün bölgədə sülhün bərqərar olmasının əhəmiyyətindən danışarkən Heydər Əliyev demişdir: «Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan arasındakı dostluq, əməkdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün Dağıstanda və ümumiyyətlə, Şimali Qafqazda daimi sülhün bərqərar olmasını istəyirik.

Biz Dağıstanda ictimai-siyasi vəziyyətin sabit olmasını

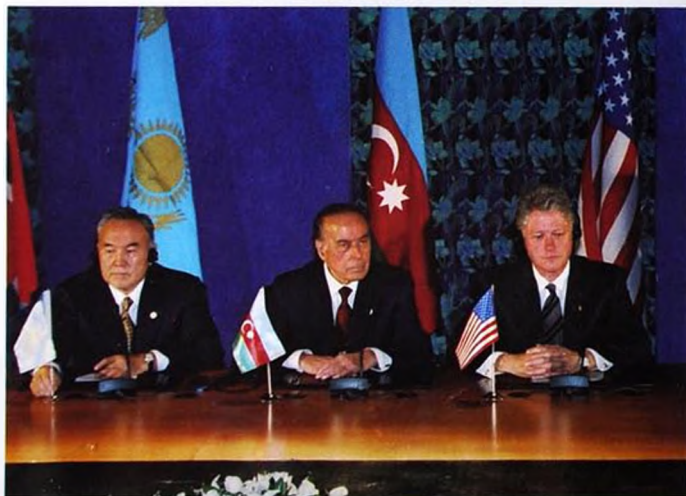

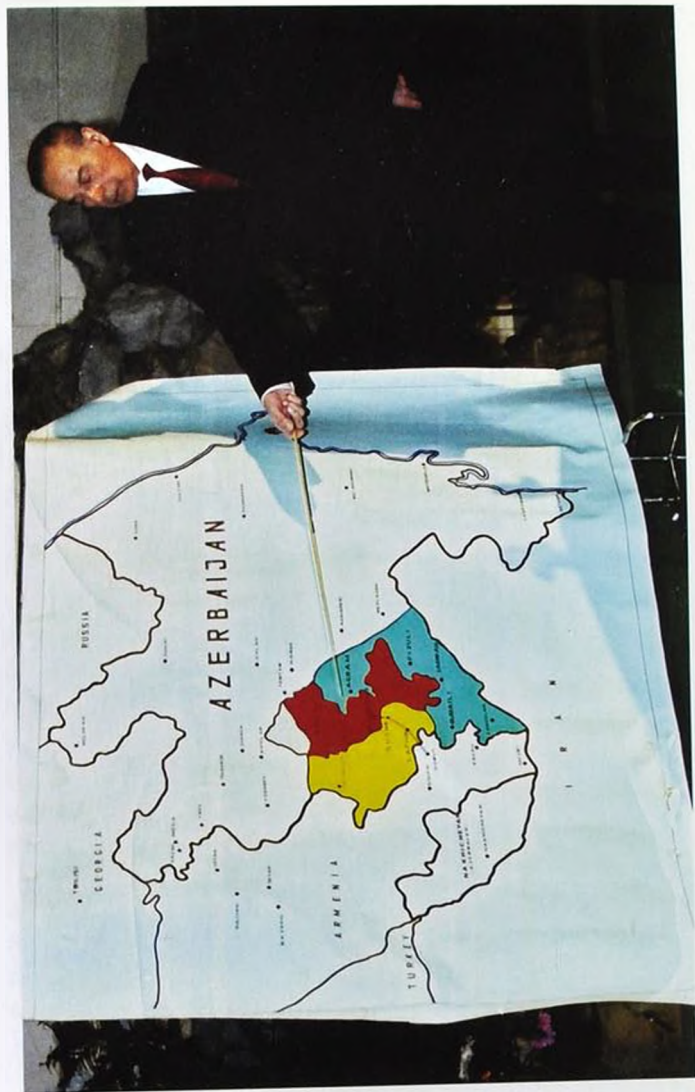

arzulayırıq. Dağıstanda ictimai-siyasi vəziyyətin, daxili vəziyyətin, sabit olması üçün öz tərəfimizdən səylərimizi göstərməyə hazırıq. Biz Şimali Qafqazdakı münaqişələrin sülh yolu ilə aradan qaldırılmasını istəyirik... İndi görək bunlardan hamı nəticə çıxarsın və məhz sülh, barışıq yolu ilə, qarşılıqlı anlaşma yolu ilə Qafqazda sülhü, əmin-amanlığı bərqərar etməliyik».

1998-ci il mart ayının 9-da İçkeriya-Çeçen Respublikasının Prezidenti Aslan Məshədov Bakıda Heydər Əliyevlə görüşmüş, Azərbaycan Respublikasının Çeçenistana göstərdiyi humanitar yardıma görə Heydər Əliyevə öz dərin təşəkkürünü bildirmişdir. Heydər Əliyev bu görüşü Şimali Qafqazın və bütövlükdə bölgənin problemləri barədə faydalı fikir mübadiləsi aparmaq üçün yaxşı imkan kimi səciyyələndirmişdir. Bununla yanaşı, Heydər Əliyev Aslan Məshədovla axıncı görüşündən sonra Azərbaycan ilə Çeçenistan Respublikası arasında iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərini nəzərdən keçirib həll etmək barədə Nazirlər Kabinetinə, müvafiq nazirliklərə və baş idarələrə tapşırıq verdiyini bildirmişdir. Heydər Əliyev Bakı–Novorossiysk neft kəmərinin lazımcıca işləməsi üçün Azərbaycan rəhbərliyi, Rusiya və Çeçenistan rəhbərliyi ilə birlikdə optimal qərar tapa bilmələrini yüksək qiymətləndirmişdir.

Aparılan danışıqlar zamanı Heydər Əliyev Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar təcrübəsinin İçkeriya-Çeçen Respublikasında iqtisadiyyatın bərpası və dirçəldilməsi işində yararlı ola bilməsini və Azərbaycanın çeçen xalqına kömək əlini uzatmağa həmişə hazır olduğunu bildirmişdir.

Aslan Məshədov Heydər Əliyev şəxsiyyətinin Azərbaycanla bütün Qafqaz xalqları arasında qardaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsindəki əhəmiyyətli rolu haqqında danışarkən qeyd etmişdir ki, İçkeriya–Çeçen Respublikasının xalqına Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın göstərdiyi yardımı və bəslədiyi səmimi münasibəti çeçen xalqı heç vaxt unutmayacaqdır.

Söhbət zamanı hər iki dövlət başçısı bölgədə vəziyyət, Xəzərin Azərbaycan sektorundakı yataqlarından hasil edilən neftin dünya bazarlarına ixracı, Qafqazda sülh və sabitliyin yaradılması və qorunub saxlanması istiqamətində xalqların birgə söylərinin artırılması barədə fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Qafqazda dövlətlərarası və millətlərarası əməkdaşlığın inkişafı məsələsi Heydər Əliyevin çoxsaylı müxtəlif xarici səfərləri zamanı da diqqətdə saxlanılmışdır. 1997-ci ilin yanvar ayında Heydər Əliyev Fransaya səfəri çərçivəsində Paris Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunda «Azərbaycan və Qafqaz XXI əsrin astanasında» mövzusunda mühazirə ilə çıxış etmişdir. Heydər Əliyevin mühazirəsində Qafqazda yeni müstəqil dövlətlərin quruculuğu və inkişafında qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi, ərəzi bütövlüyünə hörmət və riayət edilməsi, bölgədə sülhün və iqtisadi integrasiyanın təminatı, demokratik institutların möhkəmləndirilməsi kimi mühüm məsələlər öz nəzəri əksini tapmışdır.

Qafqazda sülh təşəbbüsünü dəstəkləyən ilk dövlət başçısı hesab olunan Heydər Əliyevin bölgədə dövlətlərarası və millətlərarası əməkdaşlığın inkişafı istiqamətində həyata ke-

çirdiyi əhəmiyyətli siyasi tədbirlər xalqlar və millətlər arasında qardaşlıq və dostluq əlaqələrini genişləndirməklə yanaşı, ümumqafqaz evinin reallaşması üçün də müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

«Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair Saziş» və «Bakı Bəyannaməsi»nin (7-8 sentyabr 1998-ci il, Bakı ş.) Qafqaz dövlətlərinin bir-biri ilə, həmçinin Qafqazın Avropa və Asiya dövlətləri ilə iqtisadi və mədəni əməkdaşlığına xidmət etməsi

İpək Yolu qədim Qafqazda görkəmli rol oynamış, Asiya ilə Avropa arasında əlaqələrin yaradılması üçün önəmli vasitə sayılmış, Azərbaycan isə həmişə beynəlxalq ticarət yollarının birləşdirici məntəqəsi olmuşdur. SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan müstəqil bir dövlətə çevrilərək ticarət yollarının və digər yolların təbii terminalı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışı bu kontekstdə Xəzər dənizi hövzəsində nəqliyyat əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində real tədbirlərin həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda «Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair Saziş» və «Bakı Bəyannaməsi»nin imzalanması Qafqaz dövlətlərinin bir-biri ilə, həmçinin Qafqazın Avropa və Asiya dövlətləri ilə ticarət əlaqələrinin ardıcıl surətdə inkişaf etdirilməsinə güclü təkan verərək, Avrasiya nəqliyyat dəhlizi üzərində yerləşən ölkələr arasında mal mübadiləsinin daha da genişləndirilməsinə, bu ölkələrin kommunikasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə xidmət etməkdədir.

Bu nöqteyi-nəzərdən dünya bazarlarına çıxışı təmin edən alternativ yollardan biri kimi Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması regionun bütün ölkələrinin iqtisadi tərəqqisi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Mövcud olan bir çox nəqliyyat yollarından fərqli olaraq TRASEKA dəhlizi daha böyük potensiala malikdir. Avropanı Asiya ilə birləşdirən digər marşrutlarla müqayisədə TRASEKA dəhlizinin kifayət qədər böyük üstünlükləri vardır.

Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması Tacikistan, Özbəkistan və Qırğızıstan respublikaları kimi dəniz və okeanlardan uzaq olan ölkələrin Avropa və Qafqaz ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələrini təmin etməkdədir. TRASEKA dəhlizi Mərkəzi Asiya respublikaları üçün Xəzər dənizinin və Qara dəniz limanlarından iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində böyük imkanlar yaratmışdır.

TRASEKA dəhlizinin yaradılması iqtisadi əməkdaşlıqla yanaşı, Avrasiya superkontinenti massivinin qovuşduğu olan Mərkəzi Asiya və Qafqazın nəhəng potensialından, böyük əmək ehtiyatlarından, insanların bacarığından, region ölkələrinin mədəni və turizm imkanlarından düzgün və səmərəli istifadə olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı «Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair Saziş» və «Bakı Bəyannaməsi»ndə nəzərdə tutulan əməkdaşlıq mümkün olan ehtiyatları işə salmaq üçün tələb edilən vasitələri müəyyənləşdirmək söyləri ilə məhdudlaşmır. Əksinə, bu əməkdaşlıq region ölkələrində sülh və tərəqqi işinə mühüm töhfə vermək naminə birgə çalışmaq üçün fəaliyyət tərzı və yeni çərçivələr yaradılmasına xidmət edir.

TRASEKA dəhlizinin yaradılması ilə bağlı imzalanmış Saziş və «Bakı Bəyannaməsi» qarşılıqlı asılılıq şəraitində yaşayan region ölkələrinin əməkdaşlığa doğru yönəlmiş enerjilərini səfərbərliyə alaraq, ondan konstruktiv şəkildə istifadə edilməsini şərtləndirmişdir. Bununla yanaşı, Avropa ilə Asiya arasında Qafqaz və Qara dəniz vasitəsilə daşımalar probleminin aradan qaldırılmasına xidmət etmiş, eyni zamanda bu səmərəli nəqliyyat sisteminin iqtisadi inkişafının stimuluna çevrilmişdir. TRASEKA dəhlizi region ölkələri arasında iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın yeni alqoritmlərini yaratmaqla region ölkələrində, xüsusilə Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın və təhlükəsizliyin bərpa edilməsinə töhfələr verməkdədir.

Dəhlizin yaranması bilavasitə buraya cəlb olunmuş ölkələrin iqtisadi sahələrinin inkişafına yönəldikləri sərmayələrin israfının qarşısını alır və regional integrasiya prosesini stimullaşdırır. Digər tərəfdən, regional ölkələrin iqtisadi və mədəni əməkdaşlığını genişləndirməklə, Avropa qitəsinin sabitliyi və tərəqqisi üçün Qafqazda sülh prosesinin gücləndirilməsinin vacibliyi və əhəmiyyətinin getdikcə daha artıq dərəcədə dərk olunmasına xidmət göstərir.

Xəzər dənizi və Mərkəzi Asiya regionundakı zəngin təbii ehtiyatların istismarı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq baxımından Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dəhlizin yaradılması yüklərin və enerji daşıyıcılarının dünya bazarlarına nəqli üçün mövcud nəqliyyat infrastrukturlarının bərpası, yaxşılaşdırılması və optimallaşdırılması sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsinə və yeni, tamamlayıcı nəqliyyat infrastrukturlarının yaradılmasına xidmət göstərməkdədir.

TRASEKA dəhlizinin yaradılması nəzərdə tutulan nəqliyyat dəhlizlərinin daha da inkişaf etdirilməsinə və layihəyə qoşulan ölkələrin Qafqaz dəmir yolları ilə əlaqəsinin inkişafına, ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsinə imkan yaratmaqdadır.

1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda imzalanmış «Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair Saziş» və «Bakı Bəyannaməsi» təkcə region ölkələrinin maddi rifahına deyil, həm də sivilizasiyaları yaxşılaşdırmağa və inkişaf etdirməyə, dostluq və qardaşlıq münasibətlərini yaratmağa, çoxxəsrlik münaqişələri aradan qaldırmağa xidmət etməkdədir. Bu nöqteyi-nəzərdən, demək olar ki, TRASEKA dəhlizi Qafqaz xalqları arasında sülhün təmin edilməsinə xidmət edən mühüm amillərdən biridir.

TRASEKA dəhlizi regional ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirməklə yanaşı, həm də əlaqədar xalqların tərəqqisinə nail olmaqda beynəlxalq miqyasda getdikcə daha böyük, fəal rol oynayır. Bütün bu nəhəng dəhliz boyunca yaşayan azad və müstəqil millətlər arasında mədəni mübadilə genişlənməkdədir.

«Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair Saziş» və «Bakı Bəyannaməsi» Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi ilə yanaşı, onun üstündə yerləşən dövlətlərin dünya iqtisadiyyatına qovuşmasına, Avropa, Asiya və Qafqaz ölkələri arasında münasibətlərin fəallaşdırılmasına, hərbi qarşılıqlı təhlükəsinin azalmasına, xüsusilə Qara dəniz bölgəsində sabitliyin möhkəmləndirilməsinə, hərbi dəniz sahəsində etimad və təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsinə, Qara dəniz akvatoriyasında hərbi dəniz fəallığı səviyyəsinin aşağı salınmasına, Mərkəzi

Asiyada, Xəzər dənizi və Qara dəniz, Mərkəzi–Şərqi Avropa bölgələrində regional əməkdaşlığın və integrasiyanın güclənməsinə yeni imkanlar yaranmasına xidmət etməkdədir.

**Heydər Əliyevin Qafqazda və bölgədə sülh uğrunda
apardığı məqsədyönlü fəaliyyətə görə Türkiyə
Cümhuriyyətinin Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatına
layiq görülməsi (Ankara, 1 noyabr 1999)**

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra onun qardaş və dost Türkiyə Cümhuriyyəti ilə tarixi dostluq əlaqələri yenidən bərpa olundu. Xüsusilə 1993-cü ildən başlayaraq Heydər Əliyev ilə Süleyman Dəmirəlin qardaşlıq münasibətləri, mütəmadi görüşlər keçirərək regionda mövcud olan problemlərin həlli istiqamətində apardıqları qarşılıqlı müzakirələr hər iki dövlət arasında sarsılmaz dostluğun və sıx əməkdaşlığın inkişafında böyük rol oynamışdır.

1999-cu il dekabrın 31-də Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının Prezidenti Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə qardaş ölkəyə işgüzar səfər etmişdir. Səfər çərçivəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması, Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft boru xəttinin inşasının reallaşması, Azərbaycanla Türkiyə arasında əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsi ilə bağlı müzakirələrlə yanaşı, Heydər Əliyevə Qafqazda və bölgədə sülh uğrunda apardığı məqsədyönlü fəaliyyətə görə Türkiyə Cümhuriyyətinin Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatının təqdimat mərasiminin də keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, 1999-cu il noyabrın 1-də Ankarada, Türkiyə Pre-

zidentinin rəsmi iqamətgahı Çankaya köşkünün böyük salonunda Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Yıldırım Akbulut, Baş nazir Bülənd Ecevid, Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Qərargahının rəisi, ordu generalı Hüseyn Kıvrıkoğlu və ölkənin digər rəsmi şəxslərinin iştirakı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə Qafqazda və bölgədə sülh uğrunda apardığı məqsədyönlü fəaliyyətə görə Türkiyə Cümhuriyyətinin Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatının təqdim olunmasına həsr edilmiş təntənəli mərasim keçirilmişdir.

Mərasimdə Atatürk Dil və Tarix Qurumunun rəhbəri professor Rəşad Kənc Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatı barədə, Heydər Əliyevin tərcümeyi-halı və siyasi fəaliyyəti haqqında geniş məlumat vermişdir. Daha sonra Heydər Əliyevin gərgin, məqsədyönlü və uzaqgörən siyasəti nəticəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdən, onun ölkəmizdə, habelə bütün Qafqaz regionunda, ümumən dünyada sülhün və sabitliyin bərqərar olması üçün göstərdiyi səylərdən ətraflı danışılmışdır.

Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl Heydər Əliyevin Qafqazda və bölgədə sülh uğrunda apardığı məqsədyönlü fəaliyyəti haqqında geniş nitq söyləmiş və Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatını, onun nişanını və diplomunu Heydər Əliyevə təqdim etmişdir. Heydər Əliyevin fəaliyyəti onu təkcə regionumuzda deyil, dünyanın hər yerində böyük nüfuz sahibinə çevirmiş və dövrümüzün ən məşhur dövlət xadimləri və siyasətçiləri tərəfindən onun xidmətləri yüksək səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Buna görə də Heydər Əliyevin Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatına layiq görülməsi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən onun fəaliyyətinin yüksək dəyərləndirilməsinin sübutu kimi səciyyələnməkdədir.

Heydər Əliyev bu mötəbər mükafata ölkənin müdafiə qabiliyyətinin, təhlükəsizliyinin və hüquq qaydasının təmin olunması, bölgədə sülh, əmin-amanlıq və milli təhlükəsizlik istiqamətində həyata keçirdiyi xidmətlərə görə layiq görülmüşdür. Heydər Əliyev haqqında Türkiyənin nüfuzlu «Siyasət» jurnalında dərc olunmuş «Qafqazın lideri, müasir Azərbaycanın öndəri, Türkiyənin dostu» sərlövhəli analitik məqalədə bu planetar səviyyəli siyasi və dövlət xadimi «Qafqazın lideri» adlandırılmışdır. Heç şübhəsiz, bütün bunlar Heydər Əliyevin məhz regionda apardığı sülh, əmin-amanlıq, milli təhlükəsizlik və integrasiya siyasətinin parlaq nəticəsidir.

Heydər Əliyev layiq görüldüyü Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatına özü ilə bərabər xalqını da şərik edərək demişdir: «Türkiyə–Azərbaycan dostluğu yüksəklərdədir və bundan sonra da yüksək olacaqdır. Mənim də, onların da istədiyi, arzusu budur. Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatı da elə buna görə Azərbaycana, onun müstəqil dövlətinə, xalqımıza və sülh yaratdığıma görə mənə verilmişdir».

Heydər Əliyevin türk-müsəlman sivilizasiyasını təmsil edən böyük dövlət xadimi kimi Rusiyanın «Martin» nəşriyyatının tərtib etdiyi bibliografik kitabda Cənubi Qafqazın ən yüksək reytingə malik lideri olması faktının etiraf edilməsi (23 yanvar 2003)

Heydər Əliyev siyasi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən öz çevik siyasi manevrləri, düşünülmüş və müdrik siyasi tədbirləri, vətənpərvər və sülhpərvər mövqeyi ilə dünyanın görkəmli siya-

sətciləri və dövlət xadimləri içərisində birincilər sırasına çəkilmişdir. 1993-cü ildə Azərbaycan xalqının susmaq bilməyən təkidilə yenidən respublikanın siyasi hakimiyyətinə qayıtmış Heydər Əliyevin adı qısa zaman kəsiyində dünyanın bir sıra tanınmış siyasi institutlarının, sosioloji mərkəzlərinin keçirdiyi reyting sorğularında planetin ən nüfuzlu siyasətçiləri ilə bir siyahıda göstərilməyə başladı.

2003-cü il yanvar ayının 23-də Rusiyanın «Martin» nəşriyyatı tərəfindən hazırlanmış «XX əsrin yüz görkəmli dövlət xadimi» bibliografik məlumat kitabında Heydər Əliyev XX əsrin yüz görkəmli dövlət xadimi içərisində türk-müsəlman sivilizasiyasını təmsil edən böyük dövlət xadimi kimi göstərilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın «Martin» nəşriyyatı tərəfindən hazırlanmış «XX əsrin yüz görkəmli dövlət xadimi» bibliografik məlumat kitabına Heydər Əliyevlə yanaşı, ABŞ prezidentləri F. Ruzvelt, R. Reyqan, C. Buş, Fransa Prezidenti F. Mitteran, Böyük Britaniyanın Baş naziri U. Çörçil, Türkiyə Respublikasının banisi Qazi Mustafa Kamal Atatürkün və başqalarının adı daxil edilmişdir.

«XX əsrin yüz görkəmli dövlət xadimi» bibliografik məlumat kitabında Heydər Əliyevin Cənubi Qafqazın ən yüksək reytingə malik lideri olması faktı etiraf edilmişdir. Belə ki, nəşriyyat tərəfindən Heydər Əliyevin türk-müsəlman sivilizasiyasını təmsil edən böyük siyasi xadim, Cənubi Qafqazdakı proseslərdə həlledici söz demək imkanına malik lider və bütövlükdə Cənubi Qafqazın lideri olduğu faktı etiraf edilmişdir. Bununla yanaşı, nəşrdə Heydər Əliyevin keçmiş, siyasi fəaliyyəti və tərcümeyi-halına dair maraqlı faktlar göstərilmiş

və Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri Heydər Əliyevin şah əsərlərindən biri kimi qeyd olunmuşdur.

«XX əsrin yüz görkəmli dövlət xadimi» bibliografik məlumat kitabında Heydər Əliyevin XX əsrin yüz görkəmli dövlət xadimi içərisində türk-müsəlman sivilizasiyasını təmsil edən böyük dövlət xadimi kimi göstərilməsi hər şeydən öncə Heydər Əliyevin təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin və əmin-amanlığın yaradılması istiqamətinə yönəlmiş siyasi fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Məhz buna görə də nəşrdə Heydər Əliyev regionda gedən global miqyaslı proseslərə təsir imkanlarına görə ən nüfuzlu siyasətçilərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Burada Heydər Əliyevin regionda gedən global miqyaslı, xüsusən də sülh prosesinə təkcə siyasi təsir imkanları deyil, ictimai həyatın bütün sahələrinə olan təsiri də yüksək səviyyədə qiymətləndirilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Heydər Əliyev siyasi hakimiyyəti dövründə dəfələrlə dünyanın ən nüfuzlu siyasi institutlarının, sosioloji mərkəzlərinin keçirdiyi reyting sorğularının qalibi olmuşdur. Lakin «XX əsrin yüz görkəmli dövlət xadimi» bibliografik məlumat kitabında Heydər Əliyevin XX əsrin yüz görkəmli dövlət xadimi içərisində türk-müsəlman sivilizasiyasını təmsil edən böyük dövlət xadimi kimi etiraf edilməsi bu böyük şəxsiyyətin xüsusilə Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin və əmin-amanlığın bərpa edilməsi prosesində olan müstəsna rolunun etirafı kimi qiymətləndirilməlidir.

Rusiya Federasiyası «Qafqaz dördlüyü» çərçivəsində Qafqazda sülh prosesində ən böyük təsir mexanizminə malik olan dövlətdir. Belə bir böyük və nüfuzlu dövlətin nəşriyyatı tərəfindən Heydər Əliyevin türk-müsəlman sivilizasiyasını təmsil

edən böyük dövlət xadimi və Qafqazın ən yüksək reytingə malik lideri olması faktının etiraf edilməsi isə Rusiya Federasiyasına nisbətdə kiçik coğrafi hüdudlara malik olan Azərbaycan Respublikasının regionla yanaşı bütün dünyada nüfuzunun yüksəldilməsinə xidmət etmişdir.

Beləliklə, 2003-cü il yanvar ayının 23-də Heydər Əliyevin türk-müsəlman sivilizasiyasını təmsil edən böyük dövlət xadimi kimi Rusiyanın «Martin» nəşriyyatının tərtib etdiyi bibliografik kitabda Cənubi Qafqazın ən yüksək reytingə malik lideri olması faktının etiraf edilməsi Heydər Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyətinin konkret sahələrlə yanaşı, ümummilli və global əhəmiyyətli problemlərin, xüsusilə Qafqazda etnik konfliktlərin aradan qaldırılmasına xidmət etdiyini bir daha təsdiq etmişdir.

XI FƏSİL

Böyük İpək Yolunun bərpasında Heydər Əliyevin rolu

Böyük İpək Yolu tarix və müasirlik kontekstində

Azərbaycanın son dərəcə əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi keçmişdən müxtəlif mədəniyyətləri, sivilizasiyaları və xalqları birləşdirən nəqliyyat magistrallarının ölkəmizin ərazisindən keçməsinə təmin etmişdir. Avropanın şimal ölkələrini Yaxın və Orta Şərqlə birləşdirən başlıca nəqliyyat dəhlizi olan Böyük İpək Yolu qədim zamanlardan indiyə qədər Azərbaycanın ərazisindən keçməkdədir. Qədim karvan yolları boyunca ucaldılan karvansaralar, arxeoloji tapıntılar buna əyani sübutdur.

Hələ eramızdan əvvəl 139-cu ildə Çin imperatorunun göstərişi ilə Djanq Siyan adlı bir nəfər karvan yollarının öyrənilməsi məqsədilə Qərbə tərəf göndərilmişdir. Bəzi mənbələrə görə, Djanq Siyan səyahətə çıxdıqdan 23 il sonra Baktiriyaya çatmışdır. B.e.-nin 1271-ci ilində isə Marko Polo Çinə uzanan 13 min kilometrlik karvan yolu boyunca səyahət etmişdir. Lakin Marko Polo səyahətə çıxdığı zaman artıq bu karvan yolu Böyük İpək Yolu adı ilə məşhur idi. İpək Yolu vasitəsilə Şərqdən Qərbə ipək, çini qab, kağız, mirvari və digər zinət əşyaları daşınmışdır. Təkcə qədim Roma imperiyası İpək Yolu vasitəsilə hər il milyonlar dəyərində Şərqdən ipək və zinət əşyaları alırmış. Bu yolun siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti Sasani və Bizans imperiyaları arasında müharibələrə də səbəb olmuşdur. Belə ki, hər iki imperiya İpək Yolu kimi strateji nəqliyyat dəhlizində öz nüfuzlarını artırmağa cəhd göstərmişlər.

Böyük İpək Yolu—e.ə. II əsrin axırlarından b.e.-nin XVI əsrinə qədər fəaliyyət göstərən, Çindən Aralıq dənizi sahillərinə qədər uzanan ticarət yollarının ümumi tarixi adıdır. Şərqdən Qərbə, Mərkəzi Asiyadan və Qafqazdan keçən yol, yəni İpək Yolu bütün bu yol boyu əsas məhsul olan ipəyin şərəfinə belə adlandırılmışdır. İpək Yolu XV və XVI əsrlərdə dəniz yolları kəşf edilənə qədər Şərq ilə Qərbi birləşdirən əsas yol olmuşdur. Qərb və Şərq mədəniyyətləri məhz bu qədim magistral vasitəsilə inteqrasiya olunmuşdur. Sonralar məlum səbəblər üzündən İpək Yolu müvəqqəti olaraq unudulmuşdur. Lakin öz başlanğıcını Şərqi Çin dənizinin sahilində yerləşən Sinan şəhərindən götürən, Avropa və Asiyanın bir çox ölkələrini birləşdirən, uzunluğu 13 min km olan Böyük İpək Yolunun yenidən bərpası ideyasının perspektivləri və genişləndirilməsi imkanlarının öyrənilməsi üçün 1980-ci ildə YUNESKO-nun himayəsi ilə Beynəlxalq Komissiya yaradılmışdır. Bu məqsədlə 1989-cu ildə Moskvada, 1990-cı ildə Səmərqənddə, 1991-ci ildə Urgəncdə və 1992-ci ildə Donetskdə keçirilən forum və seminarlarda layihənin inkişaf mərhələləri və istiqamətləri geniş şəkildə müzakirə edilmişdir.

SSRİ-nin süqutundan sonra bu istiqamətdə aparılan işlər daha geniş vüsət aldı. 1993-cü ildə Brüsseldə beş Mərkəzi Asiya və üç Qafqaz ölkəsi nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən beynəlxalq konfransda Avropa Birliyi tərəfindən TRASEKA layihəsinin təklif olunması və onun reallaşması istiqamətində Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 8-9-sentyabr 1998-ci il tarixdə Bakı şəhərində Tarixi İpək Yolunun bərpa-

sına həsr edilmiş Beynəlxalq Konfransın keçirilməsi və bu konfransda Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin həyata keçirilməsinin texniki və iqtisadi məsələlərini özündə əks etdirən «Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Çoxtərəfli Əsas Saziş» adlanan mühüm sənədin imzalanması Böyük İpək Yolunun yenidən bərpasına xidmət etdi.

Böyük İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş Beynəlxalq Konfrans başa çatdıqdan iki gün sonra onun yekunları ilə əlaqədar olaraq Heydər Əliyev geniş müşavirə keçirmişdir. Ölkənin yüksək rəsmi dairələrinin iştirak etdiyi müşavirədə XXI əsrdə Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin əhəmiyyətinin daha da artacağını nəzərə alaraq respublikada bu sahədə ciddi hazırlıq tədbirlərinin həyata keçirilməsi, yeni nəqliyyat vasitələri alınması və müasir xidmət sahələri yaradılmasının vacibliyi qeyd edilmişdir.

Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin, Transqafqaz dəhlizinin intensiv fəaliyyətinin Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında, onun problemlərinin həll edilməsində də böyük əhəmiyyəti olub. Bu, özünü, əsasən, yük daşımalarından əldə olunan gəlirdə, dəniz və dəmiryol nəqliyyatı, boru nəqliyyatı üçün uzun müddət ərzində etibarlı bazarın yaradılmasında, respublikada yük daşınması ilə bağlı infrastruktur sahələrinin bərpasında, yeni iş yerlərinin açılmasında, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik məsələlərinin həll edilməsində, Bakının bu magistral xəttin mərkəzində və Xəzər sahilində yerləşən ən iri liman kimi inkişafında göstərməkdədir.

Əsas sazişə qoşulan ölkələrlə qanunvericilik və maliy-

yə-iqtisadi mühitlə bağlı məsələlərin həll edilməsinə kömək məqsədilə 2001-ci ildə yaradılan və mənzil-qərarqahı Bakı şəhərində yerləşən TRASEKA hökumətlərarası komissiyası Böyük İpək Yolu boyunca hərəkət edən beynəlxalq yüklərin daşınma və hərəkətini tənzimləməkdədir.

1999-cu ilin aprel ayında NATO-nun 50 illik yubileyi münasibətilə keçirilən mərasimlər başa çatdıqdan sonra, aprelin 24-də Vaşinqtonda ABŞ Konqresində Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin dövlət başçıları və xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə Böyük İpək Yolunun bərpasına həsr olunan qanun layihəsinin müzakirə olunması Heydər Əliyevin TRASEKA layihəsinin reallaşması uğrunda həyata keçirdiyi siyasi tədbirlərin səmərəsi kimi qiymətləndirilməkdədir. Bu müzakirə Heydər Əliyevin və ABŞ Konqresinin üzvü Sem Braunbəkin təşəbbüsü ilə təşkil edilmişdir. Heydər Əliyevin sayəsində ABŞ Konqresinin belə bir təşəbbüsü ilə çıxış etməsi Böyük İpək Yolunun bərpasına ABŞ-ın da dəstək verərək qoşulmaq niyyətində olmasından xəbər verirdi.

8 sentyabr 2000-ci ildə Nyu-Yorkda İpək Yolu üzərində yerləşən ölkələrin regional əməkdaşlığı ilə bağlı Zirvə görüşünün keçirilməsi TRASEKA layihəsinin reallaşması istiqamətində növbəti addım kimi səciyyələndirildi. Sammit ABŞ-ın Merilend Universitetinin Şərq-Qərb Kosmik Elmlər Mərkəzi və Şərq-Qərb İnstitutu tərəfindən təşkil olunub. Həmin layihə Şərqlə Qərb arasında maddi və mənəvi dialoqun yaradılmasına xidmət etməli idi. Bu missiyanın reallaşması istiqamətində Heydər Əliyev bir sıra ciddi addımlar atmış oldu. Belə ki, Xəzər hövzəsi-

nin enerji resurslarının dünya bazarlarına çatdırılması üçün Bakı–Novorossiysk və Bakı–Supsa neft kəmərlərinin işə salınması və uğurlu fəaliyyəti, İpək Yolunun bərpa edilməsi ideyası Heydər Əliyevin dəyərli töhfələri hesab edilməkdədir.

Azərbaycanın Böyük İpək Yolunun reallaşması işində fəal iştirakı ölkənin müstəqillik illərində Heydər Əliyevin əldə etdiyi ən uğurlu nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilməkdədir. Artıq bu gün Heydər Əliyevin sayəsində Avropa–Qafqaz–Asiya ölkələri arasında yüklərin qarşılıqlı olaraq faydalı və təhlükəsiz ötürülməsi bu dəhlizə regional nəqliyyat dəhlizləri ilə rəqabət aparmağa imkan yaradır və Azərbaycanla yanaşı, bütün Cənubi Qafqazın iqtisadiyyatının inkişafında, yerüstü nəqliyyat infrastrukturunun formalaşmasında ciddi rol oynayır.

Amerika–Azərbaycan Ticarət Palatası, Amerika–Gürcüstan Biznes Şurası və Amerika–Türkiyə Şurasının birgə təşəbbüsü ilə 25 fevral 2003-cü ildə Vaşinqtonda Şərqlə Qərb arasındakı əlaqələrin, o cümlədən Böyük İpək Yolunun fəaliyyətinin gücləndirilməsinə həsr olunmuş «Şərq–Qərb enerji dəhlizi reallıqdır» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda geniş müzakirələr aparılmışdır. Konfransda müzakirə olunan əsas məsələ Xəzərin enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına çatdırılmasına xidmət edəcək Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəmərinin çəkilməsi olub.

Qeyd edək ki, Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin tikintisinə 18 sentyabr 2002-ci ildə başlanılıb və 2004-cü ilin

16 oktyabrında kəmərin Azərbaycan və Gürcüstan hissələri birləşdirildi. Həmin gün, həmçinin Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəmərinin də tikintisinə start verildi. BTC artıq 13 iyul 2006-cı ildən rəsmi istifadəyə verilib və gündəlik bir milyon barel neft ixrac etmək gücünə malikdir. Dörd milyard ABŞ dolları məbləğində vəsait hesabına başa gələn kəmərlə 2006-cı ildə 8,7 milyon ton, 2007-ci ilin ilk rübündə isə 5,8 milyon ton xam neft ixrac edilib. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda neft strategiyası çərçivəsində ən irimiqyaslı layihə hesab edilən Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin illik neft ötürmə qabiliyyəti 60 milyon tona qədərdir. Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəmərinin isə tikintisi, demək olar ki, artıq başa çatmış və kəmərlə Azərbaycan qazının Avropa bazarlarına ötürülməsi təmin edilmişdir. Hazırda Xəzərin enerji ehtiyatlarını dünya bazarlarına çatdırmaqda olan Bakı–Novorossiysk, Bakı–Supsa və Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərləri, tezliklə fəaliyyətə başlayacaq Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri birlikdə Cənubi Qafqaz Boru Kəməri Sistemini (CQBK) təşkil edir. CQBK sistemi isə bütövlükdə Şərq–Qərb nəqliyyat dəhlizinin əsas vəsiləsi kimi çıxış edir. Bütövlükdə bu layihələrin gerçəkləşdirilməsi SSRİ dağıldıqdan sonra regionda həyata keçirilən işlər haqqında təsəvvür yaradır və XXI əsrin gücləndirdiyi beynəlxalq integrasiya meyillərinə əsaslı dəstək kimi qiymətləndirilir. Bu layihələr həm də Avropa Birliyi tərəfindən dəstəklənən TRASEKA layihəsinin–Böyük İpək Yolunun bərpası prosesinin sürətlənməsinə də əsas dəstək kimi səciyyələndirilir.

«Böyük İpək Yolu keçmişdən başlasa da, gələcəyə gedən yoldur. O, xalqlarımızı firavanlığa və tərəqqiyə gətirib çıxaracaqdır» (Heydər Əliyev) müddəasının gerçəkləşdirilməsi, reallıqlar, perspektivlər

1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə Azərbaycana rəhbərliyə qayıtmış Heydər Əliyev milli iqtisadiyyatın, o cümlədən nəqliyyat və rabitənin sürətli, dinamik inkişafını prioritet istiqamətlərdən birinə çevirdi. Bu sahədə tarixi ənənəni bərpa etməklə, Avrasiyanı birləşdirəcək Böyük İpək Yolu layihəsinin ortaya çıxarılması və reallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Xəzər və Qara dəniz sahillərini birləşdirən nəqliyyat dəhlizinin yaradılması ilə bağlı, Azərbaycan da daxil olmaqla, 1996-cı ilin dekabrında 8 ölkənin «Brüssel Bəyannaməsi»ni qəbul etməsi və Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda 32 ölkənin və çox sayda beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə Böyük İpək Yolu beynəlxalq konfransının keçirilməsi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına və siyasi mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir.

Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycanın bu nəqliyyat dəhlizindəki rolu və əhəmiyyəti bütün dünya birliyinə çatdırılmış və buna görə də layihənin mənzil-qəragahı Bakı şəhərində yerləşdirilmişdir. Bu strateji əhəmiyyətli layihənin reallaşması isə Azərbaycan dövlətinin nəqliyyat və rabitə siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən biridir.

Layihənin həyata keçirilməsinə başlanması yük və sərnişin daşımalarının həcmi kəskin şəkildə artırdı. Dübəndi neft-dəniz terminalı və neftvurma staniyasının istifadəyə verilməsi isə daşımaların artmasına təsir edən amillərdən birinə çevrildi. Belə ki, Qazaxıstanın Tengiz neft yatağından hasil olunmuş neft tankerlər vasitəsilə Dübəndiyə gətirilərək, burada sisternlərə doldurub dəmir yolu ilə Batuma, oradan isə Avropa ölkələrinə daşınmağa başlandı.

2002-ci ilin dekabr ayında isə Qazaxıstan neftinin Bakı–Tbilisi–Ceyhan kəməri ilə ixrac edilməsi barədə əldə olunmuş razılığa əsasən Aktau–Bakı–Tbilisi–Ceyhan enerji-nəqliyyat dəhlizinin təməlinin qoyulması isə Böyük İpək Yolu layihəsinin uğurlu olduğunu bir daha sübut etdi.

Heydər Əliyevin Böyük İpək Yolunun xalqlarımızı fərvanlıq və tərəqqiyə gətirib çıxaracağı haqqında müddəasının gerçəkləşdirilməsi, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının dəmir yolu, dəniz dəhlizi, avtomobil dəhlizi, hava dəhlizi kimi mühüm sahələrinin inkişafında müşahidə olundu. Belə ki, yükdaşımaların həcmi artması ilə bağlı Azərbaycan hökuməti dəmir yolu xidmətlərinin imkanlarını genişləndirmək üçün bir sıra təşkilati-texniki tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Layihənin reallaşdırılmasının ilk illərində 130 km yolda əsaslı və 50 km yolda orta təmir işləri aparıldı, 50-yə qədər körpü əsaslı təmir olundu və Bakı–Poti limanı arasında etibarlı dəmiryol əlaqəsi yaradıldı. Avropa Birliyi Komissiyasının TASIŞ proqramı üzrə dəmir yolunun texniki təchizatının yaxşılaşdırılması məqsədilə bir sıra işlər görüldü, eyni zamanda Azərbaycan dəmir yolunun uzunmüddətli inkişaf proqramı işlənib hazırlandı.

Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu Hökumətlərarası Dəmir Yolları Əməkdaşlığı Təşkilatının, Beynəlxalq Dəmir Yolları İttifaqının, MDB və Baltik ölkələrinin dəmir yolu üzrə əməkdaşlıq şurasına üzv seçilərək həmin təşkilatlarda təmsil olundu. Beynəlxalq nəqliyyat təşkilatları ilə qurulan əməkdaşlıq isə Azərbaycan dəmir yolunun uğurlu fəaliyyətini təmin etdi.

Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun bütün sahələri avtomatika, telemexanika sistemləri və qurğuları ilə təchiz edilmişdir. Hazırda baş yolların ümumi uzunluğu 2944,3 km, istismar uzunluğu 2115,7 km-dir ki, onlardan da 806,2 km-i ikiyolludur. Yolun ümumi istismar uzunluğunun 1269,5 km-i və ya 60%-i elektriklişdirilmişdir, 1650 km-i avtomatlaşdırılmış işarəvermə sistemi ilə təchiz edilmişdir.

Böyük İpək Yolu layihəsi çərçivəsində Avropa Birliyi Azərbaycan Dövlət Dəmir Yoluna böyük köməklik göstərmişdir. Dəmir yolu 4 milyon ABŞ dolları həcmində təmənasız texniki və maliyyə yardımı almışdır. Bu vəsaitlər iki iri körpünün təmirinə və bərpasına, çən vaqonların buxarla yuyulması üçün 2 ədəd qazanxananın alınmasına, ehtiyat hissələrinin gətirilməsinə sərf olunmuşdur.

Eyni zamanda Bakıdan Gürcüstan sərhədinə qədər optik-lifli kabelin çəkilməsi üçün Avropa Birliyindən 6 milyon dollar qrant alınmışdır ki, bu da bütün marşrut boyu rabitənin yaxşılaşdırılmasını təmin etmişdir. Layihə çərçivəsində yeni avadanlıqlar üçün digər mənbələrdən alınan qrantlar 1,2 milyon dollar təşkil etmişdir.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı Azərbaycan

Dövlət Dəmir Yolunun İpək Yolu marşrutu üzərində yerləşən infrastrukturunun yenidən qurulması üçün 20 milyon dollar kredit vermişdir. Bu kredit hesabına yolun təmiri üçün Avstriyanın «Plasser-Toyrer» firmasının istehsalı olan iki ədəd yüksək məhsuldarlı, müasir maşınlar alınmış və alman texnologiyası ilə dəmir-beton şpalları istehsal edən və illik gücü 350.000 şpal olan zavod inşa edilmişdir. 1996-cı ilin sonlarında ilk dəfə olaraq Bakı və Poti (Gürcüstan) arasında marşrut-konteyner daşınması təşkil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildən Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin yaradılması təşəbbüsünə qoşuldu. Avropanın Şimal ölkələrini Yaxın Şərq dövlətləri və İran körfəzi ilə birləşdirəcək bu layihə nəticəsində Azərbaycanın yükdaşıma imkanları yüksələcək, ölkənin mühüm nəqliyyat qovşağı kimi əhəmiyyətini daha da artıracaqdır.

Şübhəsiz, Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun ümidləri, ilk növbədə, Tarixi İpək Yolunun bərpası ilə əlaqədardır. Avropa Birliyinin TASIS (MDB ölkələrinə texniki yardım) çərçivəsində nəqliyyat infrastrukturunu üzrə çoxmilli TRASEKA Proqramı (Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi) Mərkəzi Asiyadan Qara dənizə və daha sonra Avropaya çıxan nəqliyyat marşrutunun yenidən qurulmasını qarşıya məqsəd qoymuşdur. Məhz buna görə Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu gələcəyinə nikbinliklə baxır. Azərbaycanın Avropa və Asiya arasında yükdaşımalarında özünün ənənəvi körpü rolunu bərpa etməsi gələcəkdə dəmir yolunda yükdaşımalarının daha da artacağını düşünməyə əsas verir.

Bütün bunlar, ilk növbədə, Heydər Əliyevin şəxsi kö-

məyi, dəmir yolunun işinə və inkişafına xüsusi diqqəti sayəsində mümkün oldu. Onun rəhbərliyi altında həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi islahatlar, uğurlu daxili və xarici siyasət, demokratikləşmə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının sürət- lənməsi üçün möhkəm zəmin yaratdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, Böyük İpək Yolu layihəsinin gerçəkləşdirilməsi dəmir yolu ilə yanaşı, nəqliyyatın digər sahələrinin inkişafına da təkan verdi. Bu layihənin həyata keçirilməsi prosesində beynəlxalq statuslu Bakı Beynəlxalq Ticarət Dəniz Limanı Yeni İpək Yolunun baş körpüsünə çevrildi. Bu körpü isə Azərbaycanın Xəzəryanı ölkələri, eləcə də Volqa-Don, Volqa-Baltik kanalları vasitəsilə başqa dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrin qurulmasını təmin etdi. Digər tərəfdən, Bakı Beynəlxalq Ticarət Dəniz Limanı Qara dəniz limanlarını Mərkəzi Asiya ölkələri ilə birləşdirən quru-dəniz marşrutu kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yeni İpək Yolu nəqliyyat dəhlizi üzrə daşınan yüklərin artımını nəzərə alaraq, Bakı Beynəlxalq Ticarət Dəniz Limanının bərpası və yenidənqurulması həyata keçirildi. Bərə keçidinin dünya standartlarına uyğun şəkildə yenidən qurulması isə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının vəsaiti hesabına həyata keçirilmişdir. Hazırda Bakı Beynəlxalq Ticarət Dəniz Limanı istənilən yükləmə və yükboşaltma əməliyyatlarını görməyə qadir səviyyəyə malikdir.

Tarixi İpək Yolunun bərpası Azərbaycanın avtomobil nəqliyyatı şəbəkəsinin yenidən qurulmasını sürətləndirdi. Beynəlxalq maliyyə qurumlarının maliyyə yardımı ilə Bakı-Ələt-Hacıqabul-Yevlax-Gəncə-Gürcüstan sərhədlərində

uzanan 500 km-lik yolun ayrı-ayrı sahələri üzrə yenidənqurma işlərinin aparılmasına başlandı. Layihə çərçivəsində əsas diqqət Azərbaycanın beynəlxalq əhəmiyyətli yollarının bərpasına yönəldi. Bu məqsədlə Bakı, Yevlax, Gəncə və Qazaxda dolama yolların salınması nəzərdə tutulmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycanın Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin yaradılması layihəsinə qoşulması Bakı-Rostov və Bakı-Astara avtomobil yollarının da köklü şəkildə yenidən qurulması zərurətini yaratdı.

Beləliklə, Tarixi İpək Yolunun bərpası, ilk növbədə, Azərbaycanın avtomobil yolları şəbəkəsinin yenidən qurulmasını günün vacib məsələlərindən birinə çevirdi.

Böyük İpək Yolu layihəsi Azərbaycanın mühüm sahələrindən biri olan aviasiya sahəsinin dinamik inkişafını təmin edən ən böyük amillərdən biri kimi qiymətləndirilməkdədir.

1996-cı ildən etibarən Azərbaycanın aviasiya sisteminə Dövlət Konserninin inkişafı proqramı çərçivəsində bir sıra tədbir və layihələr həyata keçirilməyə başlanmışdır. Buna misal olaraq, 1999-cu ildə Bakıda yüksək beynəlxalq standartlara cavab verən hava limanı kompleksinin istifadəyə verilməsini, uçuş-enmə xətləri və onların işıq-signal sistemlərinin modernləşdirilməsini, «Boinq-747» təyyarəsinin dayanma meydançasının inşa edilməsini, «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konsernində dünyanın 20-yə yaxın hava limanı ilə sabit əlaqəni təmin edən avtomat stansiyanın işə salınmasını, uçuşların təhlükəsizliyi sistemini təmin etmək məqsədilə Hava Nəqliyyatının İdarə Edilməsi Mərkəzinin

yaradılmasını, 2004-cü ildə Naxçıvanda, daha sonra isə Gəncədə beynəlxalq standartlara tam şəkildə cavab verən hava limanlarının istifadəyə verilməsini, Zaqatala, Şəki, Lənkəran hava limanlarının beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə yenidən tikilməsini göstərmək olar.

Heydər Əliyev Böyük İpək Yolu layihəsi çərçivəsində Azərbaycanın iqtisadi inkişafının perspektivliyində yol-nəqliyyat kompleksinin müasir tələblərə uyğun qurulmasını son dərəcə vacib saymışdır. Belə ki, o, dəmir yolu, su, avtomobil, hava nəqliyyatı sahələrinin dinamik inkişafına həm də Azərbaycanın xarici iqtisadi, ticari, humanitar və mədəni əlaqələrinin inkişafı baxımından qiymət vermişdir. Layihənin reallaşdırılmasından etibarən dünya miqyasında global nəqliyyat sistemi strukturunun konkretləşdirilməsi prosesi sürətlənmiş, Avropa və Asiya ölkələri arasında əməkdaşlıq üçün müəyyən beynəlxalq platformaların yaradılması istiqamətində qüvvələrin konsolidasiyası yaranmışdır. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində müstəqil Azərbaycan Respublikası da bu prosesdən kənarda qalmamışdır. Azərbaycan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması kimi mürəkkəb sosial, iqtisadi və təşkilati-texniki prosesdə yaxından iştirak edərək Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri layihələrinin gerçəkləşdirilməsi təşəbbüslərini dəstəkləmişdir. Heydər Əliyevin bu istiqamətdəki məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsində isə zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olan Azərbaycan regionunda aparıcı, lider dövlətə çevrilmişdir.

Əlverişli iqtisadi mövqeyə malik olan Azərbaycan Şərq-Qərb və Şimal-Cənub əlaqələrində xüsusi əhəmiyyət kəsb edərək Qafqaz kimi unikal geosiyasi məkanda ticarət dəhlizi rolunu oynamağa başlamışdır. Heydər Əliyevin sayəsində Avropa və Asiyanın, Şimal və Cənubun kəsişməsində yerləşən Azərbaycan regionda enerji və yük axınları üçün mühüm bir qovşaqlar kimi unikal imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirə bilmişdir.

Böyük İpək Yolunun bərpasının reallığa çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər Azərbaycanın geostrateji əhəmiyyətini daha da artırmışdır. 2001-ci ilin aprel ayında Tehrandə Rusiya və İran arasında nəqliyyat sahəsində imzalanmış memorandumda Rusiya-Azərbaycan-İran dəmir yolu marşrutunun inkişaf etdirilməsi Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin genişləndirilməsi üçün məqsədəuyğun istiqamətlərdən biri kimi qeyd olunmuşdur. Hər üç ölkənin dəmir yolu xətlərinin birləşdirilməsi üçün Astara-Rəşt dəmir yolunun çəkilməsi planlaşdırılmışdır. Bu isə Azərbaycana tranzit və gömrük rüsumları gəlirləri ilə yanaşı, həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokadadan çıxarılmasına imkan yaradacaqdır.

Azərbaycan Böyük İpək Yolu layihəsində iştirak etməklə böyük iqtisadi dividendlər qazanmışdır. Bunun əsas səbəbi isə İran körfəzi və Hind okeanı regionu ölkələri ilə Rusiya və Avropa ölkələrinin ticarət əlaqələrinin dinamik şəkildə inkişaf etməsidir. İlk mərhələdə Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin ancaq Xəzərin Şərq hissəsi, yəni Qazaxıstan və Türkmənistan ərazisi vasitəsilə və Xəzər dənizinin özü ilə

keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə olan halda isə Azərbaycanın quru ərazisindən istifadə edilməsi məsələsi kənarlaşdırılmış qalırdı. Lakin 2001-ci ilin yanvar ayında Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin Bakıya səfəri zamanı Heydər Əliyevin onunla apardığı gərgin müzakirələr bu məsələyə öz müsbət təsirini göstərdi.

Azərbaycanın, faktiki olaraq, iki nəhəng nəqliyyat dəhlizinin kəsişmə nöqtəsində yerləşməsi Böyük İpək Yolu layihəsi çərçivəsində Şərq-Qərb, Şimal-Cənub əlaqələrində «açar» əhəmiyyətli ölkələrdən biri kimi çıxış etməyə imkan verdi. Bu layihə Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini artırmaqla yanaşı, dünya bazarlarına alternativ marşrutları ilə çıxmaq imkanını qazandırdı. Bu isə, ilk növbədə, respublikanın beynəlxalq əmək bölgüsündə və dünya təsərrüfat əlaqələrində iştirakının genişləndirilməsinə şərait yaratdı.

TRASEKA proqramı reallaşdıqca Avropaya Azərbaycandan, habelə Azərbaycan vasitəsilə Mərkəzi Asiyadan istiqamətlənən nəqliyyat layihələri daha mühüm xarakter daşımağa başlayır. Tarixi İpək Yolunun bərpası, TRASEKA proqramı, Mərkəzi Asiyayı Avropa ilə birləşdirəcək və inşası planlaşdırılan Qars-Tbilisi-Bakı dəmir yolu xəttinin çəkilişinə zəmin yaratmaqdadır. Azərbaycan xalqını firavanlığa və tərəqqiyə gətirib çıxaracaq bu layihələrin reallaşması üçün Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasi tədbirlərin nəticəsində milyardlarla dollar investisiya qoyulmuş və ABŞ-ın güclü siyasi dəstəyinə nail olunmuşdur. Heydər Əliyevin sayəsində bu gün Azərbaycan TRASEKA marşrutu ilə Transavropa dəmiryol nəqliyyatı şəbəkəsinə, eləcə də tam

sürətlə Şimal–Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinə inteqrasiya etdiyi halda, respublikamızı əsaslız torpaq iddiaları zəminində ədalətsiz müharibəyə cəlb edən təcavüzkar Ermənistan Respublikası Azərbaycan xalqını bu imkanlardan məhrum etmək üçün fəal iş aparır. Erməni təcavüzü nəticəsində beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin tərkib hissəsi olan 6,3 kilometrlik Qazax–Barxudarlı, 43 kilometrlik Horadiz–Ordubad, 51 kilometrlik Təzəkənd–Xankəndi, 39,1 kilometrlik Mincivan–Qafan istiqamətlərində, ümumilikdə 240,4 kilometrlik maqistral dəmir yolu, onun tikili və qurğuları darmadağın edilərək tam sıradan çıxarılmışdır. Məhz bu baxımdan TRASEKA nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində Qars–Axalkalaki–Bakı birləşdirici dəmir yolu xəttinin və Qəzvin–Rəşt–Astara (İran–Azərbaycan) dəmir yolu sahəsinin tikintisinin zəruriliyi önə çıxmışdır.

Ümumiyyətlə, Böyük İpək Yolu tarixi baxımdan da Azərbaycana daha yaxındır. Bu qədim yol Azərbaycanı Qərbdən Şərqə birləşdirib və Azərbaycan xalqının dünya xalqları ilə əlaqələrində böyük rol oynayıb. Bu tarixi zəmin üzərində ümummilli liderimiz Heydər Əliyev möhtəşəm layihənin həyata keçirilməsi istiqamətində müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Bu beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi layihəsinin reallaşması isə Azərbaycanın bütün sahələrinin inkişafına böyük imkanlar açıb və ölkəmizi Avrasiyanın mərkəzinə çeviribdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sistemindəki son nailiyyətləri on beş ildə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin və respublikada bərqərar olan ictimai-siyasi

sabitliyin bəhrəsidir. Böyük İpək Yolu layihəsi Azərbaycan xalqının və layihənin digər iştirakçı xalqlarının firavan həyatının təmin edilməsində və tərəqqiyə qovuşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu layihənin əhəmiyyəti haqqında danışarkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: «Böyük İpək Yolu layihəsi Azərbaycanın həyata keçirdiyi ən uğurlu beynəlxalq layihələrdəndir».

TRASEKA proqramı və Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizi

Azərbaycan siyasi və iqtisadi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən çox mühüm bir coğrafi-strateji mövqedə yerləşdiyi üçün bir çox dünya dövlətləri ilə, Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq təşkilatlarla müştərək layihələrə qoşularaq, tarixi Böyük İpək Yolunun bərpa olunması sahəsində–TRASEKA proqramının hazırlanması və yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 7-8 sentyabr 1998-ci ildə Bakı şəhərində 9 ölkənin dövlət başçısı, 13 beynəlxalq təşkilat və 32 dövlətin nümayəndə heyətinin iştirakı ilə Tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransda Avropa İttifaqının TRASEKA proqramı əsasında Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında 12 dövlət tərəfindən imzalanmış Əsas Çoxtərəfli Sazişin müddəalarına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Sazişin Depozitoru təyin edilmişdir və TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının Daimi Katibliyi yaradılmışdır.

Daimi Katibliyin Bakı şəhərində yerləşdirilməsi qərara alınmış və 2001-ci il fevral ayının 21-də TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının Daimi Katibliyinin rəsmi açılışı baş tutmuşdur. Açılış mərasimində Prezident Heydər Əliyev, İsveçin Avropa İttifaqına sədrlik edən Xarici İşlər naziri xanım Anna Lind, Avropa İttifaqı Şurasının Baş Katibi, Ümumi Xarici və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə ali nümayəndə Havyer Solona və Avropa Komissiyasının xarici əlaqələr üzrə Komissarı Kristofer Pater iştirak etmişlər.

Mərasimdə geniş nitq söyləyən Heydər Əliyev Avropa İttifaqının TRASEKA proqramı əsasında Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizinin inkişafı istiqamətinə yönəldilmiş işləri yüksək qiymətləndirərək Azərbaycan Respublikası tərəfindən bunu gələcəkdə görülmək böyük işlərin başlanğıcı kimi qəbul etdiyini bildirmişdir.

Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Sazişin icrasının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 250 sayılı 21.12.2000-ci il tarixli Sərəncamı ilə Dövlət Komissiyası yaradılmış və Komissiyanın tərkibinə Xarici İşlər nazirinin müavini də daxil edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi ilə TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının Daimi Katibliyi arasında həyata keçirilən sıx əməkdaşlıq nəticəsində, proqramın ölkəmizdə reallaşmasında mövcud olan əsas problemlər müəyyən edilir və onların həlli yolunda işlər görülür.

Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaranmasının və inkişafının əsas məqsədlərindən biri regionda yeni-

cə müstəqillik əldə etmiş respublikaların nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin hansısa bir iri dövlətin təsiri altına düşməsinin qarşısını almaqla yanaşı, Xəzər dənizindəki və Xəzər sahilindəki zəngin enerji daşıyıcılarının və digər təbii ehtiyatların dünya bazarına sərbəst, davamlı olaraq çıxışını təmin etməkdən ibarətdir. «Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafına dair Əsas Çoxtərəfli Saziş» imzalandıqdan sonra yüklərin beynəlxalq tranzit daşınmasında daha keyfiyyətli səviyyədə həyata keçirilməsinin normativ-hüquqi əsasları hazırlanır. Xəzər dənizindən çıxarılan neft və neft məhsullarının təqribən 30 faizinin Azərbaycanın ərazisi ilə tranzit daşınmasında Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizi əhəmiyyətli rol oynayır. Müvafiq ölkələr bu daşımalarla əhəmiyyətli dərəcədə bilavasitə faydalanır. İqtisadi hesablamalar göstərir ki, ölkədən quru yollarla tranzit şəkildə keçirilmiş hər ton ümumi yük 20-40 ABŞ dolları səviyyəsində gəlir gətirir.

Avropa İttifaqı tərəfindən proqramın reallaşdığı dövr ərzində Azərbaycan Respublikasına investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün 14 milyon avro həcmində vəsait ayrılmışdır. Respublikada TRASEKA proqramı çərçivəsində Əsas Çoxtərəfli Sazişin şərtlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, TRASEKA nəqliyyat dəhlizi üzrə yük axınının artırılması üçün nəqliyyat sektorunun təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində bir sıra tədbirlər görülmüş, avtomobil magistrallarının, dəmir yolu xətlərinin və körpülərin bərpası və tikintisi, dəmir yolu nəqliyyatı və

sitələrinin, gəmilərin, bərələrin, liman qurğularının təmiri üzrə müəyyən işlər görülmüşdür. Bakı şəhərində ildə 10 milyon ton neft məhsullarının boşaldılıb yüklənməsinə imkan verən neft boşaltma limanı istifadəyə verilmişdir.

TRASEKA proqramı əsasında Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizinin inkişafı məqsədilə Azərbaycan Respublikası dövlət strukturları üçün müxtəlif maliyyə institutlarından (Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Küveyt İqtisadi İnkişaf Fondu, İslam İnkişaf Bankı və s.) 155 milyon ABŞ dolları həcmində kreditlər ayrılmışdır.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasətin nəticəsində Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlər xarici siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi əsas tutulmuş, onun rəsmi səviyədə apardığı görüşlər və danışıqlar zamanı ikitərəfli əlaqələr səviyyəsində və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində TRASEKA-nın maraqlarının müdafiə edilməsi istiqamətində mühüm işlər aparılmış və Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş təkliflər irəli sürülmüşdür.

1995-ci ildə Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizi üzrə Almatı şəhərində birinci işçi qrupunun iclası keçirilmişdir. Bu iclas zamanı və sonrakı–Vyana şəhərində keçirilən işçi qrupunun iclasında TRASEKA proqramı çərçivəsində «Nəqliyyatın idarə edilməsinin treninqi», «Nəqliyyatın hüquqi və tənzimləyici çərçivəsi» və «Qafqaz dəmir yollarının bərpası» adlı texniki yardım və investisiya layihələrinin keçirilməsi təklif edilmişdir.

Keçid dövrünün çətinlikləri, iqtisadi əlaqələrin pozulması və millətlərarası münasibətlər TRASEKA proqramı məqsədlərinin həyata keçirilməsi prosesini çətinləşdirdi. Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizi real olaraq 1996-cı ildə Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan prezidentləri tərəfindən Serak sazişinin imzalanmasından sonra fəaliyyət göstərməyə başladı. Həmin il Ukrayna TRASEKA proqramının üzvlüyünə qəbul olundu. Eyni zamanda Afina şəhərində üçüncü işçi qrupunun iclası keçirildi.

1997-ci ildə Tbilisi şəhərində TRASEKA və Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının birgə konfransı keçirilmişdir. Həmin ildən başlayaraq, Gürcüstanın Poti və Batumi limanlarında yeni terminalların quraşdırılmasına dair texniki-iqtisadi əsaslandırma, Buxara şəhərində pambığın ixrac mərkəzinin yaradılması, Xəzər dənizində Bakı və Türkmənbaşı limanları arasında konteyner xidmətləri, İlyiçevsk (Ukrayna) və Poti (Gürcüstan) limanları üçün kompyuterləşdirilmiş məlumat bazalarının yaradılması layihələrinin əsası qoyulmuşdur.

1998-ci ildə 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın təmsil olunduğu, Tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş Bakı konfransında hüquqi bazaya əsaslanan daha genişmiqyaslı əməkdaşlıq üçün təməl qoyulmuş və Avropa İttifaqının TRASEKA proqramı əsasında «Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş» 12 dövlət tərəfindən imzalanmışdır.

Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin mərkəzi segmenti (Azərbaycan–Gürcüstan) üzrə 2002-ci ilin yanvar

noyabr aylarında nəqliyyat vasitələrinin bütün növləri ilə 33 milyon ton müxtəlif yüklər daşınmışdır ki, bu da 2001-ci ilin analoji dövrünün göstəricisi ilə müqayisədə 10,6% çoxdur. Bu nəqliyyat dəhlizinin vasitəsilə tranzit yükdaşımalarının həcmi 2002-ci ildə 1996-cı ilə nisbətən 12 dəfə artmışdır.

«Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafına dair Əsas Çoxtərəfli Saziş» imzalamış Mərkəzi Asiya ölkələrinin Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində xarici ticarət fəaliyyəti zamanı yükdaşımalarının həcmi xeyli artmışdır. Azərbaycan Respublikasında tranzit yük və sərnişin daşımaları dəmir yolu, dəniz, avtomobil və hava nəqliyyatı ilə beynəlxalq (hökumətlərarası) sazişlərə və müqavilələrə, milli qanunvericiliyə uyğun həyata keçirilir. Azərbaycanın ərazisindən keçən tranzit dəhlizinin potensialından, hələ ki, tam istifadə edilməmişdir, çünki yüklərin və sərnişinlərin dəhliz boyu axınının inkişaf etdirilməsində bir sıra maneələr vardır. Hazırda dəhlizin nisbi üstünlüyü, əsasən, qonşu ölkələrlə məhdudlaşır. Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı tranzit strategiyasının əsas məqsədlərindən biridir. Dəhlizlərin formalaşması və inkişafı üçün əsas şərtlər–nəqliyyat proseslərinin optimallaşdırılmasına, intermodal nəqliyyat xəttində ayrı-ayrı nəqliyyat növləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaxşılaşdırılmasına, yüklərin və sərnişinlərin ölkə ərazisində maneəsiz hərəkətinə, daşıma tariflərinin sərfəli şəkildə müəyyənləşdirilməsinə, tranzitin milli prioritetlər siyahısına daxil edilməsinə, beynəlxalq turizm və mədəni əlaqələrin inki-

şafına, strateji əhəmiyyətli nəqliyyat dəhlizləri infrastrukturlarının yenidən qurulması üçün beynəlxalq qurumların maliyyə dəstəyindən istifadə edilməsinə, azad iqtisadi zonaların və nəqliyyat-loqistik mərkəzlərin yaradılmasına şərait yaradacaqdır. Mərkəzi Asiyadan olan böyük yük axınlarının yalnız bir hissəsi Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizi ilə daşınır. Bu dəhlizdə müvafiq imtiyazlı şərtlərin və şəraitin yaradılması Avropadan və Mərkəzi Asiyadan olan böyük potensial yük axınlarını cəlb edir. Bununla belə Heydər Əliyevin sayəsində ölkənin nəqliyyat infrastrukturunun ardıcıl inkişaf etdirilməsi və tranzitin genişləndirilməsi Azərbaycanın iqtisadi inkişafında əsas faktorlardan birinə çevrilmişdir.

Digər mövcud dəhlizlərlə müqayisədə Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizində daşınan tranzit yüklər, əsasən, Qərbdən Şərqə neft avadanlığı, Əfqanıstana humanitar yardım yükləri, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan və İran (neft və qaz istehsal edən ölkələr) üçün konteynerlərlə müxtəlif mallar, Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın kiçik və orta sahibkarları üçün maşın və texnoloji avadanlıqlar, Şərqdən Qərbə isə Qafqazın ərazisi ilə pambıq, soya və neft-qaz ixracından ibarətdir. Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasına optimal şərait yaratmaqdan ötrü «Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafına dair Əsas Çoxtərəfli Saziş» imzalamış dövlətlərdə nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi vacibdir. Bunun üçün isə Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat

dəhlizinin inkişafının «Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafına dair Əsas Çoxtərəfli Saziş»ini imzalamış dövlətləri milli inkişaf strategiyasına daxil etməkdədir.

Heydər Əliyevin yürütdüyü məqsədyönlü siyasət sayəsində beynəlxalq maliyyə qurumlarından alınan kreditlərin bir çox hissəsi beynəlxalq və regional tranzit daşımalarında iştirak edən magistral yolların müasir dünya standartlarına uyğun yenidən qurulmasına yönəldilmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Böyük İpək Yolunun reallaşması işində fəal iştirakı ölkənin müstəqillik illərində əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlərindən biri olub. Avropa–Qafqaz–Asiya ölkələri arasında yüklərin qarşılıqlı olaraq faydalı və təhlükəsiz ötürülməsi sahəsində artıq bu dəhliz regional nəqliyyat dəhlizləri ilə rəqabət aparır və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, yerüstü nəqliyyat infrastrukturunun formalaşmasında ciddi rol oynayır.

2000-ci ildə Tbilisi şəhərində Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizi üzrə Hökumətlərarası Komissiya'nın birinci konfransı keçirilmişdir. Konfrans zamanı Bolqarıstan, Rumıniya və Türkiyə TRASEKA proqramına üzv seçilmişlər. Konfransın gedişində TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının Daimi Katibliyinin Əsasnaməsi işlənib qəbul olunmuşdur. Həmin il Bakı şəhərində TRASEKA layihələri üzrə fəaliyyət planının işlənib hazırlanması, Tbilisi şəhərində qəbul olunmuş tarif siyasətinə düzəlişlər üzrə dəmir yolları rəhbərlərinin toplantısı və hüquqi məsələlərə dair işçi qruplarının iclasları keçirilmişdir. İşçi qruplarının iclasları zamanı Bakı, Tbilisi və Yerevan arasında dəmir yolu xəttinin bərpası

və yenidən qurulmasına dair texniki-iqtisadi əsaslandırma, Qazaxıstanın Aktau şəhərində dəmir yolunun bərə terminalının bərpası layihəsi təklif olunmuşdur.

2001-ci ildə Tbilisi şəhərində TRASEKA-nın Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üzrə fəvqəladə iclas keçirilmişdir. İclasın nəticəsi kimi Bakı şəhərində hüquqi məsələlərə və Bolqarıstanın Varna şəhərində növbəti illər üçün fəaliyyət proqramının müəyyənləşdirilməsinə dair işçi qrupunun iclası keçirilmişdir.

2002-ci ildə Daşkənd şəhərində TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının ikinci illik konfransı keçirilmişdir. Konfrans zamanı TRASEKA proqramına qoşulmuş üzv dövlətlərin yeni xəritəsi dərc olunmuş və «TRASEKA Layf» jurnalının birinci nömrəsi işıq üzü görmüşdür.

2003-cü ildə Bakı şəhərində TRASEKA proqramına qoşulmuş üzv dövlətlərin Xarici İşlər Nazirliklərinin səlahiyyətli nümayəndələrinin hüquqi ekspertləri və milli katiblərinin iştirakı ilə işçi qrupunun iclası keçirilmişdir. Həmin ilin 9-10 oktyabr tarixində Yerevanda TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının üçüncü illik konfransı keçirilmişdir. Konfrans zamanı TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının və MDB ölkələrinin dəmir yolu idarələrinin Şurası arasında Birgə Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır.

TRASEKA proqramı, Böyük İpək Yolunun bərpa edilməsi XXI əsrin ən böyük layihələrindən biridir. Bu proqramın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi nə qədər tez mümkün olsa, Cənubi Qafqaz, Orta Asiya ölkələrinin Avropa ilə integrasiyası bir o qədər sürətli olacaqdır.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə 32 dövlət və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakıda (7-8 sentyabr 1998) beynəlxalq konfransın keçirilməsi. Onun qəbul etdiyi əsas qərarlar, «Bakı Bəyannaməsi»nin tarixi əhəmiyyəti

XX əsrin sonunda dünyanın bir sıra tanınmış siyasi, dövlət xadimlərinin, beynəlxalq təşkilatlarının və eyni zamanda Heydər Əliyevin müstəsna əhəmiyyətli təşəbbüsü ilə bir çox yüzilliklər bundan əvvəl Şərq ilə Qərbi birləşdirmiş Böyük İpək Yolu öz tarixi əhəmiyyətini və cazibəsini yenidən dirçəltməyə başladı. O, yüz illər əvvəl olduğu kimi, əzəldən bir-biri ilə əməkdaşlıq və dialoqa can atan, müxtəlif mədəniyyətlərə və sivilizasiyalara mənsub dövlətlər arasında körpü olacaqdır. Vaxtilə məşhur səyyah Marko Polonun keçib-getdiyi qədim karvan yolunun yenidən mənimsənilməsində Heydər Əliyevin rolu və yeri danılmazdır.

Böyük İpək Yolunun bərpasının təşəbbüscülərindən birinə çevrilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikası 1993-cü ildə Brüssel konfransında Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın digər yeni müstəqil dövlətləri ilə birgə qoşulduğu Avropa Birliyinin Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafına texniki yardım üzrə TRASEKA proqramının fəal iştirakçısı olmuşdur. Məhz buna görə də Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə ilk beynəlxalq konfrans Azərbaycanda toplanmışdır. Bu konfrans Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin təşəbbüsü sayəsində Avropa Birliyinin komissiyası ilə birgə keçirilmişdir.

Heydər Əliyev bu konfransın keçirilməsi üçün xüsusi sərəncam vermiş və bu sərəncama əsasən təşkilat komitəsi yaradılmışdır. Geniş mənada desək, Heydər Əliyev bu beynəlxalq konfransın uğurla keçirilməsi üçün böyük iş görmüşdür.

Konfransda iştirak etmək arzusunu bildirmiş dövlət başçıları, müxtəlif ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların nümayəndə heyətləri Bakıya gəlmişdir. 1998-ci il sentyabrın 8-də səhər saat 10-da «Gülüstən» sarayında Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans təntənəli şərəitdə öz işinə başladı.

Konfransda Azərbaycan, Avstriya, Belçika, Bolqarıstan, Macarıstan, Böyük Britaniya, Almaniya, Yunanıstan, Gürcüstan, İran, İspaniya, İtaliya, Qazaxıstan, Çin, Qırğızıstan, Moldova, Monqolustan, Niderland, Norveç, Polşa, Rusiya, ABŞ, Tacikistan, Türkiyə, Rumıniya, Ukrayna, Özbəkistan, Finlandiya, Fransa, İsveç, Yaponiya, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Avropa Birliyinin Komissiyasının, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, Dünya Bankının, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının, İslam İnkişaf Bankının, Beynəlxalq Avtomobil Nəqliyyatçıları İttifaqının, Avropa Nəqliyyat Nazirləri Konfransının, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının, Dəmir Yollarının Əməkdaşlığı Təşkilatının, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatının nümayəndə heyətləri iştirak etmişdilər.

32 dövlət və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə keçirilən bu konfransda Böyük İpək Yolunun bərpası məsələləri geniş şəkildə müzakirə edilmiş. konfransın nəticələri və yekunları milli və regional nəqliyyat

strukturlarının, beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, Qafqazda sülhün, sabitliyin və tərəqqinin möhkəmlənməsi istiqamətində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə Bakıda keçirilmiş bu sammit Avropa ilə Asiyanı birləşdirən ən qısa nəqliyyat marşrutlarının kəşşməsində əlverişli geostrateji mövqedə yerləşən Azərbaycanın və ümumilikdə bölgənin nəqliyyat sektorunun inkişafının region üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini dərinlən dərkd edən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə təşkil edilmişdir. Avropa komissiyası isə bu təşəbbüsü Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Qara dəniz bölgəsi ölkələri arasında regional əməkdaşlığın inkişafında təməl daşı kimi qiymətləndirərək dəstəkləmişdir. Bununla yanaşı, Heydər Əliyevin TRASEKA proqramında iştirak edən ölkələrin beynəlxalq nəqliyyata dair çoxsahəli saziş imzalamaq təşəbbüsü də Avropa komissiyası tərəfindən alqışlanmışdır.

Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə Bakı Beynəlxalq Konfransında imzalanmış sənədlər arasında Azərbaycan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rumıniya, Tacikistan, Türkiyə, Özbəkistan və Ukrayna dövlət başçıları və nümayəndə heyətlərinin rəhbərləri tərəfindən imzalanmış «Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizinin inkişafına dair beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş» mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsas Çoxtərəfli Sazişin imzalanması hərtərəfli regional əməkdaşlıq olmadan, inkişaf proqramlarına güclü kommunikasiya amili daxil etmədən, ayrılıqda götürülmüş milli iqtisadiyyatların ahəngdar inkişafını təmin etməyin mümkünsüzlüyünün fakt olduğunu göstərdi.

Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizinin inkişafı üçün beynəlxalq nəqliyyata dair çoxsahəli baza sazişi bu bölgələrdə iqtisadi münasibətləri, ticarəti və nəqliyyat kommunikasiyalarını inkişaf etdirmək istəyindən irəli gəlmişdir. Onun iştirakçıları beynəlxalq bazara bir-birinin çıxışını asanlaşdıracaq, nəqliyyat tranzit xidmətləri üçün bir-birinə əlverişli şərait yaradacaqlar.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə Bakıda keçirilmiş Beynəlxalq Konfransın qəbul etdiyi qərarlar Qafqazda mehriban qonşuluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində, siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsində, iqtisadi əməkdaşlığın və ticarətin genişlənməsində və region ölkələrinin yaxınlaşmasında, layihəyə əsasən bu nəqliyyat dəhlizinin Avropa və Yaxın Şərq ölkələrini Asiya–Sakit okean regionu ilə əlaqələndirməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, həm də Tarixi İpək Yolunun bərpası ilə əlaqədar XXI əsr üçün yeni bir proqram açdı.

Konfransın qəbul etdiyi əsas qərarlardan biri də ondan ibarətdir ki, proqramın həyata keçirilməsi üçün Daimi Katiblik yaradıldı və Avropanı Asiya ilə bağlayan, birləşdirən proqramı həyata keçirən təşkilatın Daimi Katibliyinin də Bakıda yerləşməsi qərara alındı. Heydər Əliyevin sayəsində sazişi imzalayan əsas ölkələrin hamısının Daimi Katibliyinin Bakıda yerləşməsinə razı olmaları Azərbaycana göstərilən böyük etimad və qayğı kimi qiymətləndirilmişdir. Bununla yanaşı, konfransda TRASEKA proqramının son məqsədi nəqliyyat sisteminin, infrastruktur və daşıma sistemlərinin

təkmilləşdirilməsi, bu sistemlərin Transavropa şəbəkələri ilə birləşdirilməsi, ticarət əlaqələrinin, enerji daşıyıcıları və xammal ixracının artırılması üçün nəqliyyat şəbəkələrinin genişləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, elm, texnologiya və ya gömrük nəzarətinin yaxşılaşdırılması sahələrində əməkdaşlığın gücləndirilməsi istiqamətində mühüm qərarlar qəbul edildi.

Konfransın qəbul etdiyi əsas qərarlar nəqliyyat xidmətləri bazarına çıxışın məhdud olduğu şəraitdə əsassız tariflərin tətbiqinə nisbətən ticarətdə hüquq bərabərliyi prinsipinin və daha əlverişli rejimin tətbiqi, tranzit hərəkətindən mənfəətin yığılmasının və köçürülməsinin ümumi mexanizmlərindən istifadə, ticarət qaydalarının sadələşdirilməsi və əmtəə dövriyyəsinin artırılmasına xidmət edir. Konfransda nəqliyyat sistemlərinin istismarının səmərəliliyini yüksəltmək üçün ümumi regional intermodal operatorun cəlb olunması, marketing tədqiqatları və intermodal xidmətlərdən istifadə üzrə birgə regional agentliyin yaradılması, «TRASEKA bank» mexanizmləri vasitəsilə bərə terminallarının və keçidlərinin tikintisində bölgə ölkələrinin payqoyma yolu ilə iştirak etməsi qərara alınmışdır.

Dünyanın 32 ölkəsinin və beynəlxalq təşkilatının təmsil olunduğu bu konfransda «Bakı Bəyannaməsi» qəbul edildi. Bu beynəlxalq konfransın keçirilməsinin təşəbbüskarı olan Heydər Əliyev TRASEKA-nın işçi qrupu tərəfindən hazırlanmış «Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş»in, onun texniki əlavələrinin və «Bakı Bəyannaməsi»nin çox böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmişdir. «Bakı Bəyanna-

məsi»nin qəbul olunması Avropa, Qara dəniz, Qafqaz, Xəzər dənizi və Asiya regionunda ticarətin inkişafında, təbii ehtiyatlardan istifadə və onların nəqlində, qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlığın möhkəmlənməsində, xüsusilə Qafqaz xalqlarının maddi çətinliklərinin aradan qaldırılmasında, sivilizasiyalararası dialoqun inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Bununla yanaşı, «Bakı Bəyannaməsi» Tarixi İpək Yolunun bərpası, bu layihəyə yeni ölkələrin və regionların cəlb edilməsi, xüsusilə Qafqazda müstəqil dövlətlərin dövlət müstəqilliklərinin möhkəmlənməsi, demokratik islahatların, bazar islahatlarının uğurla aparılması, sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Konfransın qəbul etdiyi əsas qərarlar və «Bakı Bəyannaməsi» İpək Yolu haqqında dünya ictimaiyyətinə geniş məlumat verdi. Heydər Əliyev isə bu istiqamətdə alimlərə elmi tədqiqat işləri aparmağı tövsiyə etdi. Bununla yanaşı, Heydər Əliyev konfrans iştirakçılarının qoyulan bütün vəzifələri layiqincə yerinə yetirmələri və tarixi bir hadisəyə çevrilməsi haqqında danışarkən demişdir: «Beləliklə, mən hesab edirəm ki, konfrans qarşıya qoyulan vəzifəni layiqincə həyata keçirdi və beynəlxalq aləmdə tarixi bir hadisəyə çevrildi. Konfransda çıxış edən natiqlərin, demək olar ki, hamısı bunu qeyd etdilər. Bu sənədlər artıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Biz bu sənədlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar lazımi tədbirlər görəcəyik. Konfransın yekunları, Azərbaycan Respublikasının üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar mənim fərmanım artıq hazırlanır. Həmin fərmanda respublikamızın, ölkəmizin hö-

kumət, dövlət orqanları tərəfindən görülmək işlərin hamısı müəyyən ediləcəkdir. Mən bu fərmanı yaxın günlərdə imzalayacağam».

Beləliklə, Heydər Əliyevin sayəsində baş tutmuş Avropa Birliyi və TRASEKA proqramına qəbul olunmuş ölkələrlə uğurlu əməkdaşlığın nəticəsində Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə 32 dövlət və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakıda beynəlxalq konfrans keçirildi. Onun qəbul etdiyi əsas qərarlar, «Bakı Bəyannaməsi» isə hər şeydən öncə Qafqaz dövlətlərinin Avropa ilə Asiya arasında olan integrasiya prosesinə öz töhfələrini verməkdədir. Geniş mənada desək, «Bakı Bəyannaməsi» Qafqaz dövlətlərinin Avropa–Asiya əməkdaşlığında daha da əhəmiyyətli rolunu təsdiq etməkdədir.

Böyük İpək Yolu və Qafqazda iqtisadi integrasiya problemləri

Müstəqillik qazandıqdan sonra Qafqaz dövlətləri ilə əməkdaşlığa ciddi maraq göstərən nüfuzlu Avropa təşkilatlarından biri də məhz Avropa Birliyi olmuşdur. Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti olan Azərbaycanın bu təşkilatla münasibətlərinin əsası 1993-cü ildə qoyulmuşdur. Heydər Əliyevin sayəsində 1993-cü ildən etibarən Azərbaycanın Avropa Birliyi ilə münasibətləri qarşılıqlı maraqlar əsasında yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Heydər Əliyev Avropa Birliyi ilə çoxsaxəli əməkdaşlığı Azərbaycanın xarici siyasət doktrinasında mühüm istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirmişdir.

Rəsmi Avropa Birliyi Qafqaz, xüsusilə də Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə hüquqi sazişlər imzalamaqla digər sahələrlə yanaşı, Qafqazda iqtisadi integrasiyanın tam bərqərar olmasına təkan vermişdir. Bu istiqamətdə 1993-cü ildə Brüsseldə Avropa İttifaqının təşəbbüsü ilə irəli sürülmüş «Avropa–Qafqaz–Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi» layihəsi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Heydər Əliyevin «Avropa–Qafqaz–Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi» layihəsinin reallaşması istiqamətində həyata keçirdiyi məqsədyönlü və uzaqgörən siyasi tədbirlərin sayəsində təkcə Azərbaycanda deyil, bütün regionda iqtisadi integrasiyaya münbit zəmin yaradıldı. 1996-cı ilin aprel ayında Heydər Əliyevin Avropaya səfəri zamanı Azərbaycan və Avropa Birliyi arasında «Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq haqqında» imzalanmış saziş ikitərəfli münasibətlərin hüquqi bazasının formalaşdırılmasında olduğu kimi, bazar münasibətlərinin və iqtisadi integrasiyanın inkişaf etdirilməsi məqsədilə bəzi struktur islahatlarının aparılmasına, özəlləşdirmə proqramına, infrastruktur layihələrin reallaşmasına maddi və texniki yardımların ayrılması baxımından vacib əhəmiyyət daşımışdır. İqtisadi integrasiyanın təmin edilməsi məqsədilə təkcə bu proqram çərçivəsində birlik Azərbaycana 100 milyon avrodan çox vəsait ayırmışdır.

TRASEKA layihəsi üzrə ən mühüm tədbir 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilmiş beynəlxalq konfrans hesab olunmaqdadır. Avropa Birliyi Komissiyasının təşkilatçılığı ilə keçirilən bu tədbirdə TRASEKA proqramının iştirakçısı olan 32 dövlətin ən yüksək dərəcədə nümayəndə heyəti ilə

yanaşı, 13 beynəlxalq və regional qurumun nümayəndəsi də iştirak etmişdir. Konfransın yekun sənədi olaraq «Avropa–Qafqaz–Asiya Transqafqaz nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin inkişafına dair Çoxtərəfli Saziş» adlanan mühüm sənəd imzalanmışdır. Avropa Birliyi TASİS–TRASEKA proqramı çərçivəsində Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə keçirilən tədbirlər Avropa–Qafqaz–Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizində yerləşən bütün ölkələrin, o cümlədən Qafqaz dövlətlərinin inkişafı, onların iqtisadi potensialından daha səmərəli şəkildə istifadə edilməsi, çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayan bölgənin aparıcı dövləti Azərbaycanın Avropa–Qafqaz–Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsində aparıcı yer tutması, ilk növbədə, respublikanın dünya ölkələri ilə iqtisadi inteqrasiyasının daha da dərinləşməsinə xidmət edir. Bu isə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün bölgədə nəinki iqtisadi, həm də siyasi sabitlik və təhlükəsizlik baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. 2001-ci ildə isə Avropa Birliyinin TRASEKA proqramının Bakıda rəsmi nümayəndəliyinin açılması Qafqazda iqtisadi inteqrasiyanın perspektivinə daha ciddi təminat yaratmış oldu.

Avropa Birliyinin Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə TRASEKA çərçivəsində qurduğu əlaqələr Cənubi Qafqazda həyata keçirilən ümumi regional əməkdaşlıq layihəsi kimi qiymətləndirilməkdədir. TRASEKA layihəsi Qafqazda iqtisadi inteqrasiyanı daha da dərinləşdirməklə, bu bölgədə sülhün, sabitliyin və iqtisadi tərəqqinin təmin olunmasına xidmət edir. Bu baxımdan Avropa Birliyi tərəfindən dəstək-

lənən TRASEKA layihəsi Rusiyanın MDB məkanında həyata keçirmək istədiyi «Avrasiya inteqrasiyası» proqramına alternativ kimi çıxış edir.

Böyük İpək Yolunun bərpası, Şərq–Qərb nəqliyyat dəhlizi, TRASEKA proqramı, digər tərəfdən, Şimal–Cənub nəqliyyat dəhlizi Qafqaz ölkələri ilə Avropa arasında əməkdaşlığın yeni yollarını müəyyən etməklə yanaşı, iqtisadi inteqrasiyanı da sürətləndirdi. Heydər Əliyev isə bu amili regional təhlükəsizliyin və sabitliyin əsas elementlərindən birinə çevirməyə müvəffəq oldu. Çünki Heydər Əliyev Azərbaycanla və Qafqazla bağlı bütün qlobal layihələrin Qafqazda və xüsusilə Cənubi Qafqaz regionunda sülhə və regional təhlükəsizliyə nail olunmasına istiqamətləndirilməsini təmin etmişdir.

Böyük İpək Yolu layihəsinin reallaşması Avropa Birliyinin və BMT-nin Qara dəniz və Xəzər dənizi regionuna çıxışına, regionda geopolitik və geoiqtisadiyyat mühitinin dəyişilməsinə səbəb oldu. Avropa Birliyinin Şərqə, xüsusilə Qafqaza tərəf genişlənməsi region ölkələrlə Avropa arasında iqtisadi inteqrasiyanı dərinləşdirmiş və enerji təhlükəsizliyi kimi məsələləri aktuallaşdırmışdır. Azərbaycanın zəngin neft və qaz ehtiyatları və Cənubi Qafqazın tranzit potensialı Avropanın enerji balansının saxlanılması ilə yanaşı, həm də Qafqazın Avropa və Asiya arasında ticarət mərkəzinə çevrilməsinə xidmət göstərməkdədir.

Heydər Əliyev dünyanın bir çox nüfuzlu siyasi xadimləri tərəfindən Böyük İpək Yolu layihəsinin iştirakçıları olan ölkələrin iqtisadi strukturları arasında əməkdaşlıq proseslərinin gücləndirilməsinin, enerji və nəqliyyat kommunikasi-

yalarının sabitliyini yaradan ümumi mexanizmlərin formalaşmasının və TRASEKA proqramı kontekstində Qafqazın Avropa Birliyinə iqtisadi integrasiyasının təmin edilməsi istiqamətində müstəsna xidmətlər göstərmiş bir dövlət və siyasi xadim kimi qiymətləndirilmişdir.

Qafqaz regionunda əsaslı iqtisadi islahatların aparılması, xarici sərmayələrin cəlb edilməsi, ən başlıcası isə Azərbaycanla yanaşı, bütün bölgənin sivilizasiyalı beynəlxalq birliyə iqtisadi integrasiyasının dərinləşməsi istiqamətində Heydər Əliyevin xidmətləri müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1994-cü il sentyabrın 20-də Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan paytaxtında ilk neft müqaviləsinin imzalanması ölkənin neft sahəsinə fəal surətdə xarici sərmayələrin cəlb edilməsi ilə yanaşı, həm də Cənubi Qafqaz regionuna maraq oyada biləcək güclü bir stimula çevrildi. Bu hadisə Qafqaz və bütün Xəzəryanı regionda coğrafi-siyasi vəziyyəti kökündən dəyişdi və beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın öz təbii ehtiyatlarından müstəqil surətdə istifadə etməyə qadir olduğunu nümayiş etdirdi. Neft sahəsinə külli miqdarda sərmayə axını Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı, qeyri-neft sahələrinin canlanması, yerli sahibkarların yaranması ilə yanaşı, Qafqazda iqtisadi integrasiyanın da dərinləşməsinə güclü təkan verdi.

«Əsrin müqaviləsi» kimi nəhəng layihə ilə yanaşı, Qafqazda iqtisadi integrasiyanın təmin edilməsi istiqamətində Böyük İpək Yolu layihəsi də müstəsna əhəmiyyət kəsb etdi. Bu layihə Qafqaz ölkələri ilə Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən digər ölkələrin iqtisadi əməkdaşlığında yeni səhifə aç-

mış oldu. Qafqazın Mərkəzi Asiya və Qərblə iqtisadi integrasiyasının dərinləşməsi son nəticədə bölgədə iqtisadi dirçəlişə, sülhün və sabitliyin möhkəmlənməsinə nail olmağa kömək etməlidir. Bu böyük layihənin reallaşmasında isə əsas təşəbbüskarlardan biri, şübhəsiz ki, Heydər Əliyev olmuşdur.

Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması ideyası, onun gələcək perspektivləri

Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması ideyası təqdirəlayiqdir. Adətən, belə zonaların yaradılmasında məqsəd daha çox xarici investisiya cəlb etməkdir. İlk belə zona ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Çin Şenzen ərazisində yaradılıb. Bu zona yaradıldıqdan sonra Şenzen 20 il ərzində kiçik kənddən 10 milyon əhalisi olan şəhərə çevrilib. Çindən başqa belə zonalar Hindistanda, Polşada, Qazaxıstanda, Rusiyada, Filippində və başqa ölkələrdə rast gəlinir. ABŞ-da belə zonalar «Şəhər sahibkarlıq zonaları» adlandırılır. Dünya Bankının məlumatlarına görə, 2007-ci ilin əvvəlinədək dünyanın 120 ölkəsində 3000-dən artıq belə zona yaradılıb. Azərbaycanda belə zonaların yaradılması bir sıra iqtisadi və sosial problemlərin həllinə yardımçı ola bilər. Əvvəla, xüsusi zonanın yaradılması həmin əraziyə xarici investisiya axınına sürətləndirəcək və bu, təbii ki, yeni sənaye müəssisələrinin yaradılmasına gətirib çıxaracaq. Bu isə yeni iş yerlərinin yaradılması və məşğulluq probleminin həllinə yardım deməkdir. İkincisi, belə zonaların yaradılması regional inkişaf probleminin həllinə təkan verəcək.

Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında zəruri məsələ hesab olunan regional integrasiyanın həlli üçün Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının əməkdaşlıq etməsi vacibdir. Lakin SSRİ-nin süqutundan sonra hər üç dövlət arasında münasibətlər tamamilə fərqli xarakter almışdır. Belə ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan və Ermənistanın regional əməkdaşlıq etməsinə imkan vermir. Azərbaycanın rəsmi mövqeyi isə bundan ibarətdir ki, işğal olunmuş əraziləri azad olunmayınca, Ermənistanla heç bir əlaqə ola bilməz. Gürcüstan isə hər iki dövlətlə ikitərəfli münasibətə sahib olsa da, onların arasında problemlər də istisna deyil. Gələcəkdə hər üç ölkənin və bütövlükdə Qafqaz dövlətlərinin iştirak edəcəyi azad iqtisadi zonanın yaradılması isə ilk növbədə bütün problemlərə baxmayaraq, tərəflərin regional əməkdaşlığı gücləndirməsindən asılıdır.

«Cənubi Qafqazda regional integrasiyanın perspektivləri, faydaları və riskləri» mövzusunda keçirilən dəyirmi masada Böyük Britaniyanın LINKS təşkilatının icraçı direktoru Dennis Sammut Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması ideyasının gerçəkləşməsi üçün bölgədə yerləşən dövlətlərlə yanaşı, bütün tərəflərin, iş adamlarının birgə əməkdaşlığının zəruri bir məsələ olduğunu bildirmişdir. Bu istiqamətdə isə Heydər Əliyevin xidmətləri danılmazdır. Belə ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda baş verən iqtisadi inkişaf, həm də Cənubi Qafqaz dövlətlərinin regional integrasiyaya cəlb edilməsinə xidmət etdi. Lakin bununla yanaşı, regional münaqişələr Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması ideyasının gerçəkləşməsinin qarşısını al-

maqdadır. Gürcüstandan fərqli olaraq Ermənistanla Azərbaycan arasında mövcud olan münaqişə, Ermənistanın ölkəmizin 20 faiz ərazisini işğal etməsi regional integrasiyaya başlıca maneədir. Azərbaycan dövlətinin rəsmi mövqeyi budur ki, işğal olunmuş ərazilər azad olunmayınca, Ermənistan dövləti beynəlxalq hüquq normalarına və prinsiplərinə əməl etməyincə, Ermənistanla əlaqələrdən söhbət gedə bilməz. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycanın bu məsələdə də mövqeyi ədalətli prinsiplər üzərində qurulmuşdur.

Qafqazda iqtisadi sahədə regional integrasiya Ermənistanından fərqli olaraq, Azərbaycan və Gürcüstanın inkişafında böyük rol oynayır. Çünki Azərbaycan və Gürcüstan bir sıra layihələrdə iştirak etməklə azad iqtisadi zonanın yaradılmasına çalışır və bu prosesi davam etdirir. Ermənistan isə Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarını azad etmədiyi üçün regionda azad iqtisadi zonanın yaradılmasına istiqamətlənmiş regional və beynəlxalq layihələrdən kənarda qalmaqdadır.

Qafqazda mövcud olan münaqişələr–gürcü–abxaz, gürcü–osetin, Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Cənubi Qafqazda iqtisadi integrasiyaya təsir göstərərək regionda azad iqtisadi zona yaradılması ideyasının reallaşmasına imkan vermir. Qafqazda, xüsusilə Cənubi Qafqazda geniş iqtisadi zonanın yaradılması ideyasının reallaşması isə Azərbaycanla Gürcüstanın münasibətlərinin daha da möhkəmlənməsində, Azərbaycanla Ermənistan və digər münaqişə tərəflərinin münasibətlərinin bərpasında böyük rol oynaya bilər.

Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması ideyası xül-

ya deyil, möhkəm əsaslar üzərində qurulmuşdur. Çünki bu kimi birlik bir vaxtlar mövcud idi və Azərbaycan burada aparıcı rola malik olmuşdur. Belə ki, Zaqafqaziya seymi yaradıldığı vaxtlar Ermənistan və Gürcüstan Azərbaycanın sayəsində öz iqtisadiyyatlarını gücləndirməyə nail ola bilmişdilər. Azad iqtisadi zonanın yaradılmasının yeni modelində yenə də aparıcı rol Azərbaycana məxsusdur. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü və uzaqgörən siyasi tədbirləri isə beynəlxalq birlik qarşısında Azərbaycanın regionda əməkdaşlığın möhkəmlənməsində, sülhün təmin olunmasında, azad iqtisadi zonanın yaradılması ideyasının reallaşmasına yönəlmiş strateji layihələrin həyata keçirilməsində maraqlı olduğunu göstərdi. Azərbaycanın Qafqazda iqtisadi zonanın yaradılmasında iştirakı həm region ölkələrin, həm də xarici ölkələr və beynəlxalq aləmin xeyrinədir.

Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması ideyasının mühüm gələcək perspektivləri vardır. Belə ki, reallaşması nəzərdə tutulan bu ideyaya görə azad iqtisadi zona üçün ayrılan ərazidə işləyən şirkətlərə region ölkələrin başqa bölgələriylə müqayisədə gömrük rüsumlarında, vergilərdə güzəştlər olunmalı və ya vergilər tamam ləğv edilməli, biznes quranlara güzəştli kreditlər ayrılmalı, yerli şirkətlərin dünya bazarlarında rəqabət gücünə malik məhsul istehsal edə bilmələrinə kömək göstərilməli, güzəştlərlə regiona marağı olan xarici şirkətlər cəlb edilməli, yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılmalıdır. Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün görülən kompleks tədbirlərdən biridir. Bu tədbirlərə

uyğun olaraq, xüsusən məqsədəuyğun olan sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Burada, ilk növbədə, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, bu məhsulların emalı üçün hansısa avadanlıqların istehsalı, neft maşınqayırması müəssisələrinin qurulması mümkün variantlar hesab olunmuşdur.

Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması ideyası vergi güzəştlərinə, xarici ticarət əməliyyatlarında daha böyük müstəqilliyə malik olmaqla, ixraca yönələn istehsal sahələrinin yaradılmasına xidmət edir. Azad iqtisadi zonanın yaradılması Qafqaz ölkələrində yeni infrastrukturun formalaşmasına gətirib çıxaracaq. Bu baxımdan xarici investisiyanın regiona axması və orada yeni iş yerlərinin yaradılması ölkələrin sosial inkişafına təkan verə bilər. Belə azad iqtisadi zonanın yaradılması ideyasının başqa üstünlüyü idxala deyil, ixraca yönələn iqtisadiyyatın formalaşmasıdır.

Digər tərəfdən, Heydər Əliyevin Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafı və integrasiyası sahəsində həyata keçirdiyi qlobal layihələr əlavə mənbələr hesabına ölkəyə külli miqdarda sərmayə axınını təmin etmişdir. Bu isə azad iqtisadi zonanın yaradılmasını zəruri bir hala çevirmişdir. Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması üçün analoqu olmayacaq layihələrin hazırlanması məqsədilə dünyanın aparıcı şirkətləri lazımı qədər vəsait xərcləməyə hazırdır. Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı real addımlar iqtisadi forumlarda Heydər Əliyevin dünya miqyaslı şirkət sahibləri ilə keçirdiyi görüşlərdə atılıb. Dünyanın bir

sıra tanınmış iqtisadiyyat mütəxəssisləri və ekspertləri Heydər Əliyevin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi siyasi tədbirlərin sayəsində Qafqazda xüsusi azad iqtisadi zonanın yaradılmasının vaxtının çoxdan yetişdiyini bildiriblər. Heç şübhəsiz, Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması ideyasının reallaşması bölgəyə əlavə valyuta axını və işsizlik probleminin həlli deməkdir. Bu sahədə çalışan iş adamlarının da Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılacağına ümidləri böyükdür. Çünki bu layihənin reallaşması möcüzəli iqtisadiyyat deməkdir. Mütəxəssislər hesab edir ki, Qafqazda azad iqtisadi zonanı yaratmaqla, neftin köməyiylə neftsiz iqtisadiyyat qurmaq mümkündür.

Qafqaz regionunun Şərqlə Qərbi birləşdirən yolun üzərində yerləşməsi, coğrafi cəhətdən strateji şərait bölgədə azad iqtisadi zonanın yaradılması üçün əlavə imkanlar açır. Bu imkanlardan yararlanmaq üçün isə ilk növbədə region ölkələrində inhisarçılıq idxalının qarşısı alınmalı, azad iqtisadi zonanın fəaliyyəti üçün zəruri qanunlar qəbul edilməli, infrastruktur qaydaya salınmalı və gömrük, vergi prosedurları beynəlxalq standartlara cavab verməlidir. Bu istiqamətdə Cənubi Qafqaz ölkələri arasında ilk addım Azərbaycan Respublikasında atılmış və uğurla davam etdirilməkdədir. Məhz Heydər Əliyevin başladığı və Prezident İlham Əliyevin davam etdirdiyi islahatların sayəsində Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması məsələsi gündəmə atılmışdır. Heydər Əliyev Cənubi Qafqazın hər üç dövlətinin sərbəst çıxış imkanını yaradacaq azad iqtisadi zonanın yaradılması istiqamətində dünya təcrübəsindən geniş şəkildə

istifadə edir, eyni zamanda bölgədə bu ideyanın reallaşmasının qarşısını alan münaqişələrin nizamlanmasının vacibliyini göstərirdi. Yalnız belə olan halda yaradılacaq azad iqtisadi zonada ticarət üçün hər cür şərait yaradıla, ticarət obyektləri, digər infrastrukturlar tikilə bilər. Bu da bölgə ölkələri arasında qarşılıqlı etimadın yaradılması ilə mümkün olar. Buna sübut kimi Azərbaycan–Gürcüstan əlaqələrini göstərmək olar. Belə ki, Azərbaycan və Gürcüstan iki ölkənin sərhədində azad iqtisadi zonanın yaradılması üçün danışıqlar aparır. Lakin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmayınca Ermənistanın bura qoşulması mümkün deyil.

XII FƏSİL

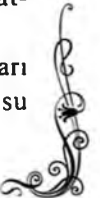
**Heydər Əliyev və Qafqazda
milli-mənəvi dəyərlərin inkişafı.
«İslam sivilizasiyası Qafqazda»
beynəlxalq simpoziumu**

**Qafqaz müxtəlif dini konfessiyaların,
müxtəlif milli-mənəvi dəyərlərin qovuşduğu
unikal region kimi**

Qafqaz regionunda dini təsəvvür və əqidələr ən qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Bunu arxeoloji tapıntılar, tarixi ibadətgahlar və sair dini ehtiyacların ödənilməsi məqsədilə inşa edilmiş dini müəssisələr təsdiq etməkdədir. Belə ki, Qafqaz regionunda Mezolit dövrünə aid olan qəbirlər həmin dövrdə artıq dini təsəvvürlərin daha da dərinləşməsini göstərir. Çoxallahlılıqla bağlı inancların məcmusu kimi Qafqazda da bütperəstlik ibtidai dinlərin zəminində yaranmışdır. Qafqaz əhalisinin bütperəstlik təsəvvürlərinin kökləri çox qədimlərə gedib çıxır və animizm, fetişizm, totemizm, şamanlıqdan tutmuş tanrıçılığa qədər müxtəlif xalq inanclarını ehtiva edir. Filoloji və etnoqrafik araşdırmalar və arxeoloji qazıntılar Qafqazda bütperəstliyin geniş şəkildə yayılması haqqında məlumat verir. Qafqazın bir çox yerlərində qədim tarixə malik iri daş bütlər, antropomorf fiqurlar, gil heykəllər aşkar edilmişdir.

Strabon Qafqaz albanlarının Günəşə, Aya, Göyə sitayiş etdikləri barədə xəbər verir. Tanrı xan adı ilə tanınan palıd ağacına da pərəstiş edilir, at qurban kəsilirdi. Erkən orta əsrlərdə alban hökmdarlarının xristianlığı yaymaq üçün bütperəstliyə qarşı çağırışları, ağac bütləri kəsib atmaları barədə də məlumat mövcuddur.

Bir çox Şərqi xalqları kimi, Qafqazın qədim xalqları arasında da kainatın dörd əsas ünsürdən–torpaq, hava, su

və oddan ibarət olduğu barədə təsəvvürlər geniş yayılmışdı. Atəşpərəstlik də bu təsəvvürlərlə bağlı inanclar zəminində meydana çıxmışdır. Azərbaycan ərazisində məskunlaşan əhalinin böyük bir qismi odu müqəddəsləşdirmiş, ona sitayiş etmişdir.

Tunc və Dəmir dövrlərindən etibarən Qafqazda «mağ» və ya «muğ» adlanan kahinlərin təbliğ etdikləri «məcusi-lik»–atəşpərəstlik əqidələri yaranmışdır. Bu barədə Avestada müfəssəl məlumat verilmişdir. Mağların əqidələrinin əsasında zərdüştilik-mazdaizm dururdu. Zərdüştilik Qafqazda yaranmış, daha sonra isə İrana və Mərkəzi Asiyaya yayılmış ilk səmavi din hesab olunmaqdadır. Tarixin sonrakı mərhələlərində zərdüştilik yəhudilik, xristianlıq və yunan fəlsəfi təfəkkürünün formalaşmasına müəyyən təsir göstərmişdir.

Yəhudilik Qafqazda tarixən dağ yəhudiləri ilə təmsil olunmuşdur. Bir sıra tarixçilər dağ yəhudilərinin Qafqaza gəlişini e.ə. I əsrə aid edir. Tədqiqatçıların başqa bir qrupunun fikrincə, dağ yəhudiləri Şərqi Qafqaza Sasani hökmdarı Xosrov I Ənuşirəvan (531–579) tərəfindən köçürülmüşlər. O, Qafqazda qalalar tikdirir, şəhərlər saldırır, bu şəhərlərdə Mesopotamiyadan köçürtdüyü farsları və yəhudiləri yerləşdirirdi. Dağ yəhudilərinin danışdıqları tat dili də həmin dövrdən miras qalmışdır.

Qafqaz ərazisinə xristianlıq yeni eranın ilk əsrlərində, hələ İsa Məsihin həvariləri dövründə Qafqaz Albaniyası vasitəsilə nüfuz etmişdir. Bizim eranın 70-ci ilində, yəni Yerusəlimin (Qüdsün) süqutundan sonra yəhudilərin Qaf-

qaza köçürülməsi güclənir. Gələnlər xristianlıq haqqında geniş şəkildə təbliğat aparmağa başlayırlar. Bu cür təbliğatın təsiri altında bölgədə ilk xristian icmaları yaranır. Albaniyada xristianlığın yayılması dövrü həvari (sirofil) dövrü adlanır. Yerusəlimin birinci patriarxı Yəqubun xeyir-duası ilə Faddeyin şagirdlərindən olan Yelisey yeni dini təbliğ edə-edə alban diyarına gəlib çıxmış və Kiş adlı yerdə kilisə tikmişdir. Qeyd edək ki, bu kilisə Ermənistan-dakı birinci xristian kilisəsindən əvvəl tikilmişdir. Sonra Yelisey Çoqaya (Dərbəndə) yollanmış, daha sonra isə Samur çayını keçib dinin təbliğini davam etdirmiş, Helmes kəndində büt-pərəstlər tərəfindən öldürülərək bir çalaya atılmışdır. Sonralar alban məliki Vaçaqanın göstərişi ilə Yeliseyin cəsədinin qalıqları Xruq kəndində torpağa tapşırılmış, çalanın üzərində isə kiçik bir məbəd tikilmişdir.

313-cü ildə Roma imperatoru Konstantin xristianlığa etiqad üzərindən qadağanı götürəndə Alban hökmdarı Urnayr xristianlığı dövlət dini elan edir. Bu vaxtdan etibarən Qafqazda xristianlığın yayılmasının qrekofil dövrü adlanan yeni dövrü başlanır. Bölgədə kilisələr tikilir, dini kitablar siryani, arami və yunan dillərindən alban dilinə tərcümə edilirdi.

552-ci ildə alban katolikosunun iqamətgahı Çoqa şəhərindən Bərdəyə köçürülmüşdür. İslam fəthatlarından, xüsusilə alban mülkiyyətinin süqutundan sonra ölkədə xristianlığın rolu zəifləmiş, kilisələrdə ibadət erməni dilində aparılmış, alban dili sıxışdırılıb aradan çıxarılmışdır. VIII-IX əsrlərdə Azərbaycan ərazisində müstəqil dövlətlər

yanananda alban kilsəsi yenidən avtokefal kilsə statusunu bərpa etmişdir. X-XI əsrlərdə bölgədə Şərq xristianlığı nüfuzunu müəyyən dərəcədə qoruyub saxlaya bilmişdi. Bu durum XVIII əsrə kimi beləcə davam etmişdir. 1836-cı ildə çar hökuməti Sinodun təqdimatı ilə alban kilsəsinə ləğv edir, kilsənin bütün əmlakı Eçmiədzin katolikosluğuna verilir. XX əsrin 80–90-cı illərində alban kilsəsi bir daha bərpa olunur. 2003-cü ildə isə Heydər Əliyevin sayəsində alban-udi xristian icması dövlət qeydiyyatından keçmişdir. Şekidəki Kiş kilsəsində və Qəbələ rayonunun Nic kəndindəki kilsədə bərpa işləri aparılmışdır.

Bununla yanaşı, Qafqazda xristian dininin pravoslavlıq, katoliklik məzhəbləri də özünəməxsus yer tuta bilmişlər.

Pravoslavlıq Qafqaza XIX əsrin əvvəllərindən etibarən rus çarizminin bölgədə yeritdiyi «köçürmə siyasəti» çərçivəsində nüfuz etməyə başlamışdır. Bakıda ilk pravoslav kilsəsi 1815-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Rus pravoslav kilsəsində baş verən parçalanmanın ağır nəticələrindən sığortalımaq üçün sektant xristianların Qafqaza sürgünü başlanır. İlk rus köçkünləri Azərbaycanda 1834-cü ildə Şamaxı qəzasında Altıağac kəndini, 1838-ci ildə Lənkəran qəzasında Vel kəndini, 1842-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında Rus Borisi, 1844-cü ildə isə Slavyanka kəndlərini salırlar. 1868-ci ildə Bakı quberniyasının ərazisində 21 sektant kəndi var idi ki, burada 13 min sektant yaşayırdı.

Qafqazda ilk Roma-katolik prixodu XIX əsrin 50-ci illərində rus ordusu tərəfindən hərbiçi katoliklərin Qafqaza sürgün edilməsi ilə əlaqədar olaraq Bakıda yaradıl-

mışdır. Prixod Tetri-Skarodakı (Gürcüstan) Roma-katolik hərbi prixoduna tabe idi. 1882-ci ildə Bakı prixodu müstəqilləşir. 1895-ci ildə Müqəddəs Məryəmin Bakirə Hamiləliyi şərəfinə kilsə, 1903-cü ildə isə Bakı qəbiristanlığında Müqəddəs Xaç kilsəsi tikilir. 1909–1912-ci illərdə Bakının gözəl memarlıq abidələrindən sayılan yeni Müqəddəs Məryəmin Bakirə Hamiləliyi kilsəsi qotik üslubda inşa edilir.

İncilçi-lüteran kilsəsinin ardıcılları Qafqaza hələ XIX əsrin ikinci yarısında neft yataqlarının istismarında iştirak edən alman sənayeçiləri sırasında gəlmişdilər. Onların gəlişinin bir səbəbi də XIX əsrin əvvəllərində Almaniyada baş vermiş siyasi və dini iğtişaşlar sayılmalıdır. O vaxt ölkədə belə bir mövhumı şayiə yayılmışdı ki, Qərbdə qiyamət günü yaxınlaşır, nicat ancaq Şərqdədir. Əhali, xüsusilə sektant dindarlar Rusiyaya və Qafqaza köçməklə qiyamət gününün sorğu-sualından yaxa qurtarmağa çalışırdılar. 1819-cu ilin əvvəlində Azərbaycanda 209 alman ailəsi vardı. Bakıda İncilçi-lüteran icması 1870-ci ildə yaradılmışdır. 1899-cu ildə icmanın üzvləri şəhərdə öz məbədlərini-kirxanı (indiki Kamera və orqan musiqisi zalı) tikmişlər. Yelenendorfda (indiki Göygöl) kirxa daha əvvəl tikilmişdir. 1937-ci ildə Lüteran kilsəsinin keşişləri başqa dini icmaların nümayəndələri ilə birlikdə sürgün edilmiş, güllələnmişlər. 1994-cü ildə lüteran icması Bakıda yenidən fəaliyyətə başlamışdır.

VII əsrin 30-cu illərində Qafqaz islam fəthatına məruz qalır. Qafqazın bir hissəsini fəth etdikdən sonra ərəb-islam

xilafətinin qoşunları Xəzər sahilləri ilə irəliləyərək Dərbəndə kimi gəlmişdilər. Sonralar şimala doğru daha da irəliləməyə müvəffəq oldular. Bu dövrdə Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda siyasi sabitlik yox idi. Bir tərəfdən, Bizans, digər tərəfdən, Sasanilərin zülmü islamın ciddi müqavimətə rast gəlməməsi ilə nəticələndi.

Qafqaz, bir tərəfdən, öz strateji coğrafi mövqeyinə görə, digər tərəfdən, islamın yayılmasına görə sürətlə Yaxın Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı ticarət və mədəniyyət əlaqələri orbitinə çevrildi. Ticarət sahəsində əsas rolu Xəzər dənizi oynayırdı. Qafqazda böyük ticarət mərkəzləri özünün sikkəsi olan böyük şəhərlərdə yaranırdı. Artıq X əsrdə Qafqazda elə şəhərlər mövcud idi ki, orada orta əsrlərə xas olan bütün standartlıq növləri var idi. VII əsrin sonlarında Qafqazda onlarla məscid yaranıb fəaliyyət göstərirdi. Bütün bunlarla yanaşı, elm və mədəniyyətin yüksək inkişafı da islam dininin və onun yüksək dəyərlərinin töhfəsi idi. Həmin dövr fəaliyyət göstərmiş onlarla böyük alim, mütəfəkkir və filosof islam dəyərlərinin, islam mədəniyyətinin sayəsində formalaşmışdı. Bu mütəfəkkirlərin vasitəsilə islam dəyərləri daha da geniş şəkildə vüsət almağa başlamışdır. Qafqazda islamın yayılması prosesində sufilik fəlsəfəsi ilə bağlı olan təriqətlər mühüm rol oynamışlar. Əsasən, monqol istilaları dövründə Qafqazda sufilik geniş yayılmışdır. Bu kimi təriqətlərdən Qafqazda ən güclü hərəkatlardan biri kimi qeydə alınmış hürufiliyi göstərmək olar. Onun banisi Fəzlullah Nəiminin vəfatından sonra Əbülhəsən Əli-ül Əla və şair İmadəddin Nəsimi hürufiliyin ən nüfuzlu nümayəndələri kimi bütün

dünyada şöhrət tapmışlar. Bu dövrdə sufi xəlvətiyyə təriqətinin ikinci piri Seyyid Yəhya Şirvani Bakuvi Xəlvəti çox məşhur olmuşdur. İbrahim bin Məhəmməd Gülşəni (vəfatı – 1534) XV əsrin ikinci yarısında xəlvətiyyənin bir qolu kimi gülşəniyyə təriqətinin əsasını qoyur. Sonralar bir çox sufi təriqətləri, o cümlədən nəqşbəndiyyə Azərbaycana və Azərbaycan vasitəsilə Şimali Qafqaza nüfuz etmişdir.

Orta əsrlərdə Qafqazda islam memarlığı və incəsənəti sürətlə inkişaf edir, gözəl sənət əsərləri yaradılır. İslam memarlığı təkcə islama deyil, başqa məqsədlərə də xidmət etmişdir. Hazırda da Qafqazda islam memarlığı, onun təsviri və tətbiqi incəsənət abidələri öz etik və estetik əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Müxtəlif növlü ornamentlər və həndəsi fiqurlarla bəzədilmiş əzəmətli məscidlər, xanəqahlar, türbə və məqbərələr Qafqazın islam cəmiyyətində din ilə mədəniyyətin ecazkar sintezinə və ayrılmaz vəhdətinə önəm verildiyindən xəbər verir. Bütün bunlar islam dəyərlərinin Qafqazın orta əsrlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmasında mühüm rol oynamasını göstərməkdədir.

İslamın yayılması ilə Qafqazın Yaxın və Orta Şərqin bir çox ölkələri ilə beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirilir və başqa xalqların mədəniyyəti sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlərdən bəhrələnmək şansı qazanılır. Beləliklə, islam Qafqazda bütün sahələrə öz müsbət təsirini göstərir. İslam dəyərləri Qafqaz xalqlarında ən ali, gözəl əxlaq formalaşdırır.

Ermənilər və gürcülər islamı qəbul etməsələr də, bu din Azərbaycanda, daha sonra isə Şimali Qafqaz xalqları arasın-

da geniş yayılaraq regionun ən böyük dini konfessiyasına çevrilir. İslam dininin Qafqazda yayılma prosesi XVIII əsrə qədər davam etmişdir. İslam Qafqaz xalqlarının dini dünya-görüşləri ilə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasına da mühüm təsir göstərmişdir.

Göründüyü kimi, elə ilk başlanğıcdan Qafqazda dinlər və mədəniyyətlər tarix boyu dialoq şəraitində mövcudluğunu qoruyub. Lakin çar Rusiyası tərəfindən Qarabağa köçürülən ermənilər Qafqazda mövcud olan bu ab-havanı pozmağa cəhd göstərirlər.

Müxtəlif dini konfessiyaların, müxtəlif milli-mənəvi dəyərlərin qovuşduğu dünyanın unikal regionu hesab olunan Qafqazda dinlərin və mənəvi dəyərlərin birgə yanaşı yaşaması və dözümlülük prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilməsində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri vardır. Onun sayəsində çoxmilli və çoxdinli ölkə olan Azərbaycanın milli siyasəti müxtəlif millət, etnik qrup və dini azlıqların birgə yanaşı yaşaması və dözümlülük prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasında dini azlıqların hüquqlarının qorunması və təminatı sahəsində çox mühüm və ciddi addımlar atmışdır. 1992-ci ildə qəbul edilmiş «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa 1996 və 1997-ci illərdə edilmiş müvafiq düzəlişlər Azərbaycan Respublikasında vətəndaş hüququna malik olan hər bir kəsin dinə münasibətinin müstəqil müəyyənləşdirilməsinə, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad edə bilməsinə, dinə mü-

nasibəti ilə əlaqədar əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququna malik olmasına şərait yaratmışdır. Azərbaycanda dini konfessiyalara tolerantlıqla yanaşma ənənəsini yenidən dircəldən və bu istiqamətdə xüsusi fəaliyyət göstərən Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1999-cu ildən etibarən Azərbaycanda tolerantlıq günü (16 noyabr) qeyd edilir.

Heydər Əliyevin bütün dini konfessiyalara qarşı göstərdiyi tolerantlığın nəticəsində Azərbaycanda 380-dən artıq dini icma qeydiyyatdan keçmişdir ki, bunlardan 31-i qeyri-islam təmayüllü dini icmalardır. Hazırda Bakıda 3, Gəncədə və Xaçmazda 1 rus pravoslav kilsəsi fəaliyyət göstərir. 1999-cu ildə Azərbaycanda katolik icması qeydiyyatdan keçmişdir. 2000-ci ildə ibadətlərin yerinə yetirilməsi üçün bu icmaya xüsusi bina alınmış və kilsəyə çevrilmişdir. 2007-ci ildə Azərbaycan hökuməti ilə Vatikan arasındakı razılığa əsasən, Bakıda Roma katolik kilsəsinin inşası təməmlənmişdir. 2003-cü ildə alban-udi dini icması dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Şəkinin Kiş kəndində inşa edilən və Qafqazda, eləcə də bütün dünyada ən qədim məbədlərdən biri sayılan alban kilsəsi 2003-cü ildə əsaslı şəkildə bərpa olunaraq istifadəyə verilmişdir.

Xristianlarla yanaşı, Heydər Əliyev Cənubi Qafqazda yaşayan yəhudilərə də həmişə hörmətlə yanaşmış və onlara qarşı dövlət səviyyəsində tolerantlıq göstərilməsini təmin etmişdir. Yəhudilər Azərbaycanda 2500 ildən artıqdır ki, məskunlaşmışlar. Onlar ölkəmizdə heç vaxt dini dözümsüzlüyə və ayrı-seçkiliyə məruz qalmamışlar. Hazırda 7 yəhudi dini icması dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Bakıda

3, Oğuzda və Qubada 1 sinaqoq fəaliyyət göstərir. 2003-cü ilin mart ayında Bakıda yeni yəhudi sinaqoqu istifadəyə verilmişdir. 2003-cü ilin sentyabr ayında Bakıda «Od-Avner» Xabad Lyubaviç Beynəlxalq Fondunun maliyyələşdirdiyi ilk yəhudi orta ümumtəhsil məktəbi fəaliyyətə başlamışdır. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 222 sayılı 5 oktyabr 2006-cı il tarixli Qərarına əsasən Quba rayonundakı Qırmızı qəsəbədə yerləşən 1 nömrəli məktəbə İsaak Abramoviç Xanukovun adı verilmişdir. Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti olan Azərbaycanda mövcud olan yüksək tolerantlıq dərəcəsi və yəhudilərə qarşı heç bir ayrı-seçkiliyin olmadığı 2006-cı il fevral ayının 9–14-də Azərbaycana səfər etmiş Amerikanın başlıca yəhudi təşkilatları prezidentlərinin konfransı təşkilatının nümayəndə heyəti tərəfindən də vurğulanmışdır. Nümayəndə heyəti–təşkilatın sədr müavini M.Hönləyn, Avrasiya yəhudi konqresinin prezidenti A.Maxkevitç və digər şəxslər buna görə Heydər Əliyevin fəaliyyətinin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmişdilər.

Beləliklə, Heydər Əliyevin sayəsində Qafqazın nüfuzlu dövləti olan Azərbaycan bu gün insan hüquqları və demokratikləşmə sahəsində əldə etdiyi böyük uğurlarla yanaşı, həm də fərqli dini sivilizasiyaların qovuşduğu tolerant məkan kimi tanınır. Heydər Əliyev böyük strateq kimi, hər bir fərdin maraqlarının yüksək səviyyədə təmin olunmadığı cəmiyyətdə güclü dövlət yaratmağın mümkünsüzlüyünü daim önə çəkmiş və bölgədə yaşayan bütün xalqların mədəniyyətinə, adət-ənənəsinə, dini baxışlarına tolerant münasibətin vacibliyini xüsusi vurğulamışdır.

Qafqazda islam «təməlçiliyi»:

tarix və müasirlik, uydurmalar və reallıqlar

Tarix boyu Qafqaz xaqalarına və millətlərinə mənəviyyat, mədəniyyət, əxlaq mənbəyi hesab olunan islam dini indi «təməlçilik» adı altında terrorla qoşa çəkilir, islam təməlçiləri, islam terrorçuluğu və s. kimi ifadələr artıq müasir dünyamızda hamının tanış olduğu sözlərə çevrilibdir. Bu isə bir çoxlarının Qafqazda da baş verən terror olaylarına görə islam dinini günahkar kimi qələmə verməsinə gətirib çıxarmışdır.

Ümumiyyətlə, tarix boyu islam dininə etiqad edən qafqazlılar bu din tərəfindən yalnız xeyrəxalığa təşviq olunmuşlar. Dünyanın bir sıra dövlətlərində islam haqqında mövcud olan bilik və təsəvvürlər əsl islama, Quran əxlaqına əksər hallarda uyğun gəlmir. Quranda əsl insani dəyərlər olan yüksək əxlaq, mərhəmət, səbir və fədakarlıq tərənnüm olunur. Quranın qanunları əsasında yaşayan Qafqaz müsəlmanları isə tarix boyu alicənablıq, səbirlilik və yüksək əxlaq nümunəsi göstərmişlər, ətrafdakı insanlara sülh, sevgi, hörmət və həyat eşqi vermişlər.

Ərəb dilində islam sözünün bir mənası da sülhdür. İslam dini insanlığa mərhəmət, sülh və xoşbəxtlik gətirmək məqsədilə nazil olmuş dindir. Quranda Uca Allah insanları yüksək insani dəyərlərə–mərhəmət, səbir, şəfqət, sülh və həmrəylik şəraitində yaşamağa çağırır: «Ey iman gətirənlər! Hamınız bir yerdə sülhə gəlin, şeytanın yoluyla getməyin, çünki o, sizin açıq düşməninizdir» («Bəqərə» surəsi, 208).

Tarix boyu islam dini Qafqaz müsəlmanlarında digərələrə zülm və qəddarlıq etməməyi, nahaq qan axıtmamağı, insanlar arasında fitnə-fəsadla məşğul olmamağı formalaşdırmışdır. Bunu Quran ayələri də təsdiqləyir. Uca Allah insanları onun iradəsinə qarşı çıxmamağa və zülm etməməyə dəfələri çağırır. Buna misal olaraq yalnız bir neçə ayəni göstərək: «Allahla əhd bağladıqdan sonra onu pozanlar, Allahın birləşdirilməsini əmr etdiyi şeyləri qıranlar, yer üzündə fitnə-fəsad salanlar isə lənətə düçar olacaqlar. Onları axirətin pis əqibəti gözləyir» («Rəd» surəsi, 25). «Allahın sənə verdiyindən özünə axirət qazan. Dünyadakı nəsibini də unutma. Allah sənə yaxşılıq etdiyi kimi, sən də yaxşılıq et. Yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə cəhd göstərmə. Həqiqətən, Allah fitnə-fəsad törədənləri sevməz» («Qəsəs» surəsi, 77). Bu ayələrdən görünür ki, islam insana zərər verə biləcək hər şeyi qadağan etmişdir. Təməlcilik və ondan doğan terrorizm və zülmkarlıq Allaha qarşı işləmiş ən böyük cinayətlərdəndir. Həqiqi müsəlman dünyaya sülh və harmoniya gətirir və dünyanın yaxşılaşmasına xidmət edir.

İslam Qafqaz müsəlmanlarında dözümlülük və söz azadlığına hörmətlə yanaşmaq formalaşdırmışdır. Çünki islam yaşamağı, söz və iradə azadlığını qoruyan bir dindir. Bu din bütün münafiqlik və ziddiyyətləri qətiyyətlə pisləyir, əxlaqsızlığı, alçaqlığı, rəzaləti rədd edir. İslam terroru və zorakılığı nəinki qadağan edir, o, hətta az miqdarda təzyiq və insanın fikrini başqa birisinə məcburən qəbul etdirməyə belə mənfi münasibət bəsləyir: «Dində məcburiyyət

(zorakılıq) yoxdur. Artıq doğruluq azgınlıqdan aydın fərqlənir. Hər kəs şeytanı inkar edib Allaha iman gətirərsə, o, artıq ən möhkəm bir işdən yapışmış olur. Allah əsiddən və biləndir» («Bəqərə» surəsi, 256). «Sən ancaq öyüd verənsən! Sən onların üzərində hakim deyilsən!» («Ğaşiyə» surəsi, 21-22). İslamın adı ilə çıxış edən «təməlcilik» kimi mənfur ideologiyanın dinin zorla qəbul etdirilməsinə tərəfdar çıxması islamın prinsiplərinə ziddir, çünki həqiqi iman yalnız könüllü şəkildə və vicdan azadlığı əsasında əldə edilir. Əlbəttə, müsəlmanlar bir-birini Quran əxlaqi ilə yaşamağa çağırır, amma müsəlman heç bir zaman öz dinini başqalarına məcburən qəbul etdirməz. Hər bir insanın Allahın qanunlarına uyğun şəkildə və ya öz istədiyi kimi yaşamaq arasında seçim etmək hüququ var. İslam qorxu səbəbi ilə olan inancı rədd edir. Həqiqi islam yalnız söz azadlığı və hüriyyət olan yerdə mövcud ola bilər.

Bu gün Qafqazda islam adı altında insanları qətlə yetirən, terrorla məşğul olan qüvvələrin əslində bu dinlə heç bir bağlılığı yoxdur. İslam dininin müəyyənləşdiricisi olan Qurana görə, günahsız insanların öldürülməsi ən böyük günahlar arasındadır: «...yazıb hökm etdik ki, hər kəs bir kimsəni öldürməmiş və yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanları öldürmüş kimi olur. Hər kəs belə bir kimsəni diriltse (ölümdən qurtarsa), o, bütün insanları diriltmiş kimi olur. Bizim peyğəmbərlərimiz onlara açıq möcüzələrlə gəlmişdilər. Bundan sonra da onların bir çoxu yer üzündə həddi aşdılar» («Maidə» surəsi, 32). Müqəddəs yazılarda da deyildiyi kimi, günahsız

insanı öldürən şəxsi cəza gözləyir. Bir insan canına qıymaq bütün insanlığı öldürməkdən heç də yüngül günah deyil. İslam dininə xidmət etmək bəhanəsi ilə özlərinə bəraət qazandıranlar isə yalnız bu dini təhrif edərək onun adından çıxış edirlər.

İslam dini həmişə Qafqaz xalqlarını bir-birlərinə və başqalarına qarşı mərhəmət və şəfqətlə davranmağa çağırmışdır. İslam Qafqazda müasirliyi, mütərəqqiliyi və maarifçiliyi daha da möhkəmləndirərək burada yaşayan insanları öz ideyasından fərqli olan digər ideyalara hörmətlə yanaşmağa, incəsənətə və mədəniyyətə qiymət verməyə, bölgədə sülhün, əmin-amanlığın və təhlükəsizliyin qorunmasında aktiv iştirak etməyə çağırır. Tarix göstərir ki, digər yerlərdə olduğu kimi, Qafqazda da yaşayan əsl müsəlmanlar özlərinin ictimai həyatında bu əməllərə həmişə riayət etmişlər və edirlər. Tarix boyu islamın əksəriyyət təşkil etdiyi Qafqazda digər din və düşüncələrin nümayəndələri özlərini əmin-amanlıqda hiss etmiş, öz mədəniyyətini, etnik özgürlüyünü və dilini qoruyub saxlamaq üçün münbit zəmin əldə etmişlər. Buna misal olaraq hazırda Qafqazda mövcud olan digər dini konfessiyaları göstərmək olar. Qafqazda müxtəlif konfessiyaların və mənəvi dəyərlərin günümüzdə mövcudluğu islam dininin burada yaşayan xalqların mədəniyyətlərinə göstərdiyi dözümlülük və yüksək münasibətin sayəsində mümkün olmuşdur. İslam hər bir yere olduğu kimi, Qafqaza da xeyirxahlıq, sülh, mərhəmət və dözümlülük gətirmişdir. Quranın müsəlmanlara öyrətdiyi bu böyük mərhəmət və dözümlülük bütün insanlığa sülh və əmin-amanlıq gətirə

bilər. Quranda məhz belə bir dözümlülüyə çağırılır: «Yaxşılıqla pislik eyni ola bilməz. Sən pislili yaxşılıqla dəf et. Belə olduqda aranızda düşmənçilik olan şəxsi sanki yaxın bir dost görərsən» («Fussilat» surəsi, 34).

Yuxarıda sadalananlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, islamın öyrətdiyi əxlaq sülh, əmin-amanlıq və ədalətdir. Bu gün Qafqazda «islam təməlçiliyi», «islam terrorizmi» adlandırılan vəhşiliyin islamla və Quranla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu, din adından istifadə edən və ona ləkə yaxan cinayətkarların əməlləridir. Quranda əxlaq prinsiplərini öyrədən islam heç bir zaman zorakılığa və terrora çağırma bilməz, əksinə, islam bəşəriyyəti bu bələdan qurtarmağı əmr edir

İslamı «təməlçilik» kimi mənfur ideologiya ilə eyniləşdirərək gözdən salan qüvvələr, əsasən, SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqaza ayaq açmağa başladılar. Qafqaz üçün qeyri-ənənəvi sayılan «islam təməlçiliyi»ni təbliğ edənlərlə yanaşı, bir çox din, təriqət və məzhəbləri təbliğ edən missionerlər də bölgəyə ayaq açdılar. Bu, Qafqazın bir sıra yerlərinə sirayət etsə də, Heydər Əliyevin siyasi qətiyyəti və uzaqgörənliyi nəticəsində Azərbaycanda ayaq tutub yeriyyə bilmədi. Heydər Əliyev təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün Qafqaz üçün qeyri-ənənəvi hesab olunan «islam təməlçiliyi» ideologiyasının yayılmasının qarşısının alınmasında və islamın əsl mahiyyətinin üzə çıxarılmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. Vaşinqton və Nyu-Yorkda törədilən 11 sentyabr hadisələrindən sonra Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin rəhbərliyi ilə

Bakıda «Avropa» otelində «İslam və terrorçuluq bir araya sığmır» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilib. Konfrans Qafqaz xalqlarının Ali Dini Şurası və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi təşkil edib.

Konfransda İnquşetiya, Dağıstan, Çeçenistan, Osetiya, Kabarda-Balkar, Qaraçay-Çərkəz, Adıge, Stavropol və Krasnodar müftiləri, digər dini konfessiya xadimləri, alimlər, islamşünaslar tərəfindən islamın terrorla heç bir əlaqəsinin olmadığı və bu ad altında fəaliyyət göstərən cinayətkarlara qarşı mübarizənin genişləndirilməsi ilə bağlı bəyanat qəbul olundu. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə təəssüflə bildirdi ki, son vaxtlar terror dalğası dünyanı bürüyüb. Ən dəhşətli terror hadisələri sentyabrın 11-də Vaşinqton və Nyu-Yorkda törədilib. Şeyx qeyd edib ki, bu cinayətlərin islamla heç bir əlaqəsi yoxdur. «Qərb mətbuatında «islam təməlciliyi» və «islam terrorizmi» məfhumu ən çox işlənən məfhumlardan biri olub. İrlandiyadakı terrorçuluq «katolik terrorizmi» adlandırılmaz, Yaponiyada «Aum sinrike» sektasının törətdiyi terror aktları «budizm terrorçuluğu»nun nəticəsi kimi qiymətləndirilmir. Amma harada törədildiyindən asılı olmayaraq, özünü islamla bağlayan hər hansı bir dəstənin həyata keçirdiyi təxribat «islam terrorizmi» və «islam təməlciliyi» adı altında təqdim edilir. Halbuki islam terrorçuluğu və təməlciliyi mahiyyət etibarilə rədd edir. Şeyx xüsusi olaraq vurğulayıb ki, dünyada terrora ən çox məruz qalan ölkələrdən biri məhz Azərbaycandır. «Erməni terrorçularının əli ilə yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilib. Lakin əfsuslar olsun ki,

dünya hələ Azərbaycanın səsini eşitmir. Azərbaycanlılara qarşı törədilən terror aktları indiyədək «erməni terrorizmi» adlandırılmayıb», – deyərək, o vurğulayıb.

Şimali Qafqaz Müftiləri Koordinasiya Şurasının sədri Maqomed Alboqacıyev beynəlxalq konfransdakı çıxışında ABŞ-ı Əfqanıstanda hərbi əməliyyatları dayandırmağa çağırıb. O, antiterror əməliyyatlarını dəstəkləsə də, bildirib ki, problemi hərbi yolla həll etmək mümkün deyil. Qərb KİV-ində islam əleyhinə kampaniyaya toxunan Alboqacıyev bildirib ki, Qərb «islam fundamentalizmi», «islam terrorizmi» terminləri adı altında islam mədəniyyəti və əxlaqını nüfuzdan salmağa çalışır. Onun sözlərinə görə, müasir dünya islamı demokratiya və humanizm dini kimi qəbul etməlidir. Dağıstan müftisi Əhməd Abdullayev «islam fundamentalizmi» və «islam terrorizmi» anlayışlarının müsəlmanlar üçün təhqir olduğunu vurğulayıb. O, belə anlayışların aradan qaldırılmasını tələb edib. Qaraçay-Çərkəz və Stavropol müftisi İslam Berdiyev, Çeçenistan müftisi Abdul Şamayev, Kabarda-Balkar müftisi Şamil Pişxaçev, Şimali Osetiya müftisi Davud Xakilayev və başqaları da bu təklifi dəstəkləyib.

Beynəlxalq konfransın iştirakçıları Azərbaycan, ABŞ və Rusiya prezidentlərinə müraciət qəbul edib. Azərbaycanın dövlət başçısı Heydər Əliyev müraciətdə əminliklə bildirilir ki, Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla nizamlanmasına yönələn səylər uğurla nəticələnəcək, bütün Qafqazda sülh prosesinin əsası qoyulacaq. ABŞ Prezidenti Corc Buşa ünvanlanan müraciətdə 11 sentyabr hadisələri qəti şəkildə

pislənilir. Terrorun islama heç bir aidiyyətinin olmadığını qeyd edən sənəd müəllifləri global xristian–müsəlman qarşıdurmasının aradan qaldırılmasının vacibliyini vurğulayır. «Sivilizasiyaların qarşıdurması bütün bəşəriyyət üçün acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxara bilər,»– deyər müraciətdə bildirilir. «Terrorçulara qarşı ardıcıl mübarizə, onların zərərsizləşdirilməsi üçün xüsusi əməliyyatlar aparmaq lazımdır. Lakin bunu yalnız müsəlman regionlarında etmək dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında terrorizmi islamla eyniləşdirməkdir,»– deyər vurğulanır. Rusiya dövlət başçısı Vladimir Putinə ünvanlanan müraciətdə isə vətəndaş həmrəyliyi naminə, şovinizmə, radikal millətçiliyə və ekstremizmə yol verilməməsi məqsədilə görülməli tədbirlərə görə təşəkkür bildirilir. Sənəddə, həmçinin xristian–müsəlman qarşıdurmasının bəşər sivilizasiyası üçün təhlükəli olduğu bildirilir. «Buna yol vermək bəşəriyyəti, o cümlədən Rusiyanı onun çox konfessional əhalisi ilə birgə məhkum etmək deməkdir», – deyər sənəddə qeyd edilir.

Şübhəsiz ki, aparılan işlərə baxmayaraq, bu gün Qafqazda digər bölgələrdən integrasiya edilmiş «islam təməlciliyi» mövcuddur. Lakin bu təməlcilik təkəcə ABŞ və Rusiya üçün deyil, bütün bölgə üçün təhlükə kəsb edir. Ona görə də Qafqaz müsəlmanlarını terrorçu, təməlcçi kimi ifadələrlə təhqirlərə məruz qoyan bir sıra böyük dövlətlər anlamalıdır ki, bu gün dünyanın ən qaynar nöqtələrindən biri olan Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin yaranmasına böyük əngəllərdən biri də «islam təməlciliyi» adı altında fəaliyyət göstərən mənfur ideologiyadır. Heydər Əliyev Azərbaycanı «islam tə-

məlciliyi» ilə əlaqələndirməyə cəhd göstərmək istəyən qüvvələrə, xüsusilə də Rusiya Federasiyasına təməlciliyin təkəcə böyük dövlətlərə deyil, bütün Qafqaz bölgəsinə təhlükə kəsb etməsini bildirmişdir. O bu barədə demişdir: «...Biz terrorizmin əleyhinə olmuşuq və əleyhinəyik, çünki terrorizm nəinki Rusiya üçün, həm də bizim üçün təhlükədir. Biz islam təməlciliyinin əleyhinəyik və bunu dəfələrlə demişik. Özü də, ola bilsin ki, islam təməlciliyi Rusiya üçün o qədər də təhlükəli deyildir, çünki əhalinin ümumi sayı ilə müqayisədə islama etiqad edənlərin sayı o qədər də çox deyildir. Bizdə isə əhalinin tam əksəriyyəti islama etiqad edir. Lakin biz hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu mövqeyində durmuşuq. Odur ki, biz heç cür islam dövləti və ya islam təməlciliyinin tərəfdarı ola bilmərik... Rusiyanın Şimali Qafqazda nəyə qarşı mübarizə aparması, orada terror əleyhinə əməliyyat keçirməsi ilə bağlı bütün başqa məsələlər barəsində açıq-aydın mövqe olduğu halda, nə üçün Azərbaycan barəsində belə fikir, belə təsəvvür yaradılır? Bu, bizi təəccüfləndirir. Biz bu məsələlər barəsində də fikir mübadiləsi edə bilərik».

**Bakıda «Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər»
mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfrans və
Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayı
(oktyabr, 1998), onların əhəmiyyəti**

1998-ci il oktyabrın 1-2-də Bakının «Gülüstən» sarayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin.

Qafqaz Xalqları Ali Dini Şurasının və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin, Ali Dini Şuranın müxtəlif respublikalardan olan üzvlərinin iştirakı ilə Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayı və «Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

Qurultayda Qafqazın bütün bölgələrindən, habelə Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, Latviya, Estoniya, Ukrayna və Liiviya adlı din xadimləri də iştirak etmişlər.

Konfrans və qurultay iştirakçıları adından Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə dinə, mənəvi dəyərlərə həmişə xüsusi diqqət bəslədiyi və Qafqazda sülhün təmin edilməsində müstəsna fəaliyyət göstərdiyi üçün Heydər Əliyevə dərin minnətdarlığını bildirmişdir. Heydər Əliyevin sayəsində Bakıda keçirilən «Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər» mövzusunda beynəlxalq konfrans və Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayında Qafqazda mövcud olan münaqişələrin nəticəsində vəfat etmiş din xadimlərinin, Xocalı soyqırımını qurbanlarının, Cəhər Dudaşevinin, islam dini adı ilə çıxış edən, əslində isə islama düşmən kəsilmiş təməlçilər tərəfindən qətlə yetirilmiş Dağıstan müftisi Səid Məhəmmədin, Quranın Azərbaycan dilinə tərcüməçilərindən olan akademik Ziya Bunyadovun əziz xatirəsi ehtiramla yad edildi və Qafqazda tezliklə sülhün yaranması üçün dualar oxundu.

Qafqazda sülhün təmin edilməsi, millətlərarası ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, bölgənin sülh, dostluq, dinc qonşuluq məskəninə çevrilməsi, qarşılıqlı münasibətlərin

möhkəmlənməsinə səy göstərilməsi qurultayın gündəliyinə salınmış əsas məsələlərdən idi. Bu mötəbər tədbirdə bölgədə sülhün təmin edilməsi üçün Qafqaz Xalqları Ali Dini Şurasının və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, bölgədə islama zidd təbliğatla məşğul olan cürbəcür missionerlərin təbliğatının qarşısının alınması, xüsusilə vəhhabi ekstremizminə qarşı qəti tədbirlərin həyata keçirilməsi, gənclərdə yüksək ideallara əsaslanan mənəviyyatın tərbiyə edilməsinin zəruriliyi müzakirə olunmuşdur.

Səudiyyə Ərəbistanının Dini İşlər nazirinin müavini Saleh Əş-Şeyx, Moskvanın və bütün Rusiyanın patriarxı II Aleksinin nümayəndəsi Viktor Petlyuçenko, Çexistan müftisi Hacı Əhməd Qədirov, Rusiya Federasiyasının Milli Siyasət naziri Ramazan Abdulatipov, Küveyt hökumətinin nümayəndəsi doktor Adil Əl-Fələş, Dağıstan hökumət sədrinin birinci müavini Nəbiyulla Məhəmmədov, Türkiyə Diyanət İşləri nazirinin müavini Həsən Şakir Sancaqdar, Gürcüstan parlamenti sədrinin müavini Vaxtanq Kolba və s. mötəbər qonaqlar öz çıxışlarında Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın və təhlükəsizliyin təmin edilməsində Heydər Əliyevin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək bütün Qafqaz xalqlarının onun dinlə bağlı siyasətini dəstəklədiklərini bildirmişdilər.

Konfrans və qurultay iştirakçılarının qarşısında geniş nitqlə çıxış edən Heydər Əliyev hər iki tədbirin Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsində böyük əhəmiyyətə malik olmasını və beynəlxalq konfrans və qurultay adı daşıyan bu iki yüksək səviyyəli tədbirin məhz Azərbaycan-

da keçirilməsinin Qafqaz xalqlarının müstəqil Azərbaycana, onun bugünkü imkanlarına və Azərbaycanın dövlətçiliyinə göstərilən diqqət və ehtiram əlaməti olduğunu qeyd etmişdir. Heydər Əliyev başqa xalqlar kimi, Qafqaz xalqlarının da öz şüurunu, adət-ənənələrini və yaranmış qayda-qanunları, əsasən, dini dəyərlərdən, dinin insanlara bəxş etdiyi keyfiyyətlərdən götürmələri və dinin həmişə səadət, sülh və əmin-amanlıq mənbəyi olması haqqında danışarkən islam dininin yüksək mənəvi dəyərlərin formalaşmasında bəşər sivilizasiyasına və mədəniyyətinə verdiyi töhfələri yüksək səviyyədə qiymətləndirmişdir. O, insan mənəviyyatının mənfi meyillərdən uzaqlaşdırılması istiqamətində dini-mənəvi dəyərlərdən səmərəli istifadə olunmasının əhəmiyyətindən danışarkən demişdir: «Dini-mənəvi dəyərlərdən səmərəli istifadə olunması hər bir ölkə, hər bir xalq, hər bir din üçün çox əhəmiyyətli».

Heydər Əliyev Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın təmin edilməsində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin və onun sədri Hacı Allahşükür Paşazadənin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Qafqaz müsəlmanlarının IX qurultayından X qurultayına qədər, yəni beş il müddətində bu qurumun Qafqaz müsəlmanlarının daha da irəli aparılmasında və dini adət-ənənələrin düzgün istifadə olunmasındakı xidmətlərini Heydər Əliyev tədbir iştirakçılarının qarşısında bu cür ümumiləşdirmişdir: «Çox məmnunam ki, Qafqaz xalqlarının Ali Dini Şurasına rəhbərlik edən əlahəzrət şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə də ötən illərdə öz üzərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetiribdir və beləliklə, sizin

hörmət-izzətinizi qazanıbdır. Siz şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadəni tanıyırsınız, onu ali bir dini xadim kimi qəbul edirsiniz, ona hörmət edirsiniz və indi onun rəhbərliyi ilə bu qurultaya toplaşıbsınız».

Şübhəsiz ki, Bakıda keçirilmiş hər iki mötəbər tədbirin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardır. Heydər Əliyev bu tədbirin keçirilməsini 70 il müddətində Qafqaz xalqları və millətlərinin kommunist ideologiyası tərəfindən dindən və onun bəxş etdiyi mənəvi dəyərlərdən məhrum etmək istəyinin boşa çıxdığının göstəricisi kimi qiymətləndirmişdir. Eyni zamanda bu tədbirlərdə Qafqaz xalqlarını narahat edən həyati məsələləri ilk dəfə olaraq konstruktiv şəkildə dövlətlər, millətlər və dinlərarası dialoqda aydınlatmaq əzmi nümayiş etdirildi. Heydər Əliyev tərəfindən dini-mənəvi dəyərlərin Qafqaz xalqlarının müasir həyatında daha da genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, bu dəyərlərin vasitəsilə geriye deyil, irəliyə–maariflənməyə, mədəniyyətə addımlaması, maddi və mənəvi həyatın yaxşılaşdırılması istiqamətində hər iki beynəlxalq tədbir tarixi hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın demokratik dəyərlərə əsaslanan bir dövlət olduğunu, demokratiyanın insana verdiyi bütün azadlıqları özbaşınalıq, qanunu pozmaq, hərc-mərclik, hətta tərbiyəsizlik kimi anlayanların düzgün yolda olmadıqlarını vurğulayan Heydər Əliyev demokratiyanın yüksək mədəni və mənəvi dəyərləri ilə yanaşı, gənc nəslin tərbiyələndirilməsi istiqamətində islam dininin də mənəvi dəyərlərinin çox gərəkli olduğunu bildirmişdir. Bu istiqamətdə isə «Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər» mövzusunda beynəlxalq

konfrans və Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayının keçirilməsini çox əhəmiyyətli hesab etmişdir.

Nəzərə alsaq ki, Qafqazda olan xalqların və millətlərin əksəriyyəti islam dininə mənsubdur və islam dini Qafqazda böyük mənəvi gücə və hörmətə malikdir, onda belə bir tədbirin keçirilməsinin bölgənin bir çox xalqlarının bir-birlərilə dil tapmasında mühüm rolu aydın olacaqdır. Heydər Əliyev Qafqazda geniş nüfuzə malik olduğu üçün islamı və onun bəşəri dəyərlərini bölgədə inkişafın təmin edilməsində, ictimai-siyasi sabitliyin, sülhün, əmin-amanlığın yaranmasında ən böyük köməkçi amil kimi qiymətləndirmiş və Qafqaz müsəlmanlarının tanınmış dini xadimlərini bölgədə mövcud olan münaqişələrin həlli istiqamətində fəal mövqə nümayiş etdirməyə çağırmışdır. Bu istiqamətdə isə Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayının keçirilməsini çox əhəmiyyətli hesab etmişdir.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, Azərbaycanın Dağıstanla və Rusiya Federasiyasının Şimali Qafqazda olan digər subyektləri ilə münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi, böyük tarixə malik olan Qafqaz xalqlarının və müsəlmanlarının bir-birləri ilə sıx əməkdaşlıq etmələri istiqamətində hər iki tədbir əhəmiyyətli hesab olunmuşdur. Heydər Əliyev Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayının keçirilməsinin «Ümumi Qafqaz evi» ideyası çərçivəsində ümumqafqaz məsələlərinin həll olunmasındakı əhəmiyyətindən danışarkən demişdir: «Qafqaz, həqiqətən, bir-biri ilə bağlı olan dövlətlərin, ölkələrin, xalqların evidir. «Ümumqafqaz evi» şüarı çox gözəl şüardır, mən bunu dəstəkləyirəm... Bunun üçün də

Qafqaz müsəlmanlarının hamısının bir yerdə olması, sıx əməkdaşlıq etməsi və Ümumqafqaz məsələlərinin həll olunmasında öz səylərini göstərməsi hər bir xalq üçün əhəmiyyətlidir, mən Azərbaycanın Prezidenti kimi bəyan edirəm ki, Azərbaycan dövləti üçün əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayını tarixi hadisə hesab edirəm». Bununla yanaşı, Heydər Əliyev konfransı Qafqazda sülhə və əmin-amanlığa təhlükə törədən bütün əməllərin qarşısının alınması, Ümumqafqaz evimizdə sülhün, sabitliyin və inkişafın əldə edilməsi yolunda mühüm hadisə kimi qiymətləndirərək demişdir: «Məlumdur ki, Qafqaz öz coğrafi-siyasi mövqeyinə, dini, etnik və dil mənzərəsinin rəngarəngliyinə görə dünyanın nadir guşələrindən biridir. Məhz burada, Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda uzun əsrlər boyu təşəkkül tapmış dialoq və qarşılıqlı anlaşma mühiti dini və mənəvi dəyərlərin nadir sisteminin yaranmasına gətirib çıxarmış, tarixə Qafqaz mədəniyyəti kimi daxil olmuş belə nadir bir fenomeni formalaşdırmışdır. Bu fenomeni səciyyələndirən yüksək etnik və dini tolerantlıq, qarşılıqlı ehtiram və mehriban qonşuluq ənənələri, milli və ümumbəşəri dəyərlərin ahəngdar birləşməsi, sözsüz ki, konfransınızın uğurlu işini şərtləndirən amillərdəndir.

Bu gün dövlətlərimiz keçid dövründə bütün postsovet respublikalarına xas olan bir çox siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni problemlərlə üzləşirlər. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlərin həlli burada mürəkkəb münaqişələrin mövcud olması ilə daha da çətinləşir. Bölgədə sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olmasında maraqlı ol-

mayan müxtəlif dağıdıcı qüvvələr milli və dini ədavət toxumları səpir, qarşıdurma ocaqlarının saxlanması üçün hər cür çirkin vasitələrə əl atırlar. Qafqazda sülhə və əmin-amanlığa təhlükə törədən bütün əməllərin qarşısının alınması hamımızdan sülh naminə daha sıx əməkdaşlıq tələb edir. İnanıram ki, konfransınız Ümumqafqaz evimizdə sülhün, sabitliyin və inkişafın əldə edilməsi yolunda mühüm bir addım olacaqdır».

Ümumiyyətlə, Bakıda keçirilən «Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər» mövzusunda beynəlxalq konfrans və Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayı Qafqazda sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin və əməkdaşlığın təmin olunmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Heydər Əliyev keçirmiş hər iki tədbiri Qafqaz müsəlmanlarının daha da sıx birləşməsi, dayaq olması, dəstək olması üçün böyük bir mərhələ hesab etmişdir.

**Qafqazda islam sivilizasiyasına dair
beynəlxalq Bakı simpoziumu (dekabr, 1998):
islam dəyərləri və milli-mənəvi tərəqqi problemi**

Müstəqil Azərbaycan Respublikası bu gün insan hüquqları və demokratikləşmə sahəsində əldə etdiyi böyük uğurlarla yanaşı, həm də fərqli dini sivilizasiyaların qovuşduğu tolerant məkan kimi tanınır. Heydər Əliyev 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbilə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkədə dini, milli, etnik münasibətlərin yüksək səviyyədə

tənzimlənməsi, vicdan azadlığının tam bərqərar olması naminə ardıcıl tədbirlər həyata keçirmiş, xalqın milli təhlükəsizlik maraqları baxımından bu sahəyə daim xüsusi diqqətlə yanaşmışdır. 1995-ci ildə Azərbaycanda ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyada hər bir ölkə vətəndaşının vicdan azadlığı birmənalı təsbit edilmişdir. Konstitusiyamızın qəbulundan sonra ölkədə dini-mənəvi münasibətləri tənzimləyən milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi müxtəlif dini icmaların qanunla müəyyənənmiş qaydada fəaliyyətinə geniş imkanlar açmış, bu sahədə dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi məqsədilə Dini İşlər üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Dünyəvi və demokratik dövlət modelini qəbul etməsinə rəğmən, respublikamızda insanların dini inanclarının, habelə vicdan azadlığının əleyhinə heç bir addım atılmamışdır. XX əsrin sonlarını dünyanın mövcud siyasi xəritəsinin dəyişməsi, habelə ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı bir sıra global problemlərin yaranması və gərginləşməsi ilə səciyyələndirmək olar. Qafqazda iqtisadi, ekoloji və demografik problemlərlə yanaşı, əxlaqi-etik dəyərlərə lazımi diqqət yetirilməməsi nəticəsində mənəviyyat problemləri də kəskinləşmişdir. Bundan başqa, dünya dinləri arasında mövcud fərqlərə əsaslanan «sivilizasiyaların toqquşması» nəzəriyyəsi meydana çıxmış və öz tərəfdarlarını tapmışdır. Qafqazda bəzi separatçı qruplaşmalar bir çox hallarda öz fəaliyyətlərinə bəraət qazandırmaq məqsədilə dini amildən istifadə etmişlər. Belə bir şəraitdə bəşər sivilizasiyasının müxtəlif mədəniyyətlərinin qorunması üçün

dinlər və mədəniyyətlər arasında dialoqun yaranması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu istiqamətdə 1998-ci ilin dekabr ayında Bakıda ilk dəfə olaraq «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpozium böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu simpoziumda dünyanın bir sıra tanınmış din adamları tərəfindən Azərbaycanın Qafqazda ən önəmli ölkə və islamın mərkəzi olması, Heydər Əliyevin Qafqazın gələcəyinə üfüqlər açdığı dəfələrlə vurğulanmışdır. Bununla yanaşı, simpoziumda Qafqazda islamın ilk vaxtlarından bu günə qədər gələn akademik məsələlərin tarixi, sənət tarixi və digər məsələlər geniş şəkildə müzakirə edilmişdir.

«İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda beynəlxalq simpoziumda çıxış edən Heydər Əliyev tolerantlıq və başqa mədəniyyətlərə hörmət nümunəsinin azərbaycanlılar üçün başlıca xarakterik xüsusiyyətlərdən biri olduğunu razılıqla qeyd etmişdir. İslam dininin dözümlülük və sülh dini olduğunu deyən Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının başqa dinlərə həmişə hörmətlə yanaşdığını qeyd etmişdir. «Dünyada bir çox böyük dinlər mövcuddur. Hər dinin özünəməxsus yeri var. Biz azərbaycanlılar islam dini ilə fəxr edərək, eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, düşmənçilik etməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Ümumiyyətlə, başqa dinlərə dözümlülük, başqa dinlərlə yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq islam dəyərlərinin xüsusiyyətidir. Bu, tarix boyu Azərbaycanda da, Qafqazda da öz əksini tapıb-

dır. Azərbaycanda islam dini ilə yanaşı, xristian dini də, yəhudi dini də əsrlər boyu yaşayıb və indi də yaşayır», – deyən Heydər Əliyev ölkədə mütərəqqi islam dəyərlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirməklə yanaşı, başqa dinlərin inkişafına da tolerant mühitin yaradılmasını təmin etmiş, dini konfessiyalar arasında qarşılıqlı hörmətə söykənən münasibətlərin formalaşmasına çalışmışdır. Xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq, qarşılıqlı anlaşma şəraitində milli, dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşın bu torpaq üçün milli yiyəlik hissini yaşaması tolerantlığın bariz nümunəsidir. Bir məqamı da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası dini tolerantlığın politnik mövcudluğunun qarantı kimi çıxış edir. Xalqlararası və mədəniyyətlərarası dialoqun müasir qloballaşma dövründə dərin mənə kəsb etməsi də məhz bununla bağlıdır. Bu dialoqu inkişaf etdirmək, ona dəstək vermək, bütün insanların gələcəyi naminə mədəniyyətlərin və dinlərin qarşılıqlı dialoquna nail olmaq bu gün də dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir.

Heydər Əliyev simpozium iştirakçılarına regionda yaşayan islam xalqlarının həyatı, hər cür təcavüzlərə qarşı möhkəm dayanmaları, islam mədəniyyətinin inkişafında oynadıqları rol haqqında çoxlu qiymətli fikirlər söylədi. Bununla yanaşı, Heydər Əliyev bildirmişdir ki, islam dünyanın bir çox ölkələrində mövcud olduğu halda, hər bir bölgənin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Məhz buna görə islamşünaslıqla dərinlən məşğul olmaq, islam sivilizasiyasının bəşər mədəniyyətinə verdiyi töhfələri dünyada nümayiş etdirmək, isla-

mın müasir həyatda rolunu daha düzgün müəyyən etmək üçün dünyanın hər bir bölgəsinin xüsusiyyətini nəzərə almalıyıq.

Simpoziumda Qafqazın böyük elm, bilik sahibləri ilə, şairlərlə, o cümlədən islam elmləri sahəsində mütəxəssislərlə, alimlərlə zəngin bir region olması dəfələrlə vurğulandı. Bununla yanaşı, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqının islam mədəniyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda indiki mərhələdə daha böyük rol oynaya bilməsi xüsusi qeyd olunmuşdur. Simpozium iştirakçıları Azərbaycanı həm əhalisinin sayına görə, həm də islamı qəbul etmək tarixinə görə Qafqazın ən böyük ölkəsi kimi qəbul etdiklərini və bu ölkədə bütün milli və dini azlıqların birgə yaşayışı üçün kifayət qədər tolerant mühitin olduğunu məmnunluqla bildirmişlər. Simpozium iştirakçıları Azərbaycanda müxtəlif dinlərə mənsub olan insanların vahid ailə kimi yaşamalarında, müxtəlif millətlərdən olan insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın mövcudluğunda Heydər Əliyevin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

Simpoziumda demokratik prinsiplərlə yaşamaq, bu yönümdə inkişaf etmək arzusunda olan hər bir Qafqaz dövlətində cəmiyyətdaxili tolerantlığın bərqərar olmasının təmin edilməsi müzakirə olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, tolerantlıq düşüncə tərz, cəmiyyətin tarixi inkişafının nəticəsi, müxtəlif mədəniyyət və lokal insan birliklərinin birgəyaşayışı nəticəsində əldə olunmuş nailiyyətdir. Bu, demokratik cəmiyyətin, mədəniyyətlərarası münasibətlərin təməl prinsiplərindəndir. Bu beynəlxalq simpozium bir

daha təsdiqləmişdir ki, tolerantlıq hər bir ölkənin demokratiklik səviyyəsini müəyyən edən başlıca amillərdən biridir. Tarixin ali qanunu olan ünsiyyəti dözümlülük səviyyəsindən çıxararaq onu humanizm, sülhsevərlik, xeyirxahlıq kimi keyfiyyətlərlə zənginləşdirən Qafqaz xalqları və millətləri, heç şübhəsiz, nümunəvi tolerantlıq mühiti yaratmağa qadirdirlər. Bu istiqamətdə simpozium iştirakçıları tərəfindən Azərbaycan Qafqazın ən nümunəvi dövləti kimi təqdim olunmuşdur. Belə ki, dünyəvi, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunu milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması ilə həyata keçirən Azərbaycan da bu kontekstdə tolerantlığın gerçəkləşdiyi bir məkandır. Geostrateji mövqeyinə görə çeşidli dünya görüşünün, həyat tərzinin, mədəni və mənəvi dəyərlərin, dini konfessiya-ların qovuşduğu bu torpaq milli-etnik tərkibi ilə dünyanın nadir mədəni sivilizasiyalarından biridir. Bu polietnik, polikonfessional cəmiyyətdə tolerantlıq şüurunun formalaşmasının qədim tarixi vardır. Azərbaycan ərazisində yaşayan çoxsaylı etnik və dini qruplar arasında möhkəm əlaqələrin formalaşmasında onların tale ümumiliyi amili də böyük rol oynamışdır. Tarix boyu Azərbaycanda yaşayan xalqlar dəfələrlə qüdrətli dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşmüş və yaranmış şərait onları dünyagörüşlərindəki fərqlərə baxmayaraq, yaxınlaşmağa vadar etmişdir.

Bu mühüm tədbirdə Cənubi Qafqazda Ermənistan kimi monoetnik, monokonfessional dövlətin mövcudluğu region və dünya üçün ən böyük təhlükə hesab olunmuşdur. Bakı beynəlxalq simpoziumu H.Əliyevin Qafqazda sülhün

təmin edilməsi işində islama böyük diqqət verdiyini göstərdi. Məhz Heydər Əliyevin sayəsində islam sivilizasiyasının təhrif olunmamış və saf tərəfləri Qafqaz xalqları və millətləri arasında öz yerini tapmaqdadır.

Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsinə dair bəyanatı (13 avqust 2001), onun tarixi və praktiki əhəmiyyəti

Ümumbəşəri sivilizasiyanın minilliklərlə ölçülən mövcudluğu sübuta yetirmişdir ki, istənilən millətin keçmişini, soy-kökünü, tarixini unutdursan, kölə vəziyyətinə düşəcəkdir. Millətin mövcudluğu qərinələr boyu formalaşdırılmış yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini, mental xüsusiyyətlərini, milli özünəməxsusluqlarını qoruyub saxlaya bilməsi ilə bağlıdır. Bütün bunların qorunub saxlanmasında isə mütləq fenomen liderlərin müəyyənləşdirdiyi yola ehtiyac vardır.

Azərbaycanda bu ağır və məsuliyyətli missiyanı Heydər Əliyev çiynlərinə götürərək hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə milli-mənəvi dəyərlərimizin böyük himayədarı kimi çıxış etmişdir. Heydər Əliyevin Azərbaycana 30 ilə yaxın rəhbərlik dövrü çağdaş tariximizə iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrü kimi daxil olmuş, xalqın milli mənilik şüurunun, özünüdərk hissənin güclənməsinə təkan vermişdir. Belə ki, o, xalqın milli qürur hissənin güclənməsi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və saxlanması istiqamətində hazırladığı ictimai şüurun yüksəlişinə təkan verən sü-

rətli inkişaf strategiyasının gerçəkləşdirilməsini təşkil etmişdir. Bununla Heydər Əliyev həm də xalqın milli ruhunun, mental dəyərlərinin yabançı təsirlərdən qorunmasını təmin etmişdir.

Bu istiqamətdə Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi ən böyük tədbirlərdən biri onun milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsinə dair 13 avqust 2001-ci ildə verdiyi bəyanat olmuşdur. Bu bəyanat «Etimad» qəzetində çap olunmuş, Azərbaycan Respublikasının, eyni zamanda Qafqazın dini rəhbəri Hacı Allahşükür Paşazadəyə qarşı təcavüz və təhqirlə dolu yazıdan sonra verilmişdir. Heydər Əliyev «Etimad» qəzetində çap olunmuş yazını təkcə bütün Qafqazın dini rəhbəri Hacı Allahşükür Paşazadəyə deyil, bütün Azərbaycan xalqının mentalitetinə təcavüz kimi qiymətləndirmişdir. Heydər Əliyev öz bəyanatında Azərbaycanda demokratiyanın əsas prinsiplərindən biri olan söz azadlığının, mətbuat azadlığının bərqərar olduğunu qeyd etmiş, lakin ayrı-ayrı şəxslərə, yaxud bəzi müstəqil və müxtəlif partiyalara mənsub olan qəzetlərin Azərbaycan Konstitusiyasının, Azərbaycan qanunlarının mətbuat azadlığı, söz haqqında yaratdığı şəraitdən sui-istifadə edərək xalq, millət və mənəviyyət haqqında düşünməmələrini bildirmişdir. Bəyanatda Qafqazın dini liderinin təcavüzə və təhqirlərə məruz qalması faktı hiddətlə pislənmiş və buna qarşı bütün cəmiyyətin fəal mövqe nümayiş etdirməsinin vacibliyi qeyd olunmuşdur. Bununla yanaşı Qafqazın dini liderinin təhqirə məruz qalması cinayət kimi qiymətləndirilmiş və günahkarların cəzalandırılmasının vacibliyi bildirilmişdir.

Heydər Əliyev Qafqazın dini liderinin «Etimad» qəzeti tərəfindən təhqirə məruz qalmasını xüsusidən ümumiyyə, yəni dini rəhbər vasitəsilə millətin mentalitetinə doğru çirkin hərəkət kimi səciyyələndirərək milli-mənəvi dəyərlərin qounmasının vacibliyi haqqında demişdir: «... Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəslə əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik». Heydər Əliyev «Etimad» tipli çirkin mətbuat orqanlarının cəmiyyətdəki neqativ rolunu, gənc nəslin tərbiyəsini pozmağını ifşa edərək demişdir: «Bu, bir tərəfdən, bizim Azərbaycanda azadlığın nə qədər yüksək dərəcədə olduğunu göstərir, amma eyni zamanda onu göstərir ki, ölkəmizin ictimaiyyətinin müxtəlif təbəqələrinə mənsub olan şəxslər, bəzi adamlar verilmiş bu azadlıqdan öz şəxsi mənafehləri, şəxsi məqsədləri üçün sui-istifadə edirlər. Ya anlamırlar, ya da anlayaraq bizim xalqımızın mənəviyyatını, əxlaqını və xüsusən gənclərin əxlaqını pozmağa cəhd göstərirlər».

Bunlarla yanaşı, bəyanatda Heydər Əliyev demişdir: «Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalq yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir. Əgər insan mənsub olduğu millətin milli-mənəvi dəyərlərini bilmirsə, yaxud onları qəsdən təhrif edirsə, əgər vəziyyət o dərəcəyə çatırsa ki, hətta Azərbaycanın dini rəhbəri təhqir olunur, onda, təbiidir ki, bu bizi narahat etməlidir».

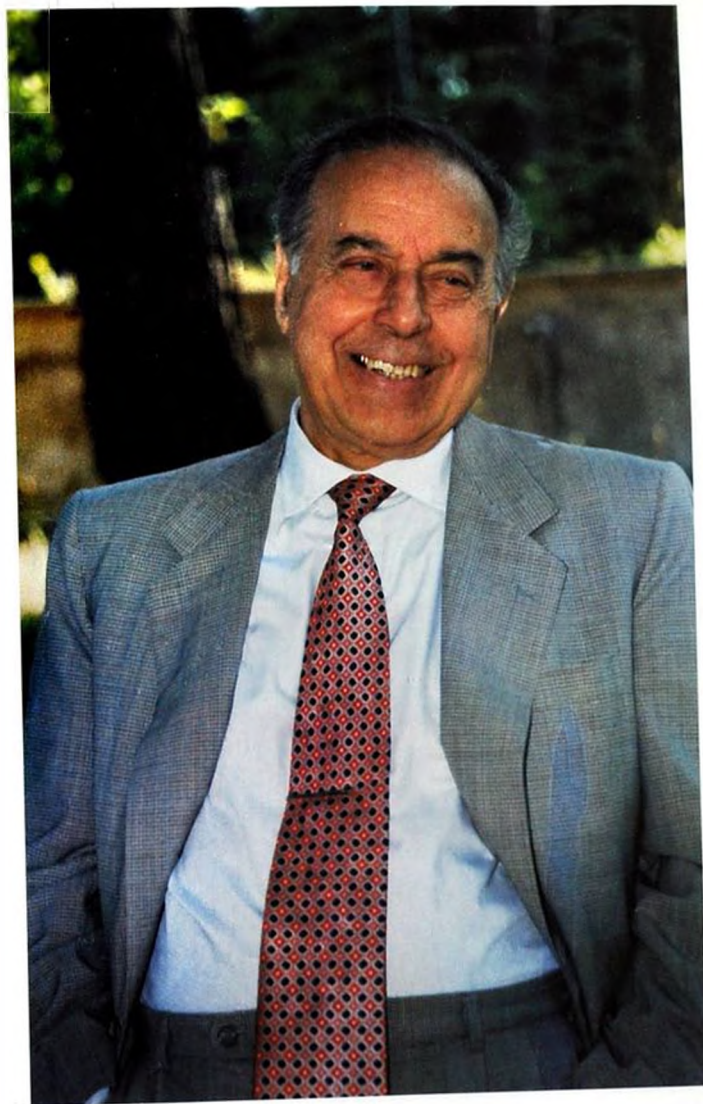
Şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsinə dair 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatının bir sıra tarixi və praktiki əhəmiyyəti vardır. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, bu bəyanat milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda Azərbaycan xalqının tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə daha da möhkəm bağlılıq yaradaraq gənc nəslin sağlam əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirilməsinə çağırır. Bu bəyanat Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının qədim və zəngin tarixə malik olan milli-mənəvi dəyərlərinin ciddi şəkildə keşiyində durduğunu isbat edir. Heç şübhəsiz, 70 il dinsizliyi təbliğ edən bir rejimin təsiri altından çıxmış Azərbaycan xalqının dövlət səviyyəsində milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması istiqamətində belə bir ciddi addımın atılması xalqımız üçün və bütövlükdə region üçün böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir.

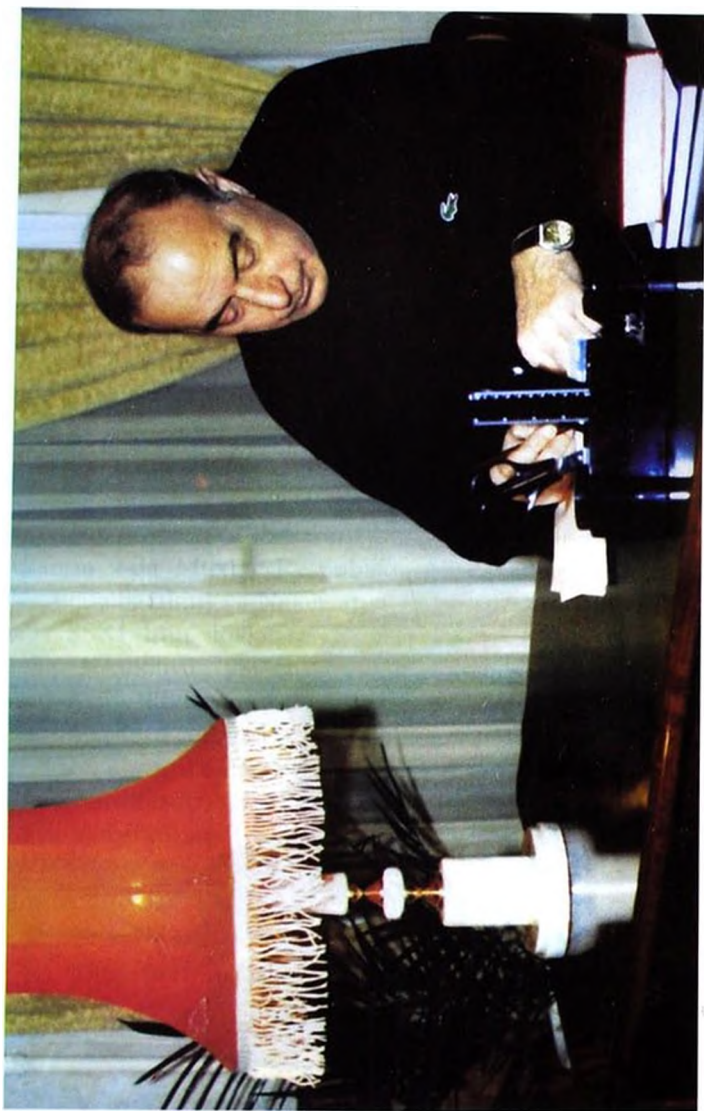
Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsinə dair 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatından sonra bir sıra əxlaqsızlıq və mənəviyyatsızlıq yayan, milli mentalitetə zidd və yad mövzularla xalqın mənəvi dəyərlərini pozmağa və təhqir etməyə cəhd göstərən mətbuat orqanlarının fəaliyyəti dayandırıldı. Xüsusilə gənc nəslin mənəviyyatını və tərbiyəsini pozmaqla məşğul olan mətbuatın fəaliyyətinə və yayılmasına ciddi şəkildə qadağalar qoyuldu. Bununla yanaşı, gənclərin tərbiyəsinə pis təsir göstərən və xalqın mənəvi dəyərlərinə zidd olan bir sıra gecə barlarının və əyləncə klublarının fəaliyyəti dayandırıldı.

Heydər Əliyev bəyanatda bu kimi əxlaqsızlıq yuvalarının ölkədə fəaliyyətini pisləyərək demişdir: «Bu əyləncələr Azərbaycan xalqının əxlaqına, mədəniyyətinə zidd forma alır və beləliklə də bizim gənclərimizin bir hissəsinin əxlaqı pozulur. Bu, dəhşətli bir şeydir». Qeyd etmək lazımdır ki, bununla bağlı Heydər Əliyev bəyanatda bir milyondan çox qaçqının çadırlarda və ümumiyyətlə, yoxsulluq içində yaşadığı halda «eyş-ışrətlə və pozğunluqla» məşğul olan bəzi məmurları və sahibkarları da qınamışdır.

«Etimad» qəzetində Qafqaz müsəlmanlarının dini liderinin təhqirə məruz qalmasından bəzi qüvvələr istifadə edərək dindarları radikal addımlar atmağa sövq etməyə cəhd göstərmişdilər. Lakin Qafqaz müsəlmanlarının rəhbərinin təhqir olunmasına qarşı Heydər Əliyevin bəyanatla çıxış etməsi Azərbaycanda islam ekstremizminin fəallaşmasının qarşısını aldı və bu istiqamətdə qeyri-konstruktiv addımlar atmaq istəyən qüvvələrin cəhdini boşa çıxartdı.

Beləliklə, Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsinə dair 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatından sonra Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinə, milli mentalitetinə qarşı yönəldilmiş hərəkətlərin qarşısının alınması üçün qanun çərçivəsində lazımı ölçülər götürülməyə başlandı.

Nəticə

Müasir dünyanın ən qaynar nöqtələrindən, eyni zamanda strateji baxımdan ən önəmli bölgələrindən olan Qafqazda sülh prosesinin tənzimlənməsində, bölgədə uzunmüddətli, sabit sülhə nail olunmasında Heydər Əliyevin müstəsna roluna dair «Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» kursu üzrə hazırlanmış dərslik üzərində elmi tədqiqat axtarışları aparılarkən bir sıra mühüm elmi nəticələr əldə edilmişdir.

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində ölkədə dərinləşən böhran və Qafqazda mürəkkəbləşən ictimai-siyasi vəziyyət Qafqaz xalqlarının suverenlik meyillərini gücləndirmişdir. Moskva hökuməti– Kreml isə Qafqaz xalqlarının suverenlik meyillərinin qabağını almaq məqsədilə etnik separatizmi daha da qızışdıraraq, bölgədə milli münaqişə ocaqları yaratmışdır. Bununla yanaşı, Qafqazda başlanmış milli azadlıq hərəkatına və müstəqillik uğrunda mübarizəyə qarşı Sovet imperiyası repressiv tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu repressiv tədbirlərə qarşı isə, ilk növbədə, Heydər Əliyev cəsarətli, qətiyyətli mövqe nümayiş etdirmişdir. Belə ki, o, şəxsi həyatını təhlükə qarşısına qoyaraq Azərbaycan xalqına qarşı 1990-cı ilin yanvar ayında törədilmiş qanlı cinayəti dünyaya çatdırmış, Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyində 20 Yanvar Bakı qırğını pisləyən bəyanatla çıxış edərək, sovet rəhbərliyini ittiham etmiş və sovet rəhbərliyinin yeritdiyi etnik separatizm siyasətinə qarşı kəskin etiraz bildirərək, Sov.İKP sıralarından istefa vermişdir.

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində «milli müqəddərat»

müstəvisində separatizmin dəstəklənməsi, Ermənistanda millətçiliyin və separatizmin güclənməsi, «Daşnaksütyun» partiyasının yenidən canlanması nəticəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlamış və Ermənistan Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz həyata keçirmişdir. Azərbaycanlılar zorla Dağlıq Qarabağdan çıxarılmış, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonlar rus hərbi maşınının fəal yardımı ilə Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edilmişdir. Heydər Əliyevin yenidən Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə qayıdışı nəticəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq problemə çevrilmiş, 1994-cü il mayın 12-də Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəşkəsə nail olunmuş, 1996-cı ilin dekabr ayında ATƏT-in Lissabon sammitində Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həlli prinsipləri müəyyənləşdirilmiş, Dağlıq Qarabağ düşününün həlli yolunda ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan ABŞ, Fransa və Rusiya Federasiyasının fəaliyyəti genişləndirilmiş və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür.

Qafqaz xalqlarının suverenlik və müstəqillik uğrunda mübarizəsinin nəticəsində Cənubi Qafqazda Gürcüstanın (9 aprel 1991), Ermənistan Respublikasının (21 sentyabr 1991) və Azərbaycan Respublikasının (18 oktyabr 1991) dövlət müstəqillikləri elan olunmuş və onların müstəqilliyi beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmışdır. Heydər Əliyevin müstəqillik uğrunda mübarizəsi, Naxçıvan MR-in SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etməsi, Naxçıvanda milli dövlətçilik atributlarının (üçrəngli bayraq) yenidən

dirçəldilməsi bütövlükdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunmasında mühüm rola malik olmuşdur. Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə yanaşı, Rusiya Federasiyası tərkibində Şimali Qafqaz respublikalarının da statusu yüksəldilmiş və onlara bir sıra imtiyazlar verilmişdir.

Eduard Şevardnadzenin Gürcüstanda, Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışları hər iki respublikada dərinləşməkdə olan siyasi böhranın qarşısını almışdır.

Cənubi Qafqaz dövlətləri və Müstəqil Dövlətlər Birliyi arasında münasibətlər və əməkdaşlıq qurulmuşdur. İlkin vaxtlarda haqlı səbəblərlə bağlı olaraq, Azərbaycan və Gürcüstan MDB-yə üzv qəbul olunması məsələsinə ehtiyatla yanaşsalar da, Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze kimi peşəkar siyasətçilərin yenidən hakimiyyətə qayıdışı bu işin reallaşmasına təkan vermişdir. Lakin Rusiya Federasiyasının birtərəfli qaydada MDB üzvü olan Ermənistanı sürətlə silahlandırması Azərbaycanın və Gürcüstanın milli təhlükəsizliyi üçün təhlükə doğuraraq, Qafqazda sülh prosesinə öz mənfi təsirini göstərməkdədir.

MDB-nin siyasi birlik funksiyası özünü doğrultmadığı üçün iqtisadi təşkilat statusuna keçid cəhdləri göstərilmişdir. MDB-də azad iqtisadi zona yaradılması məsələsi qoyulsa da, bu öz reallığını tapa bilməmişdir.

SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqazda daha da genişlənməmiş millətlərarası və etnik zəmində qarşıdurma və münaqişələrin aradan qaldırılması istiqamətində Heydər Əliyev «Vətəndə sülh, bölgədə sülh, dünyada sülh» konsepsiyası ilə çıxış etmiş və bu istiqamətdə misilsiz siyasi tədbirlər həyata

keçirmişdir. 1996-cı il martın 8–10-da Gürcüstana rəsmi səfər edən Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze tərəfindən martın 8-də «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan arasında imzalanmış birgə Bəyannamə və bu Bəyannamədə irəli sürülən və reallaşdırılması nəzərdə tutulan «Ümumi Qafqaz evi» dünyanın zəngin mədəniyyət beşiyi olan Qafqaz xalqlarının və dövlətlərinin mədəni irsi və dövlətçilik ənənələrinin qorunmasına, ərazi toxunulmazlığının təmin edilməsinə, xalqların və dövlətlərin iqtisadi, mədəni əlaqələrinin formalaşmasına şərait yaratmışdır. «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan–Gürcüstan Bəyannaməsi dinc və sabit Qafqaz uğrunda hərəkətdə ilk uğurlu addım və «Ümumi Qafqaz evi»nin təməlini qoyan, əməkdaşlıq və daxili dialoqun başlanğıcı kimi qiymətləndirilmişdir.

Qafqazda etnik münaqişələrin, o cümlədən Azərbaycan–Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ uğrunda Ermənistan tərəfindən süni surətdə qızışdırılan, elan olunmamış müharibənin, həmçinin gürcü–abxaz, gürcü–osetin, çeçen–rus münaqişələrinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində Heydər Əliyev tərəfindən müstəsna əhəmiyyətə malik təşəbbüslər irəli sürülmüş və Qafqazda sülhün və sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində Heydər Əliyev tərəfindən «Ümumi Qafqaz evi» ideyası inkişaf etdirilmişdir. Heydər Əliyevin dəmir siyasi məntiqi, cəsarəti, qətiyyəti və uzaqgörən siyasi tədbirləri sayəsində ərsəyə gəlmiş Bakı–Tbilisi–Ceyhan, Bakı–Tbilisi–Ərzurum, TRASEKA və digər layihələr Qafqazda sülhün, sabitliyin qorunmasını şərtləndirən əsas amillərə çevrilmişdir.

TRASEKA proqramı Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin və sabitliyin qorunmasında, beynəlxalq integrasiya proseslərində və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Geostrateji, geoiqtisadi mövqeyə malik olan, Qərblə Şərq, Cənubla Şimal arasında körpü rolunu oynayan Qafqaz regionunda TRASEKA Proqramının həyata keçirilməsi regionda mövcud olan münaqişə ocaqlarının neytrallaşdırılması istiqamətində qarşılıqlı əməkdaşlığı təklif etməkdədir. Məhz buna görə bir sıra Şərq və Qərb ölkələri ilə yanaşı, Qafqaz ölkələri arasında əməkdaşlığın, böyük gələcəyi olan perspektivlərə hesablanmış TRASEKA proqramının Heydər Əliyevin dəstəklənməsinin əsas məqsədi Qafqazın təhlükəsizliyinin qorunması və regionda sülhün, sabitliyin möhkəmlənməsinə nail olmaq və iqtisadi integrasiya proseslərində fəal iştirak etməkdən ibarət olmuşdur.

2002-ci il sentyabrın 18-də Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentləri və ABŞ-ın Energetika nazirinin iştirakı ilə Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin tikintisinin əsasının qoyulması və Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsinin reallaşması yolunda aparılan işlər Qafqazda təhlükəsizliyin, sülhün, sabitliyin təminatında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdirlər.

Yeritdiyi militarist siyasətin, terroru və separatizmi dəstəkləməsinin nəticəsində Ermənistan Qafqazda həyata keçirilən beynəlxalq layihələrdən kənarda qalmışdır. Rusiya Federasiyası tərəfindən Ermənistanın sürətlə silahlandırılması isə «Ümumi Qafqaz evi»nin yaranması yolunda əsas maneələrdən birinə çevrilmişdir. Lakin bütün bunlara bax-

mayaraq, Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyası beynəlxalq səviyyədə dəstəklənmiş və müdafiə olunmuşdur.

Azərbaycan–Gürcüstan münasibətlərinin möhkəmlənməsində və strateji müttəfiqlik müstəvisində qurulmasında Heydər Əliyev amili həlledici rol oynamış, bununla yanaşı Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze arasında dostluq və ənənəvi əməkdaşlıq Qafqazda sabitliyin möhkəmləndirilməsi sahəsində, həmçinin Azərbaycanda yaşayan etnik gürcülərin və Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların mədəni inkişafında böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Azərbaycan və Gürcüstanın beynəlxalq antiterror koalisiyasında iştirakı və onların antiterror əməliyyatını dəstəkləməsi Qafqaz bölgəsində və dünyada sülhün qorunması naminə həyata keçirilmişdir.

Qafqazda sülh və əməkdaşlığın inkişafında Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycanla Rusiya və Şimali Qafqaz respublikaları arasında əməkdaşlığın inkişaf etməsi Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda ATƏT-in Zirvə toplantısında Heydər Əliyev tərəfindən «Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın yaradılması ilə bağlı təşəbbüs irəli sürülməsi Qafqazda sülh prosesinə mühüm təsir göstərmişdir. 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakı şəhərində imzalanmış «Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair saziş» və «Bakı Bəyannaməsi» Qafqaz dövlətlərinin bir-biri ilə, həmçinin Qafqazın Avropa və Asiya dövlətləri ilə iqtisadi və mədəni əməkdaşlığına xidmət etmişdir.

Böyük İpək Yolunun bərpasında Heydər Əliyevin müstəsna rolu olmuşdur. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə 32 dövlət və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakıda 1998-ci il sentyabrın 7-8-də beynəlxalq konfransın keçirilməsi və onun qəbul etdiyi əsas qərarlar tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Müxtəlif dini konfessiyaların, milli-mənəvi dəyərlərin qovuşduğu Qafqazda Heydər Əliyevin sayəsində milli-mənəvi dəyərlər bölgədə sülhün, təhlükəsizliyin və əmin-amanlığın təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Beləliklə, Heydər Əliyev respublikanın inkişaf strategiyasında Qafqaz dövlətləri ilə ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin genişlənməsi məsələsinə böyük önəm vermiş, bu məsələdə Heydər Əliyev ilk öncə Qafqaz dövlətləri və millətləri arasında mövcud olmuş tarixi əməkdaşlıq ənənələrindən geniş şəkildə istifadə etmiş və bununla da, ümumqafqaz mədəni və mənəvi dəyərlərinin və mentalitetinin mahir bilicisi olan Heydər Əliyev Qafqazda sülh, əmin-amanlıq və təhlükəsizliyin təmin olunmasında, regional əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində müstəsna rol oynamışdır.

İRADƏ HÜSEYNOVA

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ QAFQAZDA SÜLH PROSESİ

Ali məktəblər üçün dərslik,

Bakı, 2008

X Ü L A S Ə

Tarix elmləri doktoru, professor İradə Hüseynovanın təqdim olunan dərsliyində qafqazşünaslıq elmində ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevin Qafqazda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlmiş ictimai-siyasi fəaliyyəti əhatəli və sistemli şəkildə təhlil olunur.

Əsərdə tarixi faktlara və hadisələrə əsaslanan müəllif Qafqazda millətlərarası münaqişələrin tənzimlənməsi üçün ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən görülmüş nəhəng işlərin real mənzərəsini yaradır.

İradə Hüseynova kompleks yanaşma metodundan istifadə edərək SSRİ dağıldıqdan sonra Qafqazda baş vermiş tarixi hadisələrin əsas səbəblərini açır və bu regionda sülhün bərqərar olunmasında tarixi faktlara və dəlillərə əsaslanaraq Heydər Əliyevin son dərəcə mühüm rolunu göstərir.

Tədqiqat obyektı olan problemin aktuallığı və aparılmış elmi araşdırmaların yeni olması baxımından professor İradə Hüseynovanın dərsliyi qafqazşünaslığın və Əliyevşünaslığın inkişafına mühüm töhfədir. Dərslikdə XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər real və əhatəli şəkildə araşdırılır. Yeni suveren Cənubi Qafqaz dövlətlərinin yaranması fonunda Heydər Əliyev dünyanın bütün dövlətləri ilə, ilk növbədə, qonşu dövlətlərlə tolerant-

lıq, qarşılıqlı əməkdaşlıq, beynəlxalq hüquq normalarına riayət olunması və dövlətlərin ərazi bütövlüyünün tanınması prinsiplərinə əsasən balanslaşdırılmış münasibətlər qurmuş dünya miqyaslı siyasi xadim kimi təsvir olunur.

Heydər Əliyev Qafqazda mövcud olan separatizmi, etnik, siyasi və dini ekstremizmi regionun təhlükəsizliyinə qarşı ciddi zərbə hesab edirdi. Xarici siyasət sahəsində özünün çoxplanlı fəaliyyəti ilə o, sülh təşəbbüslərinin reallaşması üçün əlindən gələni edirdi. Bununla əlaqədar olaraq, baş vermiş hadisələrin məntiqi cəhətdən dərk edilməsi, regionda sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətin, Heydər Əliyevin Qafqazda sülh prosesinin təmin edilməsinə yönəlmiş praktik addımlarının və təşəbbüslərinin dərin elmi təhlilinin aparılması zərurəti meydana çıxırdı. Bu yanaşmanın zəruriliyi regionda sülhün və sabitliyin təminatçısı rolunda çıxış etmiş Heydər Əliyevin nəhəng və geniş miqyaslı fəaliyyəti ilə əlaqəlidir.

«Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» kitabı «Vətənə sülh, regiona sülh, dünyaya sülh!» şüarını irəli sürmüş və regionda sülhün tənzimlənməsini, təhlükəsizliyini təmin etmiş Heydər Əliyevin xidmətlərinin elmi cəhətdən obyektiv və sistemli şəkildə təhlil olunduğu ilk fundamental dərslikdir. Dərslik 2003-cü ildə müəllif tərəfindən Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr etdirilmiş və Heydər Əliyevin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş eyniadlı proqram əsasında yazılmışdır.

Qafqaz zəngin təbii resurslara malik, tranzit-kommunikasiya yolları vasitəsilə Şərqlə Qərbi birləşdirən əlverişli coğrafi və geosiyasi mövqedə yerləşir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü islahatlar nəinki Azərbaycan iqtisadiyyatının əhəmiyyətli dərəcədə inkişafına səbəb olmuş, ümumiyyətlə, Qafqaz bölgəsində nəhəng beynəlxalq investi-

siya layihələrinin həyata keçirilməsində sülhün və sabilliyin qorunması rolunda çıxış etmişdir.

Dərslərdə XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəlində Qafqazda mövcud olmuş ictimai-siyasi vəziyyət təhlil edilərək, Sovet imperiyasının Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkatına qarşı həyata keçirdiyi repressiv tədbirlər, qonşu Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı açıq hərbi müdaxiləsi və təcavüzü, Qafqazdakı münaqişələrin səbəbləri və xarakterik xüsusiyyətləri, Heydər Əliyevin separatizmə və ekstremizmə qarşı qətiyyətli mübarizəsi geniş işıqlandırılır.

SSRİ-nin dağılması və daha sonra milli azadlıq hərəkatlarının başlanması nəticəsində Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yarandı, Gürcüstan (9 aprel 1991), Ermənistan (21 sentyabr 1991), Azərbaycan (18 oktyabr 1991) dövlət müstəqilliyi əldə etdilər və onların müstəqilliyi dünya birliyi tərəfindən tanındı.

Kitabda Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətinin suverenliyinin təmin edilməsinə, milli dövlətçilik atributlarının bərpa olunmasına yönəlmiş və Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında və möhkəmləndirilməsində böyük rol oynamış fəaliyyəti geniş təsvir olunur.

Dərslərdə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin və Rusiya Federasiyasının subyektlərinin Müstəqil Dövlətlər Birliyi formatında əməkdaşlığı, Ermənistanın Rusiya Federasiyası tərəfindən birtərəfli qaydada silahlandırılması, Azərbaycan və Gürcüstanın milli təhlükəsizliyinə qarşı təhlükənin yaranması, həmçinin dünya birliyinə inteqrasiya və iqtisadi strategiya kimi məsələlər geniş işıqlandırılır. Heydər Əliyevin münaqişələri (Ermənistan–Azərbaycan, abxaz–gürcü, osetin–gürcü, erməni–gürcü, rus–çex) sülh yolu ilə tənzimləmək və millətlərarası

problemləri «Qafqaz dördlüyü» (Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan) çərçivəsində həll etmək təşəbbüsləri geniş spektrdə təsvir olunur.

Bununla əlaqədar, 1996-cı ildə prezidentlər Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze tərəfindən imzalanmış, nümunəyə çevrilmiş və dövlətlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq, etibar, dostluq və mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılması prioritetlərini müəyyən etmiş «Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında» Tbilisi Bəyannaməsi mühüm siyasi sənəd rolunu oynamışdır. Heydər Əliyev siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri qonşu Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan xalqının tarixi torpaqlarını işğal etmiş və bununla beynəlxalq hüquq normalarını və BMT konvensiyalarını kobud surətdə pozmuş Ermənistan tərəfindən süni surətdə ortaya atılmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə tənzimlənməsi olmuşdur. Erməni ekspansiyası Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20%-nin işğal olunması və 1 milyondan artıq insanın qaçqın vəziyyətinə düşməsi ilə nəticələnmişdir.

Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti, möhkəm iradəsi və qətiyyəti sayəsində enerji xətlərinin inşa olunması üzrə yeni və nəhəng beynəlxalq layihələr (Bakı–Supsa, Bakı–Novorossiysk, Bakı–Tbilisi–Ceyhan, Bakı–Tbilisi–Ərzurum) reallaşmış, Böyük İpək Yolunun bərpa edilməsi ideyası, TRASEKA Avrasiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin açılması və regionda sabitliyin, sülhün və təhlükəsizliyin təminatçısı rolunu oynamış bir çox digər iqtisadi təşəbbüslər həyata keçmişdir.

Heydər Əliyev «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının təşəbbüskarlarından biri olmuşdur ki, bu ideya dünya ictimaiyyəti tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmiş və bəyənilmişdir. Öz

siyasətində ümummilli lider Qafqaz xalqlarının milli-mənəvi inkişafına, həmçinin bu xalqların mədəniyyətlərinin və qədim ənənələrinin qarşılıqlı surətdə zənginləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Heydər Əliyevin böyük dünya dövlətlərinin diqqət mərkəzində olan «Vətənə sülh, regiona sülh, dünyaya sülh!» konsepsiyası Qafqaz regionunda sülhün açıq-aşkar təminatıdır. Bu gün Heydər Əliyev tərəfindən bu konsepsiya əsasında görülmüş tədbirlərin əhəmiyyətinin elmi surətdə araşdırılmasına obyektiv ehtiyac var.

Qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq, siyasi sabitlik, mehriban qonşuluq münasibətləri, millətlərarası münafişələrin sülh yolu ilə həll edilməsi, hüquqların qorunması və dövlətlərin ərazi bütövlüyü kimi prinsiplərə əsaslanan siyasət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyətində öz layiqli davamını tapmışdır. Bu kimi məsələlər həmçinin bu kitabda da kifayət qədər geniş və hərtərəfli şəkildə araşdırılır.

Dərslilik ali təhsil müəssisələrinin magistrləri, müəllimləri, alim və politoloqları, geosiyasi və beynəlxalq problemlərlə məşğul olan mütəxəssisləri, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müəllif haqqında:

İradə Hüseynova Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1985-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin əyani şöbəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmək üçün Elmi Şuranın qərarı ilə universitetdə saxlanılmışdır. Namizədlik və doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir. Doktorluq dis-

sertasiyası «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin formalaşmasında və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu» mövzusunda həsr edilmişdir. Hazırda Bakı Dövlət Universitetinin professorudur. O, Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi kimi yüksək fəxri ada layiq görülmüşdür.

İradə Hüseynova Azərbaycan elmini və təhsilini ABŞ, Fransa, Kanada, Bolqarıstan, Rusiya, Türkiyə, İtaliya, İsveç, Gürcüstan, Türkmənistan, Belarus və s. ölkələrdə keçirilmiş bir çox nüfuzlu beynəlxalq elmi simpoziumlarda və konfranslarda ləyaqətlə təmsil etmiş, orada ciddi elmi məruzələrlə çıxış etmişdir. İ. Hüseynovanın elmi tədqiqat əsərləri bir sıra sanballı xarici elmi nəşrlərdə çap olunmuşdur.

Professor İradə Hüseynova 150-yə yaxın elmi əsərin, o cümlədən Heydər Əliyevin siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinə həsr olunmuş dörd monoqrafiyanın – «Dövlətçilik naminə» (Bakı, 2001), «Müstəqilliyimizin təminatçısı» (Bakı, 2003), «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu» (Bakı, 2004), «Гейдар Алиев: от политического руководителя к общенациональному лидеру» (Баку, 2005), Qafqaz xalqlarının tarixinə dair ümumi kurs proqramının (Bakı, 1998), eyniadlı dərs vəsaitinin (Bakı, 1999), magistr hazırlığı üçün «Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi» (Bakı, 2003; Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) tədris proqramının, qafqazşünaslıq elminin inkişafına böyük töhfə olan «Qafqaz xalqlarının tarixi» (Bakı, 2006) adlı fundamental dərsliyin və «Qafqaz–tarixi ensiklopedik lüğət»in müəllifidir.

O, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Ekspert Şurasının üzvü, Rusiya Federasiyası Pedaqoji Akademiyasının və Nyu-York Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, həmçinin Azərbaycan

Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-metodik Şurası Rəyasət Heyətinin sədr müavini. 2006-cı ilin oktyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə İradə Hüseynova Azərbaycan–Belarus Respublikaları və Azərbaycan–Moskva şəhəri arasında hökumətlərarası komissiyaların üzvü təyin edilmişdir.

Azərbaycan milli mətbuatında səmərəli fəaliyyətinə, elmi-tarixi problemlər və siyasi-dövlətçilik mövzularında yaradıcılıq uğurlarına görə İradə Hüseynova «Azərbaycan bayrağı» və «Qızıl qələm» mükafatları ilə təltif edilmişdir. O, «Tarix. İnsan. Cəmiyyət» elmi-metodik jurnalının baş redaktorudur. İradə Hüseynova 2007-ci ildə Avropa Komissiyası TEMPUS Fərdi Səfərlər Qrantının qalibi olmuş və TEMPUS proqramı çərçivəsində elm, təhsil problemləri ilə bağlı İsveçdə keçirilən beynəlxalq konfransda elmi məruzə ilə çıxış etmişdir.

İradə Hüseynova Yeni Azərbaycan Partiyası Siyasi Şurasının üzvü, həmçinin Bakı Dövlət Universitetində Yeni Azərbaycan Partiyası Qadınlar Şurasının sədridir. 2000-ci ildə proporsional sistem üzrə Milli Məclisin deputatlığına namizədliyi irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamı ilə İradə Hüseynova Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin müavini təyin edilmişdir.

Ailəlidir, iki qızı var.

ИРАДА ГУСЕЙНОВА

ГЕЙДАР АЛИЕВ

И МИРНЫЙ ПРОЦЕСС НА КАВКАЗЕ

Учебник для высших учебных заведений

Баку, 2008

Р Е З Ю М Е

В представленном научно-исследовательском труде доктора исторических наук, профессора Ирады Гусейновой впервые в отечественной и мировой историографии в систематизированной и комплексной форме освещается общественно-политическая и государственная деятельность великого сына азербайджанского народа Гейдара Алиева, направленная на обеспечение мира, стабильности и безопасности на Кавказе.

Автор, опираясь на исторические факты и события, дает достоверную картину того, что было сделано общенациональным лидером Гейдаром Алиевым с целью урегулирования межнациональных конфликтов на Кавказе, создания конструктивного диалога и сотрудничества.

Использование метода комплексного подхода дает автору возможность раскрыть предпосылки, причины происходящих в регионе исторических событий после распада СССР и показать неопцени-

мую роль Гейдара Алиева в осуществлении мира на Кавказе.

Труд профессора Ирады Гусейновой с точки зрения актуальности, новизны и поставленной проблемы очень ценен и является весомым вкладом в развитие Алиевоведения и Кавказоведения. В нем подробно и объективно освещены общественно-политические, экономические и культурные перемены конца XX–начала XXI вв.; на фоне образования новых суверенных государств на Южном Кавказе Гейдар Алиев предстает как талантливый и мудрый политик, который строил отношения со всеми государствами мира и, в первую очередь, с соседними, на принципах толерантности, взаимного сотрудничества, взвешенного сбалансированного подхода, соблюдения всех норм международного права, признания территориальной целостности и т.д.

Гейдар Алиев оценивал существующий сепаратизм, этнический, политический и религиозный экстремизм на Кавказе как серьезный удар по безопасности региона и своей неустанной деятельностью в этой области делал все, чтобы мирные инициативы нашли свое реальное воплощение в практической жизни. В связи с этим возникает насущная необходимость в правильном осмыслении происходящих событий, глубококом научном анализе социально-экономического, политического положения народов региона и стремлений Гейдара Алиева обес-

печить мирный процесс на Кавказе. Необходимость такого подхода обусловлена титанической, широко-масштабной деятельностью Гейдара Алиева, выступавшего гарантом мира и стабильности в регионе.

Эта книга является первым фундаментальным учебником, в котором всесторонне, объективно и в систематизированной форме освещается исключительная роль Гейдара Алиева, выдвинувшего лозунг «Родине мир, региону мир, миру – мир!» и в реальном формате осуществлявшего свои планы по урегулированию мира и безопасности в этом регионе. Данный учебник написан на основе программы «Гейдар Алиев и мирный процесс на Кавказе», разработанной и изданной автором на азербайджанском, русском и английском языках в 2003 году.

Кавказ с его богатейшими природными ресурсами занимает выгодное географическое и геополитическое положение, соединяя Восток с Западом, важные транзитно-коммуникативные артерии.

Вместе с тем, проведенные Гейдаром Алиевым реформы способствовали развитию экономики, осуществлению крупных инвестиционных и международных проектов, которые, в свою очередь, явились залогом мира в этом регионе.

В учебнике широко освещены вопросы общественно-политического положения в регионе накануне распада СССР, репрессивные меры советской

империи против освободительного движения народов Кавказа, открытое военное вмешательство и агрессия соседней Армении против Азербайджана, посягательство на его территориальную целостность, причины и особенности конфликтов на Кавказе, непоколебимая борьба Гейдара Алиева против антинародных настроений, сепаратизма и экстремизма.

В результате освободительного движения народов Южного Кавказа Грузия (9 апреля 1991 года), Армения (21 сентября 1991 года), Азербайджан (18 октября 1991 года) провозгласили свою независимость, признанную международным сообществом.

В книге также показана деятельность Гейдара Алиева в области утверждения и укрепления суверенитета Азербайджанского государства, его заслуга в восстановлении национально-государственных атрибутов, которые сыграли большую роль в сохранении и упрочении независимости Азербайджана.

В учебнике широко освещены проблемы сотрудничества государств Южного Кавказа и субъектов Российской Федерации с Содружеством Независимых Государств, объективно раскрываются суть милитаристской политики Армении, направленная на расширение собственной территории за счет соседних государств, возникновение угрозы национальной безопасности Азербайджана, также иссле-

дуются вопросы создания свободной экономической зоны, последовательной интеграции государств Южного Кавказа в мировое сообщество.

Подробное изложение в данном научном исследовании находят инициативы Гейдара Алиева по урегулированию конфликтов мирным путем (армяно-азербайджанский, абхазо-грузинский, осетино-грузинский, армяно-грузинский, российско-чеченский, осетино-ингушский), решение межнациональных проблем в рамках «Кавказской четверки» (Азербайджан, Грузия, Армения, Российская Федерация).

Важное значение имела подписанная в марте 1996 г. президентами Гейдаром Алиевым и Эдуардом Шеварднадзе Тбилисская декларация «О мире, стабильности и безопасности в Кавказском регионе», сыгравшая значительную роль в решении региональных конфликтов мирным путем, установлении добрососедских отношений между государствами.

Урегулирование Нагорно-Гарабагского конфликта мирным путем явилось одним из приоритетных направлений политики Гейдара Алиева.

Благодаря непоколебимой воле, смелости, решительности и дальновидности Гейдара Алиева были осуществлены международные проекты Баку-Супса, Баку-Новороссийск, Баку-Тбилиси-Джейхан, Баку-Тбилиси-Эрзрум, реализована идея восстановления Великого Шелкового Пути, ТРАСЕКА

и др., которые стали гарантом стабильности мира и безопасности в регионе.

Гейдар Алиев был одним из инициаторов идеи «Общего Кавказского дома», которая была признана и одобрена международным сообществом. Добрососедские отношения между Азербайджаном и Грузией, наличие традиционного сотрудничества сыграли важную роль в культурной и социальной жизни грузин, живущих в Азербайджане, и азербайджанцев в Грузии.

В своей политике общенациональный лидер особое внимание уделял национально-духовному развитию, взаимообогащению культурных, исторических традиций народов Кавказа.

Находящаяся в центре внимания великих держав концепция Гейдара Алиева «Родине мир, региону мир, миру – мир!» является залогом мира в Кавказском регионе. На современном этапе приобретает большую актуальность объективное исследование значимости мероприятий, проведенных им на основе этой концепции.

Политика взаимовыгодного сотрудничества, региональной безопасности, добрососедских отношений, решение межнациональных конфликтов, четкое соблюдение всех требований и положений международного права, территориальной целостности находят свое достойное продолжение и в деятельности нынешнего Президента Азербайджанской

Республики Ильхама Алиева. Эти вопросы также достаточно подробно и всесторонне исследованы в данной книге.

Учебник предназначен для высших учебных заведений, преподавателей, ученых и политологов, магистров, специалистов, занимающихся геополитическими и международными проблемами, а также широкого круга читателей.

Об авторе

Ирада Гусейнова родилась в городе Баку. В 1985 году с отличием окончила очное отделение исторического факультета Бакинского государственного университета. Решением Ученого совета была оставлена на кафедре истории тюркских и кавказских народов для дальнейшей научно-педагогической работы в университете. Защитила кандидатскую, а затем и докторскую диссертации. Докторская диссертация была защищена на тему «Роль Гейдара Алиева в формировании и укреплении независимого Азербайджанского государства». В настоящее время является профессором Бакинского Государственного Университета, удостоена Почетного звания Заслуженного учителя Азербайджанской Республики.

Ирада Гусейнова достойно представляла азербайджанскую науку и образование на многих меж-

дународных научных симпозиумах и конференциях, проводившихся в США, Франции, Канаде, Швеции, Болгарии, России, Турции, Италии, Грузии, Туркменистане, Беларуси и других странах, на которых выступала с серьезными научными докладами. Научные исследования профессора И. Гусейновой опубликованы в ряде солидных зарубежных научных изданий.

К настоящему времени Ирада Гусейнова является автором свыше 150 научных трудов, в том числе четырех научных монографий, посвященных политической и государственной деятельности Гейдара Алиева – «Во имя государственности» (Баку, 2001 г.), «Гарант нашей независимости» (Баку, 2003 г.), «Основатель и созидатель Азербайджанского государства» (Баку, 2004 г.), «Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру» (Баку, 2005 г.).

Ирадой Гусейновой разработаны программа общего курса (1998 г.) и учебное пособие по истории народов Кавказа (1999 г.), учебная программа для подготовки магистров «Гейдар Алиев и мирный процесс на Кавказе» (2003 г.), опубликованная автором на азербайджанском, русском и английском языках.

Ирада Гусейнова – автор фундаментального учебника «История народов Кавказа» (Баку, 2006.), который является весомым вкладом в развитие Кавказоведения. В отчете Национальной Академии наук Азербайджанской Республики по итогам 2006

года данный труд Ирады Гусейновой был отмечен как самое важное научно-исследовательское достижение года.

Ирада Гусейнова является членом Экспертного совета Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики, а также действительным членом Педагогической академии Российской Федерации и Нью-Йоркской Академии наук. Она заместитель председателя Президиума научно-методического совета Министерства образования Азербайджанской Республики. В октябре 2006 года распоряжениями Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева назначена членом межгосударственной и межправительственной комиссий между Азербайджанской Республикой – Республикой Беларусь и Азербайджаном – городом Москвой.

За активные выступления в периодической печати по историческим, политико-государственным проблемам Ирада Гусейнова удостоена премий «Знамя Азербайджана» и «Золотое перо». Является главным редактором научно-методического журнала «История. Человек. Общество». В 2007 году И. Гусейнова выиграла индивидуальный грант Европейской комиссии ТЕМПУС и в рамках программы ТЕМПУС участвовала в международной конференции в Швеции, где выступила с научным докладом по проблемам развития образования и науки.

Ирада Гусейнова член руководящего органа – Политсовета правящей партии «Ени Азербайджан», председатель Женского Совета партии «Ени Азербайджан» в Бакинском государственном университете. В 2000-м году была выдвинута кандидатом в депутаты Милли меджлиса по пропорциональной системе.

Указом Президента Азербайджана Гейдара Алиева от 7 августа 2002 года назначена заместителем министра образования Азербайджанской Республики.

Замужем, имеет двух дочерей.

IRADA HUSEYNOVA

**HEYDAR ALIYEV
AND PEACE PROCESS IN CAUCASUS
Textbook for higher educational institutions,
Baku, 2008**

R E S U M E

In proposed textbook of the doctor of history, professor Irada Huseynova, public and political activities of the great son of Azerbaijan people Heydar Aliyev aimed at ensuring peace, stability and security in Caucasus are described in an integrated and systematized form for the first time in historical and social science of Azerbaijan.

Guided by historical facts and events, the author gives a real picture of what have been done by the national leader Heydar Aliyev for regulation of national conflicts in Caucasus.

The method of integrated approach allows the author to reveal preconditions and causes of historical events which took place in Caucasus after the collapse of the USSR and to show the invaluable role of Heydar Aliyev in realization of peace in Caucasus.

The textbook is intended for masters and teachers of higher educational institutions, scientists and political scientists, specialists involved in geopolitical and international problems, also for wide range of readers.

In the view of urgency of the problem and newness of conducted scientific researches, the textbook of professor İrada Hüseynova is a valuable contribution to the development of studies on Caucasus and Aliyev. The textbook describes public and political, economic and cultural transformations at the end of XX and in the beginning of XXI centuries in a realistic and detailed form. On the background of generation of new independent South-Caucasian states, Heydar Aliyev appears as a prominent statesman and political figure of world scale, who built relations with all states of the world and first of all with neighbors on the principles of tolerance, mutual cooperation, balanced approach, compliance with all norms of international law, recognition of territorial integrity of states.

Heydar Aliyev considered the existing separatism, ethnic, political and religious extremism in Caucasus as a serious danger against security of the region. With his multidimensional activities in the field of foreign policy he did everything to implement peace initiatives in practice. In this connection, an exigency arises for logical understanding of events going on, detailed scientific analysis of social-economic, political situation in the region, practical steps and initiatives taken by Heydar Aliyev for ensuring peace processes in Caucasus. The importance of such approach is substantiated by huge, large-scale activities of Heydar Aliyev who acted as a guarantor of peace and stability in the region.

The book «Heydar Aliyev and peace process in Caucasus» is the first fundamental text-book which objectively and systematically describes the exceptional role of Heydar

Aliyev who put forward an idea of «Peace to the country, peace to the region, peace to the world!» and implemented plans for regulation of peace and ensuring security in the region. The textbook is written on the basis of the program issued by the author in 2003 in Azeri, Russian and English languages and dedicated to 75-years anniversary of Heydar Aliyev.

Having rich natural resources, Caucasus occupies a favorable geographic and geopolitical position by joining the East and the West via transit-communication routes. Reforms undertaken by Heydar Aliyev contributed to significant development of economy not only in Azerbaijan. Implementation of huge international investment projects served as a guarantor of peace and stability in Caucasus.

The textbook gives analysis of public and political situation in Caucasus at the end of XX and in the beginning of XXI centuries, describes repressive measures taken by Soviet empire against liberation movement of Caucasian peoples, open military intervention and aggression of neighboring Armenia against sovereignty and territorial integrity of Azerbaijan Republic, the reasons and characteristic features of conflicts in Caucasus, determined struggle of Heydar Aliyev against anti-national spirit, separatism and extremism.

As a result of collapse of the USSR and commencement of national liberation movement, favorable preconditions arose for establishment of independent states in Caucasus. The book describes the activities of Heydar Aliyev aimed at ensuring independence of Azerbaijan state, restoring national-

state symbols which played an important role in retaining and strengthening the independence of Azerbaijan.

The textbook also elucidates the problems of cooperation between Southern Caucasus and subjects of Russian Federation in the format of Commonwealth of Independent States, supply of Armenia with arms by Russian Federation, arising of a danger against national security of Azerbaijan and Georgia, also economic strategy and integration to the world community. Initiatives of Heydar Aliyev for regulation of conflicts (Armenian and Azeri, Abkhazian and Georgian, Ossetian and Georgian, Armenian and Georgian, Russian and Chechen) by peaceful means and resolution of international problems within the framework of «Caucasian quartet» (Russian Federation, Georgia, Azerbaijan, Armenia) are described in wide spectrum in the book.

In this connection, Tbilisi Declaration «on peace, stability and security in Caucasian region», signed in 1996 by the Presidents Heydar Aliyev and Eduard Shevardnadze, which became exemplary and established the priorities for building mutual cooperation, trust, friendship and good-neighbor relations between states, became an important political document. One of the most important directions in the policy of Heydar Aliyev was a peaceful regulation of Garabagh conflict, artificially obtruded by Armenia, which occupied ancient lands of Azerbaijan people as a result of military aggression to the neighboring Republic of Azerbaijan and committed a gross violation of the norms of international law and UN conventions. Armenian expansion resulted in oc-

cupation of 20% of the territory of Azerbaijan Republic and more than 1 million people became refugees.

Due to far-sighted policy, firm will and decisiveness of Heydar Aliyev international projects on installation of energy pipelines (Baku-Supsa, Baku-Novorossiysk, Baku-Tbilisi-Jeyhan, Baku-Tbilisi-Erzurum) were implemented, the ideas of restoration of Great Silk Road, opening of Eurasian transport-communication corridor TRASECA and many other economic initiatives which became guarantors of stability, peace and security in the region were realized.

Heydar Aliyev was one of the initiators of the idea of creating «Common Caucasian House» which is appreciated and approved by international community. In his policy the national leader paid a particular attention to national and moral development, mutual enrichment of the cultures and ancient traditions of Caucasian peoples.

The concept of Heydar Aliyev «Peace to the Country, peace to the region, peace to the world!» which is in the focus of attention of great powers of the world is an obvious guarantor of peace in Caucasian region. Today there is an objective need for scientific study of the importance of activities undertaken by Heydar Aliyev on the basis of this concept.

The policy of mutually beneficial cooperation, political stability, good neighborhood relations, peaceful resolution of national conflicts, ensuring protection of rights and territorial integrity of states is continued in the activities of present President of Azerbaijan Republic İlham Aliyev. These issues are also investigated in the book in a rather detailed way.

About the author:

İrada Hüseynova was born in Baku. In 1985 she graduated from the faculty of history of internal department of Baku State University with honor. To continue her scientific-pedagogical studies, she was retained at the university by the decision of Academic council. Defended Ph.D. thesis and then doctoral thesis. Her doctoral thesis was dedicated to the topic «The role of Heydar Aliyev in formation and strengthening of independent Azerbaijan». At present she is the professor of Baku State University. She was awarded with a high title of Honored Teacher of Azerbaijan Republic.

İrada Hüseynova represented science and education of Azerbaijan in many international scientific symposiums and conferences conducted in the USA, France, Canada, Bulgaria, Russia, Turkey, Italy, Sweden, Georgia, Turkmenistan, Belarus and other countries, where she made serious scientific reports. Scientific studies of I.Hüseynova were published in a number of prestigious foreign publications.

Today, İrada Hüseynova is the author of 150 scientific works, including four monographs, dedicated to political and state activities of Heydar Aliyev – «In the name of statehood (Baku, 2001)», «Guarantor of our independence (Baku, 2003)», «Founder and Builder of Azerbaijan State (Baku, 2004)», «Heydar Aliyev – from political leader to national leader (Baku, 2005)».

İrada Hüseynova worked out the program of general course on the history of Caucasian peoples (Baku, 1998) and syllabus for masters titled «Heydar Aliyev and peace process

in Caucasus» (Baku, 2003) published in Azeri, Russian and English.

İrada Hüseynova is the author of fundamental textbook «History of Caucasian peoples (Baku, 2006) » which is a huge contribution to the development of Caucasian studies.

İrada Hüseynova is a member of Expert Body of Supreme Attestation Commission attached to President of Azerbaijan Republic, also full member of Pedagogical Academy of Russian Federation and New York Academy of Sciences. She is a deputy-chair of Presidium of Scientific-methodological council. In October of 2006 she was appointed the member of intergovernmental commissions between Azerbaijan- Republic of Belarus and Azerbaijan – Moscow by the decrees of President of Azerbaijan Republic İlham Aliyev.

For active reports in periodic press dedicated to historical, political-statehood problems, İrada Hüseynova was awarded with the prize «Banner of Azerbaijan» and «Golden pen». She is an editor-in-chief of scientific-methodological journal «History. Man. Society».

I.Hüseynova is a member of Political board of the leading party «Yeni Azərbaycan», chairwoman of Women's Council of the party «Yeni Azərbaycan» in BSU. In 2000 she was nominated as a candidate to deputy of National Assembly on a proportional system.

By the decree of President of Azerbaijan Republic Heydar Aliyev dated of August 7, 2002 she was appointed deputy-minister of education of Azerbaijan Republic. Married, has two daughters.

İRADA HUSSEYNOVA

**HEYDAR ALIYEV ET LE PROCESSUS
DE LA PAIX AU CAUCASE**

**Manuel pour des institutions de l'enseignement supérieur
à Bakou, 2008**

R É S U M É

Pour la première fois en science socio-historique azerbaïdjanaïse, l'activité socio-politique du Grand Homme politique, du fils éminent du peuple azerbaïdjanais Heydar Aliyev dirigée vers la sauvegarde de la paix, de la stabilité et de la sécurité au Caucase, est élucidée en tant du système complexe dans ce manuel du docteur en sciences historiques, professeur Mme Irada Husseynova.

L'auteur, en s'appuyant sur les faits et les événements historiques, représente une image authentique des accomplissements du leader nationale Heydar Aliyev visés au règlement des conflits ethniques dans le Caucase.

L'utilisation de la méthode de l'approche complexe donne à l'auteur la possibilité de découvrir les prémisses et les causes des événements historiques qui avaient eu lieu au Caucase après la désagrégation de l'URSS et de démontrer le rôle inappréciable de Heydar Aliyev dans la réalisation de la paix au Caucase.

Le manuel est adressé aux magistrats et aux professeurs des institutions de l'enseignement supérieur, aux scientifiques et

politologues, aux spécialistes traitant des problèmes géopolitiques et internationaux ainsi que au large spectre des lecteurs.

Du point de vue de l'actualité du problème posée et de la nouveauté des recherches scientifiques menées, le manuel du professeur Irada Husseynova est une contribution importante dans le développement de la Caucasologie et Alievologie. Dans ce manuel, les changements sociopolitiques, économiques et culturels de la fin du XXème et du début du XXIème siècles sont présentés d'une manière authentique et approfondie. Sur le fond de la formation de nouveaux États souverains au Caucase du Sud, Heydar Aliyev se présente en tant d'un homme d'État et d'un homme politique éminent sur le plan mondial qui avait construit des relations avec tous les États du monde, et en premier lieu, avec des États voisins, sur les principes de tolérance, de la coopération mutuelle, d'une approche réfléchie et équilibrée, du respect des toutes les prescriptions du droit international, de la reconnaissance d'e intégrité territoriale des États.

Heydar Aliyev considérait le séparatisme, l'extrémisme ethnique, politique et religieux existant au Caucase comme une attaque sérieuse à la sécurité de la région. Par son activité multilatérale dans le domaine de la politique extérieure, il a fait tout pour ce que les initiatives pacifiques se trouvent sa réalisation en vie pratique. En rapport avec cela, il surgit une urgente nécessité de l'interprétation logique des événements passés, de l'analyse scientifique profonde de la situation socio-économique et politique dans la région, des démarches pratiques et des initiatives de Heydar Aliyev visées sur la sauvegarde des processus de la paix au Caucase. La nécessité d'une approche pareille est

déterminée par de l'activité multilatérale titanesque de Heydar Aliyev qui avait joué le rôle du garant de la paix et de la stabilité dans la région.

Le livre « Heydar Aliyev et le processus de la paix au Caucase » est le premier manuel fondamental dans lequel, d'une manière objective et sous une forme systématisée, le rôle exclusif de Heydar Aliyev est éclairci. Il avait lancé un mot d'ordre : « La paix à la Patrie, la paix à la région, la paix au monde ! » et avait réalisé en vie des plans du règlement pacifique et de la sauvegarde de la sécurité dans la région. Le manuel est écrit en partant du programme du même nom publié par l'auteur en 2003 dans les langues azerbaïdjanaises, russes et anglaises et coïncidé à 75-ième anniversaire de Heydar Aliyev.

Le Caucase, possédant de ressources naturelles richissimes, occupe une position géographique et géopolitique favorable, en reliant l'Est avec l'Ouest au moyen des artères de communications transitaires. Des reformes opérées par Heydar Aliyev ont contribué au développement économique considérable non seulement en Azerbaïdjan. La réalisation de grands projets d'investissement internationaux est devenue le garant de la paix et de la stabilité dans la région caucasienne.

La situation sociopolitique au Caucase à la fin du XXème et au début du XXIème siècles est analysée dans le manuel ; sont exposées en détail les mesures répressives de l'empire soviétique contre le mouvement de libération des peuples caucasiens, une intervention militaire, ouverte et l'agression de l'Arménie voisine contre la souveraineté et l'intégrité territoriale de la République de l'Azerbaïdjan, les causes et la spécificité des con-

flits au Caucase, la lutte résolue de Heydar Aliyev contre les dispositions antipopulaires, le séparatisme et l'extrémisme.

A cause de la désagrégation de l'Union Soviétique et du mouvement de libération nationale commencé par suite, des conditions favorables avait été créées pour la formation des Etats Indépendants au Caucase. Ce livre représente l'activité de Heydar Aliyev visée au respect de la souveraineté de l'Etat d'Azerbaïdjan, à la reconstitution des attributs, des armoiries d'Etat nationales ayant jouées un grand rôle dans le maintien et la consolidation de l'indépendance de l'Azerbaïdjan.

Dans le manuel sont expliqués en détail les problèmes de la coopération du Caucase de Sud et des membres de la Fédération de la Russie dans le cadre de la Communauté des Etats Indépendants, de l'armement unilatérale de l'Arménie par la Fédération de la Russie, de l'apparition du danger pour l'indépendance de l'Azerbaïdjan et de la Géorgie, ainsi que la stratégie économique et l'intégration dans la communauté mondiale. Les initiatives de Heydar Aliyev sur le règlement pacifique des conflits (arméno-azerbaïdjanais, abkhazo-géorgien, ossetino-géorgien, arméno-géorgien, russo-tchéchène) et sur la résolution des problèmes ethniques dans le cadre de « Quatre Caucasiens » incorporant la Fédération de la Russie, la Géorgie, l'Azerbaïdjan et l'Arménie sont exposées en spectre étendu.

A cet égard, la Déclaration de Tbilissi nommée « Sur la Paix, la Stabilité et la Sécurité dans la région caucasienne » signée au mois de Mars, en 1996 par Présidents Heydar Aliyev et Edouard Chévardnadzé, est devenu le document politique important qui avait fait preuve de l'exemple et avait déterminé les

priorités dans l'établissement de la coopération mutuelle, de la confiance, de l'amitié et des relations de bon voisinage entre les États. Une des directions importantes de la politique de Heydar Aliyev était le règlement pacifique du conflit de Haut-Karabakh, artificiellement imposé par l'Arménie qui, au résultat de l'agression militaire en République de l'Azerbaïdjan voisine avait occupé d'anciens territoires historiquement appartenant au peuple azerbaïdjanais. De cette manière-là, l'Arménie avait brutalement foulé aux pieds les normes du droit international et des Conventions de l'ONU. L'expansion arménienne avait résulté en occupation de 20% du territoire de la République de l'Azerbaïdjan et avait mené au plus d'un million de réfugiés.

Grâce à la politique prévoyante, la volonté inébranlable et la fermeté de Heydar Aliyev les projets internationaux de constructions des conduites énergétiques, des pipe-lines (Bakou - Soupsa, Bakou - Novorossisk, Bakou - Tbilissi - Djeykhan, Bakou - Tbilissi - Erzéroum) avaient trouvé son incarnation, les idées de la restitution de la Grande Voie de Soie, de l'ouverture du corridor de transport et de communication TRACEKA ainsi que d'autres initiatives économiques avaient été réalisées, qui sont devenues des moyens garantis de la sauvegarde de la stabilité, de la paix et de la sécurité dans la région.

Heydar Aliyev était un des initiateurs de l'idée de la création de « Maison Caucasienne commune » qui avait été appréciée à sa juste valeur et approuvée par la communauté internationale. Dans sa politique, le leader national avait accordé une attention particulière au développement d'esprit nationale, à l'enrichissement mutuelle des cultures et aux traditions des peuples du Caucase formées depuis des temps immémoriaux.

La conception de Heydar Aliyev « La paix à la Patrie, la paix à la région, la paix au monde ! » étant au centre des préoccupations des grandes puissances, des grands États du monde est un gage évident de la paix dans la région caucasienne. Aujourd'hui il existe une nécessité objective en recherches scientifiques sur l'importance des mesures entreprises par Heydar Aliyev en partant de cette conception-là.

La politique de coopération mutuelle, de stabilité politique, des relations de bon voisinage, du règlement pacifique des conflits ethniques, de garantie de la protection juridique et de l'intégrité territoriale des États avaient trouvé sa digne continuation dans l'activité du Président actuel de la République de l'Azerbaïdjan İlham Aliyev. Ces questions-là sont aussi considérées assez en détail et sous tous les aspects dans ce livre.

Informations sur l'auteur :

Mme Irada Husseynova est née à Bakou. En 1985 elle est diplômée avec une mention excellente de faculté d'histoire à l'Université d'État de Bakou. Par décision du Conseil Scientifique et distribution du Ministère de l'Éducation de la République, elle continue ses activités scientifiques et pédagogiques à la chaire d'histoire des peuples caucasiens et turques. Elle soutient sa thèse de candidat es sciences (Ph.D) et sa thèse de doctorat par suite. A présent elle est Professeur à l'Université d'État de Bakou.

Irada Husseynova avait dignement présenté la science et l'éducation azerbaïdjanaise aux plusieurs symposiums et con-

férences internationaux ayant lieu aux États-Unis, en France, au Canada, en Bulgarie, en Russie, en Turquie, en Italie, en Suède, en Géorgie, au Turkménistan, au Biélorussie etc. où elle avait fait de considérables exposés scientifiques. Les recherches scientifiques de Professeur Irada Husseynova ont été publiées dans une série des éditions scientifiques étrangères réputées.

Pour le moment, Professeur Irada Husseynova est l'auteur de 150 travaux scientifiques, y compris 4 monographies consacrées à l'activité d'État et politique de Heydar Aliyev - « Au nom de la structure de l'État » (Bakou, 2001), « Garant de notre indépendance » (Bakou, 2003), « Fondateur et Créateur de l'État d'Azerbaïdjan » (Bakou, 2004), « Heydar Aliyev – du dirigeant politique au leader de toute la nation » (Bakou, 2005).

Professeur Irada Husseynova avait développé le programme du cours générale de l'histoire des peuples du Caucase, (Bakou, 1998), programme de formation des magistres « Heydar Aliyev et le processus de la paix au Caucase » (Bakou, 2003) publié dans les langues azerbaïdjanaises, russes et anglaises. Elle est l'auteur du matériel didactique « Histoire des peuples du Caucase » (Bakou, 1999) et du manuel fondamental du même nom » (Bakou, 2006) qui présentent une contribution importante au développement de l'histoire du Caucase.

Professeur Irada Husseynova est le membre du Conseil d'Experts à la Haute Commission de Classement (d'Attestation) auprès du Président de la République d'Azerbaïdjan, et aussi un membre actif à l'Académie Pédagogique de la Fédération de la Russie et de l'Académie des Sciences de New York. Elle est Vice-président au Présidium du Conseil Méthodologique et Sci-

entifique auprès du Ministère de l'Education de l'Azerbaïdjan. En octobre 2006, par les ordres du Président de la République de l'Azerbaïdjan İlham Aliyev, elle est nommée le membre des commissions intergouvernementales entre Azerbaïdjan, la République de la Biélorussie et la ville Moscou. Pour des interventions actives dans la presse périodique sur les problèmes historiques, politiques et d'État Irada Husseynova est honorée des primes « Drapeau d'Azerbaïdjan » et « Plume d'Or ». Elle est rédacteur en chef de la revue scientifique méthodologique « Histoire. Homme. Société ».

Mme Irada Husseynova est le membre du Conseil Politique du parti au pouvoir « Yeni/Nouveau/ Azerbaïdjan », le président du Conseil des Femmes du parti « Yeni Azerbaïdjan » à l'Université d'État de Bakou. En 2000 elle avait été proposée comme candidat au poste du député du Milli Medjlis d'après le système proportionnel.

Par le décret du Président de la République de l'Azerbaïdjan Heydar Aliyev, daté le 7 Août 2002 elle est nommée le Viceministre de l'Education de la République de l'Azerbaïdjan. Mme Irada Husseynova est mariée, elle a deux filles.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏRİN VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

I. MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (*aprel 1994– mart 2002-ci il*). Bakı, 1994–2002.
2. Müstəqil Azərbaycan 10 il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2002.
3. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Statistik məcmuə. Bakı, 1993–2003.
4. Seçkidən seçkiyə. 1995–2000-ci illər. Müstəqil Azərbaycan 10 il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2000.
5. Азербайджанская Республика в Содружестве Независимых Государств. Баку, 2001.
6. Статистический ежегодник южно-кавказских стран. Армения, Азербайджан, Грузия. Грузия, 2002.

II. ARXIV SƏNƏDLƏRİ

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin şəxsi Arxivi.
 - a) Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H. Ə. Əliyevin 1970–1972-ci illərdəki məruzə və çıxışlarının toplusu (xüsusi qovluq).
 - b) Sov. İKP MK-ya göndərilmiş və Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H. Ə. Əliyev tərəfindən imzalanmış, Azərbaycan KP MK bürosunun protokollarından çıxarışlar, məktublar, məlumatlar və teleqramlar; 1974–1978 və 1979–1982-ci illər (xüsusi qovluq).

- c) H. Ə. Əliyevin nitqləri, çıxışları, həmçinin onun iştirakı ilə keçirilən tədbirlər haqqında SİTA və digər KİV-də məlumatlar; 1980–1990-cı illər (xüsusi qovluq).
- ç) H. Ə. Əliyevin nitqləri və çıxışları; 1970–1980-ci illər (xüsusi qovluq).
- d) H. Ə. Əliyevin nitqləri və çıxışları; 1981–1990-cı illər (xüsusi qovluq).
- e) Rusiya Federasiyasının arxivlərində H. Ə. Əliyevin 1983-cü ilin iyunundan 1989-cu ilin aprelinə qədərki dövrdə fəaliyyətini əks etdirən sənədlərin surətləri (xüsusi qovluq).
- ə) Rusiya Federasiyasının İqtisadiyyat Arxivində H. Ə. Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən müşavirələrin protokollarının, sənədlər üzrə qətnamələrin surətləri; 1983–1987-ci illər (xüsusi qovluq).
- f) H. Ə. Əliyevin Sov. İKP qurultaylarında və plenumlarında çıxışları, keçmiş Sov. İKP MK arxivinin materialları; 1971–1989-cu illər (xüsusi qovluq).
- g) SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavininin katibliyinin Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyinə və digər KİV-ə çap edilmək üçün göndərdiyi H. Ə. Əliyevin çıxışlarının mətni; 1983–1985 və 1985–1986-cı illər (xüsusi qovluq).
- ğ) SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyevin imzaladığı SSRİ Nazirlər Sovetinin sərəncamları (1985-ci il).
- h) H. Ə. Əliyevin nitqləri, çıxışları, həmçinin onun iştirakı ilə keçirilən tədbirlər haqqında SİTA və digər KİV-də məlumatlar; 1991–2000-ci illər, I və II kitablar (xüsusi qovluq).
- x) SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyevin 1983–1985-ci illərdəki məruzə və çıxışlarının toplusu (xüsusi qovluq).
- ı) SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini H. Ə. Əliyev tərəfindən imzalanmış SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarları; 1985–1987-ci illər (xüsusi qovluq).

- 1) Rusiya Federasiyası Hökumətinin Arxiv materialları (xüsusi qovluq).
2. **Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatının Arxivi.**
1944-cü ilin yanvarından 2003-cü ilin yanvarınadək olan dövrdə H. Əliyevin fəaliyyətinə dair Dövlət arxivlərində saxlanılan sənədlərin surətləri (xüsusi qovluq).
3. **Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi.**
Fond 2941, siyahı 1, iş 152, 204, 206–209, 212, 215, 216, 218–225, 372, 373, 441–443.
4. **Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin arxivində saxlanan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarları.**
Fond 2941, siyahı 1a, iş 1, 236, 239, 240, 266, 287.
5. **Naxçıvan MR Ali Məclisinin Arxivi.**
Fond 1, siyahı 1, iş 0-2, 0-5, 0-6, 0-7, 0-8, 0-9, 0-11, 0-12, 0-13, 0-20, 0-26, 0-31, 0-34, 0-35, 0-36, 0-42, 0-44, 0-45, 0-54, 0-57, 0-02, 0-03.
Fond 1, siyahı 1a, iş 50.
6. **Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi.**
Fond 1, siyahı 56, iş 5.
Fond 1, siyahı 57, iş 24, 26, 32, 34, 58, 62, 68, 71, 73, 77, 81, 85, 89, 93, 95, 101, 104, 108, 114, 133, 146.
Fond 1, siyahı 58, iş 189, 196, 205, 218.
Fond 1, siyahı 59, iş 16, 22, 24, 33, 39, 42, 45, 48, 51, 54, 60, 73, 79, 88, 94, 105, 108, 114, 117, 123, 142, 145, 157, 158.
Fond 1, siyahı 60, iş 12, 21, 25, 28, 37, 59, 65, 68, 71, 77, 86, 92, 97, 103, 109, 135, 139, 146, 168.
Fond 1, siyahı 61, iş 17, 35, 122.
Fond 1, siyahı 62, iş 26, 29.
Fond 1, siyahı 63, iş 22, 23, 43.

- Fond 1, siyahı 64, iş 81, 91.
Fond 1, siyahı 66, iş 13.
Fond 1, siyahı 67, iş 27, 112.
Fond 1, siyahı 68, iş 90, 100, 103, 107.
Fond 1, siyahı 70, iş 28, 179.
7. **Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin cari Arxivi.**
8. **Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin cari Arxivi (xüsusi qovluq).**
9. **Təhsil Nazirliyinin Arxivi.**
Fond 2672, siyahı 11, iş 304-320.
Fond 2672, siyahı 13, iş 235.
10. **Rusiya Dövlət İqtisadiyyat Arxivi.**
Fond 40, siyahı 10, iş 6045.
Fond 467, siyahı 1, iş 10834.
Fond 4372, siyahı 67, iş 4568, 5297, 5299, 5300, 5301, 5302, 5304, 5305, 6145, 6146, 6147, 6149, 6151, 6153, 7260.
Fond 9538, siyahı 16, iş 5609, 5629, 6600.
Fond 9538, siyahı 1, iş 5064.
11. **Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivi (keçmiş Sov.İKP MK Arxivi).**
Fond 1, siyahı 7, iş 5.
Fond 2, siyahı 3, iş 187, 268, 270, 295, 298, 316, 319, 331, 353, 354, 392, 400, 403, 451, 452, 465, 468, 512, 513, 563, 570, 572, 586, 588, 610, 613.
Fond 2, siyahı 5, iş 243, 244, 245, 246.
Fond 5, siyahı 61, iş 15, 68, 211, 248.
Fond 5, siyahı 62, iş 6, 12, 33, 73, 179, 226, 240, 265.
Fond 5, siyahı 63, iş 45, 64, 70, 77, 79, 82, 142, 148, 258, 266, 289.
Fond 5, siyahı 64, iş 76, 118, 127, 128, 229, 231, 232, 234, 244, 249, 255, 272.

Fond 5, siyahı 66, iş 166, 353, 370, 375, 409.
 Fond 5, siyahı 67, iş 82, 117, 124, 172, 198, 325, 327, 328, 337, 340, 367.
 Fond 5, siyahı 68, iş 265, 289, 294, 335, 389, 411, 608, 923, 927, 929, 942, 956.
 Fond 5, siyahı 69, iş 313, 376, 506, 902, 914, 1001, 1002, 1013, 1014, 1016.
 Fond 5, siyahı 73, iş 180, 200, 210, 214, 380, 388, 571, 625, 656.
 Fond 5, siyahı 75, iş 137, 185, 342, 597, 612, 631, 652.
 Fond 5, siyahı 76, iş 164, 197, 215, 249, 477, 480, 486, 487, 488, 495, 501.
 Fond 5, siyahı 77, iş 96, 127, 144, 185, 357, 358, 359, 361, 363, 373, 374, 413.
 Fond 5, siyahı 84, iş 22, 26, 47, 60, 83, 89, 323.
 Fond 5, siyahı 88, iş 23, 51, 53, 65, 333, 440, 453, 482.
 Fond 89, siyahı 4, iş 5.
 Fond 89, siyahı 10, iş 42.

12. Rusiya Federasiyasının Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivi.

Fond 17, siyahı 105, siyahı 106, iş 1238-1250; 1263-1276.
 Fond 7523, siyahı 36, iş 534.
 Fond 7523, siyahı 72, iş 256.
 Fond 7523, siyahı 82, iş 11.
 Fond 7523, siyahı 102, iş 534.
 Fond 7523, siyahı 105, iş 151.
 Fond 7523, siyahı 115, iş 237.
 Fond 7523, siyahı 116, iş 329.
 Fond 7523, siyahı 132, iş 16.
 Fond 7523, siyahı 134, iş 244.

Fond 7523, siyahı 135, iş 40, 368, 513, 515.
 Fond 7523, siyahı 141, iş 19.
 Fond 7523, siyahı 143, iş 20, 302.
 Fond 7523, siyahı 144, iş 133.

III. DÖVRİ MƏTBUAT

Qəzetlər

«Aktual».
 «Azərbaycan».
 «Həyat».
 «Xalq qəzeti».
 «Kommunist».
 «Palitra».
 «Respublika».
 «Səs».
 «Şərq qapısı».
 «Vətən səsi».
 «Yeni Azərbaycan».

* * *

«Аргументы и факты».
 «Бакинский рабочий».
 «Вечерний Тбилиси».
 «Дагестанская правда».
 «Известия».
 «Комсомольская правда».
 «Московский комсомолец».
 «Независимая газета».
 «Политком. Ру».
 «Правда».
 «Свободная Грузия».
 «Советская Россия».

Jurnallar

«Ailə. Qadın. Uşaq».
 «Azərbaycan dünyası».
 «Azərbaycan MEA-nın xəbərləri».
 «Azərbaycan MEA-nın məruzələri».
 «Azərbaycanda Koreya mədəniyyəti».
 «Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri».
 «Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin bülleteni».
 «Dirçəliş-XXI əsr».
 «Dövlət idarəçiliyi, nəzəriyyə və təcrübə».
 «Elm və həyat».
 «Xəzər».
 «İpək yolu».
 «Capital».
 «Qoşa ulduz».
 «Tarix, insan və cəmiyyət».
 «Tarix və onun problemləri».
 «Təhsil».

* * *

«Вестник МГУ».
 «Возрождение-XXI век».
 «Деловой мир».
 «Диалог».
 «История СССР».
 «Кавказ».
 «Кавказоведение».
 «Кавказский вестник».
 «Кавказский обзор. Информационно-аналитический вестник».

«Кентавр».
 «Международная жизнь».
 «Народы Дагестана».
 «Национальные интересы».
 «Нефтегазовая вертикаль».
 «Отечественная история».
 «Полис».
 «Право выбора».
 «Российское аналитическое обозрение».
 «Свободная мысль».
 «Советская этнография».
 «Центральная Азия и Кавказ».
 «Экспресс-хроника».
 «Этно альманах».
 «Caucasica».
 «The Economist».
 «Transparent Elections».

IV. ÜMUMİ VƏ NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Sovet Azərbaycanı 50 ildə. Bakı, 1970.
2. Əliyev Heydər. Şəxsi mövqe. Bakı, 1994.
3. Əliyev Heydər. Müstəqillik yolu: seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997.
4. Əliyev Heydər. Müstəqillik yollarında. I-IV c. Bakı, 1997.
5. Əliyev Heydər. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. IV-V k. Bakı, 1997.
6. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. I-XXIV k. Bakı, 1997–2008.

7. **Əliyev Heydər.** Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr, üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Bakı, 2001.
8. **Əliyev Heydər.** Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002.
9. **Əliyev Heydər.** Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr olunmuş mərasimdə nitqi. // «Respublika» qəzeti, 18 oktyabr 2002.
10. **Əliyev Heydər.** 2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçal sahil terminalında Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlinin qoyulması mərasimində nitqi. // «Xalq qəzeti», 18 sentyabr 2002.
11. **Əliyev Heydər.** Biblioqrafik məlumat kitabı. Bakı, 2003.
12. **Алиев Гейдар.** Личная позиция. Баку, 1994.
13. **Алиев Гейдар.** Россия – великая страна. Баку, 1997.
14. **Алиев Гейдар.** Азербайджанская нефть в политике мира. Кн. IV–V. Баку, 1997–1998.
15. **Əliyev İlham.** Azərbaycan nefti dünya siyasətində. I–III k. Bakı, 1997–1998.
16. **Əliyev İlham.** Mən istənilən səviyyədə istənilən mübarizəyə hazıram. Bakı, 2001.
17. **Əliyev İlham.** Azərbaycanıma inanıram. Bakı, 2007.
18. **Əliyev İlham.** İnkişaf – məqsədimizdir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, məruzələr, fərmanlar. I k. Bakı, 2008.
19. **Алиев Ильхам.** Каспийская нефть Азербайджана. Москва, 2003.
20. **Abdullayev Ə.** Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, 1999.
21. **Abdullayev E.** Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı, 2004.
22. **Abdullayev V.** Müstəqilliyimizin strategiyası. Bakı, 2002.
23. **Abdullayev V.** Sülh və sabitlik prezidenti. Bakı, 2004.
24. **Axundova E.** Heydər Əliyev: şəxsiyyət və zaman. I–II h. Bakı, 2007.
25. **Aqəşova N.** Heydər Əliyev və Azərbaycan. Bakı, 2006.
26. **Alişanova M.** Heydər Əliyev iqtisadi müstəqilliyimizin banisidir. Bakı, 2006.
27. Avropa Şurası və Azərbaycan: sülh, əmin-amanlıq və demokratiya naminə. Bakı, 1997.
28. Azərbaycan–ABŞ: dostluq və tərəfdaşlıq yollarında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına işgüzar səfəri, 12–28 fevral 2000-ci il. Bakı, 2000.
29. Azərbaycan – ABŞ strateji tərəfdaşlığın yeni üfüqləri. // AR Prezidenti İ. Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına rəsmi səfəri. Bakı, 2006.
30. Azərbaycan BMT ailəsində. Bakı, 2000.
31. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. I–V c. Bakı, 1996–1999.
32. Azərbaycan – 2003. İnkişaf strategiyasında yeni mərhələ. Bakı, 2005.
33. Azərbaycan İslam Konfransı sıralarında: İslam Konfransı Təşkilatının Kasablanka (1994), Tehran (1997), Məkkə (2005) və Dakar (2008) zirvə görüşləri və Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 33-cü Bakı sessiyasının (2006) materialları əsasında. Bakı, 2008.
34. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan xüsusi cildi. Bakı, 2007.
35. Azərbaycan – 1993: anarxiyadan sabitliyə. Bakı, 2000.
36. Azərbaycan – 1994. Milli dövlətçilik sınaq qarşısında. I–II h. Bakı, 2002.
37. Azərbaycan–1995. Qarşıdurmadan milli həmrəyliyə. I–III h. Bakı, 2005.

* * *

38. Azərbaycan–Gürcüstan: dostluğumuzun təntənəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri. Bakı, 1996.
39. Azərbaycan: oktyabr 1994–mart 1995. Qəsd. Bakı, 1995.
40. Azərbaycan Prezidenti. Bakı, 2004.
41. Azərbaycan Respublikası: 1991–2001. Bakı, 2001.
42. Azərbaycan–Rusiya: dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Rusiyaya rəsmi səfəri. Bakı, 1997.
43. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV c. Bakı, 1980.
44. Azərbaycan tarixi. I h. Bakı, 1994.
45. Azərbaycan tarixi. IV–VII c. Bakı, 2000–2003.
46. Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələri. Bakı, 1998.
47. Azərbaycan–Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev: 1991–2001. I k. Bakı, 2002.
48. Azərbaycançılıq – birliyimizin əsasıdır. // 2001-ci il noyabrın 9–10-da Bakıda keçirilmiş Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında AR Prezidenti H. Əliyevin nitqi. Bakı, 2002.
49. Azərbaycanı dünyaya saydıran insan. Bakı, 1998.
50. Azərbaycanı yeni qələbələrə aparan lider. I k. Görüşlər, rəsmi qəbullar, müsahibələr və məqalələr. Bakı, 2004.
51. Azərbaycanın bu günü və gələcəyi. Bakı, 2003.
52. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Bakı, 1998.
53. **Bayramov Q.** Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. Bakı, 2004.
54. Birlikdə yeni əsrə doğru. // AR Prezidenti H. Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına rəsmi səfəri, 27 iyun–7 avqust 1997. Bakı, 1998.
55. Biz öz yurdumuza qayıdacağıq. Bakı, 1997.

56. **Budaqov B.** Heydər Əliyev fenomeni. Bakı, 2002.
57. **Camalov Y.** Heydər Əliyevin neft strategiyası davam edir. Əsrin müqaviləsi – 10. Bakı, 2004.
58. **Cəfərov N.** Azərbaycan: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə. Bakı, 2004.
59. Deportasiya. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. Bakı, 1998.
60. Dövlət idarəçiliyində varislik, novatorluq və dinamizm. İ. Əliyevin prezidentlik fəaliyyətinin xronikası: rəsmi qəbul və səfərlərinin icmal (2003–2006). Elmi red. R. Mehdiyev. Bakı, 2007.
61. Dünyanı heyran qoyan insan. Buraxılışına məsul R. Mehdiyev. Bakı, 2004.
62. Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX–XXI əsrlər). Bakı, 2003.
63. Ermənistan Respublikası: terrorizm – dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi (faktlar və rəqəmlər). Bakı, 2001.
64. **Əhmədov E.** Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və bəynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998.
65. **Əhmədov Ə.** Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişafının tükənməz mənbəyidir. // Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı, 2006.
66. **Əliyev A., Qasımov Ə., Qasımov N.** İpək Yolu bəşəriyyətin tərəqqi yoludur. Bakı, 1998.
67. **Əliyev C., Budaqov B.** Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: tarixi həqiqətin soyqırımı. Bakı, 2003.
68. **Əliyev Q.** Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. Bakı, 2003.
69. **Əliyeva N.** Heydər Əliyevin həyatı və vətənə xidmət nümunəsidir. // Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı, 2006.

70. Əlizadə M. Heydər Əliyev inamı və idrakı. Bakı, 2006.
71. Əlizadə M. Milli müdrikliyin Heydər Əliyev zirvəsi. Bakı, 2006.
72. Əsrin müqaviləsi. Bakı, 1996.
73. Hacıyev İ. Heydər Əliyev və milli yaddaşın bərpası. Bakı, 2003.
74. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. Bakı, 1994.
75. Heydər Əliyev və Azərbaycan nefti dünya siyasətində. I–V c. Bakı, 1997–2001.
76. Heydər Əliyev – 75. Bakı, 1998.
77. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.
78. Heydər Əliyev işığı – İpək Yolu. Bakı, 2000.
79. Heydər Əliyev və Gürcüstan. Bakı–Tbilisi, 2000.
80. Heydər Əliyev: Azərbaycan bütün azərbaycanlıların vətənidir. // Azərbaycanlıların ümumrusiya konqresində Heydər Əliyevin nitqi, 22 iyun 2000.
81. Heydər Əliyev işığı – İpək Yolu. Bakı, 2001.
82. Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində. I–II k. Bakı, 2001.
83. Heydər Əliyev və Şərq. I–V k. Bakı, 2002–2005.
84. Heydər Əliyev din və milli-mənəvi dəyərlər haqqında. // Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin bülleteni. 2002, №1 (3).
85. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Elmi red. R. Mehdiyev. Bakı, 2002.
86. Heydər Əliyev və Azərbaycan parlamenti. Bakı, 2003.
87. Heydər Əliyev dünyanın gözü ilə. Bakı, 2003.
88. Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. I Ümumrespublika Əliyevşünaslıq konfransının materialları. Elmi red. R. Mehdiyev. Bakı, 2003.
89. Heydər Əliyev – Ümummilli lider. Bakı, 2004.

90. Heydər Əliyev Fondu. Bakı, 2004–2005.
91. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı, 2005.
92. Heydər Əliyev: «Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranmasına yol verə bilmərik». // «Heydər Əliyev irsi». Bakı, 2006.
93. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycanın müasir inkişafında İlham Əliyev mərhələsi. // Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. 23–24 dekabr 2006.
94. Heydər Əliyev irsi: Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı, 2006.
95. «Heydər Əliyev və Azərbaycan strategiyası» mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. 11 dekabr 2006.
96. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq. Bakı, 2006.
97. Heydər Əliyev və Çağdaş Azərbaycan Dövlətçiliyi. İstanbul, 2007.
98. Heydər Əliyev və mədəniyyət: müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar. I–III c. Bakı, 2008.
99. Heydər Əliyev və qanunçuluq: nitqlər, fərmanlar, müsahibələr, bəyanatlar, müraciətlər, çıxışlar. I k. Bakı, 2008.
100. Heydər Əliyevin Bakıda keçirilən «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda beynəlxalq simpoziumdakı (9–11 dekabr 1998-ci il) nitqindən. // Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin bülleteni. 2002, №6.
101. Heydər Əliyevin yeni neft strategiyası: Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahı naminə. I–II h. Bakı, 2001.
102. Heydər F. Heydər Əliyev ideyalarının uğurlu davamı. // Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı, 2006.
103. Həsənlı C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə. Bakı, 1993.

104. **Həsənov Ə.** Azərbaycan və ATƏT. Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi Ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı, 1997.
105. **Həsənov Ə.** Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991–1996). Bakı, 1998.
106. **Həsənov Ə.** Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005.
107. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü. // «Dirçəliş – XXI əsr», 1999, №16.
108. **Hüseynova İ.** XX əsrdə Qafqaz xalqlarının milli azadlıq hərəkatı. İran məşrutə hərəkatına həsr olunmuş I Beynəlxalq konfransın materiallarının tezisləri (fars dilində). Təbriz, 1999.
109. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətinin inkişafı. // Bakı Dövlət Universitetinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1999.
110. **Hüseynova İ.** Naxçıvan demokratik inkişaf yolunda. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 75. // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Xüsusi buraxılışı. 1999.
111. **Hüseynova İ.** Qafqaz bölgəsində sülhün və sabitliyin möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu. // «Azərbaycan», 21 may 1998. // Heydər Əliyev işığı – İpək Yolu. Bakı, 2000.
112. **Hüseynova İ.** Dövlətçilik naminə. Bakı, 2001.
113. **Hüseynova İ.** Qafqazla bağlı vahid elmi mərkəz yaradılmalıdır. // «Palitra», 6–9 iyul 2001.
114. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyinin bu gününün və sabahının qarantıdır. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına müraciətinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2001.
115. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycan Respublikasının möhkəm təməli. // «Dirçəliş – XXI əsr». 2002, №54.
116. **Hüseynova İ.** Müasir dövrdə Qafqazda integrasiya prosesi: real durum, problemlər və perspektivlər... // «Azərbaycanın mühüm tədris və tədqiqat mərkəzi» məcmuəsi. Bakı, 2002.
117. **Hüseynova İ.** Qadın və siyasət. // «Dirçəliş – XXI əsr». 2002, №56.
118. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının 70–80-ci illərdə dinamik inkişafı. // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. 2002, №3-4.
119. **Hüseynova İ.** Tarixi proseslər, YAP və Heydər Əliyev düşüncəsi. // «Yeni Azərbaycan Partiyası – Azərbaycanın dünəni, bu günü və gələcəyi». Bakı, 2002.
120. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev zəkasından və qətiyyətinə pərvazlanan Yeni Azərbaycan Partiyası. // «Qələbə bizimlədir». Bakı, 2002.
121. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev–Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradıcısı və rəhbəridir. // «Tarix və onun problemləri». 2002, №4.
122. **Hüseynova İ.** Azərbaycan dövlətçiliyinin bu gününün və sabahının qarantı. // «Yeni Azərbaycan qurucusu». Bakı, 2002.
123. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyevin siyasi dövlətçilik fəaliyyətinin Moskva dövrü (1982–1990-cı illər) // Milli Elmlər Akademiyasının məruzələri. 2002, №5-6; «Xalqa bağışlanan ömür». Bakı, 2004.
124. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev və Azərbaycanda yeni cəmiyyət: siyasi, sosial və mədəni inkişaf problemləri. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh siyasəti. Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. // I Ümumrespublika Əliyevşünaslıq konfransının materialları. Bakı, 6 may 2003.

125. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu. Tarix e. d. dis. avtoreferatı: 07.00.02. Bakı, 2003.
126. **Hüseynova İ.** Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı, 2003.
127. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan. // «Heydər Əliyev və dilimiz, ədəbiyyatımız, tariximiz». Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 18–19 aprel 2003.
128. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycanda elmin və təhsilin inkişaf strategiyası Heydər Əliyev ideyaları işığında. // «Heydər Əliyev – müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu». Bakı, 2003.
129. **Hüseynova İ.** Qafqazda sülh prosesi və integrasiya beynəlxalq münasibətlər kontekstində. // Yeni Geostrategiya Münasibətlərdə Cənubi Qafqaz Regionunun Yeri. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, 22–23 may 2003.
130. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycanda iqtisadi inkişaf sürətinin artması və onun nəticələri. // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Xüsusi buraxılış. 2003, №1.
131. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Magistr hazırlığı üçün proqram (Azərbaycan, rus və ing. dillərində). Bakı, 2003.
132. **Hüseynova İ.** Əsl siyasət – konkret, real iş görməkdən ibarətdir. // «Dirçəliş – XXI əsr». 2003, №67–68.
133. **Hüseynova İ.** Müasir tariximizin mühüm mərhələsi. // «Aktual». Oktyabr, 2003.
134. **Hüseynova İ.** Nurlu insan. «Azərbaycan. Dövlət. Lider». Bakı, 2003, №1.
135. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu. // «Xalqa bağışlanan ömür». Bakı, 2004.
136. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, 2004.
137. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycan bu gün İlham Əliyevin liderliyi ilə xoşbəxt gələcəyə doğru irəliləyir. // «Böyük yolun davamçısı». Bakı, 2004.
138. **Hüseynova İ.** Tərəqqiyə gedən yol qurtuluşdan başlanır. // «Xalqa bağışlanan ömür». V k. Bakı, 2004.
139. **Hüseynova İ.** Ümummilli lider Heydər Əliyev irsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin milli sərvətidir // «Xalqa bağışlanan ömür». VIII k. Bakı, 2004.
140. **Hüseynova İ.** Müqəddəs və saf yolun davamçısı. // Xalq nəzarəti hər zaman xalqı ilə». Noyabr, 2004.
141. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycan bu gün İlham Əliyevin liderliyi ilə xoşbəxt gələcəyə doğru. // «Azərbaycanı yeni qələbələrə aparan lider», I k. Bakı, 2004.
142. **Hüseynova İ.** İlham Əliyev böyük öndərimizin siyasi kursunun layiqli davamçısıdır. // «Azərbaycanı yeni qələbələrə aparan lider», III k. Bakı, 2004.
143. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsilinin inkişafı. // «Heydər Əliyev və Azərbaycanda diplomatik kadrların hazırlanmasının aktual problemləri» elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2004.
144. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev irsi – əbədi milli sərvətimiz, böyük təcrübə məktəbidir. // «Heydər Əliyev ümummilli lider». Bakı, 2004; «Aktual» jurnalı. Fevral, 2004.
145. **Hüseynova İ.** Azərbaycanda Əliyevşünaslıq elminin təməli qoyuldu. // «Dirçəliş – XXI əsr». 2004, №71.

146. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə elm sahəsində çox gözəl ənənələr yaradılmışdır. // Respublika Gününə həsr olunmuş, aspirantların və gənc tədqiqatçıların elmi konfransının materialları. Bakı, 2004.
147. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycanda elmin və təhsilin inkişafı. // «Xalqa bağışlanan ömür», IV k. Bakı, 2004.
148. **Hüseynova İ.** Müstəqil Azərbaycanda sosial-iqtisadi siyasət. // «Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri» mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2004.
149. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev – müstəqil Azərbaycanda milli-mənəvi dirçəliş. // «Dirçəliş – XXI əsr». 2004, №74-75.
150. **Hüseynova İ.** İlham Əliyev və Azərbaycanın milli inkişaf strategiyası. // «Dirçəliş – XXI əsr». 2004, №80-81. // «Elm və həyat». 2005, №1-2.
151. **Hüseynova İ.** Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycanın milli sərvəti – Heydər Əliyev irsinin keşiyində. // «Xoşməramlı səfir». I k. Bakı, 2005.
152. **Hüseynova İ.** Uğurlarla zəngin bir il. Prezident İlham Əliyev ümummilli liderimizin siyasi kursunu müvəffəqiyyətlə davam etdirir. // «Azərbaycanı yeni qələbələrə aparan lider». Bakı, 2005.
153. **Hüseynova İ.** Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Heydər Əliyev irsi. // Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinə gəlməsinin 36-cı ildönümünə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Sumqayıt, 2005. // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məruzələri. LXI c., №1. Bakı, 2005. // «Dirçəliş – XXI əsr». 2005, №88-89. // «Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi». Bakı, 2005.
154. **Hüseynova İ.** Müstəqilliyimizin bərpası Heydər Əliyevin əzmkarlığının nəticəsidir. // «Zirvəyə aparan yol», «Müstəqillik şirin nemətdir». Bakı, 2005.
155. **Hüseynova İ.** Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində «Azərbaycan tarixi» fənninin tədrisi: mövcud vəziyyət, problemlər, perspektivlər. // «Tarix, insan və cəmiyyət». 2005, №1 (2).
156. **Hüseynova İ.** Ön söz: tarix və cəmiyyətin aktual problemləri. // «Tarix, insan və cəmiyyət». 2005, №1.
157. **Hüseynova İ.** Azərbaycan—Koreya elmi və mədəni əlaqələri yeni inkişaf mərhələsində. // «Azərbaycanda Koreya mədəniyyəti» jurnalı. 2005.
158. **Hüseynova İ.** Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti nəciblik və mərhəmət nümunəsidir. // «Dirçəliş – XXI əsr». 2005–2006, №94-95.
159. **Hüseynova İ.** Nəciblik və mərhəmət nümunəsi. // «Elm və həyat» jurnalı. 2006, №1-2.
160. **Hüseynova İ.** Birinci Türkoloji Qurultay və onun Azərbaycan xalqının mədəni inkişafında rolu. // I-ci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi konfransın tezisləri. Bakı. 23–25 may 2006. // «Türkologiya» Beynəlxalq elmi jurnalı. Bakı, 2006. // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, humanitar elmlər seriyası. 2006, №2.
161. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan elmi, təhsili yeni inkişaf mərhələsində. // Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı, 2006.
162. **Hüseynova İ.** Azərbaycan demokratik inkişaf yolunda. // «Dirçəliş – XXI əsr». 2006, №100-101.

163. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev – müstəqil Azərbaycanda milli-mənəvi dirçəliş və mədəni quruculuq. // Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinə gəlməsinin 37-ci ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Mingəçevir, 2006.
164. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev irsi və Qafqazda sülh prosesi: əsas prioritet istiqamətlər və perspektivlər... // «Dövlət idarəçiliyi, nəzəriyyə və təcrübə» jurnalı. 2006, №4 (16). // «Heydər Əliyev irsi və Azərbaycanın müasir inkişafında İlham Əliyev mərhələsi» Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. 23-24 dekabr 2006.
165. **Hüseynova İ.** Siyasi kurs: davamlılıq konsepsiyası. // «Dirçəliş – XXI əsr». 2007, №110-111.
166. **Hüseynova İ.** Azərbaycan təhsil siyasəti və gender problemi. // «Təhsil və gender», «Dirçəliş – XXI əsr». 2004, №78-79. // «Ailə. Qadın. Uşaq» jurnalı. 2007.
167. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev irsi və Qafqazda sülh prosesi: əsas prioritet istiqamətlər və perspektivlər. // «Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər». Beynəlxalq konfrans. I kitab. Bakı, 3-4 aprel 2007.
168. **Hüseynova İ.** Heritage of Heydar Aliyev and process of peace in the Caucasus: Basic priorities, directions and perspectives... (ingilis dilində) // «Heydar Aliyev and religious policy in Azerbaijan: realities and prospects» Beynəlxalq konfrans. II k. Bakı, 3-4 aprel 2007.
169. **Hüseynova İ.** Müstəqillik illərində təhsil: problemlər, perspektivlər. // «Capital» jurnalı. İyun, 2007.
170. **Hüseynova İ.** Azərbaycanda yüksəliş və tərəqqi yoluna çıxan partiya. «Yeni Azərbaycan Partiyası 15 il yüksəliş yolunda». Bakı, 2007.
171. **Hüseynova İ.** Dövlətin innovasiya inkişafında elmin rolu. // «İnnovasiya inkişafı: problemlər və nəticələr», Birinci beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2-3 noyabr 2007. // «Təhsil ocağı» elmi, metodiki və publisistik jurnalı. 2008, №1.
172. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev – hər bir vətəndaşa, hər bir ailəyə örnək olan dahi şəxsiyyət. // «Tarix, insan və cəmiyyət» jurnalı. 2007, №2. «Ailə. Qadın. Uşaq» jurnalı. 2008, №2. // «Qoşa ulduz» jurnalı. 2008, №8 (19).
173. **Hüseynova İ.** Azərbaycan Qafqazda lider dövlətdir. // «Dirçəliş – XXI əsr». 2007-2008, №118-119.
174. **Hüseynova İ.** Heydər Əliyev və Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin təşəkkülü. // BDU-nun ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümü münasibətilə tarix fakültəsi əməkdaşlarının elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2008.
175. Xalqa bağlı olan ömür. III-IV kitab. Bakı, 2004.
176. Xalqın böyük xilaskarı. // Məqalələr toplusu. Bakı, 2001.
177. **Xankişişiyev Ə.** Prezident Heydər Əliyev və onun siyasət məktəbi. Bakı, 1995.
178. **Xəlilov S.** Lider. Dövlət. Cəmiyyət. Bakı, 2001.
179. Xronologiya: Azərbaycan xalqının ulu öndəri Heydər Əliyev. Bakı, 2005.
180. **Xudiyev N.** Fenomen. Bakı, 2000.
181. **İbrahimov S., Əsgərov B.** Xilaskar. Bakı, 2002.
182. İqtisadiyyat və neft: Heydər Əliyev yeni neft strategiyasının reallaşmasında İlham Əliyevin xidmətləri. Bakı, 2004.

183. İlham Əliyev böyük siyasətdə: reallıqlar və perspektivlər. I k. Bakı, 1999.
184. İlham Əliyev bu günün və gələcəyin uğur faktorudur. Bakı, 2001.
185. İlham Əliyev: iqtibaslar və təhlil. Bakı, 2006.
186. İpək yolu. Beynəlxalq ictimai-siyasi jurnal. 1997, №1-2; 1998, №1-2,4; 2000, №1.
187. **İsmayilov İ.** Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri. Bakı, 1995.
188. XXI əsrə sülh körpüsü: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının İstanbul Zirvə görüşü ilə əlaqədar Türkiyəyə səfəri. 17–20 noyabr 1999. Bakı, 2000.
189. **Qaffarov T.** Azərbaycan tarixi: XX əsrin 80–90-cı illəri. Bakı, 1997.
190. **Qaffarov T.** Azərbaycan Respublikası: 1991–2001. Bakı, 2001.
191. **Qaffarov T.** Azərbaycan Respublikası: əsrə bərabər 10 il (1991–2000). Bakı, 2001.
192. Qafqaz: tarix, müasirlik və geosiyasi perspektivlər. Bakı, 1998.
193. Qanlı yanvar. Bakı, 1990.
194. **Qasımlı M.** Heydər Əliyev – istiqlalə gedən yol, 1969–1987-ci illər. Bakı, 2006.
195. Qayıdış. Bakı, 1996.
196. **Qəndilov S.** Müstəqillik illərinin düşüncələri. Bakı, 2006.
197. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). Bakı, 1995.
198. **Quliyev C.** Tarix, düşüncələr, mülahizələr, qeydlər (1953–2003). Bakı, 2004.
199. **Qurbanlı M.** Əsrə bərabər 10 il. Bakı, 2002.
200. **Qurbanlı M.** Heydər Əliyevin Müstəqil Azərbaycanı Beynəlxalq təşkilatlara inteqrasiya siyasəti. // Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı, 2006.
201. **Qurbanov R.** Qafqaz tarixi. Bakı, 2001.
202. Qurtuluş. Bakı, 1998.
203. Lissabon sammiti. Bakı, 1997.
204. **Mahmudov Y.** Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2003.
205. **Mahmudov Y., Şükürov K.** Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, 2005.
206. **Mehdiyev R.** Azərbaycana qarşı soyqırım gerçəklikləri. Bakı, 2000.
207. **Mehdiyev R.** Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı, 2000.
208. **Mehdiyev R.** Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı, 2001.
209. **Mehdiyev R.** Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə: məqalələr, çıxışlar, müsahibələr. I–II c. Bakı, 2006–2007.
210. **Mehdiyev R.** Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar. Bakı, 2006.
211. **Mehdiyev R.** Azərbaycan 2003–2008: realığa çevrilən qeyri-adi zaman. Bakı, 2008.
212. **Məhərrəmov A.** Bakı Dövlət Universitetinin dünya şöhrətli məzununu. Bakı, 2002.
213. **Məhərrəmov A.** Müasir Azərbaycan və qloballaşan dünyamız. // Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı, 2006.
214. **Məmmədov A.** Prezidentin imzası, prezidentin qayğısı. Bakı, 1998.
215. **Mirzəyev R.** Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövləti. Bakı, 1999.

216. **Mirzəyev R.** Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir neft emalı sənayesinin yaradıcısıdır. Bakı, 2001.
217. **Mirzəyev R.** Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası. Bakı, 1999.
218. **Mirzəzadə R.** Azərbaycanı dünyaya saydıran insan. Bakı, 1998.
219. **Mustafayev İ., Murtuzayev S.** İmam Şamil. Bakı, 1993.
220. Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər. // Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin bülleteni. 2002, №1 (3).
221. Naxçıvan Muxtar Respublikası (1969–1999). Bakı, 1999.
222. **Orucov H.** Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı, 2001.
223. **Paşazadə A.** Qafqazda islam. Bakı, 1991.
224. Prezident İlham Əliyev. // Buraxılışa məsul R. Mehdiyev. Bakı, 2004.
225. Prezident İlham Əliyev din və milli mənəvi dəyərlər haqqında. // Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin bülleteni. №9, 2004.
226. Prezident. Xronika (1993–1997). I k. Bakı, 1998.
227. Prezident İlham Əliyev və Azərbaycanda təhsilin inkişafı. 2003–2008. Bakı, 2008.
228. **Rəcəbli H.** Heydər Əliyev və tolerantlıq. // Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı, 2006.
229. **Rəhimzadə A.** Heydər Əliyev epoxası. // Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı, 2006.
230. **Seyidzadə D.** Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998.
231. **Səmədov A.** Azərbaycanın qurtuluş tarixi. II–III c. Bakı, 2002–2004.
232. **Sərdarov Z.** Heydər Əliyev və milli mübarizə tariximiz. Bakı, 2008.

233. **Sultanov O.** 80-ci illərin sonu–90-cı illərin əvvəlində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995.
234. Sülh və təhlükəsizlik naminə. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin NATO-nun 50 illik yubileyi ilə əlaqədar Amerika Birləşmiş Ştatlarına səfəri. 22–27 aprel 1999. Bakı, 2000.
235. Sülhə aparan yollar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına işgüzar səfəri. 1–14 aprel 2001. Bakı, 2001.
236. Ümummillli lider Heydər Əliyevin 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 2008.
237. Yeni Azərbaycan Partiyası Azərbaycanı müstəqillik yolunda inkişaf etdirməyə qadir bir partiyaadır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri zati-aliləri cənab Heydər Əliyevin Yeni Azərbaycan Partiyasının 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqdakı nitqi. Bakı, 2003.
238. **Zenkoviç N.** Heydər Əliyev. Tale yolları. Bakı, 2007.

* * *

239. **Аббасбейли А., Аббасбейли Э.** Гейдар Алиев и мировая политика. Баку, 1997.
240. **Аббасбейли А.** Политика России на Кавказе на пороге XXI века. Баку, 1999.
241. **Аббасбейли А., Гасанов А.** Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999.
242. **Абдулов Н.** Северокавказский регион России: геополитический анализ. // Науч. чтения. Ростов-на-Дону, 1999.
243. **Абдулатипов Р.** Парадоксы суверенитета. Москва, 1999.
244. **Абдулатипов Р.** Россия на пороге XXI века. Москва, 1999.

245. Абдуллазаде Ф. Гейдар Алиев. Политический портрет. Баку, 1998.
246. Абхазский узел. // Документы и материалы. Москва, 1995.
247. Азербайджанская Республика в Содружестве Независимых Государств. Баку, 2001.
248. Аккиева С. Развитие этнополитической ситуации в Кабардино-Балкарской Республике. Москва, 2002.
249. Аклаев А. Этнополитические конфликты до и после августа 1991 г. // Россия сегодня: трудные поиски свободы. Москва, 1993.
250. Акперов Б. Гейдар Алиев – основоположник и создатель национальной Конституции Азербайджана. Баку, 1998.
251. Алиев Дж., Будагов Б. Турки, азербайджанцы, армяне: геноцид исторической правды. Баку, 2003.
252. Алиев И. Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку, 1989.
253. Алиев И. Лжеистория – попытка оправдать агрессию. Баку, 2003.
254. Алиев Н. Нефтяная стратегия независимого Азербайджана. Баку, 2001.
255. Алиев Н. Нагорный Карабах: сепаратизм и легитимность выборов. // «Центральная Азия и Кавказ». 2005, №5 (41).
256. Андриянов В., Мираламов Г. Гейдар Алиев. Из серии «Жизнь замечательных людей». Москва, 2005.
257. Андриянов В., Мираламов Г. Ильхам Алиев. Из серии «Жизнь замечательных людей» Москва, 2007.
258. Амирбеков А., Щербакова Н. О характере миграционных процессов в Дагестане. // «Кавказский обзор». Информационно-аналитический вестник. №4, 2000.

259. Архипова Е. Границы между Азербайджаном, Грузией и Россией: советское наследие. // «Центральная Азия и Кавказ». 2005, №6 (42).
260. Ахундова Э. Гейдар Алиев: личность и эпоха. I–II ч. 2007.
261. Багратиони Д. История Грузии. Тбилиси, 1971.
262. Байбаков Н. От Сталина до Брежнева. Москва, 1998.
263. Балаев А. Азербайджанское национальное движение: от «Мусавата» до Народного фронта. Баку, 1992.
264. Белозеров В. Этническая карта Северного Кавказа. Москва, 2005.
265. Берже А. Чечня и чеченцы. Грозный, 1991.
266. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Москва, 2000.
267. Блищенко З., Солнцева М. Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX–начало XXI века). Москва, 2005.
268. Большая Советская энциклопедия. Москва, 1970.
269. Борлакова З. Депортация и репатриация карачаевского народа в 1943–1959 гг. // «Отечественная история». №1, 2005.
270. Бугай Н. К вопросу о депортации народов СССР в 30–40-х гг. // «История СССР». №6, 1989.
271. Ведомости Верховного Совета Республики Грузия. № 4, 1991.
272. Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990.
273. Велиханова Н. Размышления о переселении армян из Персии в наши области. Баку, 1990.
274. Верт Н. История советского государства. Москва, 1997.
275. Волкова Н. Основные демографические процессы. // Культура и быт Северного Кавказа. Москва, 1968.

276. Волкова Н. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII–нач. XX вв. Москва, 1974.
277. Вопросы истории народов Кавказа. Тбилиси, 1988.
278. Гейдар Алиев: политический портрет. // Международная конференция «Азербайджан–Украина». Харьков, 2003.
279. Гейдар Алиев открывает миру Азербайджан. Баку, 1997.
280. Гусейнова И. Программа курса «История народов Кавказа» (новый и новейший период). Баку, 1998.
281. Гусейнова И. История народов Кавказа (новый период). Учебное пособие. Баку, 1999.
282. Гусейнова И. Кавказ на пороге XXI века. Особая роль Г. Алиева в обеспечении мира в регионе. // «Возрождение – XXI век». 1998, №10.
283. Гусейнова И. За атмосферу мира на Кавказе. // «Бакинский рабочий», 5 июля 2001.
284. Гусейнова И. За мир и стабильность на Кавказе. // «Бакинский рабочий». 13 июля 2002.
285. Гусейнова И. Роль Г. Алиева в укреплении мира и стабильности в Кавказском регионе. // «Tarix və onun problemləri». 1998, №2.
286. Гусейнова И. Нахчыванский период политической деятельности Гейдара Алиева. // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materiallarının tezisləri. Баку, 1998.
287. Гусейнова И. Гейдар Алиев и Нахчыван: путь к демократии. // «Возрождение – XXI век». 1999, №18.
288. Гусейнова И. Независимое Азербайджанское государство и развитие сотрудничества на Кавказе. // Журнал «Caucasica» Тбилиси. 2001, №4.
289. Гусейнова И. Независимый Азербайджан и вопросы регионального сотрудничества на Кавказе. // Материалы Международной конференции кавказоведов. Тбилиси, 2002.
290. Гусейнова И. Азербайджан в системе межгосударственных отношений на Кавказе. // «Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin beynəlxalq və regional əhəmiyyəti» mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Баку, 2002.
291. Гусейнова И., Теймурова Н. Нефтепровод Баку–Тбилиси–Джейхан как фактор стабильности на Кавказе. // Beynəlxalq konfransın materialları. Баку, 2002.
292. Гусейнова И. Гейдар Алиев и мирный процесс на Кавказе. Программа по подготовке магистров (на азерб., рус. и англ. языках). Баку, 2003.
293. Гусейнова И. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, 2005.
294. Гусейнова И. Наследие Гейдара Алиева – национальное достояние Азербайджана. // Журнал «Azərbaycan dünyası – Мир Азербайджана». 2005, № 75.
295. Гусейнова И. Нам близка русская культура и ее духовность. // «Этноальманах», приложение к журналу «Этносфера». Москва. 2005, №1 (22).
296. Гусейнова И. История народов Кавказа. Баку, 2006.
297. Гусейнова И. Наследие Гейдара Алиева и мирный процесс на Кавказе: основной приоритет, направления и перспективы ... // «Tarix, insan və səmiiyyət». 2006, №3–4. // «Гейдар Алиев и религиозная политика в Азербайджане», Международная конференция. II к. Баку, 3–4 апреля 2007.
298. Гусейнова И. Роль азербайджанской женщины в развитии независимого Азербайджана. // Сборник материалов международной научной конференции «Женщины

- Туркменистана в золотом веке». Ашгабад, 2006; «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri». Bakı. 2006, №7.
299. Гусейнова И. Общий дом «Мирный Кавказ». // «Свободная Грузия». 24 мая 2000, №129.
 300. Гусейнова И. Наследие Гейдара Алиева и мирный процесс на Кавказе. // «Dünyəliş – XXI əsr». 2007, №106–107.
 301. Гусейнова И. К вопросу об исторических корнях идеи мира и ненасилия в исламском регионе. // Материалы конференции «Проблемы исследования и преподавания философии исламского региона в контексте мировой философии». Баку, 2008.
 302. Гусейнова И. Реальные достижения 15 лет и положительные перспективы (на англ. яз.). // «For the Harmony of Freedom, Democracy and Law». Baku. 2008, №1 (24).
 303. Гусейнова И. Развитие информационных технологий является приоритетным направлением государственной политики Азербайджана. // Сборник аналитических статей «Право выбора», 6-й выпуск. Баку, 2008. // Transparent Elections, «For the Harmony of Freedom, Democracy and Law». Апрель 2008, №04 (27).
 304. Гусейнова И. Гейдар Алиев и национально-духовные ценности азербайджанского народа. // «Dünyəliş – XXI əsr». 2008, №128–129.
 305. Гаджиев Ш. Азербайджан на пути к мировому сообществу. Киев, 2000.
 306. Гаджиев К. Геополитика Кавказа. Москва, 2003.
 307. Гаджиев К. Политология. Москва, 2005.
 308. Гакаев Д. Чеченский сценарий: авторы и исполнители. // «Российская газета». 6 июля 2002.
 309. Георгадзе М. Советская Грузия. Москва, 1989.
 310. Громыко А. В лабиринтах кремля. Москва, 1997.
 311. Гулиев Дж. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку, 1997.
 312. Гулузаде В. Лиссабонский саммит ОБСЕ – миф или реальность. // «Центральная Азия и Кавказ». 1999, № 2(3).
 313. Гусейнов Р. Азербайджанская Республика в зеркале полиэтничности: история, современное состояние, прогноз, рекомендации. // «Центральная Азия и Кавказ». 2000, №4.
 314. Гусейнова Х. Расширение Европы и Южный Кавказ. // «Центральная Азия и Кавказ». 2004, № 4 (34).
 315. Дарабади П. Геоистория Каспийского региона и геополитика современности. Баку, 2002.
 316. Дашдамиров А. Идеологические проблемы межкавказских отношений. Баку, 2001.
 317. Дегоев В. Большая игра на Кавказе. История и современность. Москва, 2003.
 318. Демографический ежегодник России. Москва, 1999.
 319. Джаримов А. Адыгея: от автономии к республике. Москва, 1995.
 320. Дзадзиев А. Этнодемографическая ситуация в Северной Осетии в межпереписной период 1989–2002 гг. // Бюллетень Центра социальных и гуманитарных исследований Владикавказского института управления и Владикавказского центра этнополитических исследований Института этнологии и антропологии РАН. №9, 2003.
 321. Дзадзиев А. Республика Северная Осетия. // На пути к переписи. Москва, 2003.
 322. Дипломатия мира: об итогах визитов Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в зарубежные страны в 1993–1997 гг. Баку, 1997.
 323. Дробижева Л. Духовная общность народов СССР. Историкосоциологический очерк межнациональных отношений. Москва, 1981.

324. **Дробижева Л.** Этнополитические конфликты. Причины и типология (конец 80-х–начало 90-х гг.). // Россия сегодня: трудные поиски свободы. Москва, 1993.
325. **Дробижева Л.** Этнические и административные границы: факторы стабильности и конфликтности. Москва, 1999.
326. **Дугин А.** Основы геополитики. Москва, 1997.
327. **Дуглас М. Джонсон.** О программе разрешения международных конфликтов. // «Кентавр–1992». Март–апрель.
328. **Жильцов С., Зонн И., Ушков А.** Геополитика Каспийского региона. Москва, 2003.
329. **Заплетин Г., Ширинзаде Г.** Русские в истории Азербайджана. Баку, 2008.
330. **Зенькович Н.** Гейдар Алиев. Зигзаги судьбы Москва, 2007.
331. **Здравомыслов А.** Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. Москва, 1999.
332. **Зурабашвили Г.** Южный Кавказ на пути к Европе. // «Центральная Азия и Кавказ». 2004, №4 (34).
333. **Иванов В.** Межнациональная напряженность в национальном аспекте. Москва, 1993.
334. Из истории взаимоотношений грузинского и осетинского народов. Тбилиси, 1991.
335. **Ильяшенко С.** Национальный характер миграции в Дагестане. // «Народы Дагестана». 2002, №3.
336. Ингушетия в цифрах. Статистический сборник. Назрань, 2001.
337. **Исмаилзаде Ф.** Мир в Нагорном Карабахе. Eurasia Net. 14 февраля 2006.
338. **Исмаилов А., Алиев Г.** Гейдар Алиев: философия национального достоинства. Баку, 1998.
339. **Исмаилов М.** Правда об армянской агрессии. Баку, 1996.
340. **Исмаилов Э., Полухов Э.** Противостояние «старых» и «новых» игроков на политической карте Кавказа. // «Центральная Азия и Кавказ». 2004, № 4 (34).
341. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990.
342. История Грузии. Тбилиси, 2001.
343. История Юго-Осетии в документах и материалах. Цхинвали, 1961.
344. **Кабузан С.** Население Северного Кавказа в XIX–XX вв. // Социально-политическая ситуация на Кавказе: история, современность, перспективы. Москва, 2001.
345. **Кавтарадзе С.** Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве. Москва, 2005.
346. **Каганский В.** Советское пространство: конструкция и деструкция. // Хрестоматия нового российского самосознания. Москва, 1995.
347. **Карагезов Р.** Коллективная память и «политика памяти» в странах Центрального Кавказа. // «Центральная Азия и Кавказ». 2005, № 6(42).
348. **Карагезов Р.** Метаморфозы коллективной памяти в России и на Центральном Кавказе. Баку, 2005.
349. **Качазнунни О.** Дашнакцутюн больше нечего делать. Баку, 1990.
350. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР. Документы и материалы. Баку, 1998.
351. **Кирилин И.** История международных отношений и

- внешней политики СССР. Москва, 1986.
352. **Кириченко Н.** Неокавказская экономика. // «Известия». 11 августа 1999.
 353. **Козлов В.** Национальности СССР. Москва, 1982.
 354. **Козлов В.** Историк и перестройка. // «Страницы истории КПСС». Москва, 1988.
 355. **Конопляник А.** Каспийская нефть на евразийском перекрестке. Москва, 1998.
 356. Конфликтная этничность и этнические конфликты. Москва, 1994.
 357. Конфликт в Нагорном Карабахе. Баку, 1990.
 358. **Копалиани Э., Квициани Д.** Кавказ в XX веке. Тбилиси, 2001.
 359. **Косиков И., Косикова Л.** Северный Кавказ. Москва, 1999.
 360. **Кочубей Ю.** ГУУАМ и равноправное региональное сотрудничество. // «Центральная Азия и Кавказ». 2002, № 2.
 361. Кремлевские будни Гейдара Алиева. Баку, 2007.
 362. **Лавров Л.** Этнография Кавказа. Ленинград, 1982.
 363. **Левицкий В.** О судьбах социализма в России. // «Свободная мысль». 1993, №1.
 364. **Либиг М.** Евразийский сухопутный мост – политическая альтернатива расширению НАТО. // «Российское аналитическое обозрение». 1997, №5.
 365. **Лукьянов Ф.** Поход за властью. // «Время новостей». 20 августа 2001.
 366. **Магомедов М.** Проблемы социально-экономического возрождения Чечни и перспективы ее развития. // «Центральная Азия и Кавказ». 2004, № 4 (34).
 367. **Максаков И.** Дагестан: ни война, ни мир в стране гор. //

- «Центральная Азия и Кавказ». 1998, №1.
368. **Мальшева Д.** Конфликты в развивающемся мире. Россия и СНГ. Москва, 1997.
 369. **Мамедзаде М.** Азербайджанское национальное движение. // «Хазар». 1991, №1.
 370. **Мансуров А.** Белые пятна истории и перестройка. Баку, 1990.
 371. **Маркедонов С.** Чеченский вызов: между войной и миром. // «Терроризм и политический экстремизм: вызовы и поиски адекватных ответов». Москва, 2002.
 372. **Маркедонов С.** Цветные революции – продолжение следует. // Политком. Ру. 24 ноября 2006.
 373. **Марченко Г.** Этнос как объект и субъект политики: социальные основы национальной политики. // «Вестник МГУ». 1997, №5.
 374. **Медведев А.** Грузия намерена вступить в СНГ. // «Независимая газета». 9 октября 1993.
 375. Межэтнические отношения и конфликты в постсоветских государствах. // Ежегодный доклад Сети Этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов. Москва, 1999.
 376. Международный ежегодник: политика и экономика. 1991.
 377. **Мекулов Д.** Адыгея: от автономии к суверенитету. Майкоп, 1997.
 378. **Меликашвили Л.** Грузия: районы возможных конфликтов. // «Центральная Азия и Кавказ». 2002, № 2.
 379. **Менташвили А.** Исторические предпосылки современного сепаратизма в Грузии. Тбилиси, 1998.
 380. **Меретуков М., Малых С., Аутлев М.** Сборник статей по истории Адыгеи. Майкоп, 1967.

381. Мехтиев А. Г. Алиев: вступление в СНГ отвечает интересам страны. // «Независимая газета». 14 октября 1993.
382. Миграция. Демографический энциклопедический словарь. Москва, 1985.
383. Мизиев И. Шаги к источникам этнической истории Центрального Кавказа. Нальчик, 1986.
384. Милованов Ю. Факторы развития сепаратизма в Северо-Кавказском регионе. Москва, 2003.
385. Мир Кавказа на рубеже столетий. // Материалы I заседания постоянно действующего «круглого стола» по проблемам Кавказа и роли культуры в преодолении кризиса. Москва, 2001.
386. Мнимые и реальные приоритеты держав на Каспии // «Нефтегазовая вертикаль». №1, 1999.
387. Москва торгует с Азербайджаном. // «Деловой мир». 14 октября 1993.
388. Мунчаев Ш. Политическая история России. Москва, 2004.
389. Нартов Н. Геополитика. Москва, 1999.
390. Население Еревана. Этносоциологические исследования. Ереван, 1986.
391. Национальное самосознание и национализм в Российской Федерации начала 90-х гг. Москва, 1994.
392. Неклесса А. «Третий Рим» или «третий мир». // «Глобальные сдвиги и национальная стратегия России». 1995, №1.
393. Никитин А. Миротворческие операции в СНГ. Москва, 1998.
394. Новая и новейшая история. Москва, 1990.
395. Овчинников В. Политические конфликты и кризисные

- ситуации. Москва, 2000.
396. Озеров М. Ильхам Алиев: я верю в мой Азербайджан. Москва, 2007.
397. Оруджев Г. Гейдар Алиев и национальная политика Азербайджана. Баку, 2001.
398. Паин Э., Попов А. Межэтнические конфликты в СССР. // «Советская этнография». 1990, №1.
399. Панарин А. Глобальное политическое прогнозирование. Москва, 2000.
400. Политическая оценка Совета Безопасности РФ обстоятельств вооруженного конфликта на территориях Северо-Осетинской и Ингушской Республик в октябре-ноябре 1992 г. // «Независимая газета». 23 марта 1994.
401. Постсоветские страны и финансовый кризис в России. Москва, 2000.
402. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества. (XIX–XXI вв.). Баку, 2002.
403. Пути мира на Северном Кавказе. Москва, 1999.
404. Республика Адыгея – 6 лет. Майкоп, 1997.
405. Решиев С. Возможные сценарии политики федерального центра в Чеченской Республике. Их последствия для юга России. // «Центральная Азия и Кавказ». 2005, №5 (41).
406. Российский статистический ежегодник. Москва, 2002.
407. Россия и Закавказье: поиски новой модели общения и развития в изменившемся мире. Москва, 1999.
408. Саква Р. Конец эпохи революций 1989–1991 гг. // «Полис». 1998, №5.
409. Салех бей. Армянство, Баку, 1994.

410. Самедзаде З. Этапы большого пути. Баку, 2004.
411. Сборник сведений о кавказских горцах. Москва, 1992.
412. «Северный Кавказ». 2002, №42.
413. Северный Кавказ: обетшалаа окраина империи. // «The Economist». 11 февраля 2005.
414. Семиряга М. Тайны сталинской дипломатии. Москва, 1992.
415. Сикевич З. Социология и психология межнациональных отношений. Москва, 1999.
416. СНГ: этнополитика против геополитики, причины распада СССР, создание суверенных государств. // «Диалог». 1993, №3.
417. Сорокин К. Геополитика современности и геостратегия России. Москва, 1996.
418. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. Москва, 1992.
419. «Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения». // ИС и ИЭА РАН. Вып. 2, ч. 1,2; вып. 10, 1992, 1993, 1995.
420. Статистические данные государств Содружества в январе-августе 1993 г. // «Деловой мир». 11–17 октября 1993.
421. Статистический ежегодник южнокавказских стран (Азербайджан, Грузия, Армения). Баку, 2000.
422. Страницы истории советского общества. Москва, 1989.
423. Страны СНГ в ВТО: проблемы и последствия. // «Финансовый директор». 10 октября 2006.
424. Стуруа Н. Вопросы новой и новейшей истории Грузии. Тбилиси, 1987.
425. Суверенитет и этническое самосознание: идеология и практика. // ИЭА РАН. Москва, 1996.
426. Султанов К. Пределы этноцентризма в полиэтническом обществе. // «Независимая газета». 29 июля 1997.
427. Тишков В. Этнические конфликты в контексте общества ведческих теорий. // «Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения». ИС и ИЭА РАН. Вып. 2, ч. 1, 1992.
428. Тишков В. О природе этнического конфликта. // «Свободная мысль». 1993, №4.
429. Тишков В., Беляева Е., Марченко Г. Чеченский кризис: аналитическое обозрение. Москва, 1995.
430. Тишков В. Вперед, назад или в никуда? // «Вестник миротворческой миссии на Северном Кавказе». Пятигорск. Вып. 2, 1998.
431. Толгунов Т. Кабардино-Балкария: религиозные институты в условиях политической нестабильности. // «Центральная Азия и Кавказ». 1999, №2 (3).
432. Трофимов В. Каспийский вопрос для России остается открытым. Москва, 2000.
433. Хаджебиеков Р. Республика Адыгея: проблемы реформирования общества (80–90-е годы). Майкоп, 1997.
434. Хаиндрава И. Грузия перед выбором – Грузия без выбора. // «Центральная Азия и Кавказ». 1998, №1.
435. Ханыху Р. Традиционная культура Северного Кавказа: вызовы времени. Майкоп, 1997.
436. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка. // Pro et Contra. 1997.
437. Хоперская Л. Факторы противостояния и выбор стратегии стабильности на Северном Кавказе. // «Центральная Азия и Кавказ». 2000, №3.

438. Хоперская Л., Харченко В. Республика Ингушетия: современная этнополитическая ситуация. // Информационно-аналитический сборник. Назрань. 2000, №9.
439. Хоштария-Броссе Э. История и современность. Абхазская проблема в конфликтологическом аспекте. Тбилиси, 1996.
440. Цыганов О. Ильхам Алиев: открытый мир. Москва, 2008.
441. Цуциев А. Осетино-ингушский конфликт, его предыстория и факторы развития. Москва, 1998.
442. Цуциев Б. Экономика и культура Северной Осетии. Орджоникидзе, 1967.
443. Цымбурский В. Народы между цивилизациями. // Pro et Contra. 1997.
444. Цымбурский В. А знамений времени не различаете. // Национальные интересы. 1998, №1.
445. Чавчавадзе И. Армянские ученые и вопиющие камни. Баку, 1990.
446. Чернявский С. Южный Кавказ в планах НАТО. // «Международная жизнь». Москва, 1998.
447. Чернявский С. Кавказский вектор Российской дипломатии. // «Центральная Азия и Кавказ». 2000, № 5.
448. Чернявский С. Новый путь Азербайджана. Москва, 2002.
449. Чечня и соседние республики. Северный Кавказ. Москва, 2002.
450. Чиковани Н. Единый Кавказ: исторически обусловленная реальность или политические иллюзии? // «Центральная Азия и Кавказ». 2005, №5 (41).
451. Численность и миграция населения РФ в 2001 г. Москва, 2002.

452. Чумалов М. Каспийская нефть и межнациональные отношения. Москва, 2000.
453. Шукюров И. Будапештский саммит. Баку, 1995.
454. Шукюров И. Дипломатия мира. Баку, 1997.
455. Эйвазов Дж. Безопасность Кавказа и стабильность развития Азербайджанской Республики. Баку, 2004.
456. Экспресс-хроника. Азербайджан. 1993, №39–43.
457. Этингер Я. Межнациональные конфликты в СНГ и международный опыт. // «Свободная мысль». 1993, №3.
458. Этнополитические конфликты. // Международные правовые аспекты и конституционные основы их разрешения. Тбилиси, 1997.

* * *

459. Aliyev Heydar. Steadfast position (ingilis dilində). Baku, 1994.
460. Aliyev Heydar. Azerbaijan oil in the world policy (ingilis dilində). Baku, 1997.
461. Aliyev Haydar. Dəyişməyən mevkə (türk dilində). Baku, 1994.
462. Heydər Əliyev və Gürcüstan (gürcü dilində). Bakı–Tbilisi, 2000.
463. Абдуллаев В. Президент миру та стабільності (ukrain dilində). Київ, 2005.
464. Azerbaijan in the family of the United Nations (ingilis dilində). Baku, 2000.
465. Hüseyn Adıgüzel. Zirve. Haydar Aliyevin həyatı (türk dilində). İstanbul, 2004.
466. Council of the Europe and Azerbaijan: for peace, security and democracy (ingilis dilində). Baku, 2001.
467. Церцвадзе Ф. Забытый геноцид (на англ. языке). Нью-Йорк, 2005.

M Ü N D Ə R İ C A T

*Elmi redaktordan***Əliyevşünaslığa və qafqazşünaslığa**

qiymətli töhfə.....3

Müəllifdən8**GİRİŞ**12**I FƏSİL****SSRİ-nin süqutu ərəfəsində****Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət**Sovet idarəetmə sisteminə böhran
və tənəzzülün başlanması37

Qafqaz xalqları və suverenlik meyillərinin güclənməsi.

Kremlin məsələyə münasibəti41

Milli münasibətlərdə gərginliyin artması49

Qafqazda və keçmiş SSRİ-nin digər müttəfiq, muxtar

respublikalarında etnik proseslərdə baş verən

dəyişikliklər54

Qafqaz xalqlarının milli azadlıq hərəkətlərinin

başlanması, milli azadlıq və

müstəqillik uğrunda mübarizəsi64

SSRİ rəhbərliyinin Qafqaz siyasəti:

etnik separatizmin qızışdırılması

və milli münaqişə ocaqlarının yaradılması74

II FƏSİL**Qafqaz xalqlarına qarşı Sovet imperiyasının
repressiv tədbirləri. Heydər Əliyevin
bu məsələlərə münasibəti və mövqeyi**Tbilisidə gürcü xalqının 9 aprel 1989-cu il tarixli
nümayişinin sovet hərbi maşınının köməyi ilə
qəddar şəkildə yatırılması89

Sovet imperiyasının rəhbərliyi tərəfindən

Bakıya qoşun yeridilməsi98

20 Yanvar 1990-cı il qanlı Bakı qırğını.

Azərbaycanda milli azadlıq hərəkətinə bağmaq cəhdləri ..103

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş faciənin dünyaya

çatdırılmasında Heydər Əliyevin rolu. Moskvadakı Azərbaycan

nümayəndəliyində Heydər Əliyevin 20 Yanvar Bakı qırğınına

pisləyən bəyanat verməsi, sovet rəhbərliyini ittiham etməsi

və bu bəyanatın tarixi əhəmiyyəti108

Heydər Əliyevin Sov. İKP sıralarından istefa verməsinin

səbəbləri, onun sovet rəhbərliyinin yeritdiyi

etnik separatizm siyasətinə etirazı115

III FƏSİL**Ermənistanın****Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü.****Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələr**

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində

Ermənistanda millətçiliyin və separatizmin güclənməsi121

«Daşnaksütyun» partiyasının yenidən canlanması: ərazi iddiaları və «milli müqəddərat» müstəvisində separatizmin dəstəklənməsi	124
Bədnam «Ocaq» əsərinin erməni millətçiliyinin qızıqdırılmasında rolu.....	131
Yerevanda «Qarabağ» komitəsinin və Dağlıq Qarabağda «Krunk» təşkilatının (1987) yaradılması. Dağlıq Qarabağda «Miatsum» («Birləşmə») millətçi hərəkatının başlanması (8 fevral 1988).....	134
Ermənistan tərəfindən qızıqdırılan və hərbi yardımla dəstəklənən Qarabağ münaqişəsinin Ermənistan və Azərbaycan arasında elan olunmamış müharibəyə çevrilməsi (fevral 1988-ci ildən)	137
Azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağdan çıxarılması	139
Dağlıq Qarabağ ətrafındakı rayonların rus hərbi maşınının fəal yardımı ilə Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən işğalı	141
Xocalı soyqırımı (26 fevral 1992)	143
Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə ATƏT-in Minsk qrupunun (iyun, 1992) yaradılması, onun fəaliyyəti	147
Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq problemə çevrilməsi	152
Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəş- kəsə (12 may 1994) nail olunması	155
Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli istiqamətində Heydər Əliyevin fəaliyyəti	157
ATƏT-in Lissabon sammitində (1996, dekabr) Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həlli prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi	161

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan ABŞ, Fransa və Rusiya Federasiyasının fəaliyyəti	164
---	-----

IV FƏSİL

Qafqazda suveren dövlətlərin yaranması

Qafqaz xalqlarının suverenlik və müstəqillik uğrunda mübarizəsinin nəticələri	169
Cənubi Qafqazda müstəqil, suveren dövlətlərin yaranması. Müstəqil Gürcüstanın (9 aprel 1991), Ermənistan Respublikasının (21 sentyabr 1991) və Azərbaycan Respublikasının (18 oktyabr 1991) elan olunması, onların müstəqilliyinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınması	171
<i>Gürcüstan</i>	171
<i>Ermənistan</i>	174
<i>Azərbaycan</i>	180
«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyası»nın (18 oktyabr 1991) qəbul edilməsi	186
Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin müstəqillik uğrunda mübarizəsi, Naxçıvanda milli dövlətçilik atributlarının (üçrəngli bayraq) bərpası (17 noyabr 1990). Naxçıvan MR-in SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərar	191

Rusiya Federasiyası tərkibində Şimali Qafqaz respublikalarının statusunun yüksəldilməsi	197
<i>Çeçenistan Respublikası</i>	197
<i>Kabarda-Balkar Respublikası</i>	207
<i>Adıge Respublikası</i>	211
<i>İnquş Respublikası</i>	214
<i>Şimali Osetiya-Alaniya Respublikası</i>	216
<i>Qaraçay-Çerkəz Respublikası</i>	218
<i>Dağıstan Respublikası</i>	219
Şimali Qafqazdakı muxtar qurumların	
Rusiya Federasiyası ilə münasibətləri	221

V FƏSİL

Cənubi Qafqaz dövlətləri və Müstəqil Dövlətlər Birliyi

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (8 dekabr 1991) yaradılması.	
Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus prezidentlərinin MDB-nin yaradılmasına dair «Belovejsk sazişi» və SSRİ-nin süqutu	229
Ermənistanın MDB-yə daxil olması	231
Gürcüstan və Azərbaycanın MDB-yə daxil olmaq məsələsinə ehtiyatla yanaşmalarının səbəbləri	235
Gürcüstan və Azərbaycanda siyasi hakimiyyətdə böhran	238
Eduard Şevardnadzenin Gürcüstanda, Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışları	245

Azərbaycanın (sentyabr, 1993) və Gürcüstanın (dekabr, 1993) MDB-yə daxil olmaları	254
Rusiya Federasiyasının birtərəfli qaydada MDB üzvü olan Ermənistanı sürətlə silahlandırmasının Azərbaycanın və Gürcüstanın milli təhlükəsizliyi üçün təhlükə doğurması	259
MDB-nin siyasi birlik funksiyasının özünü doğrultmaması və iqtisadi təşkilat statusuna keçid cəhdləri	265
MDB və azad iqtisadi zonanın yaradılması məsələsi	269
MDB və Cənubi Qafqaz dövlətlərinin iqtisadi və mədəni integrasiya problemləri	273

VI FƏSİL

Qafqazda etnik münaqişələr. Heydər Əliyevin münaqişələrin həlli istiqamətində fəaliyyəti və rolu

SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqazda millətlərarası və etnik zəmində qarşıdurmalar	289
Qafqazda etnik münaqişələr, ərazi iddiaları və «milli müqəddəratı təyin etmə» problemi	301
Ermənistanın Azərbaycana və Gürcüstana qarşı ərazi iddiaları	304
Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya və «Çeçen problemi»nin həlli məsələsində «Qafqaz dördlüyü» (Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan) prezidentlərinin söyləri	311

Qafqazda, o cümlədən Cənubi Qafqazda sülhün, sabitliyin təmin olunmasında və etnik münaqişələrin aradan qaldırılmasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin rolu317

VII FƏSİL

Heydər Əliyev və Qafqazda daxili dialoqun yaranması

1996-cı il martın 8-də
Azərbaycan və Gürcüstan prezidentləri tərəfindən
«Tbilisi Bəyannaməsi»nin imzalanması325
«Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında»
Azərbaycan–Gürcüstan Bəyannaməsi dinc və sabit Qafqaz
uğrunda hərəkətdə ilk uğurlu addım kimi327
«Ümumi Qafqaz evi»nin təməlini qoyan, əməkdaşlıq
və daxili dialoqun başlanğıcı olan tarixi sənəd kimi
«Tbilisi Bəyannaməsi»nin əhəmiyyəti331
«Prezident Heydər Əliyev Qafqazda sülh təşəbbüsünü
dəstəkləyən ilk dövlət başçısıdır» (E. Şevardnadze)
həqiqətinin əsas aspektləri334
Heydər Əliyev və Qafqazda etnik münaqişələrin, o
cümlədən Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq
Qarabağ uğrunda Ermənistan tərəfindən süni surətdə
qızıqdırılan elan olunmamış müharibənin, həmçinin
gürcü–abxaz, gürcü–osetin, çeçen–rus münaqişələrinin
sülh yolu ilə həlli istiqamətində
Heydər Əliyevin təşəbbüsləri338

VIII FƏSİL

Heydər Əliyev və «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının inkişafı

Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi»
ideyasının məzmunu və mahiyyəti349
Qafqazda sülhün, sabitliyin qorunmasını
şərtləndirən amillər354
Qafqazda sülh və iqtisadi, mədəni integrasiya359
TRASEKA proqramı və onun perspektivləri368
«Əsrin müqaviləsi» (Bakı ş. 20 sentyabr 1994)
və Qafqazda sülh problemi374
Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə prezidentləri və ABŞ-ın
Energetika nazirinin iştirakı ilə Bakı–Tbilisi–Ceyhan
əsas ixrac neft kəmərinin tikintisinin təməlinin
(Bakı ş. 18 sentyabr 2002) qoyulması378
Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihəsinin
reallaşması yolunda aparılan işlər383
Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri,
Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri layihələri Qafqazda
təhlükəsizliyin, sülhün, sabitliyin təminatı kimi386
Ermənistanın beynəlxalq layihələrdən kənarda qalması
onun yeritdiyi militarist siyasətin, terroru və
separatizmi dəstəkləməsinin nəticəsi kimi391
Rusiya Federasiyası tərəfindən Ermənistanın
süretlə silahlandırılması «Ümumi Qafqaz evi»nin
yaranması yolunda əsas maneələrdən biri kimi397

Heydər Əliyevin «Ümumi Qafqaz evi» ideyasının beynəlxalq səviyyədə dəstəklənməsi və müdafiə olunması	401
Qafqaz bölgəsində və dünyada sülhün qorunması naminə Azərbaycan və Gürcüstanın beynəlxalq antiterror koalisiyasında iştirakı və onların antiterror əməliyyatını dəstəkləməsi	404

IX FƏSİL

Azərbaycan–Gürcüstan münasibətlərinin möhkəmlənməsində Heydər Əliyev amili

Azərbaycan–Gürcüstan münasibətləri tarix və müasirlik kontekstində.....	413
Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstanın münasibətləri strateji müttəfiqlik müstəvisində	420
Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında imzalanan sosial, iqtisadi, mədəni, hərbi sahədə əməkdaşlığa dair saziş və müqavilələr haqqında.....	427
Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze arasında dostluğun və ənənəvi əməkdaşlığın Qafqazda sabitliyin möhkəmləndirilməsi sahəsində rolu.....	436

X FƏSİL

Qafqazda sülh və əməkdaşlığın inkışafında Heydər Əliyevin xidmətləri

«Tbilisi Bəyannaməsi»ndən (8 mart 1996) «Bakı Bəyannaməsi»nədək (7-8 sentyabr 1998)	447
--	-----

ATƏT-in Zirvə toplantısında Heydər Əliyev tərəfindən «Cənubi Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq Paktı»nın (İstanbul, dekabr 1999) yaradılması ilə bağlı təşəbbüsün irəli sürülməsi, onun sammit iştirakçıları tərəfindən müdafiə olunması	451
Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında Azərbaycan–Rusiya münasibətlərinin rolu	455
Qafqazda dövlətlərarası və millətlərarası əməkdaşlığın inkışafında Heydər Əliyevin rolu.....	471
«Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair Saziş» və «Bakı Bəyannaməsi»nin (7-8 sentyabr 1998-ci il, Bakı ş.) Qafqaz dövlətlərinin bir-biri ilə, həmçinin Qafqazın Avropa və Asiya dövlətləri ilə iqtisadi və mədəni əməkdaşlığına xidmət etməsi	483
Heydər Əliyevin Qafqazda və bölgədə sülh uğrunda apardığı məqsədyönlü fəaliyyətə görə Türkiyə Cümhuriyyətinin Beynəlxalq Atatürk Sülh mükafatına layiq görülməsi (Ankara, 1 noyabr 1999)	487
Heydər Əliyevin türk-müsəlman sivilizasiyasını təmsil edən böyük dövlət xadimi kimi Rusiyanın «Martin» nəşriyyatının tərtib etdiyi bibliografik kitabda Cənubi Qafqazın ən yüksək reytingə malik lideri olması faktının etiraf edilməsi (23 yanvar 2003)	489

XI FƏSİL

Böyük İpək Yolunun bərpasında Heydər Əliyevin rolu

Böyük İpək Yolu tarix və müasirlik kontekstində	495
---	-----

«Böyük İpək Yolu keçmişdən başlasa da, gələcəyə gedən yoldur. O, xalqlarımızı firavanlığa və tərəqqiyə gətirib çıxaracaqdır» (Heydər Əliyev) müddəasının gerçəkləşdirilməsi, reallıqlar, perspektivlər	501
TRASEKA proqramı və	
Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizi.....	511
Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə 32 dövlət və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakıda (7-8 sentyabr 1998) beynəlxalq konfransın keçirilməsi. Onun qəbul etdiyi əsas qərarlar, «Bakı Bəyannaməsi»nin tarixi əhəmiyyəti.....	520
Böyük İpək Yolu və	
Qafqazda iqtisadi integrasiya problemləri	526
Qafqazda azad iqtisadi zonanın yaradılması ideyası, onun gələcək perspektivləri	531

XII FƏSİL

Heydər Əliyev və Qafqazda milli-mənəvi dəyərlərin inkişafı. «İslam sivilizasiyası Qafqazda» beynəlxalq simpoziumu

Qafqaz müxtəlif dini konfessiyaların, müxtəlif milli-mənəvi dəyərlərin qovuşduğu unikal region kimi	541
Qafqazda islam «təməlciliyi»:	
tarix və müasirlik, uydurmalar və reallıqlar	551
Bakıda «Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər» mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfrans və Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayı (oktyabr, 1998), onların əhəmiyyəti	559

Qafqazda islam sivilizasiyasına dair beynəlxalq Bakı simpoziumu (dekabr, 1998): islam dəyərləri və milli-mənəvi tərəqqi problemi	566
Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsinə dair bəyanatı (13 avqust 2001-ci il), onun tarixi və praktiki əhəmiyyəti	572
Nəticə.....	577

Xülasə

İradə Hüseynova

Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi

Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2008.584

Резюме

Ирада Гусейнова

Гейдар Алиев и мирный процесс на Кавказе

Учебник для высших учебных

заведений. Баку, 2008.591

Resume

Irada Huseynova

Heydar Aliyev

and peace process in Caucasus

Textbook for masters of higher

educational institutions. Baku 2008.601

Resume

İrada Husseynova

Heydar Aliyev et le processus

de la paix au Caucase

Manuel pour les magistres

des institutions de l'enseignement supérieur

à Bakou, 2008.608

İstifadə olunmuş mənbələrin

və ədəbiyyatın siyahısı616

İradə Mehtiqlu qızı Hüseynova

tarix elmləri doktoru, professor

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ QAFQAZDA SÜLH PROSESİ

Ali məktəblər üçün dərslik

Nəşriyyatın direktoru	<i>E.A.Əliyev</i>
Mətbəənin direktoru	<i>S.O.Mustafayev</i>
Dizayn:	<i>Sona Qələndərli</i> <i>Nigar Qələndərli</i>
Kompyuter yığımı	<i>S.F.Zərbəliyeva</i>

Çapa imzalanıb: 05.12.2008.

Formatı: 70x100 1/16. F.ç.v. 42. Sayı 1000 nüsxə.

"Çaşıoğlu" mətbəəsi.
Bakı ş., M.Müşfiq küç., 2a.